

Μέντορας

ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ, 4

Δεκέμβριος 2001

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΤΡΟΣ ΕΥΘΥΜΙΟΥ <i>Υπουργός ΥΠ.Ε.Π.Θ.</i>	3	<i>Χαιρετισμός</i>
ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΑΛΑΧΙΩΤΗΣ <i>Πρόεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου</i>	7	<i>Πρόλογος</i>
ANNA ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ	9	<i>Η ελληνική γλώσσα και το λεξιλόγιό της στον 21ο αιώνα</i>
ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΕΛΟΥΔΗΣ	22	<i>Σημασιολογία της ελληνικής γλώσσας</i>
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ε. ΓΚΟΤΟΒΟΣ	36	<i>Γλωσσική ετερότητα και εκπαιδευτικοί οργανισμοί</i>
ΔΗΜΗΤΡΑ ΘΕΟΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΝΤΟΥ	62	<i>Εξέλιξη και μεταβολή στη γλώσσα: μια ψυχολinguσολογική προσέγγιση</i>
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΖΑΖΗΣ	74	<i>Συγγράφοντας ένα σχολικό εγχειρίδιο: η περίπτωση του νέου βιβλίου της Λυρικής Ποίησης για τη Β΄ Ενιαίου Λυκείου</i>
ΝΤΕΪΒΙΝΤ ΚΟΝΟΛΙ	95	<i>Η μεταγραφή ελληνικών κύριων ονομάτων στην αγγλική γλώσσα</i>
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ	111	<i>Η ελληνική γλώσσα στον 21ο αιώνα</i>
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΡΑΛΛΗ	118	<i>Δομή και σχηματισμός λέξεων της Κοινής Νεοελληνικής</i>
ΒΑΣΩ ΤΟΚΑΤΑΙΔΟΥ	140	<i>Η διδασκαλία της Ελληνικής ως ξένης και δεύτερης γλώσσας: ανάγκες και συμβατότητα γραμματικής και επικοινωνίας</i>
ΧΡΙΣΤΟΣ ΤΣΟΛΑΚΗΣ	150	<i>Αχιλλέας Τζάρτζανος, ο μεγάλος λησμονημένος και ο προφητικός</i>
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ	185	<i>Ορθογραφικά προβλήματα της Νεοελληνικής</i>
ANNA ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ	203	<i>«Γλωσσικοί φάκελοι»: μια εναλλακτική διδακτική προσέγγιση</i>
ΣΩΦΡΟΝΗΣ ΧΑΤΖΗΣΑΒΒΙΔΗΣ	214	<i>Ο δημοσιογραφικός λόγος σε ελληνική γλώσσα: ρητές γλωσσικές επιλογές και υπόρρητες αναφορές</i>

Χαιρετισμός

του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων

Ως Υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων εκφράζω την ικανοποίησή μου για την εκπόνηση του παρόντος τόμου για την ελληνική γλώσσα στον 21ο αιώνα. Και η απλή αναδρομή στα περασμένα πείθει ότι η αυγή της νέας χιλιετίας βρίσκει την ελληνική γλώσσα στην καλύτερή της ώρα: έχουμε αφήσει οριστικά πίσω τη διγλωσσία που μας ταλάνιζε για αιώνες, από την ανατολή του χριστιανισμού έως πρόσφατα, με τις τραυματικές για τον τόπο υπερβολές του 19ου και του 20ού αιώνα είτε προς την κατεύθυνση της καθαρεύουσας είτε προς την κατεύθυνση της δημοτικής.

Η επανένωση των διεσπασμένων στο κεντρικό συστατικό της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, που είναι η γλώσσα, αποτελεί βαρυσήμαντη εξέλιξη για δύο κυρίως λόγους, τους οποίους επιθυμώ να επισημάνω: κατ' αρχάς μπορούμε σήμερα να αντλούμε λεξιλόγιο χωρίς προκαταλήψεις από τον θησαυρό όλων των περιόδων της ελληνικής γλώσσας (με την ευκολία που το έκαμαν αρχικά η λατινική και αργότερα όλες οι ευρωπαϊκές γλώσσες), για να καλύπτουμε ολόκληρο το φάσμα των σύγχρονων αναγκών, εφόσον τούτο το επιτρέπει η γερή θεμελίωση της νεοελληνικής γλώσσας στην πλούσια δημοτική μας παράδοση, διευρυνμένη από τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό, αλλά και από τη συνολική γλωσσική καλλιέργεια στις επόμενες δεκαετίες ως σήμερα.

Έπειτα, στους δύο αιώνες ελεύθερου βίου, μέσα από την πυκνή επαφή της γλώσσας μας με τις περισσότερες ομιλούμενες ευρωπαϊκές γλώσσες, γλώσσες με μεγάλη καλλιέργεια, έφτασε σε θέση πλέον και η δική μας γλώσσα να «σηκώνει» πολλά, όπως θα έλεγε ο Σεφέρης. (Αν και στο κεφάλαιο αυτό δεν έχει ακόμη, νομίζω, αποτιμηθεί στον βαθμό που της αξίζει και η αναμφισβήτητη συμβολή του μεγάλου όγκου μεταφρασμένου λόγου –λογοτεχνικού, δημοσιογραφικού και επιστημονικού– στην καλλιέργεια του νεοελληνικού γλωσσικού οργάνου.) Άρα, με την εσωτερική διεύρυνση και εμβάθυνση αφενός και με τον εξωτερικό «δανεισμό» αφετέρου, η σημερινή Νεοελληνική έχει καταστεί ικανή να εκφράσει με επάρκεια και ακρίβεια, γλαφυρότητα και κομψότητα το σύνολο του νεοελληνικού και του άλλου ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Αναμφίβολα αξίζει το πολύτιμο αυτό όργανο εθνικής καλλιέργειας και αυτογνωσίας να μελετάται εντατικά. Και είναι ευτυχής η διαπίστωση ότι πρόοδος, αντίστοιχη με τη γλωσσική, έχει σημειωθεί και στην επιστημονική μελέτη της γλώσσας μας. Μελέτη που ξεκίνησε με τους καλύτερους οίονους από τον Κοραή και τον Μαυροφρύδη, και συνεχίστηκε –για να μείνουμε στους

Έλληνες μόνον– από τη γενιά του Ψυχάρη και του Χατζιδάκι, από τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη και τους σημερινούς πολυπληθείς συνεχιστές του έργου τους. Τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο εξωτερικό συνεχίζεται τώρα με αμείωτους ρυθμούς, σε ένα μεγάλο αριθμό ακαδημαϊκών και ερευνητικών ιδρυμάτων, η εμβάθυνση στα παλαιά προβλήματα της ενιαίας γλωσσικής διαχρονίας και στα νέα της γλωσσικής συγχρονίας. Του λόγου το αληθές μαρτυρεί, μεταξύ άλλων, και μια από τις τελευταίες εκδόσεις του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, η *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας (από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα)*, στις 1.200 σελίδες της οποίας συντίθεται η σημερινή εικόνα της ελληνικής και της ξένης σχετικής έρευνας. Ως αγαθό καρπό λοιπόν της ώριμης ελληνικής γλωσσολογίας (και φιλολογίας) χαιρετίζω και τον παρόντα τόμο, που έγινε με πρωτοβουλία του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

Το ειδικό αυτό τεύχος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου για την ελληνική γλώσσα μου δίνει αφορμή για μια δυο σκέψεις. Καταρχήν, μετά από πολλές και ακριβοπληρωμένες οξυτήτες και άγονες αντιπαραθέσεις, έχει γίνει αντιληπτή πλέον μια θεμελιώδης αλήθεια, ότι το ζήτημα της γλώσσας και των γλωσσικών επιλογών ενός ατόμου και ενός έθνους είναι, σε τελευταία ανάλυση, ζήτημα ηθικής φύσεως. Ανάγεται εξίσου στα ανακλαστικά και στις συμπεριφορές του συλλογικού σώματος, όσο και στις ατομικές συμπεριφορές. Όταν επομένως και ως άτομα και ως λαός αποκτήσουμε αυτοπεποίθηση στον βαθμό που αντιστοιχεί στη θέση μας μέσα στον σκληρό πυρήνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τότε με την ίδια ωριμότητα και αυτοπεποίθηση θα κρίνουμε και θα αντιμετωπίζουμε και τα προβλήματα των γλωσσικών μας επιλογών. Γιατί το ζήτημα της προσωπικής έκφρασης –και στο γλωσσικό πεδίο– δεν λύνεται ούτε με μιμητισμό έναντι των γλωσσικών προτύπων της αρχαιότητας (όπως πίστεψαν σε άλλες εποχές αρκετοί στη χώρας μας, διότι τότε καταλήγουμε, όπως αποδείχτηκε, στη νοθεία του γλωσσικού αρχαϊσμού) ούτε με υποτέλεια έναντι των νεότερων «μειζόνων» γλωσσικών προτύπων (όπως μοιρολατρικά μπορεί να πιστεύουν άλλοι σήμερα, διότι τότε καταλήγουμε σε υποβάθμιση του δικού μας γλωσσικού οργάνου ή σε υποχώρησή του από ζωτικές περιοχές γλωσσικής χρήσης). Ως Νεοέλληνες, με άλλα λόγια, πρέπει να αισθανθούμε όντως ισχυροί με τα όσα πέτυχε ο λαός μας με τους σκληρούς αγώνες του, εθνικοαπελευθερωτικούς, πολιτικοκοινωνικούς και πολιτιστικούς, με τις μεγάλες θυσίες και τα, πολλά έστω, λάθη του: τότε θα έχει ωριμάσει η αποφασιστικότητά μας να επιδοθούμε και στον γλωσσικού χωροφίου μας την καλλιέργεια, με την περηφάνια αλλά και με την άπειρη αγάπη και ταπεινόφρονη φροντίδα που απαιτούνται: τότε θα μιλήσει και θα γράψει ο Έλληνας σύμφωνα με τις ανάγκες του και χωρίς περιττές και επιζήμιες παρεκκλίσεις ούτε προς τη γλώσσα των αρχαίων ούτε προς την «ηγεμονεύουσα» μεταξύ των ευρωπαϊκών γλωσσών. Γιατί τότε θα έχει ισορροπήσει μετα-

ξύ παράδοσης και νεωτερισμού, που είναι το ζητούμενο για όλους τους λαούς σε εποχές παγκοσμιοποίησης.

Σύμφωνα με τα προηγούμενα, τα καθήκοντα είναι σαφώς προδιαγεγραμμένα για το Υπουργείο Παιδείας και για την εκπαιδευτική κοινότητα από κοινού, που είναι οι δύο θεματοφύλακες της γλωσσικής μας παράδοσης: στο εσωτερικό άοκη καλλιέργεια της γλωσσικής μας αγωγής (που θα χρησιμοποιεί και όλη τη βοήθεια των νέων τεχνολογιών)· στο εξωτερικό προβολή και διάδοση της Ελληνικής ως αγωγού κατανόησης μεταξύ των λαών και ως ζωντανού διαμεσολαβητή στενότερων σχέσεων με την πολυπληθή ομογένεια.

Το ΥΠΕΠΘ, με όλους τους μηχανισμούς του, υπόσχεται αμέριστη ενίσχυση της κοινής αυτής προσπάθειας και απευθύνει τα θερμότερα συγχαρητήριά του προς όλους τους συντελεστές της νέας αυτής συλλογικής προσπάθειας της ελληνικής επιστήμης, που εμφανίζεται επίκαιρα, κατά τους πανηγυρισμούς του Ευρωπαϊκού Έτους Γλωσσών.

ΠΕΤΡΟΣ ΕΥΘΥΜΙΟΥ

Πρόλογος

Το 2001 έχει χαρακτηριστεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση ως Έτος Γλωσσών. Και τούτο γιατί αφενός η γλώσσα είναι η βάση στην οποία θεμελιώνεται η παιδεία –και σε μεγάλο βαθμό η πολιτισμική, η κοινωνική και η ιστορική ταυτότητα των λαών, την οποία αυτοί πρέπει να διαφυλάττουν και να καλλιεργούν– και αφετέρου επειδή η γλωσσική πολυμορφία της Ευρώπης είναι η μεγαλύτερη απόδειξη του πολιτισμικού της πλούτου, μια κληρονομιά που καθιστά την ήπειρό μας μοναδική.

Η ελληνική γλώσσα ανήκει στις λεγόμενες «μικρές» γλώσσες ή, πιο σωστά, σε εκείνες που ομιλούνται από ένα σχετικά μικρό αριθμό ανθρώπων. Ταυτοχρόνως όμως είναι γλώσσα βάσης και θεμέλιο των επιστημών και της φιλοσοφίας, γλώσσα-μήτρα με αρχετυπικές λειτουργίες και προεκτάσεις μέσα στο συνολικό σύστημα της ευρωπαϊκής παιδείας. Πέρα από το αυτονόητο, δηλαδή τις βαθιές ιστορικές της ρίζες, η ελληνική γλώσσα χαρακτηρίζεται από τον πλούτο και την ευελιξία της, γι' αυτό και επέζησε παρά τις περιπέτειες του ελληνισμού.

Το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο συμμετέχει στο Ευρωπαϊκό Έτος Γλωσσών αφιερώνοντας ένα ειδικό τεύχος του *Μέντορα*, στο οποίο είχαν την ευγένεια να συνεργαστούν –και τους ευχαριστούμε γι' αυτό– πολλοί από τους επιφανέστερους μελετητές της ελληνικής γλώσσας, που καταθέτουν, από την πλευρά του ο καθένας, τους προβληματισμούς τους για το παρόν και το μέλλον της Ελληνικής ως συνέχειας της μεγάλης γλωσσικής και πολιτισμικής μας παράδοσης αλλά και ως συμβολής στην ευρωπαϊκή παιδεία. Γιατί η χώρα μας ανήκει ιστορικά, πολιτισμικά και πολιτικά, όπως και οικονομικά και κοινωνικά, στη μεγάλη ευρωπαϊκή οικογένεια. Είμαστε οργανικό τμήμα της Ευρώπης και συμμετέχουμε στη μεγάλη προσπάθεια για την ολοκλήρωσή της. Άλλωστε το αξίωμα στο οποίο βασίζεται η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση είναι η *ενότητα μέσω της διαφοράς*, που απηχεί τον ηρακλείτειο αφορισμό: *εκ των διαφερόντων καλλίστη αρμονία*. Αυτή τελικά η ομορφιά της ποικιλότητας, ο πολιτισμικός πλουραλισμός αλλά και η ισορροπημένη διαφορετικότητα είναι που δομούν και εμπλουτίζουν το ευρωπαϊκό κοσμοεπίπεδο.

Στην αυγή του 21ου αιώνα η ελληνική γλώσσα εκφράζει το ιστορικό βάθος του ευρωπαϊκού πολιτισμού, τον αρχετυπικό ρόλο της σκέψης και την αίσθηση της συνέχειας.

Μέντορας

Στις ανοιχτές δημοκρατίες των ημερών μας, στις ανεκτικές κοινωνίες των πολιτών του κόσμου που οικοδομούμε στην Ευρώπη, η γλωσσική αγωγή είναι βαθύτατα πολιτική και ηθική αγωγή. Το αύριο της Ευρώπης είναι το αύριο της παιδείας της και η ελληνική παιδεία, μέσω της γλώσσας της και των αρχαίων, μεσαιωνικών και νεότερων επιτευγμάτων της, έχει να προσφέρει πολλά σ' αυτό το ευρωπαϊκό, που είναι ταυτοχρόνως και ελληνικό, αύριο.

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΑΛΑΧΙΩΤΗΣ
Πρόεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου
Καθηγητής Γενετικής του Πανεπιστημίου
Πατρών

Η ελληνική γλώσσα και το λεξιλόγιό της στον 21ο αιώνα

Άννα Αναστασιάδη-Συμεωνίδη

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Εισαγωγή

Την πρόσκληση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου να συμμετάσχω στην ειδική έκδοση-αφιέρωμα του περιοδικού *Μέντορας* στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Έτους Γλωσσών 2001 επιθυμώ να την αξιοποιήσω με κείμενο που, χωρίς να είναι εξαιρετικά τεχνικό, πρέπει να αναδεικνύει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Νέας Ελληνικής (στο εξής ΝΕ) σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, αλλά και να καταδεικνύει την ισχυροποιούμενη θέση της στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι.

Αυτά θα προσπαθήσω να εκθέσω στη συνέχεια με αναφορά σε πολλές από τις προτεινόμενες θεματικές ενότητες, που άπτονται όμως πάντα του λεξιλογίου και ειδικότερα του πιο σημαντικού του τμήματος, που αφορά δύο ιδιαίτερα παραγωγικούς τρόπους ανανέωσης του, την παραγωγή και τη σύνθεση. Θα παρουσιάσω πρώτα ορισμένα χαρακτηριστικά της ΝΕ που της δίνουν ιδιαίζουσα θέση μεταξύ των άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών και στη συνέχεια θα αναφερθώ στις προοπτικές της, με στόχο να συμβάλω στην προώθηση της γλώσσας μας.

1. Χαρακτηριστικά της Νέας Ελληνικής

Θα αναφερθώ σε πέντε χαρακτηριστικά της ΝΕ που η συμπλοκή τους δίνει στη ΝΕ μια ιδιαίτερη θέση στο πλαίσιο μιας πολύγλωσσης και πολυπολιτισμικής Ευρωπαϊκής Ένωσης.

1.1. Η γλώσσα με την πιο μακρά ιστορία

Αν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι για το σύνολο των ευρωπαϊκών γλωσσών (με εξαίρεση την Ιταλική) τα πρώτα γραπτά μνημεία ανέρχονται μόλις στους

Η κ. Άννα Αναστασιάδη-Συμεωνίδη είναι καθηγήτρια Γλωσσολογίας του Α.Π.Θ.

πρώτους αιώνες μετά Χριστόν, η Ελληνική διαθέτει γραπτά μνημεία ήδη στο δεύτερο μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ.

Όπως είναι γνωστό, η Ελληνική αποτέλεσε το γλωσσικό όργανο σημαντικών έργων για την πορεία της ανθρωπότητας σε δύο κορυφαίες στιγμές, στη λογοτεχνία¹, τη φιλοσοφία και άλλες επιστήμες κατά την αρχαιότητα, και στην ψυχοπνευματική διάσταση τον 1ο αι. μ.Χ. Το γεγονός αυτό της έχει προσδώσει αναμφίβολα ένα γόητρο που εξακολουθεί έως τις μέρες μας να είναι ιδιαίτερα ισχυρό². Σε γλωσσολογικό επίπεδο η γνώση της Ελληνικής κρίνεται απαραίτητη για τη σπουδή μεγάλου αριθμού γλωσσών, αφενός γιατί παρέχει ελλείποντες κρίκους από την ιστορική εξέλιξη, αφετέρου γιατί μετέχει στη διαμόρφωση του λεξιλογίου πολλών γλωσσών.

1.2. Γλώσσα με υψηλό βαθμό διατήρησης παλαιών στοιχείων

Είναι γνωστό ότι οι γλώσσες εξελίσσονται, γιατί μεταβάλλονται οι κοινωνίες που τις χρησιμοποιούν. Έτσι λοιπόν είναι αυτονόητο ότι και η Ελληνική παρακολουθώντας τις εξωγλωσσικές εξελίξεις παρουσιάζει μεταβολές σε όλα τα επίπεδα της γλωσσικής ανάλυσης. Η συντηρητικότητα που εμφανίζει η Ελληνική στο λεξιλόγιο τονίστηκε ήδη από το Χατζιδάκι (1905: 387), ο οποίος, παίρνοντας αφορμή από το μεγάλο όγκο των αρχαϊσμών που απαντούν στις νεοελληνικές διαλέκτους, παρατηρεί: «επ' αληθείας περί ελαχίστων μόνον λέξεων της γλώσσης δύναται τις να είπη ότι όντως απώλοντο». Πβ. και Andriotis (1974: 7), ο οποίος χαρακτηρίζει την παραπάνω διατύπωση του Χατζιδάκι ως υπερβολικά διατυπωμένη αλλά πραγματική.

Αν επικεντρώσουμε την προσοχή μας στο μορφολογικό επίπεδο και ιδιαίτερα στο σχηματισμό των λέξεων (παραγωγή και σύνθεση), θα διαπιστώσουμε ότι η ΝΕ διατηρεί ένα πολύ μεγάλο τμήμα των κανόνων που ίσχυσαν στην Αρχαία Ελληνική (στο εξής ΑΕ)³. Π.χ. κατασκευή ουσιαστικών του δρώντος προσώπου με εφαρμογή του επιθήματος *-της/-τής* σε ρηματική βάση, λ.χ. *θύτης, λυτρωτής*, ΝΕ *λύτης, καταναλωτής*, κατασκευή ουσιαστικών της ενέργειας με εφαρμογή του επιθήματος *-σις* για την ΑΕ και *-ση* για τη ΝΕ πάνω σε ρηματική βάση, λ.χ. ΑΕ *δράσις, φύλαξις*, ΝΕ *ελληνοποίηση*, κατασκευή ουσιαστικών τόπου με εφαρμογή του επιθήματος *-είον* για τη ΑΕ και *-είο* για τη ΝΕ σε ρηματική βάση, λ.χ. ΑΕ *όρυχεϊον*, ΝΕ *κυβερνείο*, κατασκευή εθνικών ουσιαστικών τόπου με την εφαρμογή του επιθήματος *-ία* σε ονοματική βάση, λ.χ.

1. Η Ελληνική χρησίμευσε ως πρότυπο στη λογοτεχνία και για το λόγο αυτό της αποδόθηκε στις αρχές του 19ου αι. ο χαρακτηρισμός *κλασική*.

2. Πβ. τη χρήση αρχαιοελληνικών στοιχείων στη διεθνή επιστημονική ορολογία.

3. Δεν κάνουμε διάκριση ανάμεσα σε ΝΕ και Μεσαιωνική Ελληνική.

ΑΕ *Μακεδονία*, *Λυδία*, ΝΕ *Ελβετία*, *Ρωσία*, κατασκευή ουσιαστικών ιδιότητας με την εφαρμογή του επιθήματος *-ότης* για την ΑΕ και *-ότητα* για τη ΝΕ πάνω σε επίθετο, λ.χ. ΑΕ *άβρότης*, ΝΕ *πλαστικότητα*, κατασκευή ρηματικών επιθέτων με τα επιθήματα *-τικός* και *-τός*, λ.χ. ΑΕ *βοηθητικός*, *λυτός*, ΝΕ *πειραχτικός*, *ακουμπιστός*, κατασκευή μετονοματικών επιθέτων με τα επιθήματα *-ικός*, *-ινός*, *-ειος*, λ.χ. ΑΕ *βαρβαρικός*, *έαρινός*, *έπικούρειος*, ΝΕ *αλκαλικός*, *καλοκαιρινός*, *καβάφειος*, κατασκευή ρημάτων με εφαρμογή πρόθεσης πάνω σε ρήμα, λ.χ. ΑΕ *κατασπαράσσω*, *προλέγω*, ΝΕ *καταχειροκροτώ*, *προλαιαίνω*.

Διατηρούνται ακόμη όχι μόνο οι κανόνες σχηματισμού λέξεων, αλλά και οι ίδιοι τύποι προθημάτων ή επιθημάτων, π.χ. *-της/-τής* για την κατασκευή ουσιαστικών του δρώντος προσώπου, όπως είδαμε. Διατηρείται ακόμη, και είναι πολύ παραγωγικό, το στερητικό *ἀ-* με τον αλλομορφικό τύπο *άν-*, π.χ. ΑΕ *άγνωστος*, *άτεκνος*, *άδακρυς*, *άνώμαλος*, ΝΕ *αξέχαστος*, *ανήθικος*, *ανήμπορος* (βλ. και 1.5).

Όσον αφορά τη σύνθεση, οι περισσότεροι κανόνες σχηματισμού διατηρούνται ίδιοι: λ.χ. οι κανόνες για τη δημιουργία παρατακτικών σύνθετων ουσιαστικών, π.χ. ΑΕ *τραγάλαφος*, ΝΕ *γυναικόπαιδα*, *αγγουροτομάτα*, *μαχαιροπίρουνα*, προσδιοριστικών σύνθετων ουσιαστικών, π.χ. ΑΕ *αγριόχοιρος*, ΝΕ *ανεμόμυλος*, αντικειμενικών σύνθετων ουσιαστικών, π.χ. ΑΕ *στρατηγός*, ΝΕ *χαρτοπαίχτης*, κτητικών συνθέτων, π.χ. ΑΕ *αργυρότοξος*, ΝΕ *γαλανομάτης*. Διατηρείται ακόμη το συνθετικό φωνήεν⁴ *-ο-*, π.χ. ΑΕ *θαλασσοκράτωρ*, *νυκτοφύλαξ*, ΝΕ *θαλασσόλυκος*, *μερόνυχτο*, *πετροπόλεμος*, *στραβοπατώ*, καθώς και η σειρά των συνθετικών, λ.χ. προσδιορίζον+προσδιοριζόμενο π.χ. ΑΕ *πατροκασίγητος*, *πρωταγωνιστής*, ΝΕ *ποντικοπαγίδα*, *τυφλοπόντικας*.

Ακόμη το φαινόμενο της αποκοπής συμβαίνει στο σημείο του αρμού των στοιχείων στην ΑΕ αλλά και στη ΝΕ, π.χ. ΑΕ *άμφορεύς* < *άμφιφορεύς*, *κελαινεφής* < **κελαινονεφής*, *μελανθής* < **μελανανθής*, ΝΕ *ανεβοκατεβαίνω* < **ανεβαινοκατεβαίνω*, *περιβαντολογικός* < *περιβαλλοντολογικός*, *αποστρατικοποιώ* < *αποστρατιωτικοποιώ*.

1.3. Γλώσσα με πολλές δυνατότητες ανανέωσης

Είναι γνωστό ότι οι γλώσσες διαθέτουν μηχανισμούς με τους οποίους σχηματίζουν νέες λεξικές μονάδες, για να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις κατνομασίες που απαιτούνται ύστερα από μια ανακάλυψη, εφεύρεση κτλ. Η

4. Βέβαια η ΝΕ γενίκευσε τη χρήση του *-ο-* ως συνθετικού φωνήεντος, ενώ η ΑΕ παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία φωνηέντων στο σημείο του αρμού των δύο συνθετικών (βλ. και Ραυτοπούλου 1999 και Ράλλη & Ραυτοπούλου 1999).

NE συγκριτικά με άλλες γλώσσες εμφανίζει σχετικά μεγάλη δυνατότητα δημιουργίας παράγωγων λέξεων και ποικιλίας συνθέτων, που της επιτρέπουν να κάνει λεπτές σημασιολογικές διακρίσεις και να εκφράζει σημασιολογικές αποχρώσεις που δε διαθέτουν πολλές γλώσσες⁵.

Η ΝΕ, σε αντίθεση με άλλες γλώσσες, διαθέτει ένα επίθημα για τη δημιουργία χρονικών επιθέτων που υποδηλώνουν τις πρωτοτυπικές ή στερεοτυπικές ιδιότητες που αποδίδουν οι Νεοέλληνες στο χρονικό διάστημα στο οποίο παραπέμπει το ουσιαστικό που αποτελεί τη βάση των επιθέτων αυτών, π.χ. *βράδυ* → *βραδιάτικος* (πβ. *βραδιάτικη βίζιτα* σε αντιδιαστολή προς το *βραδινό δελτίο ειδήσεων*), *πρωταπριλιά* → *πρωταπριλιάτικος* (πβ. *πρωταπριλιάτικο ψέμα* σε αντιδιαστολή προς το *απριλιανή δικτατορία*). Οι ιδιότητες αυτές του επιθέτου με το επίθημα *-ιάτικος* κληροδοτούνται και στο παράγωγο χρονικό επίρρημα, πβ. ενώ μπορώ να πω *πασχαλιάτικα σκότωσε τη γυναίκα του*, δεν μπορώ να πω **πασχαλιάτικα σουβλίσαμε το αρνί*, γιατί η χρήση ενός χρονικού επιρρημάτος σε *-ιάτικα* απαιτεί τη διάψευση των προσδοκιών όσον αφορά τις πολιτισμικές γνώσεις και δοξασίες που έχει ο ομιλητής για τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Η ΝΕ, σε αντίθεση με άλλες γλώσσες, διαθέτει ένα επίθημα για τη δημιουργία ουσιαστικών που δηλώνουν δυσάρεστη μυρωδιά, π.χ. *ψαρίλα*, *τραγίλα*, *τσιγαρίλα*. Τα ουσιαστικά αυτά κατασκευάζονται πάνω σε ουσιαστικά που αναφέρονται σε αντικείμενα, ιδιότητες του εξωγλωσσικού κόσμου των οποίων ιδιάζον χαρακτηριστικό αποτελεί η μυρωδιά στη δυσάρεστη όμως πλευρά της. Λ.χ. λέμε ότι το *φρέσκο ψάρι μυρίζει ιώδιο*, *θάλασσα*, αλλά το *μπαγιάτικο μυρίζει ψαρίλα*.

Η ΝΕ, σε αντίθεση με άλλες γλώσσες, διαθέτει ένα επίθημα για τη δημιουργία επιθέτων που υποδηλώνουν τις στερεοτυπικές αντιλήψεις των Νεοελλήνων, πβ. *αγορίστικο μαλλί* για εκπρόσωπο του γυναικείου φύλου, *μωρουδίστικα ρούχα* που φοράει άτομο μεγάλης ηλικίας (ενώ το μωρό φοράει *μωρουδιακά*), *νομικίστικα επιχειρήματα*, που μειώνουν το νομικό ο οποίος τα χρησιμοποιεί, σε αντίθεση με τα *νομικά επιχειρήματα*, *οικονομικίστικα μέτρα*, που αποτελεί αντιπολιτευτικό χαρακτηρισμό των *οικονομικών μέτρων*.

Η ΝΕ, σε αντίθεση με άλλες γλώσσες, διαθέτει ένα επίθημα για τη δημιουργία επιθέτων που δηλώνουν σημασιολογική απόχρωση. Τα επίθετα αυτά σχηματίζονται πάνω σε βάση ουσιαστικό που παραπέμπει σε αντικείμενο του εξωγλωσσικού κόσμου του οποίου το χρώμα αποτελεί ιδιάζον χαρακτηριστικό, π.χ.

5. Βέβαια άλλες γλώσσες διαθέτουν γλωσσικά στοιχεία και κάνουν σημασιολογικές διακρίσεις που δεν κάνει η ΝΕ, γιατί κάθε γλώσσα έχει τις ιδιαιτερότητές της, αλλά και όλες μαζί επιδεικνύουν μια ενότητα, που απορρέει από την ανθρώπινη νόηση.

πορτοκάλι → *πορτοκαλί*, *κυπαρίσι* → *κυπαρισσί*, *ουρανός* → *ουρανή* κτλ.

Ακόμη η ΝΕ, πέρα από τους συστηματικούς τρόπους δημιουργίας παραγώγων και συνθέτων που κληρονόμησε από την ΑΕ, διαθέτει και άλλες δυνατότητες, όπως λ.χ. σύνθετα ρήματα με αξιολογική σημασία, π.χ. *καλοτρώγω*, *κουτσοπίνω*, *σιγοτραγουδώ*, *κρυφογελάω*, παρατακτικά σύνθετα, π.χ. *γαλαξοπράσινος*, *στενόμακρος*, *ανεβοκατεβαίνω*, *πηγαινοέρχομαι*, προσδιοριστικά σύνθετα με α' συνθετικό ουσιαστικό και β' ρηματικό ουσιαστικό, π.χ. *αγραναύπηση*, *βαμβακοκαλλιέργεια*, καθώς και αντικειμενικά σύνθετα ρήματα, π.χ. *φυλλομετρώ*, *αγγελοθωρώ*, *πετσοκόβω*, *λογοφέρνω*.

Με περίπου εκατόν πενήντα επιθήματα, με απεριοριστο αριθμό λεξικών μορφημάτων, καθώς και με κανόνες σχηματισμού λέξεων σε σχετικά μικρό αριθμό η ΝΕ διαθέτει ανεξάντλητες πηγές λεξικής δημιουργίας.

1.4. Γλώσσα με αφομοιωτικές ικανότητες

Είναι γνωστό ότι η Ελλάδα, ιδίως λόγω της γεωγραφικής θέσης της, στάθηκε σταυροδρόμι λαών και πολιτισμών. Και ενώ πολλοί γειτονικοί λαοί και πολιτισμοί δεν υπάρχουν πια παρά μόνο ως αναμνήσεις σε μουσεία και αρχαιολογικούς τόπους, η ελληνική γλώσσα και ο πολιτισμός όχι μόνο έδειξαν ιδιαίτερες αφομοιωτικές ικανότητες αλλά επηρέασαν γλωσσικά και πολιτιστικά όλους τους γειτονικούς λαούς.

Ήταν φυσικό ο γλωσσικός δανεισμός, ως παγγλωσσικό και παγχρονικό φαινόμενο, να λειτουργήσει και στην Ελληνική καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας της. Η Ελληνική όμως ως δανειολήπτρια πήρε τόσα στοιχεία όσα χρειαζόταν και όσα μπορούσε να αφομοιώσει, όπως αποδεικνύει η ιστορία. Βέβαια ο δανεισμός, άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο έντονος, όπως στην ελληνιστική εποχή, αποτέλεσε ισχυρό μοχλό της γλωσσικής μεταβολής, η οποία όμως οφείλεται σε εξωγλωσσικά αίτια, δηλαδή κοινωνιοπολιτιστικής τάξης⁶, και εν πάση περιπτώσει δε μετέβαλε τη γενετική δομή της. Εξάλλου τα στοιχεία που δανείστηκε η Ελληνική στην πλειονότητά τους τα αφομοίωσε στο φωνολογικό και μορφολογικό σύστημά της, π.χ. *κάστρο*, *σπίτι*, *πιάτο*, *μοντέλα*⁷, *λεξάντα*, *τσιπάκι*, και τα χρησιμοποιεί ως στοιχεία που μετέχουν ενεργά

6. Για το λόγο αυτό υπάρχουν δάνεια που δεν προσαρμόζονται στο φωνολογικό και μορφολογικό σύστημα των γλωσσών, π.χ. *κουάφ*, *λαμπατέρ*, (*γούνα*) *ρενάρ*.

7. Πρόκειται για νεολογικό τύπο του *μοντέλο*, το οποίο παρουσιάζει δύο μειονεκτήματα έναντι του νεολογικού τύπου: αφενός, ενώ παραπέμπει σε έμφυχο, εμφανίζει ένα μόνο τύπο και για τα δύο γένη και αφετέρου παρουσιάζει ασυμφωνία ανάμεσα στο φυσικό γένος (συνήθως θηλυκό) και στο γραμματικό γένος (ουδέτερο), δηλαδή αποτελεί εξαίρεση στον κανόνα που διέπει την προσαρμογή ως προς το γένος των έμφυχων δανείων (βλ. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1990: 160-161).

στο σχηματισμό παραγώγων και συνθέτων, π.χ. *ελιτίστικος, κομπιουτεράκι - κρουαζιερόπλοιο, λουτροκαμπινές, ταξίμετρο*. Βέβαια αυτό δε σημαίνει ότι τα στοιχεία ισοπεδώνονται ως προς την καταγωγή τους, αφού από τη μια μεριά διαπιστώνουμε διαισθήσεις των ομιλητών ως προς τη δάνεια ή μη καταγωγή των στοιχείων⁸ και από την άλλη και η ίδια η γλώσσα μεταχειρίζεται πολλές φορές διαφορετικά⁹ τα στοιχεία που προκύπτουν από άμεσο δανεισμό¹⁰.

Όσον αφορά την επίδραση στους γειτονικούς λαούς, η Ελληνική άσκησε πρώτα πρώτα μεγάλη επίδραση στη Λατινική, το μέγεθος της οποίας θεωρώ ότι ακόμη δεν έχει πλήρως αναδειχτεί. Στη συνέχεια, μέσω της Λατινικής, επηρέασε τις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες¹¹. Αυτή η επίδραση δεν αποτελεί μόνο στοιχείο με ιστορική αξία, παρά συνιστά ζωντανό χαρακτηριστικό όλων των σύγχρονων ευρωπαϊκών γλωσσών, στο βαθμό που η επιστημονική ορολογία πλάθεται με βάση ΑΕ κανόνες παραγωγής και σύνθεσης αλλά και μορφήματα ΑΕ αρχής – εδώ ανήκουν οι επιστημονικοί διεθνισμοί όπως λ.χ. *αντιβιοτικό, αστροναύτης, ελικόπτερο, κυβερνητική, μετεωρολογία, τεχνολογία*. Η επίδραση¹² όμως δεν περιορίζεται μόνο στα ειδικά λεξιλόγια, αφού και το γενικό λεξιλόγιο πολλών ευρωπαϊκών γλωσσών περιλαμβάνει μορφήματα αυτού του είδους, λ.χ. *σύστημα, δίπλωμα, τηλέφωνο, φωτογραφία, αφροδιαστικό* κτλ.

1.5. Γλώσσα όχι δύσκολη στην εκμάθηση

Αν και το μήκος των λέξεων της ΝΕ αποτελεί αναμφίβολα πηγή προβλημάτων για τους διδασκόμενους των οποίων η πρώτη γλώσσα περιέχει λέξεις με μικρότερο αριθμό συλλαβών κατά μέσο όρο, η ΝΕ γενικά δεν παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες στην αποκωδικοποίηση. Αν μάλιστα η διδασκαλία δώσει ιδιαίτερο βάρος στην ανάλυση και ερμηνεία των μορφολογικά μη απλών λεξικών μονάδων, πολλές από τις λέξεις μεγάλου μήκους της ΝΕ θα αποκτήσουν σημασιολογική διαφάνεια.

8. Βέβαια πρόκειται για διαισθήσεις και όχι για αποδείξεις.

9. Π.χ. παρατηρείται μια τάση τα άμεσα δάνεια να μη συνάπτονται με λόγια στοιχεία, πβ. *ταξίτζης*.

10. Ο άμεσος δανεισμός αναφέρεται στα στοιχεία ξένης αρχής που δανείζεται μια γλώσσα, π.χ. *ασανσέρ, τουαλέτα*, και αντιπαραβάλλεται προς τον έμμεσο δανεισμό, π.χ. *τηλέφωνο, ουρανοξύστης*. Για περισσότερα βλ. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1994.

11. Αν και υπάρχει το στερεότυπο ότι η Ελληνική είναι δύσκολη, «ακαταλαβίστικη» γλώσσα, πβ. *it's greek to me, c'est du grec pour moi*, κάτι αντίστοιχο δηλαδή προς το ΝΕ *είναι κινέζικα για μένα*.

12. Η επίδραση αυτή δεν περιορίζεται μόνο στις ρομανικές, αλλά διαπιστώνεται και στις αγγλοσαξονικές, λ.χ. στην Αγγλική, της οποίας το λεξιλόγιο είναι κατά 65-75% ρομανικής προέλευσης, αλλά και στις σλαβικές κυρίως μέσω της Ελληνικής των χριστιανικών κειμένων.

Ακόμη, αν ο διδάσκων εκμεταλλευτεί το γεγονός ότι οι διδασκόμενοι ήδη γνωρίζουν πολλά μορφήματα και λέξεις της Ελληνικής, επειδή υπάρχουν με παρόμοια μορφή και σημασία στη μητρική τους γλώσσα, π.χ. *αστροναύτης*, *αντιβιοτικό*, θα διευκολυνθεί ακόμη περισσότερο η απομνημόνευση μονάδων του λεξιλογίου της ΝΕ¹³.

Επίσης, παρά τις αναντιστοιχίες ανάμεσα στις γλώσσες, είναι δυνατό να διατυπωθούν αντιστοιχίες όσον αφορά τόσο τα δομικά σχήματα και τους κανόνες σχηματισμού λέξεων όσο και τα συγκεκριμένα μορφήματα που μετέχουν στο σχηματισμό μη απλών λεξικών μονάδων, π.χ. όπως *μήλ(ο)* → *μηλ-ιά* έτσι και *romme* → *romm-ier*, όπως *κοινωνιο-λογία* έτσι και *socio-logie*, όπως *λευκή σημαία* (επίθετο+ουσιαστικό) έτσι και *drapeau blanc* (ουσ.+επίθετο), όπως *κρέμα ημέρας* (ουσ.+ουσ. σε γενική) έτσι και *crème de jour* (ουσ.+πρόθεση de +ουσ.).

Τέλος, με δεδομένο το χαρακτηριστικό της διατήρησης που αναφέρθηκε πιο πάνω (1.2), η διδασκαλία της ΝΕ θα διευκολυνθεί ιδιαίτερα, αν ο διδάσκων προβαίνει σε συστηματικούς συσχετισμούς ανάμεσα στην ΑΕ και στη ΝΕ στην περίπτωση που οι διδασκόμενοι κατέχουν την ΑΕ. Οι συσχετισμοί αυτοί αφορούν τόσο το επίπεδο των κανόνων του λεξιλογίου όσο και τα μορφήματα, σημαντικός αριθμός των οποίων διατηρεί, λόγω κληρονομιάς, επαναδανεισμού από την ΑΕ ή δανεισμού από μια ευρωπαϊκή γλώσσα, την ίδια ή παρόμοια μορφή και σημασία, π.χ. ΑΕ/ΝΕ *συκοφάντης*, *έρωτας*, *αλεξι-*, *νεκρο-*, *ναυτ-*, *νηο-*, *λευκ-*, *γεω-*, *γραφ-*, *αγωγ-*, *υδατ-*, *χειρ-*, *ευ-*, *δυσ-*, *εν-*, *εισ-*, *εκ-*, *συν-*, *προ-*, *δια-*, *κατα-*, *-ουργ(ός)*, *-ούχ(ος)*, *-ποι(ώ)*, *-ώνυμ(ο)*, *-κτόν(ος)*, *-ώδης*, *-της*, *-ικός*, *-ινός*. Η συσχέτιση μπορεί να αφορά και συστηματικούς τρόπους μεταβολής λ.χ. τα ΑΕ ουσιαστικά σε *-ότης* μεταπλάστηκαν στη ΝΕ σε *-ότητα*, π.χ. *λιτότης/λιτότητα*, *βραχύτης/βραχύτητα*, τα ΑΕ ουσιαστικά σε *-τηρ* μεταπλάστηκαν σε *-τήρα(ς)*, π.χ. *σωτήρ/σωτήρας*, τα σε *-εύς* σε *-έας/-ιάς*, π.χ. *γραφεύς/γγραφέας* - *γραφιάς*.

Αν ο διδάσκων αποκαλύψει τις κανονικότητες του ΝΕ λεξιλογίου, το όφελος των διδασκομένων θα είναι διπλό: από τη μια μεριά θα απομνημονεύσουν πιο εύκολα λεξικές μονάδες που θα είναι σχετικά μόνον αυθαίρετες –αφού συνδέονται ως προς τη μορφή και τη σημασία με άλλες που ήδη γνωρίζουν– και από την άλλη μεριά θα αποκωδικοποιήσουν καινούργιες γι' αυτούς μη απλές λεξικές μονάδες, εφόσον αποτελούνται από στοιχεία που τους είναι ήδη γνωστά.

13. Βέβαια δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε και τον κίνδυνο που κρύβουν οι ψευδόφιλες λέξεις, δηλαδή λέξεις με παρόμοια μορφή αλλά με διαφορετική σημασία, πράγμα που μπορεί να παρασύρει σε λάθος λόγω της ομοιότητας της μορφής, π.χ. *ανδρόγυνο* στη ΝΕ, *androgynne* στη Γαλλική, *androgino* στην Ιταλική.

2. Η θέση της Νέας Ελληνικής και οι προοπτικές της

Η ΝΕ μιλιέται ως μητρική γλώσσα από 8.000.000 περίπου ομιλητές μέσα στα γεωγραφικά όρια της σύγχρονης Ελλάδας και ως δεύτερη γλώσσα από περίπου άλλους 8.000.000 ομιλητές στο εξωτερικό, με κυριότερες εστίες στις ΗΠΑ, στην Αυστραλία, στον Καναδά και στη Γερμανία. Αν στους αριθμούς αυτούς προστεθούν οι ομιλητές της ΝΕ ως ξένης γλώσσας, ο αριθμός των ομιλητών της ΝΕ δεν είναι ευκαταφρόνητος. Μάλιστα πολλοί ομιλητές της ΝΕ ως ξένης ανήκουν σε μια σπάνια κατηγορία: είναι «ελληνολάτρεις», δηλαδή είτε λάτρεις του αρχαίου ελληνικού πνεύματος είτε λάτρεις του ελληνικού τοπίου και του σύγχρονου τρόπου ζωής.

Διαπιστώνω δηλαδή ότι η ΝΕ, αν και δικαίως κατατάσσεται στις «ασθενείς», δηλαδή στις λιγότερο ομιλούμενες γλώσσες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και στις γλώσσες με μειωμένη ζήτηση για εκμάθηση και χρήση, ωστόσο αφενός διακρίνεται από τις ομόλογές της γλώσσες ως προς τις ισχυρές ιστορικές καταβολές της και αφετέρου βρίσκεται σε ανοδική πορεία διάδοσης μετά την ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ε. Στις ισχυρές καταβολές της οφείλεται, όπως είπαμε στο (1.1), η χρήση μορφημάτων της Αρχαίας Ελληνικής στη διαμόρφωση της επιστημονικής ορολογίας ευρωπαϊκών γλωσσών ήδη από το 18ο αι. Για το λόγο αυτό και ο ISO προτρέπει τους επιστήμονες να σχηματίζουν όρους με βάση ΑΕ μορφήματα.

Αυτό αποτελεί έναν από τους λόγους για τους οποίους πρότεινα (1996β) η ΝΕ να θεσπιστεί ως υποχρεωτική δεύτερη ξένη γλώσσα, σε πρώτο στάδιο ως γλώσσα αποκωδικοποίησης. Το σκεπτικό ήταν το ακόλουθο: εφόσον οι γλώσσες της Ευρωπαϊκής Ένωσης ανήκουν σε τρεις ομάδες της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας¹⁴, την αγγλοσαξονική (κελτική), τη ρομανική και την ελληνική, κάθε Ευρωπαίος πολίτης οφείλει να γνωρίζει κατ' ελάχιστον μία γλώσσα από κάθε γλωσσική ομάδα. Έτσι, αν η μητρική γλώσσα του ανήκει στις ρομανικές, λ.χ. είναι η Γαλλική, οφείλει να μάθει μία Αγγλοσαξονική, λ.χ. Αγγλικά, αλλά και Ελληνικά (ΑΕ ή ΝΕ). Αν η μητρική γλώσσα του ανήκει στις αγγλοσαξονικές, λ.χ. είναι η Γερμανική, οφείλει κατά προτεραιότητα να μάθει μία ρομανική, π.χ. Γαλλικά, αλλά και Ελληνικά (ΑΕ ή ΝΕ). Θα μπορούσε μάλιστα σε πρώτο στάδιο να θεσπιστεί η εκμάθηση της πρώτης ξένης γλώσσας να είναι και για αποκωδικοποίηση αλλά και για κωδικοποίηση, ενώ της δεύτερης ξένης γλώσσας να είναι μόνο για αποκωδικοποίηση, πράγμα που απαιτεί λιγότερο χρόνο και μόχθο από την πλευρά των διδασκομένων.

14. Με εξαίρεση τη φιλανδική και τη βασκική.

Ποιες είναι λοιπόν οι προοπτικές της ΝΕ στο μέλλον; Για να απαντήσω στο ερώτημα αυτό, θα παρουσιάσω επιγραμματικά τους στόχους του Ευρωπαϊκού Έτους Γλωσσών 2001 και θα προτείνω επτά μέτρα με τα οποία θεωρώ ότι προωθείται η διάδοση και εκμάθηση της ΝΕ.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση εδώ και χρόνια αναπτύσσει ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων για την προώθηση της εκμάθησης των εθνικών και περιφερειακών γλωσσών των κρατών-μελών. Ωστόσο σε συνεργασία με το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο θέσπισε το 2001 ως Ευρωπαϊκό Έτος Γλωσσών, με στόχο την ανάδειξη των πρωτοβουλιών αυτών και ειδικότερα τον εορτασμό της γλωσσικής πολυμορφίας της Ευρώπης και την προώθηση της γλωσσομάθειας μέσω ενημερωτικών και άλλου τύπου εκδηλώσεων. Περισσότερα βλ. www.eurolang2001.org

Μέτρα που κατά τη γνώμη μου υπηρετούν τους στόχους αυτούς προς όφελος της ΝΕ, πολλά από τα οποία ήδη έχουν δρομολογηθεί, είναι τα ακόλουθα:

Διατήρηση πάση θυσία των εστιών εκμάθησης της ΝΕ στο εξωτερικό. Αυτό σημαίνει εξασφάλιση του κατάλληλου διδακτικού προσωπικού, χορήγηση υποτροφιών στους αλλοδαπούς διδάσκοντες και φοιτητές για μεταπτυχιακές σπουδές στην Ελλάδα και για επιμορφωτικά σεμινάρια που θα οργανώνονται από τις Φιλοσοφικές Σχολές των ελληνικών πανεπιστημίων, καθώς και εφοδιασμός των βιβλιοθηκών και σπουδαστηρίων με τα κατάλληλα βιβλία και όργανα¹⁵. Ειδικότερα όσον αφορά το διδακτικό προσωπικό, η Ελλάδα διαθέτει πλέον εξειδικευμένο διδακτικό προσωπικό, και εννοώ τους κατόχους μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών ή διδακτορικού διπλώματος με εξειδίκευση στη διδασκαλία της ΝΕ ως ξένης γλώσσας¹⁶.

Δημιουργία νέων εστιών εκμάθησης της ΝΕ στο εξωτερικό. Με μια δυναμική πολιτική η Ελλάδα πρέπει να κάνει το άνοιγμα αυτό αρχίζοντας από πανεπιστημιακές σχολές ανθρωπιστικών σπουδών. Το μεγαλύτερο εμπόδιο, που είναι το οικονομικό, μπορεί να παραμεριστεί με μια σειρά μέτρων, όπως λ.χ. ανάθεση συγκεκριμένων θέσεων σε μαικήνες, εξασφάλιση διδακτικού προσωπικού μέσω του θεσμού των ανταλλαγών, θέσπιση της υποχρεωτικής θητείας στο εξωτερικό για κάποιο διάστημα των Ελλήνων κατόχων μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών ή διδακτορικού διπλώματος στη διδασκαλία της ΝΕ με αντάλλαγμα λ.χ. το διορισμό στη Μέση Εκπαίδευση κτλ. Πρέπει να αξιολογήσει η Ελλάδα την επιθυμία λ.χ. των Ολλανδών να μάθουν Ελληνικά (*Ευρωβαρόμετρο* 1997 από Προφίλη 2001: 128).

15. Πβ. το πρόγραμμα «Ιάσων», που λειτουργεί στο Α.Π.Θ. για τις παρευξείνιες περιοχές.

16. Οι περισσότεροι από αυτούς έχουν αποφοιτήσει από το ΠΜΣ (ΕΠΕΑΕΚ) του Τομέα Γλωσσολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Α.Π.Θ.

Δημιουργία των κατάλληλων εργαλείων. Αυτά συνοψίζονται σε τρία είδη:

α) Σύνταξη κατάλληλων λεξικών σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή, λ.χ. δίγλωσσων λεξικών από και προς τη ΝΕ με όλες τις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, ειδικού λεξικού για ξένους¹⁷ και ορθογραφικού λεξικού¹⁸, που θα ενοποιήσει την ορθογραφία της ΝΕ και θα την απλοποιήσει μέσα στο πλαίσιο του ισχύοντος ορθογραφικού συστήματος.

β) Συγγραφή εξειδικευμένων μεθόδων διδασκαλίας ανάλογα με την πρώτη γλώσσα των διδασκομένων, την ηλικία κτλ. σε έντυπη αλλά και σε ηλεκτρονική μορφή, σύμφωνα με το κοινό ευρωπαϊκό πλαίσιο για τις γλώσσες, που θέσπισε το Συμβούλιο της Ευρώπης.

γ) Συγγραφή άλλων βοηθημάτων σε έντυπη αλλά και σε ηλεκτρονική μορφή, όπως λ.χ. γλωσσικά παιχνίδια, μικρά θεματικά τεύχη με προσεγμένο λεξιλόγιο και γλωσσάρι στο τέλος.

Με δεδομένο ότι η εξ αποστάσεως και η διά βίου εκπαίδευση θα εδραιώσουν στο άμεσο μέλλον τη θέση τους στα εκπαιδευτικά συστήματα των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είναι επιτακτική η ανάγκη να υπάρχουν τα κατάλληλα εργαλεία για τη διδασκαλία της ΝΕ.

*Μετάφραση της διεθνούς ορολογίας*¹⁹. Είναι γνωστό ότι η γλώσσα στην οποία δε γίνεται μαζικά η έρευνα και η οποία δε θα μεταφράσει την ορολογία θα τεθεί στο περιθώριο με πολύ δυσοίωνες προοπτικές. Η ορολογία, κυρίως αγγλική, πρέπει να μεταφραστεί στη ΝΕ, πράγμα που ευτυχώς ήδη γίνεται εντός Ελλάδος²⁰, αλλά και εκτός, στις μονάδες ορολογίας των μεταφραστικών υπηρεσιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις Βρυξέλλες και κυρίως στο Λουξεμβούργο, και ειδικότερα η μετάφραση στη ΝΕ των όρων που περιέχονται στο Eurodicautom. Χρειάζεται όμως δημιουργία επιτροπών ορολογίας για όλους τους κλάδους του επιστητού, εντατικοποίηση και συνεχής προσπάθεια για την απόδοση των όρων στη ΝΕ, λόγω της διαρκούς ανανέωσης της ορολογίας. Ακόμη οι Έλληνες επιστήμονες έχουν υποχρέωση να χρησιμοποιούν τη ΝΕ ως όργανο έκφρασης παράλληλα με μια «ισχυρή» γλώσσα.

17. Το έργο έχει ήδη ξεκινήσει στο Α.Π.Θ.

18. Ήδη το έργο αυτό έχει δρομολογηθεί με την πρωτοβουλία του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου να αναθέσει σε τριμελή ομάδα καθηγητών του Α.Π.Θ. την εκπόνηση ορθογραφικού λεξικού που θα ενοποιεί τις αποκλίνουσες ορθογραφικές λεξικογραφικές προτάσεις και θα προτείνει ένα ενιαίο, μη αντιπατικό ορθογραφικό σύστημα στο πλαίσιο του ισχύοντος, που θεσπίστηκε από το Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Το έργο προβλέπεται να είναι έτοιμο το 2002.

19. Χρήσιμες θα ήταν επίσης και μεταφράσεις λογοτεχνικών και άλλου τύπου έργων, γιατί θα φώτιζαν περισσότερο τον ελληνικό πολιτισμό.

20. Πβ. το έργο της ΕΛΕΤΟ και ειδικότερα του Κ. Βαλεοντή.

Συμμετοχή στο διαδίκτυο. Αφού μεγάλο μέρος των πληροφοριών διαδίδεται πλέον μέσω του διαδικτύου με τάσεις αύξησης, η ΝΕ πρέπει να συμμετέχει δυναμικά στις λεωφόρους των πληροφοριών και να λύσει το πρόβλημα της αναγνώρισης των ελληνικών χαρακτήρων με τη βοήθεια των ειδικών στην πληροφορική. Έτσι θα ήταν περιττά τα greeklish.

Συμμετοχή σε προγράμματα. Θεωρούμε επιτακτική την ανάγκη για συμμετοχή και δυναμική παρουσία των Ελλήνων ειδικών και ιδιαίτερα των γλωσσολόγων σε όλα –αν είναι δυνατό– τα ευρωπαϊκά γλωσσικά προγράμματα, ιδίως εκείνα που σχετίζονται με την αυτόματη μετάφραση από και προς τη ΝΕ. Συχνά ενδεχόμενες πολιτικές, πολιτιστικές, γραφειοκρατικές ή άλλες αναστολές αποτρέπουν Έλληνες γλωσσολόγους να συμμετέχουν στα προγράμματα αυτά, με αποτέλεσμα η στάση αυτή να παραβλάπτει όχι μόνο την επιστήμη που υπηρετούμε, τους φοιτητές μας και το μέλλον τους, αλλά τελικά και την ίδια την ελληνική γλώσσα.

Εξαγωγή οπτικοακουστικών πολιτιστικών προϊόντων. Η ΝΕ μπορεί να προωθηθεί, μέσω ποικίλων πολιτιστικών εκδηλώσεων που έχουν ως όργανο έκφρασης τη ΝΕ, με το ραδιόφωνο, την τηλεόραση, τον κινηματογράφο και το θέατρο. Η προώθηση του ελληνικού τραγουδιού, θεατρικών παραστάσεων στην ελληνική αλλά και ελληνικών κινηματογραφικών και τηλεοπτικών ταινιών έξω από τα σύνορα της Ελλάδας συμβάλλει δραστικά στην προώθηση της ΝΕ.

Ωστόσο τα μέτρα αυτά θα αποδώσουν περισσότερο, αν υπάρξει συντονισμένη γλωσσική πολιτική για τη ΝΕ από την πλευρά της πολιτείας, όχι βέβαια μέσα σε πλαίσιο παρωχημένης γλωσσικής ηγεμονίας ή εθνικών παροξυσμών, που ενισχύουν τις εθνοκεντρικές ιδεολογικές στάσεις, αλλά διεκδικώντας τη θέση που της ανήκει στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

3. Επίλογος

Η γενικευμένη πολυγλωσσία των Ευρωπαίων πολιτών εγγυάται²¹, κατά την άποψή μου, τη διαφύλαξη του γλωσσικού πλουραλισμού στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Το θέμα των γλωσσών ήταν πάντα συνυφασμένο με την ιστορία και τις πολιτικές αποφάσεις. Δεν υπάρχει τίποτε μεταφυσικό ή εγγενές που να προορίζει μια γλώσσα για εθνική, επίσημη, λιγότερο ομιλούμενη ή μειονοτι-

21. Το 53% των πολιτών στην Ευρωπαϊκή Ένωση συνολικά γνωρίζει μια δεύτερη γλώσσα διαφορετική από τη μητρική του, σύμφωνα με στοιχεία που συνοδεύουν το Ευρωπαϊκό Έτος Γλωσσών 2001.

κή. Για να μη χρειαστεί να φωνάξουμε κάποτε για τη ΝΕ «αθάνατη!», όπως κάνουμε μπροστά από τη σορό σημαντικού προσώπου, πρέπει να εντατικοποιήσουμε τις ενέργειές μας. Επιχειρήματα του τύπου «διασώστε την αρχαιότερη γλώσσα της Ευρωπαϊκής Ένωσης» είναι μόνον γραφικά. Το ζήτημα της ελληνικής γλώσσας αφορά περισσότερο όλους εμάς. Ειδικότερα οι γλωσσολόγοι, ως αρμοδιότεροι, είναι σε θέση να βοηθήσουν αποτελεσματικά, ώστε η ΝΕ να κατακτήσει τη θέση που της αξίζει. Η πολιτεία από την πλευρά της πρέπει να προχωρήσει σε γλωσσικό σχεδιασμό δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση σε γλωσσικά προγράμματα, ώστε οι προσπάθειες να είναι συντονισμένες και αποτελεσματικές. Η διάδοση της ΝΕ είναι στα χέρια μας. Τέλος η διάδοση του νεοελληνικού πολιτισμού μέσω της ΝΕ θα βελτιώσει την ποιότητα ζωής και θα αυξήσει τον αλληλοσεβασμό και την ανεκτικότητα απέναντι σε άλλους πολιτισμούς, συμβάλλοντας στη μείωση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας²².

Είθε η πρωτοβουλία αυτή του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου να βοηθήσει προς την κατεύθυνση αυτή και να μην είναι απλώς ένα ευχολόγιο που θα νεκρώσει με την εκπνοή του Ευρωπαϊκού Έτους Γλωσσών 2001, στους στόχους του οποίου άλλωστε περιλαμβάνεται οι φετινές εκδηλώσεις να θέσουν τις βάσεις, που θα αξιοποιηθούν τα επόμενα χρόνια, για την πολυγλωσσία των Ευρωπαίων πολιτών.

Βιβλιογραφία

- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. (1983). La composition en grec moderne d'un point de vue diachronique. Στο *Lalies* 2: Παρίσι: PENS, 77-90.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. (1986). *Η νεολογία στην κοινή νεοελληνική*, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ., Παράρτημα 65, Θεσσαλονίκη.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. (1993). Μια πρώτη προσέγγιση του επιθήματος -ιάτικος. Στο *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα - Πρακτικά της 14ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.* Θεσσαλονίκη, 238-257.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. (1994). *Νεολογικός δανεισμός της νεοελληνικής - Άμεσα δάνεια από τη γαλλική και την αγγλοαμερικανική - Μορφολογική ανάλυση*. Θεσσαλονίκη.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. (1996α). Η διδασκαλία των μη απλών λεξικών μονάδων της νέας ελληνικής. Στο *Η Νέα Ελληνική ως ξένη γλώσσα. Προβλήματα διδασκαλίας*. Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 129-149.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. (1996β). Το λεξιλόγιο της νεοελληνικής και ο ευρωπαϊκός γλωσσικός πλουραλισμός. Στο *Η ελληνική γλώσσα στη διευρυμένη Ευρωπαϊκή Ένωση*. Αθήνα: Κέντρο Λογοτεχνικής Μετάφρασης Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών και Περιοδικό *Αντί*, 81-88.

22. Αυτό βέβαια ισχύει για την εκμάθηση κάθε γλώσσας.

- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. (1996γ). Η νεοελληνική σύνθεση. Στο Γ. Κατσιμαλή και Φ. Καβουκόπουλος *Ζητήματα νεοελληνικής γλώσσας - Διδακτική προσέγγιση*. Τομέας Γλωσσολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 97-120.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. (1996δ). A propos de l'emprunt suffixal en grec moderne. *Cahiers de Lexicologie* 68, 1, 79-106.
- Andriotis, N. (1974). *Lexikon der Archaismen in Neugriechischen Dialekten*. Βιέννη: έκδοση της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών.
- Κοπιδάκης, Μ.Ζ. (επιμ.) (1999). *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας* Αθήνα: ΕΛΙΑ.
- Προφίλη, Ο. (2001). Γλώσσα/γλώσσες στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση (ισχυρές και ασθενείς γλώσσες). Στο (επιμ.) Α.-Φ. Χριστίδης & Μ. Θεοδοροπούλου. *Εγκυκλοπαιδικός οδηγός για τη γλώσσα*. Θεσσαλονίκη: ΚΕΓ, 126-128.
- Ράλλη, Α. & Ραντοπούλου, Μ. (1999). Η σύνθεση στην ελληνική ως διαχρονικό φαινόμενο σχηματισμού λέξεων. Στο *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα - Πρακτικά της 19ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.* Θεσσαλονίκη, 389-403.
- Ραντοπούλου, Μ. (1999). Λέξεις με εσωτερικό μόρφημα κλίσης στην Ιλιάδα και την Οδύσσεια. Στο *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα - Πρακτικά της 20ής Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.* Θεσσαλονίκη, 479-490.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1941) *Νεοελληνική Γραμματική (της Δημοτικής)*. Αθήνα: ΟΕΣΒ, 1978², Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Χατζιδάκις, Γ. (1905). *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 1. Αθήνα: Σακελλαρίου.

Σημασιολογία της ελληνικής γλώσσας

Γιάννης Βελούδης

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Δεν έχω αντιληφθεί καμία κίνηση εδώ γύρω μέχρι τώρα.

Αυτό το μικρό δείγμα της γλώσσας μας θα δοκιμάσω να «ανακρίνω» σημασιολογικά στη συνέχεια, με την ελπίδα ότι οι περιορισμοί του –δεν ξεπερνά τα όρια μιας απλής αποφαιτικής πρότασης– θα κεντρίσουν, αν όχι το ενδιαφέρον, τουλάχιστον την περιέργεια του αναγνώστη/της αναγνώστριας (στην έγκρισή του/της, άλλωστε, θα υποβάλλονται τα επιμέρους πορίσματα της «ανάκρισης» κάθε φορά). Στόχος μου είναι από αυτή την ελάχιστη αφορμή να αναδειχθούν κατά το δυνατόν –ο προσδιορισμός έχει υπόψη του και τους περιορισμούς του «ανακριτή»– πλευρές του φαινομένου «γλωσσική σημασία». Πρόκειται, ωστόσο, για ενδιαμέσο στόχο. Το κείμενο που ακολουθεί έχει κατά βάθος υπόψη του όχι το φαινόμενο αλλά τη μελέτη του: προορίζεται να υπονομεύσει την εξειδίκευση «της ελληνικής» του τίτλου του, *Σημασιολογία της ελληνικής γλώσσας*, κι αυτό όχι στο όνομα μιας «παγκοσμιοποίησης» (και) της σημασίας –η καχυποψία του αναγνώστη/της αναγνώστριας στις μέρες που ζούμε θα ήταν απόλυτα δικαιολογημένη– αλλά στο όνομα της παγκοσμιοότητας ορισμένων πλευρών, των κρισιμότερων ίσως, της γλωσσικής σημασίας.

Ακολουθώντας την προτίμηση των παραδοσιακών γραμματικών, αλλά και την τυπική ανακριτική τακτική, θα αρχίσω από τα στοιχειώδη (στην περίπτωση μας, μάλιστα, θα αποδειχθούν και αδιάφορα). Οι μικρότερες γλωσσικές μονάδες που μπορούν να διαταχθούν γραμμικά, τα «φωνήματα» (πραγματώσεις τους μας παρουσίαζαν τα «Φθογγολογικά» των γραμματικών που γνωρίσαμε στο σχολείο), επανέρχονται, *ανακυκλώνονται* είναι η περιγραφή που θα προτιμώ στο εξής, στο μικρό μας δείγμα, συμμετέχοντας στο γραμμικό σχηματισμό μεγαλύτερων μονάδων· το φώνημα /i/, π.χ., δηλαδή η μονάδα «ι» που λέμε και ακούμε, ανακυκλώνεται εννιά φορές, όπως εύκολα μπορούμε να διαπιστώσουμε, αν ξεπεράσουμε την ποικιλία της ιστορικής μας ορθογραφίας:

Ο κ. Γιάννης Βελούδης είναι καθηγητής Γλωσσολογίας του Α.Π.Θ.

Δ-ε-ν έ-χ-ω α-ντ-ι-λ-η-φ-θ-εί κ-α-μ-ί-α κ-ί-ν-η-σ-η ε-δ-ώ γ-ύ-ρ-ω μ-έ-χ-ρ-ι τ-ώ-ρ-α

(το δίψηφο ει και τα ι, η κτλ. είναι, από πολύ νωρίς, μονάδες της ελληνικής γραφής, και μόνο, όχι μονάδες της ελληνικής γλώσσας). Τι δίνει στα φωνήματα αυτή την άνεση; Το γεγονός ότι δεν είναι φορείς σημασίας. Σίγουρα δε θα λέγαμε ποτέ ότι χάρη στο /i/ τους, π.χ., οι λέξεις *καμία, μέχρι, γύρω, αντιληφθεί, κίνηση* μοιράζονται κάτι κοινό, που μάλιστα έχει αυξημένη συμμετοχή στο σχηματισμό της σημασίας των δύο τελευταίων· ή ότι η λέξη *κίνηση* έχει μεγάλη σημασιακή συγγένεια με τη μορφή *νικήσει*, γιατί μοιράζεται μαζί της το ίδιο φωνηματικό υλικό: /n/, /k/, /s/, /i/ (με την τελευταία μονάδα σε τριπλή ανακύκλωση!).

Η σημασία κάνει δειλά την εμφάνισή της με τα πρώτα στάδια της σύνθεσης. Το *εχ-* της λέξης *έχω*, π.χ., είναι φορέας σημασίας. Την «κουβαλά» μαζί του κάθε φορά που ανακυκλώνεται· και δεν εννοώ μόνο τους συνδυασμούς του με τις γνωστές μας καταλήξεις-φορείς γραμματικής λειτουργίας, *-ω, -εις, κτλ.*: αρκεί να διευρύνουμε την αναζήτησή μας σε συνθέσεις όπως *προσέχω, κατέχω, επέχω, αντέχω, ενέχω* κτλ., *προσοχή, κατοχή, εποχή, αντοχή, ενοχή* κτλ., *έξη (έξις), εξής* κτλ., για να γίνει αυτό αμέσως φανερό στη δυναμική αλλά και στη διαχρονική του διάσταση. Ο προσδιορισμός «δειλά» που χρησιμοποιήσα λίγο πριν υποδηλώνει μεγάλο βαθμό σημασιακής αφαίρεσης. Και μπορούμε να διαπιστώσουμε από τα πρώτα κιόλας παραδείγματά μας ότι η σημασία εξειδικεύεται καθώς ο βαθμός σύνθεσης μεγαλώνει: άλλη είναι, προφανώς, η σημασία του *έχω*, π.χ., στο συνδυασμό του με το πρόσφυμα *προσ-* και άλλη στο συνδυασμό του με το πρόσφυμα *κατά-*· αλλά, χαρακτηριστικότερα, και πέρα από τα όρια της λέξης, άλλη είναι η σημασία του *προσέχω* στην έκφραση *προσέχω το παιδί*, άλλη στις εκφράσεις *προσέχω τα κιλά μου* και *προσέχω τι λέω*· κι ακόμη, διαφορετική είναι η σημασία της έκφρασης *προσέχω το παιδί* στην ακολουθία *προσέχω το παιδί να μην πέσει απ' ό,τι* στις ακολουθίες *προσέχω το παιδί στην προετοιμασία των μαθημάτων του* και *προσέχω το παιδί πώς μεγαλώνει* κτλ.

Η ανακύκλωση, ωστόσο, δεν αφορά μόνο το –αδρανές αρχικά και σημασιακά δραστήριο στη συνέχεια– υλικό, αλλά και τους κανόνες που ορίζουν τους θεμιτούς συνδυασμούς κάθε φορά. Οι συνθέσεις του *έχω*, π.χ., με τις προθέσεις της προηγούμενης παραγράφου «φτιάχνονται» πάνω στο ίδιο «καλούπι», που μάλιστα επανέρχεται και σε άλλες συνθέσεις: *προσέρχομαι, κατέρχομαι, επέρχομαι* κτλ. Αλλά, για να μην απομακρυνόμαστε πολύ από το μικρό μας δείγμα, είναι εύκολο να δούμε, π.χ., ότι η σειρά των τριών πρώτων όρων του *δεν έχω αντιληφθεί* δεν είναι τυχαία: κάθε απόπειρα αναδιάταξής τους θα αποτύγγανε παταγωδώς (**έχω δεν αντιληφθεί, *αντιληφθεί δεν έχω, *δεν αντιληφθεί έχω, *έχω αντιληφθεί δεν, *αντιληφθεί έχω δεν*)· και ο κανό-

νας που την ορίζει ανακυκλώνεται, με την ίδια αυστηρότητα, γενικότερα: *δεν έχω ακούσει* (*έχω δεν ακούσει, *ακούσει δεν έχω, *δεν ακούσει έχω, *έχω ακούσει δεν, *ακούσει έχω δεν), *δεν έχω περάσει* (*έχω δεν περάσει, *περάσει δεν έχω, *δεν περάσει έχω, *έχω περάσει δεν, *περάσει έχω δεν) κτλ. Δε χρειάζεται, νομίζω, να επιμείνουμε περισσότερο.

Οι εκδοχές της ανακύκλωσης που συζητήσαμε παραπάνω (θα τη λέμε στο εξής «πρωτοβάθμια») δεν εξαντλούν το φαινόμενο. Πράγματι, κατά την εξέταση της αποφαιτικής μας πρότασης μέχρι αυτή τη στιγμή δε μας χρειάστηκε καμιά μαρτυρία σχετικά με το «ποιος», το «πού», και το «πότε» τη χρησιμοποίησε· κι αυτό γιατί η (πρωτοβάθμια) ανακύκλωση που γνωρίσαμε αναπτύσσεται στο αφηρημένο πεδίο της κατασκευής μεγαλύτερων γλωσσικών μονάδων από μικρότερες: εκεί «φτιάχτηκε» (μία φορά) η μεγαλύτερη μονάδα *Δεν έχω αντιληφθεί καμιά κίνηση εδώ γύρω μέχρι τώρα*, που αντιστοιχεί στο αντικείμενο της «ανάκρισής» μας. Υπάρχει όμως ένα πολύ σημαντικό υπόλοιπο (θα το πούμε ανακύκλωση «δεύτερου βαθμού») που αφορά ακριβώς την εκφώνηση των μονάδων με σημασία στο πεδίο της καθημερινής λεκτικής επικοινωνίας· πρόκειται για την ανακύκλωση των προϊόντων της πρωτοβάθμιας ανακύκλωσης, καθώς μπορούν να επανέρχονται στα χείλη των ομιλητών/ομιλητριών της γλώσσας, προκειμένου να καλύψουν απεριορίστες σε αριθμό διαφορετικές περιπτώσεις χρήσης. Με το δικό μας μικρό δείγμα, π.χ., μπορεί μια ομιλήτρια να πληροφορεί τον υπεύθυνο της αστυνομικής επιχείρησης, απαντώντας σε σχετική του ερώτηση, ότι οι *κακοποιοί* που περιμένει η αστυνομία με την *καλοστημένη ενέδρα* της *δεν έχουν φανεί ακόμη*· σε μια άλλη περίπτωση, άλλη, ή και η ίδια, ομιλήτρια μπορεί με τη χρήση της αποφαιτικής μας πρότασης να αρνείται σε φιλική συζήτηση ότι υπάρχει *διακίνηση ναρκωτικών* στη γειτονιά της· ή να συγχαίρει το *διευθυντή* της *Εταιρείας Προστασίας Ζώων* για την αποτελεσματική *απομάκρυνση των αδέσποτων σκύλων* από την περιοχή· ή και να *παραπονείται* στον *τοπικό βουλευτή* ότι τα *υπεσχημένα έργα* *αναβάθμισης της περιοχής* *δεν έχουν αρχίσει ακόμη*· ή, *ακόμη-ακόμη*, να δίνει το *συμφωνημένο σύνθημα* *αναγνώρισης* κατά τη *συνάντηση* με το *μυστικό πράκτορα* που την *περίμενε* *διακριτικά* στην *αίθουσα* *αφίξεων* στο *αεροδρόμιο «Μακεδονία»* της *Θεσσαλονίκης*.

Είναι φανερό ότι η ανακύκλωση δεν αφορά τώρα πια την κατασκευή, δηλαδή λεξιλογικό υλικό και κανόνες, αλλά τη χρήση των προϊόντων της σε ένα πλήθος διαφορετικών περιστάσεων· και, το πιο σημαντικό για μας, κάθε νέα (και διαφορετική) εμφάνιση μιας (της ίδιας πάντα) γλωσσικής μονάδας «συντίθεται» όχι μόνο με γλωσσικά αλλά και με εξωγλωσσικά συμφραζόμενα, που μπορούν να παρεμβαίνουν δραστικά στη διαμόρφωση της σημασίας – μαζί τους θα πρέπει να λογαριάζουμε και τις επικοινωνιακές προθέσεις της

ομιλήτριας, αλλά και (την άποψή της για) τη δυνατότητα του ακροατή να τις αναγνωρίσει: παρακολουθήσαμε λίγο πριν την ομιλήτριά μας να πληροφορεί, να αρνείται, να συγχαίρει, να παραπονείται, να επικοινωνεί συνωμοτικά, να «κάνει» δηλαδή μια σειρά πολύ διαφορετικά μεταξύ τους «πράγματα» με κοινωνικό, κατά βάθος, περιεχόμενο, χωρίς να αλλάξει κατά κεραία τα λεγόμενά της.

Αν θελήσουμε να γίνουμε πιο σχολαστικοί, οι συντεταγμένες αυτής της δευτεροβάθμιας ανακύκλωσης μπορεί να ελέγχονται από τον *κόσμο*, από το δίπτυχο *κόσμος-ομιλητής* ή, τέλος, από το τρίπτυχο *κόσμος-ομιλητής-γλώσσα*. Κρατώντας κατά νου χρήσεις που «σέβονται» περισσότερο τη φυσική, αποφαντική, σημασία της πρότασης που ανακρίνουμε, θα γνωρίσουμε διαδοχικά και τις τρεις εκδοχές, με το ενδιαφέρον στραμμένο στην τελευταία, και συνθετότερη.

κόσμος

Η χρήση των γλωσσικών εκφράσεων είναι ζυμωμένη με τρεις συστατικούς της παράγοντες: «εγώ», «εδώ», «τώρα». Κανείς τους δεν μπορεί να απουσιάζει: όσο απαραίτητο είναι να υπάρχει ένας ομιλητής/μια ομιλήτρια, για να εκδηλωθεί γλωσσική χρήση, άλλο τόσο αναγκαίο είναι να υπάρχει μια τοπική θέση και μια χρονική στιγμή γι' αυτή την εκδήλωση. Είναι φανερό ότι, κάθε φορά που αλλάζει το αντικείμενο αναφοράς, ας πούμε η «τιμή», ενός ή περισσότερων από τους τρεις αυτούς παράγοντες, έχουμε ανακύκλωση. Η μαρτυρία του δείγματος που εξετάζουμε αποδεικνύεται αποκαλυπτική, καθώς οι παράγοντες αυτοί συμβαίνει να είναι άμεσα εγγεγραμμένοι στο «σώμα» του. Από την πλευρά του «εγώ», μπορούμε να φανταστούμε απεριόριστες σε αριθμό χρήσεις της μονάδας *Δεν έχω αντιληφθεί καμία κίνηση εδώ γύρω μέχρι τώρα*: δυνάμει, όχι μόνο τόσες όσοι είναι και οι ομιλητές και οι ομιλήτριες της γλώσσας (τα πρόσωπα που μπορούν να πάρουν τη θέση του υποκειμένου της περιφρασης *έχω αντιληφθεί*): σ' αυτές θα πρέπει να προσθέσουμε και εκείνες στις οποίες κάθε ομιλητής ή κάθε ομιλήτρια θα μπορούσε ο ίδιος ή η ίδια σε διαφορετικές στιγμές, και από διαφορετικές ή μη θέσεις, να συμμετάσχει.

Από την πλευρά του «εδώ», μπορούμε επίσης να φανταστούμε απεριόριστες σε αριθμό περιπτώσεις χρήσης: όχι μόνο τόσες όσα είναι και τα τοπικά σημεία (σημεία αναφοράς του *εδώ γύρω*) από τη μια μέχρι την άλλη άκρη του πλανήτη μας (και όχι μόνο του πλανήτη μας, μετά τις διαστημικές κατακτήσεις των τελευταίων χρόνων!)· σ' αυτές θα πρέπει να προσθέσουμε και εκείνες στις οποίες εμπλέκονται το ίδιο σημείο και ο ίδιος ομιλητής ή η ίδια ομιλήτρια σε διαφορετικές χρονικές στιγμές ή διαφορετικοί ομιλητές και/ή διαφορετικές ομιλήτριες σε διαφορετικές, ή μη, χρονικές στιγμές.

Τέλος, από την πλευρά του «*τώρα*», μπορούμε να φανταστούμε απεριόριστες σε αριθμό περιπτώσεις χρήσης του δείγματος που «ανακρίνουμε»: όχι μόνο τόσες όσες θα είναι και οι στιγμές της «ζωής» της γλώσσας μας με τη σημερινή της μορφή· αυτές θα πρέπει να τις πολλαπλασιάσουμε επί τον αριθμό των ομιλητών και/ή ομιλητριών που ανά πάσα στιγμή μπορούν να χρησιμοποιήσουν την αποφαιτική μας πρόταση, από την ίδια και/ή από διαφορετικές τοπικές θέσεις. (Καθώς, μάλιστα, η χρήση της γλώσσας δεν έχει περιορισμούς αλήθειας, οι πολλαπλασιασμοί μας θα πρέπει να έχουν υπόψη τους τόσο τις περιπτώσεις που λέγεται κάτι αληθές, όσο και τις περιπτώσεις που λέγεται κάτι ψευδές· αν, π.χ., το υποκείμενο του *έχω αντιληφθεί* διαπιστώνει για πρώτη φορά κάποια κίνηση γύρω του στις 12.45' της 6ης Αυγούστου 2001, με τη χρήση της αποφαιτικής του πρότασης στις 12.46' της ίδιας μέρας θα μας έλεγε κάτι ψευδές, ενώ με τη –διαφορετική– χρήση της ίδιας αποφαιτικής πρότασης δύο λεπτά πριν θα μας είχε πει κάτι αληθές!)

Είναι απαραίτητο, ύστερα μάλιστα από την τελευταία παραένθεση, να σημειώσουμε ότι η τριάδα «εγώ-εδώ-τώρα» συνδέεται απευθείας με την ίδια την πράξη της εκφώνησης: αυτή «θέλει» –και είναι αδιανόητη χωρίς– τους τρεις αυτούς παράγοντες. Μ' αυτή την έννοια έχουν όλοι τους «αντικειμενικότερη» κατοχύρωση: βρίσκονται έξω από τον έλεγχο του ομιλητή/της ομιλήτριας. Όσο, π.χ., σταθερά κι αν ο ομιλητής κατά την ημέρα που κάνει χρήση της αποφαιτικής μας πρότασης πιστεύει (ή κι εμείς μαζί του θεωρούμε) ότι έχουμε 26 Ιουλίου του 2001, η αλήθεια είναι ότι δεν έχει διαπιστώσει καμία κίνηση γύρω του μέχρι τις 6 Αυγούστου 2001, αν αυτή τελικά είναι η ένδειξη του ημερολογίου για εκείνη την ημέρα. (Βλ. και Barwise & Perry 1983: 33.)

Η τελευταία αυτή παρατήρηση μοιάζει ίσως περιττή, γιατί το περιεχόμενο της μας φαίνεται αυτονόητο. Έχει όμως σημασία, καθώς, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, ένα μέρος του ελέγχου μπορεί να περάσει πολύ χαρακτηριστικά «στα χέρια» του ομιλητή.

κόσμος και ομιλητής

Ήταν αρκετή η μαρτυρία του μικρού μας δείγματος, για να πεισθούμε ότι το ζήτημα της σύνδεσης γλώσσας-κόσμου μπορεί, σε κάποιες τουλάχιστον περιπτώσεις, να το λύνει με άμεσο τρόπο η ίδια η πράξη της εκφώνησης. Με τη χρήση της αποφαιτικής μας πρότασης ξέραμε αμέσως σε ποιο πρόσωπο αναφέρεται το υποκείμενο της περίφρασης *έχω αντιληφθεί* (στον ομιλητή), σε ποιο χρονικό διάστημα αναφέρεται το *τώρα* (σ' αυτό που τερματίζεται στο παρόν της εκφώνησης) και ποιο είναι το εμβαδόν του προσδιορισμού *εδώ γύρω* (τα όρια της θέσης του ομιλητή), χάρη στη δεικτικότητα αυτών των εκφράσεων. Τι γίνεται, ωστόσο, αν θελήσουμε από το «εγώ-εδώ-τώρα» της

αμεσότητας να μετακινηθούμε προς το «κάποιος-κάπου-κάποτε» της αφαιρέσεως; Το αρχικό δείγμα μας μπορεί, έμμεσα έστω, και αυτή τη φορά να μας βοηθήσει με τη μαρτυρία του, αρκεί να το παραλλάξουμε ανάλογα:

Δεν είχε αντιληφθεί καμία κίνηση εκεί γύρω μέχρι τότε ο Γιάννης.

Η αντικατάσταση του «εγώ» από το «κάποιος», για να περιοριστούμε μόνο σ' αυτό, φέρνει στο προσκήνιο τον κόσμο της εμπειρίας του ομιλητή: γνωρίζει το «Γιάννη» (και, κανονικά, θεωρεί ότι και η ακροάτριά του γνωρίζει το Γιάννη) και τον αναφέρει: για να διαλέξω μια δραστικότερη διατύπωση από τη δεξαμενή των γνώσεών του και μόνο, μπορεί ο ομιλητής να ανασύρει το πρόσωπο στο οποίο μας παραπέμπει με την έκφραση *ο Γιάννης*, καθώς ο ίδιος ο «Γιάννης» ενδέχεται να μην είναι φυσικά παρών – ή, ακόμη-ακόμη, να μην μπορεί να είναι φυσικά παρών, γιατί έχει εν τω μεταξύ πεθάνει. Ανάλογη απόσταση από την άμεσα διαθέσιμη, εξωτερική, πραγματικότητα μπορεί να καταγράφεται και από την πλευρά των δύο άλλων συντεταγμένων: είναι φανερό ότι οι εκφράσεις *εκεί γύρω και μέχρι τότε* (μαζί της και το *είχε*) παραπέμπουν, αντίστοιχα, σε τοπικές και χρονικές θέσεις που απέχουν από το «εδώ» και το «τώρα» της εκφώνησης.

Αν θελήσουμε για λίγο ακόμη να επιμείνουμε προς την ίδια κατεύθυνση, μια δεύτερη παραλλαγή μπορεί να γίνει αποκαλυπτικότερη:

Δεν πρέπει να είχε αντιληφθεί καμία κίνηση εκεί γύρω μέχρι τότε ο Γιάννης.

Εδώ η κατάσταση φαίνεται να περνά ακόμη χαρακτηριστικότερα στον έλεγχο του ομιλητή/της ομιλήτριας, καθώς από την πραγμάτευση, την παράθεση δηλαδή απλώς, μιας (παρελθούσας) πραγματικότητας περνούμε στη διαπραγμάτευσή της, σε εκτιμήσεις δηλαδή σχετικά με το αν μια κατάσταση πραγμάτων, «ο Γιάννης αντιλαμβάνεται κάποια κίνηση», ανήκε, ή όχι, σ' αυτή – δεν ανήκε κατά πάσα πιθανότητα, αποφαίνεται η δεύτερη αυτή παραλλαγή. Και το πράγμα δε σταματά εδώ: ο έλεγχος του ομιλητή/της ομιλήτριας μπορεί να γίνει ακόμη δραστικότερος, καθώς η διαπραγμάτευση μπορεί να έχει το χαρακτήρα της –λεκτικής, τουλάχιστον– παρέμβασης στην ίδια τη διαμόρφωση της πραγματικότητας: πβ. την «απαγόρευση», παραλλαγή επίσης της αποφαιτικής μας πρότασης, *Δεν πρέπει να αντιληφθεί καμία κίνηση εκεί γύρω ο Γιάννης*.

Είναι καιρός όμως να επιστρέψουμε στην αρχική μορφή του μικρού μας δείγματος για την εξέταση του τριπτυχου *κόσμος-ομιλητής-γλώσσα*, που μάλιστα προεξοφλήσαμε ως ενδιαφέρουσα.

κόσμος-ομιλητής-γλώσσα

Σε πολλά εκφωνήματα δίπλα στον κόσμο και τον ομιλητή μπορούμε να διακρίνουμε και ένα τρίτο στοιχείο: την ίδια τη γλώσσα. Σε ποιες περιπτώσεις συμβαίνει αυτό; Για την απάντηση θα ήμασταν έτοιμοι να σκεφτούμε γενικότερα φαινόμενα «ανακλαστικότητας» και «μεταγλωσσικής λειτουργίας», όπου η χρήση της γλώσσας έχει, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, υπόψη της την ίδια τη γλώσσα. Π.χ. θα μπορούσαμε να φανταστούμε την αποφαιτική μας πρόταση σαν αντίδραση του ομιλητή προς μια υποψία που μόλις πριν είχε διατυπώσει η συνομιλήτριά του:

- Σίγουρα, θα έχεις αντιληφθεί καμία κίνηση εδώ γύρω μέχρι τώρα...
- Δεν έχω αντιληφθεί καμία κίνηση εδώ γύρω μέχρι τώρα.

Στην περίπτωση αυτή ο ομιλητής μας προφανώς ανακυκλώνει γλωσσικό υλικό από τα συμφραζόμενα: «παραθέτει» από αυτά ό,τι κρίνει απαραίτητο να σβήσει με το μεταγλωσσικό του δεν-σβηστήρα: δεν «έχω αντιληφθεί καμία κίνηση εδώ γύρω μέχρι τώρα» (όπου το «έχω αντιληφθεί καμία κίνηση εδώ γύρω μέχρι τώρα» απηχεί –το ρήμα κυριολεκτεί!– τα λόγια της συνομιλήτριάς)¹. Το ερώτημα στην αρχή αυτής της παραγράφου, ωστόσο, φαίνεται να επιδέχεται απάντηση και από μια άλλη πλευρά, πολύ πιο ενδιαφέρουσα: μπορούμε, πέρα από «ανακλαστικές» και «μεταγλωσσικές» χρήσεις, να κάνουμε λόγο και για ένα τρίτο είδος ανακύκλωσης που παίρνει το νήμα από τις δύο προηγούμενες, για να τους το επιστρέψει, καθώς φαίνεται, τελικά. Σ' αυτή την «τριτοβάθμια» ανακύκλωση περνούμε αμέσως.

Αν στο δεύτερο βαθμό είχαμε (και ως δυνατότητα) την ανακύκλωση προϊόντων του πρώτου βαθμού, το υλικό δηλαδή της ανακύκλωσης ήταν η γλωσσική παραγωγή, στον τρίτο βαθμό έχουμε την «επεξεργασία» των προϊόντων αυτής της δεύτερης ανακύκλωσης: επανέρχεται ως γλωσσική εμπειρία και γνώση η ίδια η γλωσσική χρήση (της γλωσσικής παραγωγής). Ο ομιλητής σ' αυτό το τρίτο

1. Σαφέστερη μαρτυρία γ' αυτή τη μεταγλωσσική εκδοχή τού δεν μπορούμε να αποσπάσουμε από τη μονάδα *Η καρέκλα του δεν έχει ένα πόδι*, όπου συμπτυκνώνεται καθαρότερα η διπλή λειτουργία της άρνησης: με την αποφαιτική αυτή πρόταση μπορεί ο ομιλητής να συμβάλει στη συνομιλία με ένα δικό του κομμάτι πληροφόρησης («λείπει ένα πόδι από την καρέκλα του», τυπική άρνηση), σε μια περίπτωση χρήσης, αλλά και να αντιδράσει («είναι λάθος ότι η καρέκλα του έχει ένα πόδι», μεταγλωσσική άρνηση) προς ένα κομμάτι πληροφόρησης που έχει κιόλας εγκατασταθεί στα συμφραζόμενα, σε μια άλλη περίπτωση:

– Η καρέκλα του έχει ένα πόδι.

– Η καρέκλα του δεν έχει ένα πόδι (έχει τέσσερα / είναι κρεμαστή κτλ.).

επίπεδο δεν είναι απλώς φορέας-γνώστης γλώσσας, όπως ήταν στο δεύτερο επίπεδο, αλλά και φορέας-γνώστης γλωσσικής εμπειρίας· και η δυνατότητά του να «συμβουλευτεί» αυτή του τη γλωσσική εμπειρία τού δίνει το λόγο μ' έναν πολύ ενδιαφέροντα τρόπο. Φαινόμενα «επανενίσχυσης», «μετωνυμίας» και ακόμη-ακόμη «μεταφοράς», ανάμεσα σε άλλα, έχουν με κάποιο τρόπο πίσω τους αυτή τη διπλή ιδιότητα του ομιλητή. Τις σχετικές μαρτυρίες μπορούμε, νομίζω, με κάποια προσοχή να αποσπάσουμε από την αρχική αποφατική μας πρόταση. Θα αρχίσουμε την εξέταση αντίστροφα, από τη «μεταφορά» προς την «επανενίσχυση».

Ας σταθούμε λίγο πιο προσεκτικά στην έκφραση *έχω αντιληφθεί*. Πρόκειται, βέβαια, για ρηματική περίφραση που ανάγεται στο ρήμα *αντιλαμβάνομαι*· η αρχική του σημασία, σύμφωνα με τα λεξικά, είναι «κρατώ κάτι, πιάνω». Τι μπορεί να μας ενδιαφέρει αυτή η πληροφορία; Είναι γνωστό (βλ. σχετικά Sweetser 1990) ότι σε διαφορετικές γλώσσες (π.χ. Ελληνικά: *αντιλαμβάνομαι, καταλαμβάνω*, Αγγλικά: *grasp, get*, Γαλλικά: *comprendre* [*< comprehendere* της Λατινικής] κτλ.), αλλά και σε διαφορετικούς κύκλους μέσα στην ιστορία μιας γλώσσας (π.χ. Ελληνικά: *καταλαμβάνω* → *καταλαβαίνω, πιάνω* «αγγίζω» → *πιάνω* «καταλαβαίνω»² κτλ.), εκφράσεις με αυτή την «απτική» αρχική σημασία έχουν την τάση να αναπτύσσουν τη σημασία «καταλαβαίνω, κατανοώ». Η, περιέργη, κατά τα άλλα, διαγλωσσική και διαχρονική αυτή κανονικότητα παύει να αποτελεί «γρίφο», αν την αναγάγουμε στο φαινόμενο της «μεταφοράς». Μόνο που τα πράγματα έχουν τέτοια έκταση –δεν είναι μόνο γλωσσικά, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω– ώστε η παλιότερη, γνωστή σε μας από το σχολείο, άποψη για τη μεταφορά να αδυνατεί να τα παρακολουθήσει. Και δεν εννοώ μ' αυτό απλώς ότι η κανονικότητα που σημειώσαμε πιο πάνω δεν περιορίζεται μόνο σε ρήματα με «απτική» σημασία³. Κατά τη νέα, γνωσιακή, ριζικά αναβαθμισμένη, αντίληψη της έννοιας, «η μεταφορά είναι πρωταρχικά θέμα σκέψης

2. Πβ. τις εκφράσεις: *το πιάνεις;* (= «το καταλαβαίνεις;»), *δε με πιάνεις!*, *δεν το έπιασαν σωστά το θέμα* κτλ.· αλλά και γενικότερα, *δε χειρίστηκες προσεκτικά το πρόβλημα, συνέλαβε μια καταπληκτική ιδέα, πώς τον μεταχειρίζεσαι έτσι, βρε παιδί μου!* κτλ.

3. Πράγματι, λίγο περισσότερη υπομονή στην εξέταση του δείγματός μας θα μας αντάμειβε αμέσως σχετικά: θα μπορούσαμε να δούμε ότι ανάλογη λειτουργικότητα είναι σε θέση να αναπτύξουν και εκφράσεις που συνδέονται με άλλες αισθήσεις, πέραν της αφής. Για να περιοριστούμε σε κάποια παραδείγματα από το πεδίο της όρασης και τη δική μας μόνο γλώσσα, στα Αρχαία Ελληνικά: η ρίζα **Φιδ-* (*εἶδον, ἰδεῖν*) δίνει τον παρακαίμενο με ενεστωτική σημασία *οἶδα* (εξαιρετικό παράδειγμα της προέκτασης: «έχω δει» → «ξέρω»), αλλά και το ουσιαστικό *ἰδέα* (αρχική σημασία: «η μορφή, το φαινόμενο, η όψη»· βλ. σχετικά Liddell & Scott, *A Greek-English Lexicon*, απ' όπου και όλα τα αρχαιοελληνικά παραδείγματα του κειμένου), τα *θεωρῶ* *θεωρία* εμφανίζουν ανάλογη εξέλιξη κτλ.· κι ακόμη, στα σημερινά Ελληνικά: σχετικές είναι οι χρήσεις *βλέπεις* (= «καταλαβαίνεις») *τι εννοώ, διανγέστερος* (= «σαφέστερος») *νόμος δε γίνεται* κτλ., αλλά και ανεξίγητες, κατά τα άλλα, εκφράσεις όπως: *την είδε* (= «θεώρησε ότι είναι») *καθηγητής Πανεπιστημίου, κοίτα να δεις!*, *άκου να δεις!*, [*το βλέπω*] *χλωμό* (= «δε θεωρώ ότι μπορεί να συμβεί») κτλ.

και επομένως και γλώσσας» (Νικηφορίδου 1999: 167): δομές της αισθητηριακής μας εμπειρίας προεκτείνονται σε λιγότερο «απτούς» τομείς, προκειμένου να προσδώσουν δομή σε πιο αφηρημένα πεδία: το ότι εκφράσεις με προσπελάσιμο από τις αισθήσεις μας αντίκρισμα στον κόσμο ανακυκλώνονται –να μην ξεχνούμε το ρήμα μας!– σε νέες χρήσεις καλύπτοντας πεδία με λιγότερο προσπελάσιμη δομή, όπως το πεδίο του λογίζεσθαι στην περίπτωση του δικού μας μικρού δείγματος, αποτελεί σύμπτωμα απλώς αυτής της προέκτασης. Κατά τα άλλα, το εύρος της είναι τεράστιο: αγγίζει, κατά μία εκτίμηση, το 90% του γλωσσικού λεξιλογίου!

Το «μακρύ χέρι» της μεταφοράς, όμως, φαίνεται να απλώνεται και μέχρι τον τομέα της γραμματικής σημασίας. Αν θελήσουμε να γίνουμε λίγο πιο πιεστικοί, η έκφραση *έχω αντιληφθεί* μπορεί να αποδειχθεί ακόμη πιο αποκαλυπτική. Κατά τη θητεία μας στο σχολείο γνωρίσαμε το *έχω* ως βοηθητικό ρήμα που συμμετέχει στο σχηματισμό των συντελικών χρόνων. Κι όχι μόνο αυτό: όσοι/όσες μαθαίνουν ξένες γλώσσες, το συναντούν και εκεί σε ανάλογες λειτουργίες. Αν ζητήσουμε να πολλαπλασιάσουμε τις πληροφορίες μας, οι γλωσσολόγοι θα μας πουν ότι το ίδιο συμβαίνει, με πολύ λίγες εξαιρέσεις, στις γλώσσες ανά τον κόσμο γενικά. Γιατί λοιπόν αυτή η διαγλωσσική προτίμηση; Το ερώτημα μπορεί ευκολότερα να πάρει μια απάντηση, αν το διατυπώσουμε διαφορετικά: ποιος είναι ο ρόλος των συντελικών χρόνων που οι γλώσσες επιμένουν να ενσαρκώνουν με «κτητιχές» κατά κανόνα εκφράσεις; Σύμφωνα με την ευρύτερα αποδεκτή γλωσσολογική ανάλυση, ο παρακειμένος δηλώνει «τρέχον ενδιαφέρον»: προβάλλει κάτι ως ήδη συντελεσμένο και διαθέσιμο, προκειμένου να εξυπηρετήσει επίκαιρες (λογικο)συνομιλιακές ανάγκες. Ο δρόμος για τη μεταφορική ερμηνεία της σταθερής παρουσίας της σημασίας «έχω» σ' αυτούς τους σχηματισμούς φαίνεται να είναι πια ανοιχτός – «έχουμε» κάτι που είναι διαθέσιμο, κάτι που υπάρχει, αν είναι οντότητα, ή που ισχύει, αν είναι προτασιακό περιεχόμενο· και, το πιο σημαντικό, ο δρόμος αυτός μοιάζει να έχει «στρωθεί» από την ποικιλία των χρήσεων του (κανονικού) ρήματος *έχω*· για να περιοριστώ στη γλώσσα μας μόνο: *τι καιρό έχει σήμερα; αυτοί οι δύο τα έχουν* (= «κάτι υπάρχει ανάμεσά τους»), *τι έχεις εσύ;* (= «τι ισχύει σχετικά με σένα, τι σου συμβαίνει;»), *έχει καλώς, ας παραμείνουν ως έχουν, έχει πολύ καπνό εδώ μέσα, είχε* (= «υπήρχε») *ένα σπίτι εκεί κάποτε, είχε-δεν-είχε πεθάνει* (= «ήταν-δεν-ήταν αλήθεια, ίσχυε-δεν-ίσχυε ότι είχε πεθάνει») κτλ.⁴

4. Είναι χαρακτηριστικό ότι ανάλογες χρήσεις έχουμε (= «υπάρχουν, ισχύουν»!) σε όλη την ιστορική διαδρομή της γλώσσας μας, και μάλιστα και με άλλες εκφράσεις που παραπέμπουν στη σημασία «κατέχω, κρατώ»: *οὔτως έχει, καλῶς/κακῶς έχει, φλυαρεῖς ἔχων* (= το κάνεις συνέχεια), *ἔχω τινά ὅτι προφήτης ἦν* (= «θεωρώ ως δεδομένο ότι») Eu. Marc. 11.32, *ἔχε με παρητημένον* Eu. Luc. 14.18 κτλ., αλλά και: *πόσο θα κρατήσει* (= «ισχύσει») *αυτό, η ισχύουσα άποψη, επικρατεί ψύχος, έπιασε να βρέχει, σου έχω πολλά κρατούμενα, θα δώσουμε λαβή για σχόλια κτλ.*

Συνοψίζοντας τις δύο προηγούμενες παραγράφους, θα προσπαθήσω υπαινικτικά –το αντικείμενο, άλλωστε, δεν αφήνει και πολλές επιλογές λεκτικών τρόπων– να διαλύσω μια εντύπωση που ενδεχομένως έχει δημιουργηθεί. Είδαμε ότι οι γλωσσικές εκφράσεις με την εγγύηση –και κάτω από την πίεση– αναλογιών προς την αρχική περιγραφική τους σχέση με τον κόσμο, όπως έχει κατατεθεί στην εμπειρία μας, μπορούν να ανακλυθθούν σε νέες, μεταφορικές, χρήσεις, υπονομεύοντας σε ένα (δεύτερο, έστω) βαθμό την απόσταση από τα πράγματα που, λόγω του συμβολικού της χαρακτήρα, εισηγείται η γλώσσα. Σ' αυτές τις περιπτώσεις το υποκείμενο της εκφώνησης, ο ομιλητής/η ομιλήτρια, μοιάζει να αντιδρά προς την κατεύθυνση της «επίλυσης προβλημάτων», όχι μόνο με την έννοια που υποστηρίζουν μερικοί (πβ. «problem-solving» στους Heine et al. 1991: 29-30) ή και με τη βαθύτερη, γνωσιακή, έννοια που λίγο πριν γνωρίσαμε, αλλά με την ακόμη βαθύτερη, συναισθηματική, έννοια της επίλυσης ενός απωθημένου, και πιο πρωταρχικού, προβλήματος: της απόστασης από τα πράγματα που επιβάλλει η γλώσσα από τα πρώτα στάδια της οντογένεσης (βλ. Χριστίδης 1995, γι' αυτό τον ασίγαστο καημό της επιστροφής στην πρωταρχική, άμεση, αίσθηση των πραγμάτων που έχει «φονεύσει» ο συμβολικός χαρακτήρας της γλώσσας).

Να περάσουμε, όμως, στην επόμενη έκφραση του δείγματος που εξετάζουμε: *καμία κίνηση*. Μια συνήθης εκδοχή μετωνυμικής αναφοράς, μας είχαν μάθει στο σχολείο, είναι να παρατίθεται το μέρος αντί του όλου. Μπορούμε να πούμε ότι κι εδώ κάτι ανάλογο συμβαίνει: από την περίσταση που έχει κατά νου ο ομιλητής, π.χ. κάποιος να κινούνται με ύποπτο τρόπο σε σκοτεινές γωνιές κατά τις μεταμεσονύκτιες ώρες, αφαιρείται –στην κυριολεξία– ένα μέρος, η κίνηση· αυτήν και μόνο μνημονεύει, συνθηματικά θα λέγαμε, στην αποφαιτική του διατύπωση: οι φορείς της κίνησης, τα τοπικά, χρονικά, τροπικά χαρακτηριστικά της αποσιωπώνται. Η αισθητηριοκινητική μας εμπειρία είναι κι εδώ παρούσα: αυτή εγγυάται τα «υπόλοιπα», και δίνει τη δυνατότητα της μετωνυμικής τους εκπροσώπησης από μία και μόνο λέξη. Έτσι, ένα μικρότερο κομμάτι γλώσσας ανακλυώνεται στη θέση ενός μεγαλύτερου κομματιού γλώσσας με τις ευλογίες της εμπειρίας του κόσμου (αλλά και της γλώσσας) που διαθέτουν ο ομιλητής και η συνομιλήτριά του. Το φαινόμενο που μόλις περιέγραψα, ωστόσο, φαίνεται να έχει και δεύτερη εμφάνιση στο μικρό δείγμα που εξετάζουμε· και μάλιστα με πιο ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά, καθώς τη φορά αυτή είναι «στρατευμένο»: υπηρετεί την «επανεπίσχυση» της άρνησης.

Είναι διαπιστωμένο ότι τα μέσα έκφρασης της άρνησης, λόγω της ιδιαιτερότητας των εκφορών, της έντασης και του συναισθηματικού τους χαρακτήρα, ανανεώνονται τακτικά κατά τη χρονική εξέλιξη των γλωσσών (βλ. σχετικά Hopper & Traugott 1993: 121). Οι ανανεώσεις αυτές έχουν το εξής εντυ-

πωσιακό –και διαγλωσσικό, καθώς φαίνεται– χαρακτηριστικό: γίνονται πάνω στο ίδιο «καλούπι»· κι ακόμη, το πιο σημαντικό, το καλούπι αυτό φαίνεται να έχει τη ρίζα του σε γνωσιακά, όχι απλώς γλωσσικά, σχήματα. Ας δούμε από πιο κοντά την επανενίσχυση της άρνησης στη γλώσσα μας, περιορίζοντας τη διαγλωσσικότητα του φαινομένου στις υποσημειώσεις του κειμένου.

Είναι γνωστό ότι το νεοελληνικό *δεν*, η πρώτη λέξη του δείγματός μας, προέρχεται ιστορικά από το αρνητικό μόριο *οὐδέν* της Αρχαίας Ελληνικής· κι αυτό με τη σειρά του από τη συνένωση του εμφατικού επιρρημάτος *οὐδέ* με μια έκφραση ελάχιστης ποσότητας, το αριθμητικό *έν*, κατά την επικρατέστερη ετυμολόγηση: πβ. τη δομή *οὐκ ἄλλ’ οὐδέ έν*, Αριστοφ. *Πλούτος*, 138, όπου είναι φανερό πώς ο απώτερος πρόγονος του σημερινού αρνητικού μορίου ενισχύει την άρνηση στη βάση του ελαχίστου. Το *δεν*, τώρα, απότοκο μιας δομής ενίσχυσης, γίνεται το ίδιο αντικείμενο επανενίσχυσης στην ιστορική συνέχεια της γλώσσας μας. Λέμε, π.χ., *κανΕΝΑΝ τους δε χωνεύω* (τα κεφαλαία δηλώνουν εμφατικό τονισμό), αντί του μη εμφατικού *δεν τους χωνεύω*· κι ακόμη, *Τίποτα δε θέλω, ΠΟΥΘΕΝΑ δε μας ακολουθείς πια, ΠΟΤΕ δεν ήρθε, καθΟΛΟΥ δε μ’ αγαπάς*, αντί των μη εμφατικών *δε θέλω, δε μας ακολουθείς πια, δεν ήρθε, δε μ’ αγαπάς*, αντίστοιχα, για να περιοριστώ στα τυπικότερα παραδείγματα⁵. Το ενδιαφέρον είναι ότι για την εμφατική δήλωση της άρνησης επιλέγεται πάντα μια έκφραση του ελαχίστου· *κανΕΝΑΝ*, π.χ., σημαίνει «Έναν καν (δεν), ούτε έναν».

Αυτό που μένει, για να είμαι συνεπής με τις υποχρεώσεις που ανέλαβα λίγο πριν, είναι να προσπαθήσω να επιβεβαιώσω και τη συμπληρωματική παρατήρηση ότι η διαχρονική αυτή προτίμηση έχει τη ρίζα της σε γνωσιακά κι όχι απλώς γλωσσικά σχήματα. Θα το επιχειρήσω με δυο τρόπους, αρχίζοντας

5. Οι Hopper & Traugott (ό.π.) διατυπώνουν πολύ σχετικές παρατηρήσεις για το φαινόμενο της επανενίσχυσης της άρνησης στα Αγγλικά και τα Γαλλικά:

Στην καθομιλούμενη Αγγλική εκφράσεις όπως *no way* (πβ. *No way we're taking this stuff*) αντικαθιστούν το απλό *n't* (από το *not*), που είναι και το ίδιο σύμπτυξη του *na wilt* «*no thing*»·

και παρακάτω (ό.π.:122):

Το αρνητικό ενισχυτικό στοιχείο *pas* της Γαλλικής, που διεκδικεί το ρόλο γενικού αρνητικού δείκτη, απαντά μετά μάλλον, παρά πριν από το ρήμα, αντανακλώντας μια αλλαγή κατά τη διάρκεια κάποιων αιώνων που θα μπορούσε να αναπαρασταθεί ως εξής: *ne va* «δεν πάει» > *ne va pas* > *va pas*.

Το φαινόμενο έχει πολύ ευρύτερες διαστάσεις απ' ό,τι αφήνεται να εννοηθεί εδώ· πβ. τις –εσχολογικές πάντα– εκφράσεις: *ΑΝΘΡΩΠΟ δεν είδα, ΒΗΜΑ δεν έκανε, ΣΤΑΓΟΝΑ δεν ήπιε, ΔΡΑΧΜΗ δε δίνω, ΚΟΥΚΟΥΤΣΙ μναλό (δεν έχεις), ΤΣΙΜΟΥΔΙΑ (δε θα βγάλετε) εσείς!, δεν είπε ΚΟΥΒΕΝΤΑ, δεν είδε το ΠΑΡΑΜΙΚΡΟ, ΣΤΙΓΜΗ δεν κάθεται, με ΚΑΜΙΑ κυβέρηση (δε γίνεται αυτό), ΨΥΧΗ (ΖΩΣΑ δεν υπήρχε) κτλ., για να περιοριστούμε στα Ελληνικά.*

με τον ασφαλέστερο. Μπορούμε εύκολα να διακρίνουμε ότι στις τυπικότερες εκφράσεις του μηχανισμού επανενίσχυσης που παρήθεσα παραπάνω εκπροσωπούνται γενικότερες, και ανεξάρτητα διατυπωμένες⁶, γνωσιακές κατηγορίες, όπως: Πρόσωπο (*κανΕΝΑΣ*), Πράγμα-Πράξη (*Τίποτα*), Τόπος (*ΠΟΥ-ΘΕΝΑ*), Χρόνος (*ΠΟΤΕ*), Τρόπος (*καθΟΛΟΥ*). Οι επιλογές, λοιπόν, στις εκφορές που γνωρίσαμε εκεί δεν είναι γνωσιακά «τυχαίες».

Η δεύτερη μαρτυρία υπέρ της άποψης ότι το διαγλωσσικό καλούπι της επανενίσχυσης έχει πίσω του γνωσιακά σχήματα θα είναι αμεσότερη, αν και δε θα ξεπερνά τα όρια μιας, δελεαστικής έστω, υπόθεσης: θα μας επαναφέρει, πάντως, στο γνωστό μας πεδίο της τριτοβάθμιας ανακύκλωσης και στη συζήτηση της αποφαιτικής μας πρότασης. Η επανενίσχυση της άρνησης φαίνεται να αντλεί τη δύναμή της από ένα λογικό σχήμα γνωστό από πολύ παλιά, και απόλυτα εύπεπτο για το λογικό μας ένστικτο, το *modus (tollendo) tollens*:

μείζων προκείμενη:	αν A, τότε B
ελάσσων προκείμενη:	όχι B
	—————
συμπέρασμα:	όχι A

Πιο συγκεκριμένα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι: α) οι επανενισχυμένες αρνητικές προτάσεις που γνωρίσαμε είναι δείγματα ελλειπτικού λόγου· και β) ο ελλειπτικός αυτός λόγος απηχεί την αρνητική ελάσσωνα προκείμενη *όχι B* του *modus*. Η υπόθεση αυτή μας επιτρέπει να εξηγήσουμε εύκολα, και σε μια γνωσιακά δεδομένη βάση, το μηχανισμό των εμφατικών μας εκφορών· στα συμφραζόμενα, π.χ.,

- Τους είδες να έρχονται;
- Δεν έχω αντιληφθεί καμμία κίνηση εδώ γύρω μέχρι τώρα.

η (εμφατική, μπορούμε πια να πούμε, και να καταγράψουμε) αποφαιτική μας πρόταση λειτουργεί σαν ένα είδος μετωνυμικού εκπροσώπου του σχήματος:

6. Πβ. και τη γνωσιακή αλυσίδα των πρωτοτυπικών μεταφορικών κατηγοριών: PERSON > OBJECT > ACTIVITY > SPACE > TIME > QUALITY/MANNER (= ΠΡΟΣΩΠΟ > ΠΡΑΓΜΑ > ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ > ΤΟΠΟΣ > ΧΡΟΝΟΣ > ΠΟΙΟΤΗΤΑ/ΤΡΟΠΟΣ), που προτείνουν οι Heine et al. (1991: 48 κ.ε.), για να ελέγξουν τη διαδικασία της μεταφοράς, αλλά και για να εξηγήσουν βαθύτερα ορισμένες πλευρές της γλωσσικής δομής· πβ. επίσης τον παρόμοιο κατάλογο γενικότερων «οντολογικών κατηγοριών» του Jackendoff (1983).

Αν τους είδα να έρχονται, έχω αντιληφθεί ΜΙΑ (τουλάχιστον) κίνηση
εδώ γύρω μέχρι τώρα.

Δεν έχω αντιληφθεί καμία κίνηση εδώ γύρω μέχρι τώρα.

Δεν τους είδα να έρχονται.

(όπου «τους είδα να έρχονται» = A και «έχω αντιληφθεί ΜΙΑ (τουλάχιστον) κίνηση εδώ γύρω μέχρι τώρα» = B).

Είναι φανερό ότι με τον τρόπο αυτό τόσο η εμφατικότητα όσο και οι συμφραστικές επαφές του δείγματός μας εντοπίζονται. Αποφεύγοντας την τυπικότερη αντίδραση:

– Τους είδες να έρχονται;

– *Δεν τους είδα (να έρχονται).*

ο ομιλητής προτιμά να υποβάλει έμμεσα την απάντηση στο ερώτημα της συνομιλήτριάς του, επικαλούμενος την εγγύηση ενός λογικού σχήματος: δίνει την πληροφορία που αντιστοιχεί ακριβώς στη θέση της δεύτερης προκειμένης⁷ και με τον τρόπο αυτό θέτει μετωνυμικά σε λειτουργία τον απαγωγικό του μηχανισμό. Την αλήθεια μιας άμεσης απάντησης, *Δεν τους είδα (να έρχονται)*, υποκαθιστά με όλο της το κύρος η (αναγκαστική) αλήθεια του συμπεράσματος μιας έγκυρης λογικής ακολουθίας που εξυπακούεται. Αυτή η μετωνυμική επίκληση του λογικού σχήματος δε θέτει σε κίνδυνο τη συνοχή της συνομιλίας, αφού η σύνθετη πρώτη προκειμένη, *Αν τους είδα να έρχονται, έχω αντιληφθεί ΜΙΑ (τουλάχιστον) κίνηση εδώ γύρω μέχρι τώρα*, είναι απλό να ανακτηθεί λόγω της σχέσης της με τα συμφραζόμενα (την ερώτηση της συνομιλήτριάς, που έχει μόλις προηγηθεί) και του πραγματο-λογικού της χαρακτήρα (είναι μια αυτονόητη συνεπαγωγή: την «ξέρουμε» από πριν, η πληροφοριακή της αξία είναι μηδενική: αν πράγματι τους είδα να έρχονται, τότε σίγουρα –δε γίνεται αλλιώς!– έχω αντιληφθεί μία τουλάχιστον κίνηση). Την ίδια γνωσιακή βάση προφανώς πρέπει να αναζητήσουμε σε κάθε περίπτωση πίσω από τη διαδικασία επανένισχυσης της άρνησης, τουλάχιστον στις πρώτες της φάσεις, πριν δηλαδή επέλθει η φθορά των γλωσσικών μηχανισμών που επιστρατεύονται.

7. Για το ρόλο του *καν-* βλ. Βελούδης (1995). Είναι χαρακτηριστικό πάντως ότι η ενισχυτική δομή μπορεί να έχει και τη μορφή: *Δεν έχω αντιληφθεί ΜΙΑ κίνηση εδώ γύρω μέχρι τώρα*. Και αξίζει να σημειώσουμε με αυτή την ευκαιρία ότι η αμφισημία τέτοιων εκφορών («δεν έχω αντιληφθεί ΜΙΑ (έστω) κίνηση»/«ΜΙΑ (μόνο) κίνηση δεν έχω αντιληφθεί») μπορεί εύκολα να εξηγηθεί στο πλαίσιο της υπόθεσης που διατύπωσα: στη μία περίπτωση («δεν έχω αντιληφθεί ΜΙΑ (έστω) κίνηση») εξυπακούεται μετωνυμικά ο *modus*, στην άλλη («ΜΙΑ (μόνο) κίνηση δεν έχω αντιληφθεί») όχι.

Για να συνοψίσω, προσπάθησα να δείξω ότι η επιμονή των γλωσσών, διαπιστωμένη τόσο στο διαχρονικό όσο και στο συγχρονικό άξονα, να επανενισχύουν τη δήλωση της άρνησης με εκφράσεις του «ελαχίστου» δεν είναι δυνατόν να εξηγηθεί σε γλωσσική μόνο βάση· είναι απαραίτητη επίσης και η γνωσιακή. Αν, μάλιστα, ευσταθεί η υπόθεση σχετικά με το *modus tollens*, η σχέση «γλώσσα-γνώση» βαθαίνει ακόμη περισσότερο. Τόσο, ώστε να αποδεικνύεται παλινδρομική: η γλώσσα είναι, κατά πως ξέρουμε, ένα μέσο για την έκφραση λογικών ακολουθιών όπως ο *modus tollens*· αλλά φαίνεται να ισχύει και το αντίστροφο σε κάποιες περιπτώσεις, τελικά: ο *modus tollens* να γίνεται μέσο έκφρασης για τη γλώσσα!

Διακόπτω εδώ την «ανάκριση» της αποφαιτικής μας πρότασης, απότομα, όπως άρχισα, εκφράζοντας μόνο μια διπλή ευχή, αντί επιλόγου. Το ένα της σκέλος είναι προσωπικό και αφορά το παρόν κείμενο: να μην έχω, λόγω υπερβάλλοντος (γλωσσολογικού) ζήλου, αποσπάσει από το μικρό μας δείγμα «ομολογίες» που δεν αντιστοιχούν στη (γλωσσική) πραγματικότητα. Το δεύτερο σκέλος είναι γενικό και αφορά το μέλλον της ελληνικής σημασιολογίας: να γίνει κατανοητό ότι για τη βαθύτερη ανάλυση του φαινομένου της σημασίας είναι απαραίτητο το τρίπτυχο «κόσμος-γλώσσα-ομιλητής», με την τελευταία πτυχή παρούσα σε όλο της το πλάτος και, κυρίως, το βάθος: γνωσιακό και συναισθηματικό.

Βιβλιογραφία

- Barwise, Jon & Perry, John (1983). *Situations and Attitudes*. Cambridge, MA: M.I.T. Press.
- Χριστίδης, Α.-Φ. (1995). Δεικτικότητα. Στον τόμο *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα. Πρακτικά της 15ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.*, 68-77.
- Heine et al. (1991). *Grammaticalization. A conceptual Framework*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hopper, Paul J. & Traugott, Elisabeth Closs (1993). *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jackendoff, Ray (1983). *Semantics and Cognition*. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press.
- Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα. Πρακτικά της 15ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.* 11-14 Μαΐου 1994. Τιμητική προσφορά στον καθηγητή Μ. Σετάτο. Θεσσαλονίκη 1995.
- Νικηφορίδου, Κική (1999). Η μεταφορικότητα της σκέψης: Φιλοσοφικές και γλωσσολογικές προσεγγίσεις. Στον τόμο των Δ. Κατή, Μ. Κονδύλη & Κ. Νικηφορίδου (επιμ.). *Γλώσσα και Νόηση. Επιστημονικές και φιλοσοφικές προσεγγίσεις*. Εκδ. Αλεξάνδρεια, 163-178.
- Sweetser, Eve (1990). *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge Studies in Linguistics 54. Cambridge: Cambridge University Press.
- Βελούδης, Γιάννης (1995). Ποσοδεικτικές εκφράσεις και «υποκείμενο». Στον τόμο *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα. Πρακτικά της 15ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.*, 394-405.

Γλωσσική ετερότητα και εκπαιδευτικοί οργανισμοί

Αθανάσιος Ε. Γκότοβος

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Όλα τα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, άλλα περισσότερο και άλλα λιγότερο, περιλαμβάνουν σήμερα πληθυσμούς που χρησιμοποιούν, για ορισμένες τουλάχιστον επικοινωνιακές ανάγκες της καθημερινής τους ζωής, μια γλώσσα διαφορετική τόσο από την καθιερωμένη επίσημη κοινή όσο και από τις διαλεκτικές της παραλλαγές. Οι πληθυσμοί αυτοί μπορεί να είναι:

(α) επίσημα αναγνωρισμένες γηγενείς εθνοτικές, εθνικές, θρησκευτικές ή γλωσσικές μειονότητες (πολίτες της χώρας),

(β) μη επίσημα αναγνωρισμένες ως μειονότητες γηγενείς εθνοτικές, εθνικές, θρησκευτικές ή γλωσσικές κοινότητες (πολίτες της χώρας),

(γ) κοινότητες μεταναστών/προσφύγων (και γενικότερα μετοίκων) που ζουν στη χώρα και δεν έχουν πολιτογραφηθεί ούτε διαθέτουν την ιθαγένεια άλλου κράτους-μέλους της Ένωσης,

(δ) κοινότητες μεταναστών που έχουν την ιθαγένεια κάποιου άλλου κράτους-μέλους της Ένωσης, αλλά ζουν και εργάζονται στη συγκεκριμένη χώρα για ένα χρονικό διάστημα,

(ε) περιηγητές από διάφορες χώρες που για ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα παραμένουν στη συγκεκριμένη χώρα.

Ακόμη και χωρίς τις ομάδες αυτές, οι οποίες ενισχύουν τη γλωσσική ετερότητα μιας κοινωνίας, οι κοινωνίες των εθνικών κρατών εμφανίζουν κατά κανόνα μια γλωσσική πολυμέρεια σε επίπεδο διαλεκτικών παραλλαγών, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως λ.χ. το Βέλγιο, παρουσιάζουν μια καταστατική γλωσσική πολυμορφία.

Από ιστορικής πλευράς, η γλωσσική πολυμορφία στο πλαίσιο του εθνικού κράτους είναι ο κανόνας, ιδιαίτερα για τα εθνικά κράτη που αναδύθηκαν μέσα από κινήματα απόσχισης από πολυεθνικά μορφώματα, καθώς στη διαδικασία ανεξαρτητοποίησης συμμετείχαν ομάδες που μιλούσαν διαφορετικές γλώσσες και γενικά στο βαθμό που στην επικράτεια της ανεξάρτητης πλέον χώρας διαβι-

ούσαν πολίτες με διαφορετικές γλώσσες. Η κωδικοποίηση της κοινής και η διάδοση της σε όλο τον πληθυσμό, μέσω κυρίως της εκπαίδευσης, συνιστούν τυπικές πλευρές της γλωσσικής πολιτικής (ή του γλωσσικού σχεδιασμού¹) του εθνικού κράτους και –ανάλογα με την αποτελεσματικότητα της πολιτικής αυτής– οδηγούν μεσοπρόθεσμα σε περιορισμό της γλωσσικής πολυμορφίας τόσο στη δημόσια σφαίρα όσο και στις ανεπίσημες και ιδιωτικές περιστάσεις επικοινωνίας. Η πίεση για καθιέρωση και διάδοση ενός ενιαίου γλωσσικού οργάνου στην επικράτεια ενός εθνικού κράτους (για την ελληνική περίπτωση: αρχικά η καθαρεύουσα και πολύ αργότερα η δημοτική) έχει συσχετιστεί συχνά με αφομοιωτικές πολιτικές του εθνικού κράτους², με πολιτικές συρρίκνωσης της πολιτισμικής ετερότητας, και έχει κατηγορηθεί από ορισμένους ως πολιτισμικός ρατσισμός³.

Η κριτική αυτή, βασισμένη κυρίως σε ένα γλωσσικό ρομαντισμό που προωθεί τη διατήρηση των γλωσσικών ειδών στο πλαίσιο μιας πολιτισμικής οικολογίας⁴, βλέπει συνήθως το φόβο του εθνικού κράτους –ουσιαστικά της ηγετικής ομάδας– απέναντι στην ετερότητα και ερμηνεύει την προσπάθεια για καθιέρωση μιας ενιαίας γλώσσας ως στρατηγική για τη διαχείριση αυτού του φόβου. Ωστόσο, πέρα από την ανάγκη άσκησης ελέγχου από την πλευρά του εθνικού κράτους και των πλεονεκτημάτων που παρουσιάζει μια ενιαία γλώσσα για την άσκηση του ελέγχου, η ερμηνεία αυτή είναι υπερβολικά απλουστευμένη. Η ιδέα της κοινής γλώσσας και η εκπαιδευτική πεποίθηση στην προώθησή της παραπέμπουν σε πράγματα πιο θεμελιώδη από την επιβολή εκ μέρους μιας πολιτικοοικονομικής ελίτ του πολιτισμικού της προτύπου⁵. Ουσιαστικά η εκμάθηση και η

1. Βλ. E. Haugen, *Blessings of Babel: Bilingualism and language planning. Problems and pleasures*. Mouton de Gruyter: Berlin, New York, Amsterdam 1987.

2. Βλ. π.χ. Α. Καρακασίδου, *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη 1870-1990*. Οδυσσεΐας: Αθήνα 2000. Τ. Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*. Μαύρη Λίστα: Αθήνα 1999.

3. Βλ. T. Skutnabb-Kangas, R. Phillipson (eds), *Linguistic Human Rights. Overcoming linguistic discrimination*. Mouton de Gruyter: Berlin 1994.

4. Ενδεικτική εδώ είναι η γλώσσα με την οποία περιγράφεται η πολλαπλότητα, αλλά και η ανάγκη για την προστασία της, με τη χρήση μεταφορών από τη φύση: «Στο γλωσσικό κήπο υπάρχουν διαφορετικοί σπόροι, διαφορετικά άνθη, τα οποία συνιστούν τα εισερχόμενα στον κήπο. Έπειτα υπάρχει η διαδικασία της ανάπτυξης αυτών των σπόρων και φυτών με προϊόντα που αφορούν σε κάθε μεμονωμένο λουλούδι και κήπο. Ο τύπος του εδάφους, οι καιρικές συνθήκες και τα λιπάσματα συνιστούν το περιβάλλον ανάπτυξης στον κήπο... Ο δάσκαλος ως γλωσσικός κηπουρός πρέπει να ανταποκρίνεται στην πρόκληση των "δεδομένων" φυτών και των κλιματικών συνθηκών...» C. Baker, *Εισαγωγή στη διγλωσσία και τη δίγλωσση εκπαίδευση*. Gutenberg: Αθήνα 2001, 504.

5. Οι ερμηνείες αυτού του τύπου, τις οποίες θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς «αντιεξουσιαστικές», έχουν ασφαλώς τη γοητεία τους: παρουσιάζουν τα πράγματα ως σύγκρουση ανάμεσα σε πολιτικά ισχυρούς πρωταγωνιστές της ιστορίας, οι οποίοι επιβάλλουν τις απόψεις τους (ή τα συμφέροντά τους) στους πολιτικά αδύνατους, ιδιαίτερα όταν οι τελευταίοι θεωρούνται «ύποπτοι» ή «ευάλωτοι» από πλευράς εθνικής συνείδησης.

χρήση από όλους τους πολίτες μιας κοινής γλώσσας παραπέμπει στην πολιτική αρχή της ισότητας σε ό,τι αφορά τη συμμετοχή στο δημόσιο χώρο, με άλλα λόγια στο δικαίωμα διαμορφωσης της κοινής πολιτικής βούλησης (ή γνώμης). Η συμμετοχή στο δημόσιο επικοινωνιακό γίνεσθαι, στο πλαίσιο του οποίου διαμορφώνεται η πολιτική βούληση, χωρίς την ανάγκη ενδιάμεσων μεταφραστών, προϋποθέτει την κατοχή και τη χρήση ενός κοινού και ενιαίου γλωσσικού κώδικα, τουλάχιστον. Οι εναλλακτικές λύσεις θα ήταν είτε ο αποκλεισμός αλλόγλωσσων ομάδων από το δημόσιο χώρο, λόγω αδυναμίας επικοινωνιακής πρόσβασης σ' αυτόν, είτε η δημιουργία πολλαπλών παράλληλων δημοσιοτήτων, καθεμιάς προσαρμοσμένης στο γλωσσικό κώδικα της αντίστοιχης γλωσσικής κοινότητας. Και οι δύο όμως περιπτώσεις βρίσκονται σε διάσταση με τις θεμελιώδεις καταστατικές αρχές λειτουργίας του νεωτερικού εθνικού κράτους⁶.

Η γλωσσική ισορροπία που επιτυγχάνεται με το γλωσσικό σχεδιασμό του εθνικού κράτους, όπως ήδη τονίστηκε, επαναπροσδιορίζεται κάθε φορά που ομάδες αλλογλώσσων εντάσσονται στην επικράτεια του εθνικού κράτους, όπου πλέον διαβιούν και επικοινωνούν. Τέτοιες διευρύνσεις της γλωσσικής κοινότητας γίνονται συνήθως ύστερα από την αλλαγή των γεωγραφικών συνόρων του κράτους ή όταν αλλόγλωσσοι πληθυσμοί μετακινούνται ως πρόσφυγες ή μετανάστες από την επικράτεια ενός κράτους στην επικράτεια ενός άλλου. Οι γλωσσικές κοινότητες των ΗΠΑ, της Αυστραλίας, του Καναδά του 19ου και του 20ού αιώνα, αρκετές κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης μετά το 1950, η Ελλάδα πριν από 20 περίπου χρόνια –ιδιαίτερα μετά το 1990 και την κατάρρευση των οικονομικών των γειτονικών σοσιαλιστικών καθεστώτων–

Η εικόνα του κακού και ταυτόχρονα αφομοιωτικού –στην πρόθεση τουλάχιστον, αν όχι στο αποτέλεσμα– κράτους και του αδύνατου και καταπιεσμένου πολίτη που χάνει τη γλωσσική του ταυτότητα προσφέρεται για πολιτική και ιδεολογική αξιοποίηση. Απλώς τα πράγματα είναι συνήθως πολύ πιο σύνθετα.

6. Από τη σκοπιά αυτή οι γλωσσικές διαμάχες στην Ελλάδα, και ιδιαίτερα αυτές των αρχών του 20ού αιώνα, δεν είναι δυνατόν να εξηγηθούν επαρκώς ως «εγωισμοί» ή «διχόνοιες» των πρωταγωνιστών τους, δηλαδή με ψυχολογικούς όρους. Όσο παράδοξο κι αν φαίνεται, στη βάση της διαμάχης βρίσκεται μια συναίνεση επί της αρχής: τόσο ο Εξαρχόπουλος όσο και ο Τριανταφυλλίδης –για να αναφερθώ σε δύο κορυφαίους πρωταγωνιστές της γλωσσικής διαμάχης– υιοθετούν χωρίς επιφύλαξη την ιδέα της «κοινής», βλέπουν και οι δύο την αναγκαιότητα μιας εθνικής γλώσσας, και ταυτόχρονα πιστεύουν ότι η εκπαίδευση είναι ο πιο κατάλληλος διαμορφωτής της κοινής γλωσσικής συνείδησης (βλ. Α. Ε. Γκότοβος, *Παράδοση και γλώσσα στο σχολείο*. Δωδώνη: Αθήνα 1991). Η σύγκρουση αρχίζει στο σημείο όπου πρέπει να προσδιοριστεί το περιεχόμενο της ιδέας της «κοινής»: θα είναι κοινή η καθαρεύουσα ή η δημοτική; Γι' αυτό και ένας «μετανεωτερικός συμβιβασμός» του τύπου «ας διαμορφώσουμε περισσότερες από μία κοινές, ώστε για ορισμένους να είναι κοινή η δημοτική και για άλλους η καθαρεύουσα», δε θα μπορούσε να είχε ευδοκιμήσει.

βίωσαν, και ορισμένες συνεχίζουν να βιώνουν, μια *ασυνέχεια* στην επικρατούσα γλωσσική ισορροπία κατά τη στιγμή της διεύθυνσης της γλωσσικής κοινότητας. Είναι ακριβώς κάτω από αυτές τις συνθήκες που αρχίζει να διαδίδεται ο όρος «πολυπολιτισμική κοινωνία», όρος που κατά κανόνα δε διευκρινίζεται από τους χρήστες του ως προς το περιεχόμενο, με αποτέλεσμα να χρησιμοποιείται περισσότερο ως γλωσσικός δείκτης για την έκφραση «πολιτικής ευπρέπειας» σχετικά με την επικρατούσα άποψη ως προς το χαρακτηρισμό των σύγχρονων κοινωνιών, παρά ως λειτουργικός όρος με λίγο-πολύ συγκεκριμένο περιεχόμενο και σημασιολογικά όρια⁷. Αν όμως ο όρος «πολυπολιτισμική κοινωνία» είναι ασαφής, ο όρος «πολυγλωσσική κοινωνία» είναι πιο συγκεκριμένος, στο βαθμό που η γλώσσα, ως μονάδα αναφοράς και σύγκρισης, είναι κάτι πιο οριοθετημένο σε σύγκριση με τον «πολιτισμό» εν γένει.

Στις σύγχρονες κοινωνίες των εθνικών κρατών της Ευρώπης χρησιμοποιούνται πολλές γλώσσες, όχι μόνο η επίσημη κοινή της συγκεκριμένης χώρας. Η πολυγλωσσία αυτή δε γίνεται ορατή μόνον εξαιτίας των πολιτών ενός κράτους-μέλους της Ένωσης που ζουν και εργάζονται (προσωρινά ή μόνιμα) σε μια άλλη χώρα της Ένωσης, αλλά κυρίως λόγω του σχετικά μεγάλου αριθμού μεταναστών και προσφύγων από χώρες εκτός της Ένωσης σε χώρες της Ένωσης. Αν ονομάσουμε τη γλωσσική ασυνέχεια που δημιουργείται για μια γλωσσική κοινότητα από την έλευση υπολογίσιμου αριθμού μεταναστών *διαταραχή της γλωσσικής ισορροπίας*, η οποία μέχρι τη στιγμή της εισόδου είχε επιτευχθεί στην επικράτεια του εθνικού κράτους μέσω του γλωσσικού σχεδιασμού, τότε είναι σαφές ότι η διαταραχή αυτή έχει τις ρίζες της κυρίως στην οικονομία της χώρας υποδοχής σε σχέση με την οικονομία της χώρας προέλευσης. Η ανάγκη για οικονομική ανάπτυξη είναι η βασική αιτία εισαγωγής εργατικού δυναμικού, το οποίο όμως, αφού εισαχθεί, δεν εργάζεται μόνον, αλλά ταυτόχρονα επικοινωνεί και με αυτή την έννοια συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη, αλλά συμβάλλει και στην αλλαγή του επικοινωνιακού χάρτη της χώρας υποδοχής. Τέτοιες γλωσσικές ασυνέχειες ή διαταραχές στη γλωσσική ισορροπία είχαμε στο παρελθόν κάθε φορά που υπήρξαν μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα. Η πορεία των νέων γλωσσών –των γλωσσών των μετοίκων– στο περιβάλλον των χωρών υποδοχής έχει μελετηθεί σε ικανοποι-

7. Η κριτική στον όρο «πολυπολιτισμική κοινωνία» αφορά το γεγονός ότι οι χρήστες του, ξεκινώντας από γλωσσικές, ενδυματολογικές, διαιτητικές κ.ά. συνήθειες των μεταναστών/προσφύγων, οι οποίες ξεχωρίζουν ως διαφορετικές από τις αντίστοιχες των γιγνηνών (κάτι που είναι αμφίβολο αν ισχύει πάντοτε, έτσι όπως συνήθως παρουσιάζεται), μεταδίδουν μια ανακριβή εικόνα συνύπαρξης σε μια χώρα ολόκληρων πολιτισμικών συστημάτων, μέσα στα οποία περιλαμβάνονται το οικονομικό, το πολιτικό, το δικαιοκτικό, το επιστημονικο-τεχνολογικό κ.ά. Βλ. Α. Ε. Γκότοβος, *Οικουμενικότητα, ετερότητα και ταυτότητα. Η επαναδιαπραγματεύση του νοήματος της παιδείας*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: Ιωάννινα 2001, 46.

ητικό βαθμό⁸. Τι υπάρχει συνεπώς σήμερα να μελετηθεί; Τι περιμένουμε να συμβεί με τις νέες μετακινήσεις μεταναστών και με τις αλλαγές του επικοινωνιακού χάρτη διαφορετικό από αυτά που γνωρίζουμε ήδη από τη μελέτη της ιστορίας των μεταναστευτικών ρευμάτων και κυρίως από την ιστορία της προσαρμογής των μετοίκων; Τι είναι εκείνο που μας κάνει να διστάζουμε να συμφωνήσουμε με την άποψη ότι η πορεία ένταξης των νέων μεταναστών στις χώρες υποδοχής θα είναι απλώς μια επανάληψη των όσων έχουν παρατηρηθεί σε προηγούμενες αντίστοιχες περιπτώσεις;

Υπάρχουν τουλάχιστον τέσσερις διαφορετικοί όροι κάτω από τους οποίους συντελείται σήμερα σε όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης η ένταξη των μεταναστών, τόσο των «εσωτερικών» (από χώρα της Ένωσης σε χώρα της Ένωσης) όσο κυρίως των εξωτερικών (από την Ανατολική Ευρώπη, την Αφρική και την Ασία σε χώρες της Ένωσης):

1. Η παγκοσμιοποίηση της πληροφορίας και η συναφής δικτύωση των μεταναστών με τη χώρα προέλευσης σε καθημερινή και συστηματική βάση (συνεχής και συστηματική τηλεοπτική, ραδιοφωνική και έντυπη παρουσία της γλώσσας και της κουλτούρας της χώρας προέλευσης)⁹.
2. Η πολιτική τοποθέτηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπέρ της γλωσσικής και γενικότερα πολιτισμικής πολλαπλότητας (επίσημος λόγος περί πολυπολιτισμικής Ευρώπης αλλά και περί πολυπολιτισμικότητας σε κάθε χώρα ξεχωριστά).

8. Βλ. J. Fishman, *Language in sociocultural change*. Stanford University Press: Stanford 1972. J. Fishman, R. L. Cooper et al., *Bilingualism in the Barrio*. Indiana University: Bloomington 1971. E. Haugen, *Bilingualism in the Americas: a bibliography and research guide*. University of Alabama: Alabama 1956.

9. Η παγκοσμιοποίηση της πληροφορίας σημαίνει ταυτόχρονα και παγκοσμιοποίηση των επιρροών: οι επιρροές του κράτους προέλευσης είναι πολύ πιθανό να συναντήσουν το μετανάστη/μέτοικο, όπου κι αν βρίσκεται, και να του αλλεργήσουν την εικόνα ενός έθνους με μητροπολιτικό κέντρο και διασπορά, στην οποία και ο ίδιος ανήκει, εγγράφοντας στον τηλεθεατή/ακουστή/αναγνώστη προσανατολισμούς, ενδιαφέροντα, ικανότητες και αφοσίωση που δε διαφέρουν κατ' ουσίαν από τα αντίστοιχα των μελών του ίδιου έθνους που ζουν στο μητροπολιτικό κέντρο. Με αυτή την έννοια, η επικοινωνιακή μεταχείριση των μεταναστών/μετοίκων εκ μέρους του κράτους προέλευσης δε διαφέρει από την αντίστοιχη μεταχείριση των (μη μεταναστών) μειονοτήτων που ζουν στην επικράτεια μιας άλλης χώρας: και στις δύο περιπτώσεις στόχος είναι η φανταστική ένταξη των ατόμων στην ενιαία εθνική κοινότητα, με την έννοια της ρύθμισης των προσανατολισμών, των ενδιαφερόντων, των δεξιοτήτων και της αφοσίωσης (loyalty) απέναντι στην εθνική/θρησκευτική κοινότητα προέλευσης και τους επίσημους εκπροσώπους της. Αλλιώς διατυπωμένο, η επικοινωνιακή μεταχείριση των μεταναστών/μειονοτήτων εκ μέρους του μητροπολιτικού κέντρου οδηγεί (ανεξάρτητα από το αν στοχεύει συνειδητά σε αυτό ή όχι) στην επικοινωνιακή –και επομένως εν μέρει και στην ψυχική– αποξένωσή τους από τα δρώμενα στη χώρα στην οποία ζουν, στην αποξένωση δηλαδή από τη «θετή» τους πατρίδα, όπως χωρακτηριστικά ονομάζεται η χώρα υποδοχής στη γλώσσα του μητροπολιτικού κέντρου.

3. Η εξασθένηση του εθνικού κράτους σε ό,τι αφορά τη δυνατότητα επιβολής και ελέγχου ενός ενιαίου επικοινωνιακού χώρου (και αντίστοιχου οργάνου), λόγω της τεχνικής αλλά και της πολιτικής αδυναμίας να αποκρούσει τη διείσδυση ισχυρών διεθνών γλωσσών και των πολιτισμικών προϊόντων που συνδέονται με αυτές.
4. Η ενίσχυση της ιδεολογίας της πολιτισμικής (μαζί και γλωσσικής) οριοθέτησης των μειοψηφιών/μειονοτήτων απέναντι στη δεσπόζουσα ομάδα, δηλαδή απέναντι στην πολιτικά κυρίαρχη πλειοψηφία, μέσω της αναγωγής της αντίστασης στην «αφομοίωση» ως βασικού στοιχείου της τρέχουσας «πολιτικής ευπρέπειας».

Οι νέοι αυτοί όροι δεν προδικάζουν το αποτέλεσμα της κοινωνικο-πολιτισμικής και ειδικότερα της γλωσσικής ένταξης των μεταναστών στις χώρες υποδοχής. Υπάρχουν ήδη δείκτες ότι –τουλάχιστον για ορισμένα τμήματα του μεταναστευτικού πληθυσμού– η ενταξιακή πορεία δεν πρόκειται να διαφοροποιηθεί αισθητά από την τυπική ενταξιακή πορεία των μεταναστευτικών πληθυσμών, όπως τη γνωρίζουμε από το παρελθόν. Θεμελιώνουν ωστόσο μια αμφιβολία ως προς το αν το σύνολο των μεταναστών ακολουθήσει τη γνωστή ενταξιακή πορεία ή όχι και αν –σε περίπτωση που έχουμε διαφορετική εξέλιξη– η προβολή αιτημάτων για πολιτισμική και γλωσσική αναγνώριση, προστασία, διατήρηση και αναπαραγωγή σηματοδοτήσει μια περίοδο πολιτισμικών και γλωσσικών συγκρούσεων ανάμεσα στην πλειοψηφία –και στους υποστηριζόμενους από αυτή θεσμούς– και τις μειοψηφίες.

Φαίνεται λοιπόν πως η κατάσταση που διαμορφώνεται σχετικά με την ενταξιακή πορεία των μεταναστευτικών πληθυσμών υπό τις νέες συνθήκες είναι αρκετά σύνθετη, ώστε να μπορεί κανείς να απαντήσει στο φαινόμενο της πολυγλωσσίας στο πλαίσιο του σύγχρονου εθνικού κράτους είτε με ένα ενθουσιώδες «ναι» είτε πάλι με ένα καχύποπτο «όχι». Από τη σκοπιά της εκπαίδευσης (και κατά προέκταση των Επιστημών της Αγωγής οι οποίες έχουν στο ερευνητικό τους στόχαστρο τους εκπαιδευτικούς οργανισμούς ως συστήματα αλλά και ως δράση) το κεντρικό ερώτημα είναι το εξής: ποια είναι η θέση της γλώσσας των μεταναστών/μειονοτήτων στην εκπαίδευση και ποιες είναι οι συνέπειες από μια εκπαιδευτική πολιτική ενθάρρυνσης της πολυγλωσσίας στο σχολείο;

Το ερώτημα αυτό μπορεί να τεθεί είτε περιγραφικά, με την έννοια της αποτύπωσης της πολιτικής μιας χώρας σε ό,τι αφορά την παρουσία και την έκταση των γλωσσών των μεταναστών/μειονοτήτων στην εκπαίδευση, είτε κανονιστικά, με την έννοια της δέουσας παρουσίας και εμβέλειας των σχετικών γλωσσών στο σχολείο. Στο ζήτημα παίρνουν θέση διάφορες πλευρές:

γονείς μαθητών και εκπρόσωποί τους, οι επίσημες αρχές ή ειδικοί επιστήμονες από τις χώρες προέλευσης των μεταναστών, θεσμικά πρόσωπα των χωρών υποδοχής, όπως στην ελληνική περίπτωση το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και τα αρμόδια συμβουλευτικά του όργανα (Ινστιτούτο Παιδείας Ομογενών και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο), ειδικοί σε ζητήματα εκπαίδευσης μεταναστών, πολιτικά κόμματα και αντίστοιχοι φορείς, και τέλος ο εκπροσωπών τον εαυτό του ενδιαφερόμενος για το θέμα πολίτης της χώρας υποδοχής. Παρατηρώντας κανείς τις απαντήσεις που δίνονται σήμερα στο σχετικό ερώτημα, πρώτον, ως προς την κατεύθυνση και, δεύτερον, ως προς τη θεμελιωτική αρχή της πρότασης στην οποία καταλήγουν, διαπιστώνει σε γενικές γραμμές τα εξής:

Ως προς την κατεύθυνση, υπάρχουν δύο τάσεις, μία οικολογική-ρομαντική, η οποία υποστηρίζει τη διατήρηση των γλωσσών των μεταναστών και τη μεταβίβαση στις επόμενες γενιές, και μία ρεαλιστική, η οποία τονίζει την ανάγκη γλωσσικής προσαρμογής των μεταναστών, κυρίως των παιδιών τους, ενόψει του εκπαιδευτικού ανταγωνισμού στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού οργανισμού της χώρας υποδοχής. Ως προς τη θεμελιωτική αρχή, το εύρος της κλίμακας είναι μεγαλύτερο και περιλαμβάνει ψυχολογικές, ψυχολογιστικές, κοινωνικοπολιτικές και τέλος πολιτικοϊδεολογικές λογικές για τη στήριξη του ενός ή του άλλου αιτήματος. Καθώς ο διάλογος γύρω από τη γλωσσική παιδεία των γόνων των μεταναστών περνά μέσα από την αντιπαράθεση των λογικών θεμελίωσης των προτεινόμενων λύσεων, η ανάλυση αυτών των λογικών θα μπορούσε να αποτελέσει συμβολή, αν όχι στην επίλυση του προβλήματος, τουλάχιστον στην κατανόηση του ίδιου του διαλόγου. Αν η καλύτερη κατανόηση του διαλόγου διευκολύνει την προοπτική επίτευξης μιας συναίνεσης γύρω από το ζήτημα, τότε υπάρχει και ένα πρόσθετο, πολιτικό αυτή τη φορά, κίνητρο για την ανάλυση.

Ψυχολογική θεμελίωση της κοινοτικής γλώσσας στο σχολείο: ταυτότητα, επίδοση και γλώσσα

Ορισμένες παιδαγωγικές προσεγγίσεις στο ζήτημα της δίγλωσσης εκπαίδευσης και γενικότερα της παρουσίας της κοινοτικής/μειονοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση υποθέτουν ότι ο δρόμος προς την επίδοση περνά μέσα από τη σχέση εκπαιδευτικού-μαθητή και ότι η σχέση αυτή είναι θετική για το μαθητή, όταν συμβάλλει στην ενδυνάμωση της ταυτότητας του τελευταίου¹⁰. Η

10. Jim Cummins, *Ταυτότητα υπό διαπραγμάτευση*. Gutenberg: Αθήνα 1999, 45.

παρουσία της κοινοτικής γλώσσας στο σχολείο επιτρέπει, σύμφωνα με αυτή την άποψη, τη διαμόρφωση μιας ενδυναμωτικής σχέσης, τέτοιας που στη διαπραγμάτευση ταυτοτήτων στο σχολείο ο μαθητής που προέρχεται από μη προνομιούχα εκπαιδευτικά περιβάλλοντα, ιδιαίτερα από μεταναστευτική/μειονοτική οικογένεια, να αξιοποιεί την εμπειρία και την προσχολική και εξωσχολική μάθηση προς όφελός του.

Ως καθαρά παιδαγωγική θέση, η θέση της ενδυνάμωσης της ταυτότητας του μαθητή (του κάθε μαθητή και όχι μόνον εκείνου που προέρχεται από μη προνομιούχα οικογενειακά περιβάλλοντα) και γενικά της σχέσης ανάμεσα στην επίδοση και τις προσδοκίες των εκπαιδευτικών είναι αρκετά παλιά, αρκετά γνωστή και πολυσυζητημένη. Το νέο στην παιδαγωγική αυτή θέση είναι ότι η παρουσία των πολιτισμικών στοιχείων της κοινότητας –και ειδικά της γλώσσας– στο σχολείο οδηγεί τους μαθητές σε θετικότερη αυτοαντίληψη και αυτό με τη σειρά του σε καλύτερες επιδόσεις, υπό την προϋπόθεση μιας θετικής και συνεργατικής παιδαγωγικής σχέσης¹¹.

Τα προβλήματα με την παραπάνω θέση είναι αρκετά, παρά τα θετικά της σημεία που στην ουσία συμπυκνώνονται στην υπενθύμιση της γνωστής παιδαγωγικής αρχής ότι η παιδαγωγική σχέση και οι θετικές προσδοκίες του εκπαιδευτικού σχετίζονται στενά με τη σχολική μάθηση. Πρώτον, οι υποστηρικτές της ξεκινάνε από την υπόθεση της *παράλληλης εμπειρίας* που έχουν οι μαθητές της μειοψηφίας έξω από το σχολείο σε σύγκριση με εκείνη των μαθητών της πλειοψηφίας, σαν να ζούσαν οι δύο αυτές ομάδες σε δύο τελείως ξεχωριστούς κόσμους, έτσι ώστε, για να κάνει ο εκπαιδευτικός θετικές αναφορές στην ταυτότητα των μαθητών από οικογένειες λ.χ. μαύρων ή λατινοαμερικανικής προέλευσης Αμερικανών, να είναι αδύνατον να αναφερθεί σε κοινές για όλους τους μαθητές της τάξης του εμπειρίες, αλλά να είναι απαραίτητη η καταφυγή σε ξεχωριστές εμπειρίες για τους συγκεκριμένους μαθητές της μειοψηφίας¹². Δεύτερον, δεν υπάρχει μια συστηματική θεωρία της *ταυτότητας* πίσω από την τοποθέτηση της ενδυνάμωσης, έτσι ώστε να καταστεί σαφές για ποια ταυτότητα γίνεται λόγος και τι ακριβώς σημαίνει η έκ-

11. Αν κρίνει πάντως κανείς από την –αυθεντική, υποθέτω– ερμηνεία των θέσεων του Cummins για τα ελληνικά δεδομένα από τους πολλαπλασιαστές του έργου του στον ελληνόγλωσσο πληθυσμό, τότε η ενδυνάμωση της ταυτότητας μπορεί να προκύψει και χωρίς τη διδασκαλία και γενικότερα χωρίς την αναγνώριση και παρουσία της κοινοτικής γλώσσας στο σχολείο. Βλ. Ε. Σκούρτου, Εισαγωγή. Στο Jim Cummins, *Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση*, ό.π., 19-33, 32.

12. «Αντίθετα, όταν η γλώσσα, ο πολιτισμός και η εμπειρία των μαθητών αγνοούνται ή αποκλείονται στις σχέσεις αλληλεπίδρασης μέσα στην τάξη, οι μαθητές αμέσως ξεκινούν από μειονεκτική θέση. Όλα όσα έχουν μάθει για τη ζωή και τον κόσμο μέχρι τότε απορρίπτονται ως άσχετα με τη σχολική μάθηση» (J. Cummins, *Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση*, ό.π., 45).

φραση «ενδυνάμωση ταυτότητας» ως τεχνικός όρος, πέρα από την απλή αναφορά στην καλλιέργεια μιας θετικής αυτοαντίληψης. Τρίτον, δε γίνεται σαφές γιατί η ταυτότητα του μαθητή που χρειάζεται ενδυνάμωση πρέπει να είναι μια συλλογική ταυτότητα, και μάλιστα η εθνοτική («μαύρος», «Λατινοαμερικανός» κτλ.), και όχι η προσωπική του ταυτότητα, ούτε πάλι γιατί η συλλογική, έστω, ταυτότητα που χρειάζεται ενδυνάμωση απαιτεί την παρουσία της κοινοτικής γλώσσας στο σχολείο.

Πέρα όμως από τα προβλήματα θεωρητικού χαρακτήρα, η ψυχοπαιδαγωγική θεμελίωση της αναγκαιότητας της παρουσίας της κοινοτικής γλώσσας στο σχολείο αφήνει αναπάντητες σημαντικές ερωτήσεις στο εμπειρικό πεδίο, όπως λ.χ. τα υψηλά ποσοστά σχολικής αποτυχίας μαθητών που παρακολούθησαν δίγλωσσα προγράμματα, καθώς επίσης και τα αυξημένα ποσοστά υψηλών επιδόσεων από μαθητές που προέρχονται από μεταναστευτικές οικογένειες και που δεν παρακολούθησαν δίγλωσσα προγράμματα ούτε είχαν στο σχολείο τους διδασκαλία της μητρικής γλώσσας¹³. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι οι δύο βασικοί πληθυσμοί στους οποίους αναφέρεται η θεωρία της ενδυνάμωσης είναι οι Αφροαμερικανοί και οι Αμερικανοί μεξικανικής ή λατινοαμερικανικής καταγωγής. Οι αναφορές σε ομάδες από την Ευρώπη και ιδιαίτερα από την Ασία, στις οποίες και εμφανίζονται σχετικά υψηλά ποσοστά σχολικής επιτυχίας ακόμη και σε σύγκριση με μαθητές της πλειοψηφίας (των λευκών Αμερικανών) με μητρική γλώσσα τη γλώσσα του σχολείου, σπανίζουν ή απουσιάζουν. Αν όμως οι μειοψηφίες δε συμπεριφέρονται με τον ίδιο τρόπο στο σχολείο, παρά το γεγονός ότι το σχολείο συμπεριφέρεται –τουλάχιστον σύμφωνα με τη θεωρία της ενδυνάμωσης– ενιαία απέναντί τους, μη αναγνωρίζοντας το πολιτισμικό τους κεφάλαιο, τότε υπάρχει ένα πρόβλημα με την προβλεπτική δύναμη της θεωρίας.

Κατά πάσα πιθανότητα, με βάση όσα είναι γνωστά έως σήμερα, η σχολική επιτυχία των παιδιών συνδέεται με περισσότερους παράγοντες από ό,τι σχέση τους με τον εκπαιδευτικό, παρά το ότι η σχέση αυτή είναι όντως ζωτικής σημασίας¹⁴. Τέτοιοι παράγοντες είναι λ.χ. η ένταξη του μαθητή σε ομάδες συνομηλίκων στο σχολείο και εκτός σχολείου, η στάση της οικογένειας απέναντι στην εκπαίδευση, η γλωσσική και πολιτισμική απόσταση του παιδιού από το σχολείο όχι ως απόλυτο μέγεθος, αλλά όπως την αντιλαμβάνεται το σχολείο, η ιδεολογία των εκπαιδευτικών για την προσωπική και τη συλλογική ταυ-

13. Βλ. A. Campbell, Cultural identity as a social construct. Στο *Intercultural Education*, Vol. 11, No. 1, 2000, 31-39.

14. Ορισμένοι άλλωστε από τους παράγοντες αυτούς –όπως η στάση των γονέων απέναντι στο σχολείο, οι προσδοκίες των γονέων απέναντι στα παιδιά, η πειθαρχημένη και συστηματική εργασία– προσδιορίζουν κατά πάσα πιθανότητα και την ποιότητα της παιδαγωγικής σχέσης.

τότητα του μαθητή, οι τεχνικές αξιολόγησης της επίδοσης, τα μαθησιακά κενά που δημιουργούνται ιδιαίτερα κατά την πρώτη φάση της ένταξης του μαθητή, η παιδαγωγική και η διδακτική επάρκεια του εκπαιδευτικού και τέλος η οργάνωση της σχολικής ζωής, οι μέθοδοι διδασκαλίας και το εκπαιδευτικό υλικό.

Ψυχογλωσσική θεμελίωση της κοινοτικής γλώσσας στο σχολείο: η γλωσσική συμβατότητα σχολείου και οικογένειας

Η άποψη ότι μια πρώιμη συνάντηση δύο γλωσσών στη συνείδηση του παιδιού, μέσω της διαφοροποίησης της γλώσσας των εκπαιδευτικών θεσμών από εκείνη του οικογενειακού περιβάλλοντος (μητρική ή κοινοτική γλώσσα), θα προκαλέσει προβλήματα γλωσσικής ανάπτυξης και ενδεχομένως γλωσσική καθυστέρηση στο παιδί είναι πολύ παλιά και χρησιμοποιήθηκε ανέκαθεν για τη νομιμοποίηση του αιτήματος για ξεχωριστά, μονόγλωσσα υπέρ της κοινοτικής γλώσσας σχολεία, είτε για δίγλωσσα σχολεία¹⁵ – στην καλύτερη περίπτωση. Στο σύνολό της η σύγχρονη ψυχογλωσσική έρευνα και η έρευνα που αφορά τη γλωσσική ανάπτυξη του παιδιού τονίζουν ακριβώς το αντίθετο: ότι η οργάνωση και η εξέλιξη της γλωσσικής μάθησης δεν επηρεάζονται αρνητικά από την ταυτόχρονη εκμάθηση των γλωσσών σε πρώιμη ηλικία και ότι το γεγονός της πρώιμης διγλωσσίας καθαυτό δε δημιουργεί προβλήματα στην εξέλιξη της προσωπικότητας του παιδιού¹⁶. Οι επιφυλάξεις που έχουν εκφραστεί σχετικά με την πρώιμη ταυτόχρονη πρόσκτηση δύο γλωσσών έχουν σχέση όχι τόσο με την εξέλιξη της προσωπικότητας του παιδιού όσο με το φόβο ότι, αν η μία από τις δύο γλώσσες είναι μειοψηφική και ταυτόχρονα γλώσσα χωρίς υψηλό κύρος, η γλωσσική μετατόπιση προς τη δεσπόζουσα γλώσσα (π.χ. την Αγγλική) αργότερα θα γίνει πιο εύκολη και η απώλεια της μητρικής γλώσσας είναι ένα πολύ πιθανό ενδεχόμενο¹⁷.

Κοινωνιολογική θεμελίωση της κοινοτικής γλώσσας στο σχολείο: κοινωνική κινητικότητα και μητρική γλώσσα

Σύμφωνα με αυτή τη θεμελίωση, οι μαθητές μαθαίνουν καλύτερα όταν διδάσκονται στη μητρική τους γλώσσα. Οι επιδόσεις τους στο σχολείο επομένως είναι υψηλότερες στην περίπτωση που το μέσο διδασκαλίας είναι η γλώσσα της οικογένειας. Οποιαδήποτε άλλη, πρόσθετη, γλώσσα πρέπει να εμφανίζεται στο προσκήνιο όταν ο μαθητής έχει ήδη σταθερο-

15. Βλ. C. Baker, *Εισαγωγή στη διγλωσσία και τη δίγλωσση εκπαίδευση*, ό.π., 145 κ.ε.

16. Βλ. C. Baker, ό.π., 200 κ.ε., 209 κ.ε.

17. Βλ. C. Baker, ό.π., 150.

ποιήσει τη γνώση της αρχικής (πρώτης, μητρικής) γλώσσας σε ικανοποιητικό βαθμό. Στο βαθμό που η σχολική επίδοση συνδέεται με τη διανεμητική λειτουργία του σχολείου, η διδασκαλία στη μητρική γλώσσα/της μητρικής γλώσσας αποτελεί προϋπόθεση για την πρόσβαση σε σχολικούς τίτλους, ιδιαίτερα σε υψηλότερης αξίας σχολικούς τίτλους. Η επιχειρηματολογία αυτού του τύπου –πέρα από τις εμπειρικές της διαψεύσεις¹⁸– εμφανίζει θεωρητικές αδυναμίες, ιδιαίτερα για την περίπτωση όπου ο ανταγωνισμός για τους σχολικούς τίτλους γίνεται εντός του εκπαιδευτικού οργανισμού της χώρας υποδοχής, στον οποίο δε δεσπόζει η κοινοτική γλώσσα. Το παράδοξο με την παραπάνω θέση, ειδικά για την τελευταία περίπτωση, είναι ότι οι κάτοχοι και χρήστες μιας μη σχετικής με τους θεσμούς της χώρας υποδοχής γλώσσας θα πετύχουν καλύτερα αποτελέσματα στον ανταγωνισμό για εκπαιδευτικούς τίτλους και κοινωνική θέση απ' ό,τι οι συνομήλικόι τους με την ίδια καταγωγή (επίσης γόννοι μεταναστών) που δίνουν προτεραιότητα στον κοινωνικά κυρίαρχο γλωσσικό κώδικα¹⁹.

Πολιτικοϊδεολογική θεμελίωση της κοινοτικής γλώσσας στο σχολείο: η διδασκαλία της μητρικής γλώσσας ως ανθρώπινο δικαίωμα

Η εξομίωση της κοινοτικής γλώσσας με τη θρησκεία σε ό,τι αφορά την αναγκαιότητα κατοχύρωσης, μέσω του ίδιου δρόμου (γλώσσα και θρησκεία

18. Στην επιχειρηματολογία αυτή στηρίχτηκε η επίσημη ελληνική εκπαιδευτική πολιτική για τους μετανάστες της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, με την ενθάρρυνση των ελληνικών σχολείων, με οποιοδήποτε καθεστώς και αν αυτά λειτουργήσαν και λειτουργούν (βλ. Μ. Kanavakis, *Griechische Schulinitiativen in der Bundesrepublik Deutschland. Eine Untersuchung über ihre Entstehungsgründe und -bedingungen sowie über die pädagogischen Motive griechischer Auswanderer*. Peter Lang: Frankfurt 1989). Τα προβλήματα που δημιούργησε η πολιτική αυτή τόσο για τους μαθητές που επιστρέφουν για σπουδές στην Ελλάδα όσο και για τους αποφοίτους των ελληνικών Λυκείων που επιχειρούν να ενταχθούν επαγγελματικά στη χώρα υποδοχής είναι εύγλωττοι δείκτες διάψευσης της παραπάνω προσοδοσίας. Βλ. Α. Ε. Γκότοβος, *Γλωσσική συνέχεια και εκπαιδευτική περιχαράκωση: το παράδειγμα της ελληνικής διασποράς στη Γερμανία*. Στο ΥΠΕΠΘ, *Η γλωσσική εκπαίδευση των Ελλήνων μεταναστών*. ΥΠΕΠΘ: Αθήνα 1997, 43-53. Βλ. επίσης D. Hopf, *Herkunft und Schulbesuch ausländischer Kinder. Eine Untersuchung am Beispiel griechischer Schüler*. Berlin: Max-Planck-Institut für Bildungsforschung, 1987.

19. Το παράδοξο ερμηνεύεται εν μέρει μέσω της υπόθεσης ότι η προαναφερθείσα επιχειρηματολογία εντάσσεται οργανικά σε έναν αμυντικό εθνοκεντρικό έως εθνικιστικό λόγο εκπροσώπων των γονέων και κυρίως των συνδικαλιστικών φορέων (αποσπασμένων) εκπαιδευτικών στο πλαίσιο πρόωθης στενών επαγγελματικών και οικονομικών συμφερόντων. Βλ. Α. Gotonos, *Legitimationsprobleme von «nationalen» Bildungsangeboten für die Kinder griechischer Migranten in der BRD*. Στο *Hellinika, Jahrbuch für die Freunde Griechenlands*, 1997/98, 180-190.

= ανθρώπινα δικαιώματα), της διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας ή/και της διδασκαλίας στη μητρική γλώσσα στο δημόσιο σχολείο έχει αποτελέσει αντικείμενο ιδεολογικής αντιπαράθεσης τόσο ανάμεσα στους γλωσσολόγους²⁰ όσο και ανάμεσα στους ακτιβιστές υπέρ των γλωσσικών δικαιωμάτων των μεταναστών/μειονοτήτων και τους εκπροσώπους των εκπαιδευτικών οργανισμών των κρατών υποδοχής. Η παρουσίαση της γλώσσας της κοινότητας των μεταναστών/μειονοτήτων ως γενικού (ανθρώπινου) δικαιώματος που υπερβαίνει την εθνική νομοθεσία της χώρας υποδοχής και εντάσσεται σε διακρατικές συμβάσεις ή στην ευρωπαϊκή και διεθνή νομοθεσία για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου/των μειονοτήτων²¹ έχει πίσω της ιστορία τουλάχιστον ενός αιώνα. Η έμφαση όμως στην ισοδυναμία του γλωσσικού και του θρησκευτικού δικαιώματος σε ό,τι αφορά την υποχρέωση προστασίας είναι σχετικά πρόσφατη εξέλιξη. Πρόκειται ουσιαστικά για μια τοποθέτηση στο πλαίσιο ανάσχεσης της «αφομοίωσης»²² του πολιτισμικά διαφορετικού. Η υποχρέωση της χώρας υποδοχής –μέσω διακρατικών, υπερ-εθνικών και διεθνών κανόνων– να αναγνωρίσει και να διδάξει τη γλώσσα της κοινότητας/μειονότητας λειτουργεί, υποτίθεται, ως κυματοθραύστης της αφομοίωσης. Το δικαίωμα συνεπώς στη διαφορετική πολιτισμική ταυτότητα περιλαμβάνει, σύμφωνα με τους υποστηρικτές αυτής της άποψης, και το δικαίωμα στην επιλογή και τη διατήρηση μέσω του εκπαιδευτικού θεσμού της γλώσσας που αντιστοιχεί στη συγκεκριμένη πολιτισμική ταυτότητα. Η μη κατοχύρωση ή η παραβίαση ενός παρόμοιου δικαιώματος χαρακτηρίζεται ως ρατσιστική πράξη, ενώ αντίθετα η πίεση για διατήρηση και αναπαραγωγή της κοινοτικής γλώσσας πιστώνεται ως μορφή αντιρατσιστικής δράσης²³.

20. Βλ. π.χ. T. Skutnabb-Kangas, R. Phillipson (eds), *Linguistic Human Rights. Overcoming linguistic discrimination*. Mouton de Gruyter: Berlin 1994. T. Skutnabb-Kangas, *Bilingualism or not: The education of minorities*. Multilingual Matters: Clevedon 1981.

21. Βλ. Σ. Ε. Πετράκη, *Διεθνής προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*. Σάκκουλα: Αθήνα-Κομοτηνή 1999. Κ. Τσιτσελίκης, *Το διεθνές και ευρωπαϊκό καθεστώς προστασίας των γλωσσικών δικαιωμάτων των μειονοτήτων και η ελληνική έννομη τάξη*. Σάκκουλα: Αθήνα-Κομοτηνή 1996. Ε. Σελλά-Μάξη, *Διγλωσσία και ολιγότερο ομιλούμενες γλώσσες στην Ελλάδα*. Στο Κ. Τσιτσελίκης, Δ. Χριστόπουλος, *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*. Κριτική: Αθήνα 1997, 351-413.

22. Η ακριβής διατύπωση θα ήταν: «ανάσχεσης αυτού που οι υποστηρικτές των εν λόγω δικαιωμάτων ονομάζουν αφομοίωση». Ο λόγος για τη διευκρίνιση αυτή είναι ότι οι έννοιες «ένταξη», «ενσωμάτωση» και «αφομοίωση» στα κείμενα των ακτιβιστών των γλωσσικών δικαιωμάτων, αλλά ακόμη και σε κείμενα με άλλη στόχευση (όπως π.χ. στο βιβλίο του Colin Baker για τη διγλωσσία, βλ. Baker 2001, ό.π.), χρησιμοποιούνται ως ισοδύναμοι σημασιολογικά όροι. Καθώς λοιπόν ο όρος «αφομοίωση» δεν οριοθετείται σημασιολογικά απέναντι στην «ένταξη», οποιαδήποτε ενταξιακή εκπαιδευτική πολιτική μπορεί να καταγγεληθεί με άνεση ως «αφομοίωση».

23. Βλ. C. Baker, ό.π., 522.

Ένα από τα πλέον παράδοξα στη βιβλιογραφία η οποία υποστηρίζει τη δίγλωσση εκπαίδευση των παιδιών των μεταναστών και γενικά την κατοχύρωση της κοινοτικής γλώσσας ως ισότιμης γλώσσας στην εκπαίδευση της χώρας υποδοχής –με έμφαση στο πολιτικοϊδεολογικό επιχείρημα– είναι ότι φορείς με πολύ διαφορετικούς πολιτικοϊδεολογικούς προσανατολισμούς καταλήγουν στην ίδια πρόταση. Έτσι η παρουσία της γλώσσας των μεταναστών/μειονοτήτων στο σχολείο έχει υποστηριχθεί ταυτόχρονα ως κίνηση αντίστασης στην αφομοιωτική εκπαιδευτική πολιτική της χώρας υποδοχής και ειδικότερα στην ισχύ «της λευκής πλειοψηφίας»²⁴, αλλά και ως εργαλείο στήριξης του πολιτικοοικονομικού status quo²⁵.

Το πρόβλημα της αξιοκρατίας και της κοινωνικής κινητικότητας

Όταν η παρουσία της γλώσσας των παιδιών των μεταναστών/μειονοτήτων στο σχολείο θεμελιώνεται μέσα από έναν ιδεολογικά φορτισμένο λόγο γύρω από την ταυτότητα και την υπαγωγή του δικαιώματος για διδασκαλία της μητρικής γλώσσας ή της διδασκαλίας στη μητρική γλώσσα στα γενικά ανθρώπινα δικαιώματα, το πρόβλημα των χαμηλών επιδόσεων των μαθητών αντιμετωπίζεται με διάφορους τρόπους σε ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο. Στο ένα άκρο του φάσματος βρίσκεται η στρατηγική της αναγνώρισης της ισοτιμίας των σχολικών τίτλων που αποκτούν οι μαθητές στα αποκομμένα από το σχολικό δίκτυο της χώρας υποδοχής ξεχωριστά (μειο-

24. Περιγράφοντας το αίτημα για τη διδασκαλία των μειονοτικών γλωσσών στο αμερικανικό σχολείο ο C. Baker χρησιμοποιεί τη μεταφορική εικόνα της «εγχείρησης», για να δείξει την αναγκαιότητα των συγκρουσιακών στρατηγικών μέσω των οποίων θα προωθηθεί το εν λόγω αίτημα: «*Η αφαίρεση ενός οργάνου, μια επώδυνη ένεση, η αντικατάσταση ή προσθήκη ιστών με τη μεταμόσχευση ή την πλαστική χειρουργική μπορεί να είναι δραστηριότητες και αρχικά να προκαλούν διαταραχές, θεωρούνται όμως σημαντικές, αν πρόκειται έτσι να βελτιωθεί η υγεία όλου του σώματος. Στις μειονοτικές γλωσσικές ομάδες μπορεί να δίνεται πολύ λίγη εξουσία και ελάχιστες αποζημιώσεις και να στερούνται πόρων και δικαιωμάτων. Από τη στιγμή που τα σχολεία μπορεί να διαιωνίζουν αυτή τη μη προνομιούχα και κατώτερη θέση ισχύος, οι γλωσσικές, πολιτιστικές και μορφωτικές διακρίσεις αυτού του είδους χρειάζονται ριζική επέμβαση*» (C. Baker, ό.π., 542).

25. Έτσι π.χ. ο Kreeft Peyton, πρόεδρος του Κέντρου Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας στην Washington, D.C., και ο Donald A. Ranard, σύμβουλος εκδόσεων του ίδιου κέντρου, σε άρθρο τους στους *Τάιμς* του Λος Άντζελες (5.11.01), με τίτλο «We can't squander language skills», συνδέουν τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν μετά την 11.9.2001 οι ομοσπονδιακές αρχές ασφαλείας στην καταπολέμηση της τρομοκρατίας με την (αφομοιωτική) γλωσσική πολιτική των ΗΠΑ και προτείνουν την αλλαγή της πολιτικής αυτής για λόγους εθνικού συμφέροντος: «*In light of our national needs, let's rethink the ways that we educate immigrant students. If we viewed the languages they know as resources to be developed rather than as obstacles to be overcome, the students would acquire a highly related skill and the nation would gain badly needed expertise*».

νοτικά, στην ουσία) σχολεία με σχολικούς τίτλους των κανονικών σχολείων, παρ' ότι τα σχολικά προγράμματα των δύο περιβαλλόντων αποκλίνουν αισθητά μεταξύ τους²⁶. Από τη στιγμή όμως που ο εκπαιδευτικός οργανισμός μιας χώρας ικανοποιήσει ένα παρόμοιο αίτημα, δέχεται επίσημα τη διεύρυνση των μεθόδων πρόσβασης σε συγκεκριμένους σχολικούς τίτλους και κατ' επέκταση σε πανεπιστημιακές σπουδές και γενικότερα στην αγορά εργασίας, δέχεται με άλλα λόγια την απόκλιση από την αρχή της αξιοκρατίας με την οποία ρυθμίζεται σε γενικές γραμμές η πρόσβαση των μαθητών στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και στους αντίστοιχους τίτλους.

Στο άλλο άκρο βρίσκεται το αίτημα για αλλαγή των όρων του ανταγωνισμού μέσα στο σχολείο, έτσι ώστε από ένα σχολείο που κινείται αξιοκρατικά στο πλαίσιο του εθνικού αναλυτικού προγράμματος (ή του «δουτικού κανόνα», όπως χαρακτηριστικά έχει διατυπωθεί από τους επικριτές του²⁷) να προκύψει ένα σχολείο *ίσων παροχών* με την τροποποίηση του αναλυτικού προγράμματος, ανάλογα με την προέλευση του μαθητή. Το επιχείρημα είναι ότι οι σχολικοί τίτλοι πρέπει να διανέμονται συμμετρικά και χωρίς η κατανομή τους να συσχετίζεται με το φύλο, τη θρησκεία, τη μητρική γλώσσα, την πολιτισμική ταυτότητα ή την καταγωγή των μαθητών. Ως προς την ονομαστική της αξία, η θέση αυτή είναι ορθή, αποτελεί άλλωστε και πάγια επίσημη θέση του –κατά τα άλλα βαλλόμενου ως «αστικού» ή «λευκού»– σχολείου. Ως προς την ουσία της όμως, είναι ευάλωτη. Διότι πώς θα θεμελιωθεί η συμμετρική κατανομή των σχολικών τίτλων σε μαθητές με διαφορετικό υπόβαθρο φύλου, θρησκείας, καταγωγής κτλ., αν ταυτόχρονα δεν έχει μετρηθεί η επίδοσή τους με το ίδιο μέτρο; Ποιος και γιατί θα δεχθεί μια συμμετρική κατανομή των σχολικών τίτλων, θεμελιωμένη όχι πάνω σε μια λογική με βάση την επίδοση αλλά σε μια λογική προνομιόδοτης ορισμένων κατηγοριών μαθητών, με σκοπό την εκτόνωση κοινωνικών εντάσεων και με μέθοδο την τεχνητή συμμετρικότητα στη διανεμητική λειτουργία του σχολείου; Καθώς η πλειοψηφία που στηρίζει το εκπαιδευτικό σύστημα δεν είναι πιθανό να δεχθεί αμαχητί την υποκατάσταση της αρχής της αξιοκρατίας από την αρχή της κοινωνικής ισορροπίας, η καταγγελία της αξιοκρατικής λογικής του σχολείου καταλήγει στην πράξη να σημαίνει τον επαναπροσδιορισμό των προτεραιοτήτων για τους μαθητές που προέρχονται από μεταναστευτικά/μειονοτικά περιβάλλοντα: προ-

26. Τυπικό παράδειγμα το αίτημα Ελλήνων γονέων και εκπροσώπων τους προς τις γερμανικές εκπαιδευτικές αρχές να αναγνωρίσουν τους τίτλους σπουδών των ελληνικών σχολείων ως ισότιμους με τους αντίστοιχους τίτλους των γερμανικών Γυμνασίων.

27. J. S. Gundara, *Western Europe: multicultural or xenophobic?*. Στο H. Barkowski, G. Hoff (Hrsg.), *Berlin Interkulturell*. Colloquium Verlag: Berlin 1991, 3-22.

τεραιότητα έχει η αντίσταση και η πολιτισμική συνέχεια, όχι η ένταξη στο σύστημα, η σχολική επιτυχία και η κοινωνική κινητικότητα.

Η διαφοροποίηση του αναλυτικού προγράμματος ως πολιτικό πρόβλημα

Το τυπικό αίτημα που προβάλλεται προς τις εκπαιδευτικές αρχές της χώρας υποδοχής από γονείς ή εκπροσώπους μεταναστευτικών κοινοτήτων είναι η ένταξη της γλώσσας (σε ορισμένες περιπτώσεις και της θρησκείας²⁸) της χώρας προέλευσης στο σχολικό πρόγραμμα. Σε εκπαιδευτικά συστήματα που έχουν πάγια μαθήματα με αντίστοιχη κατανομή στο ωρολόγιο πρόγραμμα ένα τέτοιο αίτημα μπορεί να αντιμετωπιστεί θετικά, είτε εάν αυξηθεί ο όγκος των ωρών διδασκαλίας (άρα και της μάθησης) για τους εν λόγω μαθητές με την προσθήκη νέων μαθημάτων είτε εάν οι μαθητές απαλλαγούν από την υποχρέωση να διδάσκονται κάποια μαθήματα και στη θέση τους διδαχθούν άλλα (μητρική γλώσσα, θρησκεία) είτε, τέλος, εάν ένα μέρος του σχολικού προγράμματος αποτελέσει αντικείμενο επιλογής εκ μέρους των μαθητών (και των γονέων τους) και στη ζώνη αυτή συμπεριληφθεί η κοινοτική/μειονοτική γλώσσα.

Σε ό,τι μεν αφορά το θρησκευτικό μάθημα, μια υποκατάσταση φαίνεται ρεαλιστική, δε συμβαίνει όμως το ίδιο και με το γλωσσικό μάθημα. Αυτός είναι ο λόγος που ορισμένα εκπαιδευτικά συστήματα οδηγούνται σε λύσεις κατ' επιλογήν υποχρεωτικών μαθημάτων, στο χαρακτηρισμό δηλαδή ορισμένων μαθημάτων ως ελεύθερων επιλογών, από τις οποίες ο μαθητής επιλέγει και δηλώνει το μάθημα ή τα μαθήματα που τον ενδιαφέρουν περισσότερο. Από οργανωτικής πλευράς η λύση αυτή παρουσιάζει αρκετά πλεονεκτήματα, υπάρχει όμως ένα πρόβλημα αρχής σε ό,τι αφορά τη διαδικασία αλλαγής του αναλυτικού προγράμματος, έτσι ώστε να πε-

28. Για το θέμα αυτό ενδεικτική είναι η περίπτωση του Βερολίνου, όπου ήδη από το Σεπτέμβριο του 2001 έχει εισαχθεί η διδασκαλία της μουσουλμανικής θρησκείας σε δημόσια σχολεία, μετά από απόφαση (προσωρινή τον Αύγουστο και τελεσίδικη τον Οκτώβριο [25.10] του 2001) των γερμανικών δικαστικών αρχών οι οποίες, εκδικάζοντας προσφυγή της Ισλαμικής Ομοσπονδίας εναντίον των εκπαιδευτικών αρχών του ομόσπονδου κρατιδίου, αποφάσισαν υπέρ των επιχειρημάτων της Ομοσπονδίας να οργανώσει τη διδασκαλία της μουσουλμανικής θρησκείας στους μαθητές που ανήκουν στη θρησκευτική κοινότητα που εκείνη νόμιμα (δηλαδή με προγενέστερη δικαστική απόφαση του ανώτατου διοικητικού δικαστηρίου με την οποία της αναγνωρίστηκε αυτή η ιδιότητα) εκπροσωπεί. Με την απόφαση αυτή παρακάμφθηκαν οι παιδαγωγικές και οι πολιτικές αντιρρήσεις του Υπουργείου Παιδείας του Βερολίνου ότι το περιεχόμενο και το πλαίσιο της εν λόγω διδασκαλίας δεν είναι συμβατά με βασικές αρχές που διέπουν τους συνταγματικά κατοχυρωμένους στόχους του σχολείου. Βλ. εφημ. *Die Welt*, 1.11.01, «Das Islam-Urteil», εφημ. *Die Zeit*, 31.10.01, «Lieber den Bock als Gärtner».

ριέχει αυτή τη λύση, αλλά και σε ό,τι αφορά τη χρηματοδότησή της. Καθώς, όταν προκρίνονται τέτοιες επιλογές, αυτό γίνεται συνήθως στο πλαίσιο μιας εκπαιδευτικής «ρεαλπολιτική» η οποία a priori αποφεύγει να τοποθετείται σε ζητήματα αρχής, δε γνωρίζουμε πώς ακριβώς θεμελιώνουν οι εκπαιδευτικοί οργανισμοί τέτοιες λύσεις και ποιες ακριβώς σκοπιμότητες κρύβονται πίσω από τις σχετικές αποφάσεις. Το ερώτημα είναι σαφές: ποιοι γονείς νομιμοποιούνται να προβάλουν αιτήματα για την ενσωμάτωση στο αναλυτικό πρόγραμμα μορφωτικών αγαθών που ενδιαφέρουν, κυρίως ή αποκλειστικά, ένα μικρό υποσύνολο μαθητών και με ποια λογική; Θα αντιδρούσε λ.χ. εξίσου θετικά το σχολείο, εάν το αίτημα ήταν η προσθήκη μιας ακόμη ξένης γλώσσας στο αναλυτικό πρόγραμμα, επειδή ορισμένοι (μη μετανάστες) γονείς θεωρούν τη γλώσσα αυτή ως αξιόλογο μορφωτικό αγαθό για τα παιδιά τους; Θα δεχθεί με άλλα λόγια το σχολείο να μετατραπεί το αναλυτικό πρόγραμμα σε μια λίστα μορφωτικών αγαθών «α λα καρτ»;

Στο σημείο αυτό τουλάχιστον είναι φανερό ότι αιτήματα των μεταναστών για αναγνώριση και προσθήκη στο αναλυτικό πρόγραμμα πρόσθετων μαθημάτων, ερήμην της αξιολόγησής τους ως μορφωτικών αγαθών εκ μέρους των εκπροσώπων της πλειοψηφίας, θέτει το σχολείο μπροστά σε εντελώς νέα προβλήματα, που αφορούν τις διαδικασίες ορισμού της επίσημα παρεχόμενης παιδείας, και ιδιαίτερα μπροστά σε προβλήματα πολιτικής νομιμοποίησης παρόμοιων αποφάσεων. Εάν ο εκπαιδευτικός οργανισμός δεχθεί να διαπραγματευθεί ξεχωριστά με κάθε κοινωνική ομάδα για τον καθορισμό της στοχοθεσίας και του περιεχομένου του αναλυτικού προγράμματος –και γενικότερα της παιδείας– τότε αναδύονται μεζονα προβλήματα σχετικά με τη σκοπιμότητα της έγκρισης από την πλειοψηφία των πολιτών μιας χώρας της εκπαιδευτικής πολιτικής των φορέων της πολιτικής εξουσίας²⁹. Με τα σημερινά δεδομένα, ο μόνος τρόπος να ικανοποιηθεί ένα τέτοιο (κεντρικό) αίτημα είναι να περιληφθεί στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα ενός πολιτικού φορέα και να εγκριθεί από την πλειοψηφία των πολιτών.

Όπως λοιπόν και αν ονομάσει κανείς την κοινωνία μας, «πολυπολιτισμι-

29. Εκτός εάν προσχωρήσει κανείς στην άποψη ότι οι φορείς της πολιτικής εξουσίας εξουσιοδοτούνται στην πραγματικότητα από την πλειοψηφία των πολιτών να διαπραγματευθούν εν λευκώ με τις διάφορες «ομάδες πίεσης», οπότε αυτό που εγκρίνεται από τους πολίτες δεν είναι το περιεχόμενο της άποψης του πολιτικού φορέα, αλλά η ικανότητά του να πετυχαίνει ισορροπίες στο πλαίσιο μιας γενικευμένης «ρεαλπολιτική» χωρίς προγραμματικές δεσμεύσεις. Πρόκειται για το γενικότερο θέμα τού εάν οι κυβερνήσεις στις σύγχρονες (μετανεωτερικές;) κοινωνίες εκφράζουν περιεχόμενο ή «ύφος» και σε ποια αναλογία.

κή» ή «μονοπολιτισμική»³⁰, γεγονός παραμένει ότι τα αναλυτικά προγράμματα και τα σχολικά εγχειρίδια είναι σε τελευταία ανάλυση προϊόντα πολιτικών αποφάσεων, δεν ταξιδεύουν κατευθείαν από τα παιδαγωγικά εργαστήρια και τις επιστημονικές βιβλιοθήκες στα σχολεία. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχουν ή δημιουργούνται πολιτικές πλειοψηφίες των οποίων η γνώμη γίνεται υποχρεωτικά σεβαστή στο σχολείο. Στον πολιτικό μας πολιτισμό υπάρχει –και δεν μπορεί παρά να υπάρχει– δεσπόζουσα άποψη ως προς το τι συνιστά μορφωτικό αγαθό. Η διάδοση της ιδέας ότι εξαιτίας της «πολυπολιτισμικότητας» δεν υπάρχουν πλέον εθνικές πλειοψηφίες και προτεραιότητες, ότι όλα τα προτεινόμενα μορφωτικά αγαθά είναι ισότιμα και ως εκ τούτου πρέπει να έχουν την ίδια πιθανότητα να ενταχθούν στο αναλυτικό πρόγραμμα, ότι εν ονόματι της ισοτιμίας των πολιτισμών όποια ομάδα αποφασίσει να ορίσει κάτι ως μορφωτικό αγαθό θα μπορέσει και να επιβάλει τη συνύπαρξή του στην εκπαίδευση παράλληλα με εκείνα της πλειοψηφίας, είναι ανώφελοι ρομαντισμοί στο πλαίσιο ενός αντικρατικιστικού και αντιεξουσιαστικού λόγου με «αντικρατιστικό» μανδύα που είναι καταδικασμένος να μείνει μετέωρος³¹. Τα εθνικά κράτη δεν έχουν ακόμη καταργηθεί και οι πλειοψηφίες των πολιτών σ' αυτά δεν αποφασίζουν ακόμη μόνον για το πού θα πάνε εκδρομή το Σαββατοκύριακο.

Εκπαιδευτικοί οργανισμοί και πολυγλωσσία

Στο νεωτερικό σχολείο του εθνικού κράτους το περιεχόμενο αλλά και το μέσο διδασκαλίας αποτελούν, όπως είπαμε, πολιτικές αποφάσεις, είναι έκφραση της πολιτικά δεσπόζουσας δημόσιας γνώμης ως προς το τι συγκροτεί *μορφωτική αξία*. Τούτο δεν αναιρείται από το γεγονός ότι μέσα στο σώμα της δημόσιας (κοινής) γνώμης ενδέχεται να συνυπάρχουν διαφορετικές και ενδεχομένως συγκρουόμενες λογικές για τη θεμελίωση της απόφασης ότι το Α ή το Β περιεχόμενο μάθησης συνιστά για τη νέα γενιά μορφωτικό αγαθό.

30. Υπέρ του χαρακτηρισμού της ως «πολυπολιτισμικής» είναι συνήθως οι ακτιβιστές των μειονοτικών δικαιωμάτων και γενικά οι επικριτές του εθνικού κράτους και του εθνικισμού ως επίσημης ιδεολογίας. Βλ. Ν. Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού*. Σάκκουλα: Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 184.

31. Μιλάμε για την καλύτερη περίπτωση, όπου ο λόγος περί ισοτιμίας των πολιτισμικών στοιχείων στο χώρο του σχολείου δεν είναι απλώς στοιχείο μιας υποκριτικής ρητορικής, βασικός στόχος της οποίας είναι η προβολή και η καθιέρωση της εικόνας του ομιλητή ως σύγχρονου διανοητή, στο πλαίσιο της πολιτικής ευπρέπειας. Στη δεύτερη περίπτωση ο λόγος περί «πολυπολιτισμικότητας» και περί ισοτιμίας των πολιτισμικών μορφών έχει ενδιαφέρον ως παράδειγμα διαχείρισης εντυπώσεων και υπάγεται στην αρμοδιότητα της κοινωνικής ψυχολογίας, λιγότερο της παιδαγωγικής.

Επιβολή από εξωτερικό παράγοντα μιας προδιαγραφής για το τι οφείλει να συγκροτεί στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού οργανισμού του εθνικού κράτους μορφωτική αξία, ερήμην της αποδοχής αυτής της αξίας από την πλειοψηφία των πολιτών³², θα σήμαινε περιορισμό της ισχύος του σώματος των πολιτών να αποφασίζει κυρίαρχα για εκπαιδευτικά θέματα εντός της επικράτειας του εθνικού κράτους. Ο γλωσσικός ακτιβισμός υπέρ των δικαιωμάτων των μεταναστών/μειονοτήτων να διδάσκονται στη/τη γλώσσα της επιμέρους κοινότητας στην οποία ανήκουν ή τη γλώσσα της χώρας προέλευσης³³ θέτει, συνεπώς, μεϊζονα ζητήματα σχετικά με βασικές πλευρές του σύγχρονου εκπαιδευτικού οργανισμού, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη διαδικασία λήψης εκπαιδευτικών αποφάσεων, αλλιώς τη νομιμοποιητική βάση της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Μετά από αυτά το ερώτημα από τη σκοπιά του εκπαιδευτικού οργανισμού είναι ποιος τον εκπροσωπεί πολιτικά και αν όποιος τον εκπροσωπεί νομιμοποιείται να ορίσει το πεδίο του σχολείου ως πολλαπλό κανονιστικό πεδίο, έτσι ώστε να είναι δυνατόν να συγκατοικούν στον ίδιο χώρο πολλαπλοί ορισμοί του μορφωτικού αγαθού, ανταποκρινόμενοι κάθε φορά στις ιδιαίτερες προτιμήσεις τμημάτων του πληθυσμού που έχουν παιδιά σχολικής ηλικίας. Όποιος όμως εκπροσωπεί τον εκπαιδευτικό οργανισμό, εκτός από τις προθέσεις, δεσμεύεται να παρουσιάσει και αποτελέσματα: ποιο θα είναι το αποτέλεσμα ενός μορφωτικά διαμερισματοποιημένου σχολείου; Πώς θα αποκρούσει τότε ο εκπαιδευτικός οργανισμός τη μομφή ότι το σύστημα παράγει εκπαιδευτικές ανισότητες εξαιτίας της διάκρισης (ρατσισμού) απέναντι σε συγκεκριμένες ομάδες μαθητών, ενώ στην πραγματικότητα –ειδικά στην περίπτωση ενός μορφωτικά πολυκεντρικού σχολείου– οι διαφορές στην επίδοση είναι πολύ πιθανόν να προέρχονται από την προσκόλληση μέρους των μεταναστών/μειονοτήτων σε ένα πρόγραμμα σχολικής μάθησης προσανατολισμένο στην εθνοτική συντήρηση και αναπαραγωγή;

Το μορφωτικά διαμερισματοποιημένο σχολείο παράγει κατ' ανάγκην ένα δυναμικό κοινωνικής σύγκρουσης, επειδή ανέχεται την ανισότητα στη σχολική μάθηση εν ονόματι του σεβασμού της διαφοράς, και μάλιστα ως γενικού δικαιώματος. Ένας τέτοιος όμως σεβασμός του διαφορετικού, που νίπτει τας χείρας του μπροστά στο εκπαιδευτικό μέλλον των μαθητών, αλλά και που

32. Η έκφραση «πλειοψηφία των πολιτών» δεν έχει εδώ κατ' ανάγκην την έννοια του δημοψηφίσματος για το συγκεκριμένο θέμα, αλλά την έννοια της συναίνεσης της πολιτικής αρχής μέσω της οποίας και νομιμοποιείται συνήθως η ισχύς μιας εξωτερικής εκπαιδευτικής ρύθμισης.

33. Το ότι αυτές δε συμπίπτουν πάντοτε είναι σαφές: η γλώσσα της κοινότητας στην οποία ανήκουν π.χ. οι Κούρδοι της διασποράς (Κουρδικά) διαφέρει από τη γλώσσα της χώρας προέλευσης (π.χ. Τουρκία, Συρία). Το ίδιο ισχύει και για τη στάση των ατόμων απέναντι στη μία ή την άλλη γλώσσα.

αδιαφορεί για την κοινωνική συνοχή, παλινδρομεί πολιτικά, καθώς στο όνομα της καταπολέμησης της «αφομοίωσης» αποκόπτει το μαθητή από τις ευκαιρίες να εξελιχθεί εκπαιδευτικά και κοινωνικά. Αντίθετα, η γλώσσα των μεταναστών/μειονοτήτων έχει κατά κανόνα νόημα στο σχολείο είτε ως μεταβατικό εργαλείο μάθησης, το οποίο οδηγεί σταδιακά το μαθητή στην κατάκτηση της δεσπόζουσας (σχολικής) γλώσσας, είτε υπό την προϋπόθεση ότι αποτελεί μέρος των ελεύθερων επιλογών στο σχολικό πρόγραμμα. Έτσι λύνεται και το πρόβλημα της αντιπροσώπευσης στο σχολείο των «μερικών αξιών», δηλαδή εκείνων των μορφωτικών αγαθών που δε συγκεντρώνουν τη γενικευμένη συναίνεση των πολιτών αλλά τη συναίνεση μέρους των γονέων. Το πλεονέκτημα της λύσης αυτής είναι ότι, χωρίς να αποκόπτεται με πρωτοβουλία του εκπαιδευτικού οργανισμού η πρόσβαση του μαθητή σε ένα πεδίο μάθησης σημαντικό για την οικογένεια, ταυτόχρονα δεν υποθηκεύεται η πορεία του μέσα στον εκπαιδευτικό θεσμό³⁴.

Η τοποθέτηση υπέρ της προτεραιότητας –ή έστω της ισότιμης από πλευράς εκπροσώπησης παρουσίας– της κοινοτικής/μειονοτικής (ή παραδοσιακής)³⁵ γλώσσας στο αναλυτικό πρόγραμμα πρέπει να ιδωθεί ως οργανικό στοιχείο μιας μετανεωτερικής θεώρησης του εκπαιδευτικού οργανισμού ως οργανισμού πολυκεντρικού, με περιορισμό των ενιαίων και δεσμευτικών για όλους ρυθμίσεων σε ό,τι αφορά τη στοχοθεσία και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης. Ένα τέτοιο εκπαιδευτικό σύστημα αντιστοιχεί στο πρόταγμα μιας πολιτείας όπου τμήματα της εξουσίας του κράτους εκχωρούνται στην κοινωνία των πολιτών – για την ακρίβεια: στις *κοινότητες των πολιτών*, στο βαθμό που στις κοινωνίες με εθνοτική/εθνική, θρησκευτική και γλωσσική ετερότητα τα σημεία σύγκλισης των πολιτών σε ό,τι αφορά τον ορισμό των μορφωτικών αγαθών ενδέχεται να παρουσιάζουν μια πολλαπλότητα. Ο περιορισμός της ισχύος του διαδικαστικού κανόνα της πλειοψηφίας για την επικράτηση στην εκπαίδευση του πολιτικά κυρίαρχου ορισμού του μορφωτικού αγαθού γίνεται από αυτή τη μετανεωτερική σκοπιά αντιληπτός ως σεβασμός του διαφορετικού και λογίζεται, όπως ήδη αναφέρθηκε, ως βάση μιας αντιρατσιστικής –με την έννοια της χειραφέτησης από το δεσπόζον πολιτισμικό πρότυπο– παιδαγωγικής.

34. Είναι προφανές ότι από τη σκοπιά του γλωσσικού ακτιβισμού μια τέτοια λύση είναι ανεπαρκής, στο βαθμό που δεν ανατρέπει την υφιστάμενη ιεραρχία των γλωσσών στο σχολείο. Το μόνο που θα μπορούσε να πει κανείς εδώ είναι ότι η ιεραρχία των γλωσσών στο σχολείο σπάνια ανατρέπεται μόνον με εκπαιδευτικές πρακτικές. Οι ανατρεπτικές εκπαιδευτικές πρακτικές συνήθως επικυρώνουν ανατροπές στο γενικότερο σκηνικό, που έχουν ήδη προηγηθεί.

35. Την τελευταία περίοδο ο όρος «heritage language» τείνει σε ορισμένα περιβάλλοντα να υποκαταστήσει τον πιο γνωστό όρο «minority language».

Είναι ωστόσο σαφές ότι, από τη στιγμή που ο πλουραλισμός και η ετερότητα σε μια κοινωνία δεν επεκτείνονται και στο οικονομικό σύστημα ή στο σύστημα καθορισμού της κοινωνικής θέσης (status), η πολυδιάσπαση των μορφωτικών αγαθών (στόχων και περιεχομένων της εκπαίδευσης) αποκτά άλλη διάσταση. Τονίστηκε ήδη ότι ο εκπαιδευτικός οργανισμός πιέζεται από την κοινή γνώμη να εγγυηθεί μαθησιακά αποτελέσματα, αυτός είναι θεσμικά ο βασικός λόγος της ύπαρξής του. Έχει σημασία να επισημάνουμε επίσης ότι πιέζεται να παρουσιάσει τα αποτελέσματά του όχι σε μια γλώσσα «πολυπολιτισμική» (π.χ. «οι μαθητές τα πήγαν καλά σ' αυτό που οι γονείς τους επέλεξαν ως πεδίο μάθησης»), αλλά σε μια ενιαία γλώσσα, καθώς η σχολική επιτυχία περνά (ακόμη) μέσα από την πρόσβαση και την απόκτηση *ενιαίων σχολικών τίτλων*. Η διάσπαση των μορφωτικών αγαθών μέσα στην εκπαίδευση διαφοροποιεί *a priori* αρνητικά την πρόσβαση των μαθητών σε σχολικούς τίτλους υψηλής κοινωνικής αξίας, όταν τα μορφωτικά αγαθά ορίζονται αντιστικτικά απέναντι σε εκείνα της δεσπόζουσας πληθυσμιακής ομάδας. Καθώς οι μετανάστες/μειονότητες δε διαθέτουν την πολιτική ισχύ για την ανατροπή του status quo σε ό,τι αφορά το σύστημα διανομής των σχολικών τίτλων, το *maximum* της απόδοσης μιας «αντιστασιακής» ή «αντιρατσιστικής» (με την παραπάνω έννοια) στρατηγικής για την εκπαίδευση είναι η κατοχύρωση μειονοτικών/κοινοτικών περιεχομένων και στόχων, ερήμην της συμβατότητάς τους με τη διανεμητική λειτουργία του σχολείου. Η σχολική όμως αποτυχία, την οποία συνεπάγεται η στρατηγική αυτή, ενδέχεται να αποτελέσει εστία και πεδίο κοινωνικής σύγκρουσης ανάμεσα στην πολιτισμική κοινότητα/μειονότητα και τους θεσμούς της χώρας υποδοχής. Είναι πολύ πιθανό η σχολική αποτυχία να γίνει αντιληπτή από τη σκοπιά των εθνοκεντρικά προσανατολισμένων μειοψηφιών όχι ως αποτέλεσμα της εφαρμογής της αρχής της αξιοκρατίας, αλλά ως σκόπιμη παρέμβαση του σχολείου υπέρ των μαθητών της δεσπόζουσας ομάδας, με άλλα λόγια ως προγραμματική πλέον διάκριση. Καθώς μια τέτοια ανάγνωση των χαμηλών επιδόσεων είναι πολύ πιθανό να οδηγήσει τις εν λόγω κοινότητες στο να προβάλουν ακόμη πιο επιτακτικά –και μάλιστα με το επιχείρημα της βελτίωσης των επιδόσεων– το αίτημα για αναγνώριση της κοινοτικής/μειονοτικής γλώσσας στο σχολείο, ακόμη και για ξεχωριστά σχολεία, όπου πλέον εκπρόσωποι της κοινότητας/μειονότητας θα ελέγχουν την επίδοση των μαθητών, αλλά και το αίτημα για καθιέρωση εναλλακτικών και ισότιμων με τους ισχύοντες κοινοτικούς/μειονοτικούς σχολικούς τίτλους, ώστε να παρακαμφθεί η διανεμητική λειτουργία του σχολείου, θα προκαλέσει με βεβαιότητα την απόκρουση των εν λόγω αιτημάτων από τμήμα τουλάχιστον της πολιτικής εκπροσώπησης του εκ-

παιδευτικού οργανισμού και θα τροφοδοτήσει έτσι τη σύγκρουση ακόμη περισσότερο³⁶.

Πολιτισμική πολλαπλότητα και εκπαίδευση

Η απάντηση που θα δώσει ο εκπαιδευτικός οργανισμός στο πρόβλημα της κοινωνικής πολυγλωσσίας θα εξαρτηθεί από τα περιθώρια πολιτικής δράσης που διαθέτει, από τους όρους προβολής του αιτήματος για αναγνώριση και διδασκαλία των γλωσσών των μεταναστών/μειονοτήτων, από την ικανότητα των συμβουλευτικών του μηχανισμών να εφοδιάσουν με εναλλακτικές προτάσεις τα αρμόδια για τη λήψη αποφάσεων όργανα και εν τέλει από το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα επιδιώξει να τοποθετήσει την εν λόγω λύση.

Τα περιθώρια πολιτικής δράσης προσδιορίζονται σε γενικές γραμμές από τις διεθνείς, διακρατικές, ευρωπαϊκές και συνταγματικές δεσμεύσεις σε ό,τι αφορά την εκπαίδευση συγκεκριμένων τμημάτων του πληθυσμού που διαβιούν μέσα στην ελληνική επικράτεια. Για να μείνουμε στα πιο απλά: πώς θα συμβιβαστεί λ.χ. η παρουσία της γλώσσας ή της θρησκείας μιας μεταναστευτικής ομάδας/μειονότητας στην εκπαίδευση, όταν η διδασκαλία της ενδέχεται να εντάσσεται σε ένα πλαίσιο αντίστασης στην κυρίαρχη εθνότητα και τους θεσμούς της, με τη συνταγματική επιταγή για τη διαμόρφωση μέσω της εκπαίδευσης, εκτός των άλλων, και εθνικής συνείδησης; Αναφέρεται άραγε ο συνταγματικός νομοθέτης με την έκφραση αυτή σε οποιαδήποτε μορφή εθνικής συνείδησης ή την περιορίζει αποκλειστικά στην ελληνική; Πέραν των δεσμεύσεων αυτών, τα περιθώρια πολιτικής δράσης προσδιορίζονται εν μέρει και από τη στάση της κοινής γνώμης, ιδιαίτερα όταν αυτή είναι ευαίσθητη απέναντι σε τέτοια ζητήματα και είναι διατεθειμένη να μεταφράσει την ευαισθησία της αυτή σε πολιτική συμπεριφορά, ακόμη και αν το χρηματιστήριο πάει καλά.

Οι όροι προβολής του αιτήματος για αναγνώριση και ένταξη της άλλης γλώσσας στο σχολείο αναφέρονται όχι μόνο στην εγχώρια, ευρωπαϊκή και διεθνή συγκυρία, αλλά και στην ένταση προβολής του, στην παρέμβαση τρίτων χωρών για την υποστήριξη του, στη στάση της αντιπολίτευσης και των μέσων μαζικής επικοινωνίας, στη συμπεριφορά των διαμορφωτών της κοινής γνώμης κτλ.

Σε ό,τι αφορά την ικανότητα των συμβουλευτικών οργάνων της πολιτικής ηγεσίας στο χώρο της εκπαίδευσης, είναι σαφές ότι η ενημέρωση της ηγεσίας

36. Μαζί μ' αυτό θα οδηγήσει στην πολιτισμική αποξένωση των μεταναστών/μειονοτήτων και ενδεχομένως στη δημιουργία εθνοτικής πλέον ταυτότητας, εκεί που υπήρχε μόνον η πολιτισμική.

και η χάραξη εναλλακτικών στρατηγικών με μόνο βοήθημα τη διεθνή βιβλιογραφία δεν είναι επαρκής. Λείπουν προς στιγμήν –ας ελπίσουμε όχι για πολύ ακόμη– τα ερευνητικά δεδομένα με βάση τα οποία θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει ρεαλιστικές εκτιμήσεις για το χαρακτήρα της μιας ή της άλλης εναλλακτικής παρέμβασης³⁷. Αυτό σημαίνει ότι η εκπαιδευτική έρευνα πάνω στα συγκεκριμένα ζητήματα πρέπει να αποκτήσει απόλυτη προτεραιότητα. Ένα μέρος της ευελιξίας που θα έχει η πολιτική ηγεσία στο χειρισμό του προβλήματος αυτού θα εξαρτηθεί και από το αν οι συμβουλευτικοί του θεσμοί ξέρουν κάθε φορά για ποιο πράγμα μιλάνε.

Το ιδεολογικό πλαίσιο μέσω του οποίου θα επιχειρήσει ο εκπαιδευτικός οργανισμός να νομομοποιήσει την παρέμβασή του προς τη μια ή την άλλη πλευρά αποκτά ιδιαίτερη σημασία, καθώς το πλαίσιο αυτό πρέπει ταυτόχρονα να είναι συμβατό με πολλαπλές λογικές: κατ' αρχάς θα πρέπει να εναρμονίζεται με την υπέρτατη για τη λειτουργία των σύγχρονων κοινωνιών –των κοινωνιών που συγχροτούνται από πολίτες– αρχή της αξιοκρατίας, η οποία στο σχολείο μεταφράζεται σε πρακτική αντικειμενικής αξιολόγησης των μαθητικών επιδόσεων και σε αναγνώριση προτεραιότητας στους μαθητές με καλύτερες επιδόσεις, σε ό,τι αφορά την κατανομή των σχολικών τίτλων. Εκπαιδευτικές αποφάσεις οι οποίες αλλοιώνουν αυτή την αρχή και ρυθμίζουν την εκπαιδευτική πορεία κάποιων μαθητών και την απόκτηση σχολικών τίτλων με αλλότρια κριτήρια (θρησκευτική ταυτότητα, φύλο, καταγωγή, εθνική/εθνοτική ένταξη), ώστε δήθεν να αποκατασταθεί για τους απογόνους μιας ομάδας η αδικία που υπέστησαν παλιότερα οι πρόγονοί τους από τους προγόνους, υποτίθεται, της σημερινής πλειοψηφίας –και έτσι να μειωθεί η κοινωνική ένταση– παραβιάζουν κατάφωρα αυτή την αρχή και δημιουργούν δυσεπίλυτα προβλήματα τόσο για τους «πριμοδοτούμενους» γόνους αδικημένων προγόνων όσο και για τους αδικούμενους συνομηλίκους τους που έχουν μεν καλύτερες επιδόσεις, αλλά ανήκουν σε μη ενδιαφέρουσα συλλογικότητα και, ακόμη χειρότερα, καλούνται να πληρώσουν αναδρομικά για τις αμαρτίες των προπατόρων τους. Να το πούμε ανοιχτά: εκπαιδευτικά μέτρα που προωθούν τη λογική της θετικής διάκρισης κινούνται σε ένα ιδιαίτερα προβληματικό ιδεολογικό πλαίσιο και είναι υπεύθυνα για την αναζωπύρωση του ρατσισμού μεσοπρόθεσμα, παρά το υποτιθέμενο βραχυπρόθεσμο όφελος που προκύπτει μέσω της «ανακούφισης» των αδικημένων.

37. Αυτό δε σημαίνει ότι απουσιάζουν παντελώς οι έρευνες γύρω από τις διαδικασίες ένταξης μεταναστών και άλλων ομάδων με διακριτές συλλογικές ταυτότητες στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα (βλ. ενδεικτικά Μ. Δαμανάκης, *Η εκπαίδευση των παλινοστούτων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα*. Gutenberg: Αθήνα 1997), αλλά ότι λείπουν οι εστιασμένες έρευνες οι οποίες θα πλαισίωναν με εμπειρικά δεδομένα δυναμικές θεσμικές παρεμβάσεις στο χώρο της εκπαίδευσης.

Το πλαίσιο, δεύτερον, πρέπει να είναι συμβατό με την κοινοτική πολιτική αναφορικά με την εκπροσώπηση των γλωσσών των μεταναστών/μειονοτήτων στα εκπαιδευτικά συστήματα των χωρών υποδοχής. Κοινοτική εκπαιδευτική πολιτική με την ουσιαστική σημασία του όρου –δηλαδή με την έννοια της δέσμευσης των κρατών της Ένωσης να εφαρμόζουν αποφάσεις της Επιτροπής στη χάραξη της εθνικής εκπαιδευτικής πολιτικής– δεν υπάρχει μέχρι σήμερα. Υπάρχουν όμως οδηγίες, προτροπές και κείμενα τα οποία δημιουργούν ένα κλίμα υπέρ της πολλαπλότητας, του σεβασμού της διαφοράς (άρα και της γλωσσικής διαφοράς) και του εμπλουτισμού του σχολείου με στοιχεία από τον πολιτισμό των χωρών προέλευσης των μαθητών³⁸. Το κλίμα αυτό χαρακτηρίζεται από την έμφαση στην «πολυπολιτισμικότητα», τη «διαπολιτισμική εκπαίδευση», την «ισοτιμία των πολιτισμών» και την «ενδυνάμωση της (μεταναστευτικής/μειονοτικής) ταυτότητας».

Τρίτον, το πλαίσιο οφείλει να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του εθνικού κράτους, να είναι εναρμονισμένο με τις συναφείς λογικές της συνοχής και της δεσμευτικότητας σε ό,τι αφορά τις υποχρεώσεις των πολιτών απέναντι στο κράτος και μεταξύ τους, κυρίως εκείνες τις υποχρεώσεις που σχετίζονται με την αφοσίωση στη νομιμότητα και γενικότερα με τη στάση των πολιτών απέναντι στις θεμελιώδεις αρχές που διέπουν τον πολιτικό, νομικό και οικονομικό πολιτισμό της χώρας υποδοχής, πολιτισμό που το σχολείο, ως τμήμα της δημόσιας σφαιράς του εθνικού κράτους, δεσμεύεται να υπηρετήσει³⁹.

Στον παιδαγωγικό διάλογο γύρω από τη διαχείριση της γλωσσικής ετερότητας στην εκπαίδευση προβάλλονται συχνά πρότυπα διαχείρισης επηρεασμένα από τις εκπαιδευτικές πολιτικές χωρών οι οποίες έχουν μεν δεχθεί μετανάστες (π.χ. Αυστραλία, Καναδάς, Βέλγιο, Ελβετία, Ολλανδία), αλλά συγχροτούν μια πολύ διαφορετική περίπτωση, σε σύγκριση με την Ελλάδα, από

38. Για την ακρίβεια, των χωρών προέλευσης των γονέων και, γενικά, των προπατόρων των μαθητών. Ιδιαίτερα για τους μαθητές που είναι μεν γόνοι μεταναστών (1η, 2η, 3η κτλ. γενιά), αλλά οι ίδιοι γεννήθηκαν και ανατράφηκαν στο νέο περιβάλλον, η έννοια «χώρα προέλευσης» αποκτά πολύ διαφορετικό περιεχόμενο απ' ό,τι για τους αρχικούς μετανάστες. Η σύνδεση των απογόνων των μετοίκων με τη χώρα προέλευσης των προπατόρων τους επιχειρείται πλέον όχι τόσο από το οικογενειακό τους περιβάλλον όσο από το μητροπολιτικό κέντρο («μητέρα-πατρίδα»), καθώς επίσης και από τα περιβάλλοντα των «νεομεταναστών», δηλαδή των πλέον πρόσφατων μεταναστών από την ίδια χώρα προέλευσης. Είναι αυτά συνήθως τα περιβάλλοντα που καλλιεργούν την εικόνα (ενίοτε τη φαντασίωση) μιας ενιαίας και περιεκτικής διασποράς, στην οποία εντάσσονται όλοι όσοι έχουν την ίδια καταγωγή, ανεξάρτητα από το πού γεννήθηκαν, ποιας χώρας είναι πολίτες και πώς κοινωνικοποιήθηκαν.

39. Πάνω σε αυτό το επιχείρημα βασίστηκε η (ανεπιτυχής, τελικά) απόπειρα απόκρουσης εκ μέρους του ομόσπονδου κρατιδίου του Βερολίνου του πλαισίου για τη διδασκαλία του Ισλάμ σε μουσουλμανόπαιδες της ίδιας πόλης, όπως ήδη αναφέρθηκε.

πολλές απόψεις και όχι μόνον από ιστορική. Η κριτική σε όσους υποστηρίζουν τη μεταφορά λύσεων από τέτοιες χώρες στην ελληνική πραγματικότητα έχει δύο όψεις: πρώτον, οι λύσεις που προκρίνονται και προτείνονται για την ελληνική περίπτωση δεν είναι πάντοτε αυτές που εφαρμόζονται σήμερα στις εν λόγω χώρες, αλλά εκείνες που επιχειρήθηκαν σε κάποια χρονική στιγμή στο παρελθόν και με χρονική πλέον καθυστέρηση προτείνονται για την Ελλάδα ως επικαιροποιημένες λύσεις⁴⁰. Δεύτερον, στις περισσότερες περιπτώσεις που έχουν προταθεί και εφαρμόζονται πολιτικές ενίσχυσης της γλώσσας των μεταναστών ή των μειονοτήτων⁴¹, το μοντέλο περιλαμβάνει τουλάχιστον μια υψηλού κύρους γλώσσα, όπως λ.χ. την Αγγλική, τη Γαλλική ή τη Γερμανική⁴². Ποια θα είναι στο προτεινόμενο για την ελληνική εκπαίδευση η διεθνής γλώσσα που θα συμμετέχει στο μοντέλο της διγλωσσίας; Πώς θα χειριστεί ένα τέτοιο μοντέλο την ανάγκη των μαθητών μεταναστευτικής προέλευσης να αποκτήσουν –εκτός από την ελληνική γλώσσα– πρόσβαση και σε μία τουλάχιστον γλώσσα με υψηλή λειτουργικότητα στο διεθνές περιβάλλον;

Η κοινωνική πίεση και το αίτημα για εκπροσώπηση των γλωσσών των μεταναστευτικών ομάδων στην εκπαίδευση με κάποια μορφή –η οποία κυμαίνεται ανάμεσα στην πρόσθετη απογευματινή διδασκαλία στη μητρική γλώσσα, με ευθύνη των προξενικών αρχών της χώρας προέλευσης, τις μεταναστευτικές κοινότητες, την εκκλησία ή τις εκπαιδευτικές αρχές της χώρας υποδοχής, και διαμέσου της δίγλωσσης εκπαίδευσης φτάνει μέχρι την ίδρυση ξεχωριστών μονόγλωσσων σχολείων με μέσο διδασκαλίας αλλά και περιεχόμενα που ελέγχονται από τη χώρα προέλευσης– δεν έχουν φανεί ακόμη στην Ελλάδα σε όλη τους την έκταση. Ουσιαστικά τώρα αρχίζει να αρθρώνεται το αίτημα⁴³. Αργά ή γρήγορα

40. Έτσι π.χ., όταν η Αυστραλία απομακρύνεται από τις «πολυπολιτισμικές» προσεγγίσεις στην εκπαίδευση αλλά και γενικότερα (βλ. εφημ. *Herald Tribune*, 17.4.00, «Australian's Self-View: Ambiguous», και εφημ. *Herald Tribune*, 5.9.01, «Australians earn a bad reputation»), η χώρα αυτή παρουσιάζεται ως εκείνο που υπήρξε σε προηγούμενες δεκαετίες.

41. Ακόμη και στην περίπτωση της ενίσχυσης των κρεολικών γλωσσών σε ορισμένα εκπαιδευτικά περιβάλλοντα, όπως λ.χ. της Καριβικής κρεολικής (βλ. G. Brandt, *Language and resistance: The case of Carribean Creole*. Στο H. Barkowski, G. Hoff (Hrsg.), *Berlin Interkulturell*. ό.π., 37-63), η παράλληλη γλώσσα η οποία επιτρέπει τη λειτουργικότητα ενός τέτοιου μοντέλου είναι μια υψηλού κύρους γλώσσα: η Αγγλική.

42. Στο γεγονός αυτό μάλιστα στηρίχθηκε η επιχειρηματολογία του J. Fishman υπέρ της δίγλωσσης εκπαίδευσης στις ΗΠΑ: «*Το σήμα κατατεθέν κάθε δίγλωσσης εκπαίδευσης (συμπεριλαμβανομένης και της συμπληρωματικής της εκδοχής στις ΗΠΑ) είναι ότι περιλαμβάνει μια ενοποιητική υπερ-εθνική γλώσσα ευρύτερης επικοινωνίας...*». Στο J. Cummins, *Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση*. ό.π., 83).

43. Αυτό καθόλου δε σημαίνει ότι «*κανείς δε φαίνεται να ασχολείται με τις "άλλες" γλώσσες που μιλούνται στην Ελλάδα*», όπως, χωρίς να μπορέσουν να αποφύγουν κάποια υπερβολή, γράφουν οι «Φορείς του Ιού» στην εφημ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* της 21.10.01 («Έρευνα της V-PRC. Η γλωσσική μας ποικιλία»).

όμως είναι πολύ πιθανό η πίεση αυτή να εκδηλωθεί με πολιτικό τρόπο, τόσο εξαιτίας της απουσίας ορθής ενημέρωσης των (μεταναστών) γονέων σχετικά με τη συμφέρουσα από εκπαιδευτικής πλευράς λύση στο πρόβλημα της πολυγλωσσίας όσο και εξαιτίας μιας ειδικής (υπερ)ευαισθησίας της ελληνικής κοινής γνώμης σε ό,τι αφορά την αμφισβήτηση της αξίας της ελληνικής πολιτισμικής (μαζί και της γλωσσικής) κληρονομιάς.

Η μετανάστευση, ακόμη και στην εποχή του παγκόσμιου χωριού, είναι μια διαδικασία που συνδέεται αναπόφευκτα με εμπειρίες ασυνέχειας: γεωγραφικής, επαγγελματικής, κοινωνικής, πολιτισμικής, γλωσσικής. Η άρνηση αυτού του γεγονότος και η εμμονή στον εθνοκεντρικό μύθο της διατήρησης της «ουσίας» της πολιτισμικής ταυτότητας του ατόμου στην αυθεντική της μορφή, ερήμην των νέων συνθηκών, η φενάκη της συντήρησης ανέπαφου του παλαιού πλαισίου ορισμού του εαυτού και του κόσμου –όταν δεν είναι απλώς στρατηγικές λόγου για την υπεράσπιση πολύ πιο πεζών πραγμάτων⁴⁴– υπάρχει περίπτωση να παγιδεύσουν γονείς και μαθητές από μεταναστευτικές οικογένειες σε μια ιδεολογία ενίσχυσης της ταυτότητας και διατήρησης της πολιτισμικής αυθεντικότητας μέσω της εκπαίδευσης. Αν αυτό συμβεί, οι εκπαιδευτικούς επιλογές είναι πολύ πιθανό να τους οδηγήσουν στο κοινωνικό περιθώριο, στην καλύτερη περίπτωση να τους καθιλώσουν κοινωνικά. Αυτός είναι ο λόγος που ορισμένες από τις προτάσεις για ενίσχυση ή επικράτηση της γλώσσας της χώρας προέλευσης –ιδιαίτερα όταν αυτή δεν είναι διεθνής γλώσσα– όταν νομιμοποιούνται μέσω της ιδεολογίας της αναγνώρισης και της συντήρησης της ταυτότητας⁴⁵, ενδέχεται να λειτουργήσουν και ως άλλοθι του εκπαιδευτικού οργανισμού της χώρας υποδοχής σε ό,τι αφορά την ευθύνη του στην ανοχή ή την ενθάρρυνση της σχολικής αποτυχίας⁴⁶. Για όλες τις λογικές αναγνώρισης και αναπαραγωγής της ταυτότητας των μεταναστών/μειονοτήτων μέσω του εκπαιδευτικού θεσμού του εθνικού κράτους υπάρχει η λυδία λίθος της μετατρεψιμότητας του πολιτισμικού κεφαλαίου της χώρας καταγω-

44. Βλ. Α. Ε. Γκότοβος, *Γλωσσική συνέχεια και εκπαιδευτική περιχαράκωση: το παράδειγμα της ελληνικής διασποράς στη Γερμανία*. Στο ΥΠΕΠΘ, *Η γλωσσική εκπαίδευση των Ελλήνων μεταναστών*. ΥΠΕΠΘ: Αθήνα 1997, 43-53, 50.

45. Ch. Taylor, *Multi-culturalism and the «politics of recognition»*. Princeton University Press: Princeton 1992.

46. Στην πιο συντηρητική της εκδοχή, η ενθάρρυνση εκ μέρους του εκπαιδευτικού οργανισμού των χωρών υποδοχής εθνοκεντρικών εκπαιδευτικών επιλογών των γονέων, με πιθανό αποτέλεσμα να τεθούν οι μαθητές αυτοί πλέον εκτός ανταγωνισμού στην πορεία προς τους σχολικούς τίτλους και την κοινωνική κινητικότητα, συνιστά μια νέα ιδεολογία νομιμοποίησης της σχολικής αποτυχίας και της κοινωνικής θέσης των γόνων των μεταναστευτικών οικογενειών μέσω της επίκλησης του δικαιώματος στη διαφορά. Μετά τη «φυσική δωρεά» (νοημοσύνη) και τη θεωρία της πολιτισμικής υστέρησης, αυτός φαίνεται να είναι ο τρίτος σταθμός στη δικαίωση της σχολικής αποτυχίας τα τελευταία εκατό χρόνια.

γής σε εκπαιδευτικό και κατ' ακολουθίαν σε οικονομικό κεφάλαιο στη χώρα υποδοχής. Όσο οι λογικές αυτές δεν μπορούν να εξασφαλίσουν κάτι τέτοιο στο εκπαιδευτικό και το πολιτικό πεδίο, παραμένουν παραμιμητικές ιδεολογίες για μελλοντικούς ηττημένους στο κοινωνικό πεδίο. Από την άλλη μεριά, όσο το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας υποδοχής για ποικίλους λόγους –οι σημαντικότεροι από τους οποίους σχετίζονται με τις ιδεολογικές του αγκυλώσεις– δεν καταφέρνει να αναδείξει τις ικανότητες των μαθητών που προέρχονται από μεταναστευτικά περιβάλλοντα και να τις μεταφράσει σε επιδόσεις και σε εκπαιδευτικές και επαγγελματικές προοπτικές, θα παραμένει το ίδιο το σύστημα ο βασικός τροφοδότης των ιδεολογιών ταυτότητας, που με τη σειρά τους –προσφέροντας έστω μια μεταβατική παραμυθία– θα ολοκληρώνουν το φαύλο κύκλο της σχολικής αποτυχίας. Εκπαιδευτικοί που ενδιαφέρονται να προληφθεί ή να σπάσει αυτός ο φαύλος κύκλος είναι προτιμότερο, αντί να επαναλαμβάνουν θεωρίες περί της «πολυπολιτισμικότητας» της κοινωνίας και να καλούν σε αντίσταση ενάντια στον πολιτισμικό ιμπεριαλισμό της «λευκής μεσαίας τάξης» –στην οποία κατά κανόνα ανήκουν– ή του «δυτικού κανόνα» –στον οποίο κυρίως χρωστούν το επάγγελμά τους– να προσπαθήσουν να βελτιώσουν τις επιδόσεις των μαθητών για τους οποίους εν είδει κοινωνιολογικού δόγματος πιστεύεται ότι θα αποτύχουν εξαιτίας της πολιτισμικής τους απόστασης από το σχολείο. Σε τελευταία ανάλυση, κάθε δάσκαλος θα συμφωνούσε με τη θέση ότι δεν είναι στην τάξη για να ερμηνεύει απλώς τον παιδαγωγικό του μικρόκοσμο, αλλά για να τον δημιουργεί· ιδιαίτερα όταν οι ερμηνείες που εξορκίζουν το αναμενόμενο αρνητικό αποτέλεσμα –προκειμένου να χτυπηθεί ο «ιδεολογικός εχθρός» στον οποίο και θα χρεωθεί– μπάζουν από παντού.

Εξέλιξη και μεταβολή στη γλώσσα

Μια ψυχογλωσσολογική προσέγγιση*

Δήμητρα Θεοφανοπούλου-Κοντού

Πανεπιστήμιο Αθηνών

1. Γενικά

Η μεταβολή αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός στην ιστορική πορεία της γλώσσας μέσα στον χρόνο, ανταποκρινόμενη στη δυναμική της εξέλιξης που διέπει συνολικά τον κόσμο μας.

Η γλώσσα στην εξέλιξή της γενικά και ειδικότερα οι όροι υπό τους οποίους η εξέλιξη αυτή πραγματοποιείται, τα αποτελέσματά της και οι ποικίλες μορφές που προσλαμβάνει στα διάφορα συστήματα έχουν απασχολήσει την έρευνα στο πλαίσιο της ιστορικής γλωσσολογίας του 19ου αιώνα¹, αλλά και της τάσης για συγχρονική/συστηματική θεώρηση της γλώσσας που επεκράτησε από τις αρχές του 20ού αιώνα². Καίρια ερωτήματα που έχουν θέσει όσοι ασχολούνται με την αλλαγή στη γλώσσα είναι μεταξύ άλλων τα εξής:

(i) Πώς και γιατί οι γλώσσες μεταβάλλονται μέσα στον χρόνο;

(ii) Ποιος είναι ο ρόλος των εξωτερικών (μη συστηματικών-εξωσυστηματικών) και ενδογλωσσικών ή ενδοσυστηματικών παραγόντων στην εμφάνιση και περαιτέρω επικράτηση της γλωσσικής μεταβολής;

(iii) Πώς μεταδίδεται και εξαπλώνεται μια αλλαγή;

* Το άρθρο αυτό σε μια πρώτη μορφή απετέλεσε ανακοίνωση στο Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών (25-4-1996).

1. Για την παλαιότερη προσέγγιση της ιστορικής γλωσσολογίας και ιδιαίτερος για το πρότυπο των νεογραμματικών βλ. μεταξύ άλλων Bynon (1977: 17-75), MacMahon (1994: 17-24).

2. Στο πλαίσιο της συγχρονικής/συστηματικής θεώρησης της γλώσσας στις αρχές του 20ού αιώνα, με την επίδραση της πρωτοποριακής διδασκαλίας του F. de Saussure, επικρατεί μια συστηματική σύλληψη της διαχρονίας που επιμένει όμως, εν αντιθέσει προς την προηγούμενη φάση, στις σχέσεις μεταδόμησης δύο ή περισσότερων χρονικώς διαφόρων συστημάτων, ανοίγοντας νέους δρόμους στη μελέτη της γλωσσικής εξέλιξης.

(iv) Ποια είναι η σχέση μεταξύ των συγκεκριμένων αλλαγών στα διάφορα επίπεδα: το φωνολογικό, το μορφολογικό, το συντακτικό, το σημασιολογικό, το λεξιλογικό, το πραγματολογικό;

(v) Ποια είναι, τέλος, τα όρια της γλωσσικής μεταβολής; Υπάρχει συγκεκριμένος στόχος προς τον οποίο τείνει και, αν ναι, πώς ορίζεται;

Παρά τις μαρτυρούμενες αποκλίσεις/ιδιαιτερότητες μεταξύ των διαφόρων ερευνητών ως προς τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζονται τα ανωτέρω θέματα, αλλά και γενικότερα ως προς τον τρόπο ερμηνείας της γλωσσικής μεταβολής, υπάρχουν σήμερα ορισμένες θέσεις που είναι γενικά παραδεκτές και αδιαμφισβήτητες μεταξύ των γλωσσολόγων, αποτελώντας αφετηρία για οποιαδήποτε αντιμετώπιση του ζητήματος. Και ίσως στο σημείο αυτό η σύγχρονη γλωσσολογία διαφοροποιείται από εκείνη των παλαιότερων φάσεων ως προς την αντιμετώπιση της ιστορικής μεταβολής. Οι βασικές αυτές θέσεις μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

(α) Η εξέλιξη/μεταβολή δεν αντιμετωπίζεται φυλογενετικά, δηλαδή δεν καταβάλλεται προσπάθεια να φτάσουμε σε μια αρχική γλώσσα από την οποία προήλθαν όλες οι άλλες. Η θεωρία του Πύργου της Βαβέλ βρίσκεται μακριά από τον σύγχρονο γλωσσολογικό προβληματισμό.

(β) Η μεταβολή στη γλώσσα αντιμετωπίζεται σήμερα ως αποτέλεσμα τάσεων που προκύπτουν από διάφορους παράγοντες (ενδοσυστηματικούς και εξωσυστηματικούς, π.χ. γεωγραφικούς, κοινωνιογλωσσολογικούς, ψυχολογικούς), δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για διαχρονική αλλαγή, χωρίς όμως και να έχουν υποχρεωτικό χαρακτήρα. Η απόλυτη νομοτέλεια των νεογραμματικών είναι πλέον παρελθόν.

(γ) Η μεταβολή στη γλώσσα μπορεί μεν να έχει ως αφετηρία μεμονωμένες/μη συστηματικές περιστασιακές χρήσεις, εφόσον όμως επικρατήσσει, δρα και επηρεάζει ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, με δυνατότητα επέκτασης στο ίδιο το σύστημα.

Ξεκινώντας από τις ανωτέρω θέσεις-κλειδιά για τη μελέτη των φαινομένων, θα σταθώ επιλεκτικά σε ορισμένες όψεις της αλλαγής, προσπαθώντας αφενός μεν να δώσω μια γενική εικόνα των βασικών απόψεων που έχουν διατυπωθεί πάνω στο θέμα ή, τουλάχιστον, αυτών που εγώ θεωρώ ως βασικές για την οπτική μου γωνία, και αφετέρου να προσεγγίσω το θέμα από μια άλλη σκοπιά: από τη σκοπιά της γλωσσικής κατάκτησης σε συσχετισμό με την «αδιαφάνεια» του γλωσσικού συστήματος, τεκμηριώνοντας τη θέση μου μέσα από την ανάλυση συγκεκριμένων δεδομένων του παιδικού λόγου, αλλά και «λαθών»/αποκλίσεων που μαρτυρούνται κατά τη χρήση της γλώσσας.

2. Η έννοια της μεταβολής: διατυπωθείσες απόψεις-αξιολόγηση

2.1. Γλωσσική μεταβολή: ο ρόλος του συστήματος

Η μεταβολή στις ποικίλες σχολές του δομισμού και λειτουργισμού αντιμετωπίζεται ως αλλαγή στη δομή των συστημάτων εν χρόνω (Bynon 1977: 76-107). Η ατομιστική αντίληψη της ιστορικής εξέλιξης που δίνει έμφαση στη μεταβολή μεμονωμένων στοιχείων (19ος αιώνας) αντικαθίσταται βαθμιαία από μια δομική αντιμετώπιση της μεταβολής που ξεκινάει και τελειώνει στην αντιπαραβολή συστημάτων. Ως βασικά χαρακτηριστικά της αλλαγής, σύμφωνα με τη δομιστική θεώρηση της γλώσσας, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τα εξής:

- (α) οι αλλαγές παρουσιάζουν συστηματικότητα,
- (β) κάθε αλλαγή θεωρείται ακαριαία ή, τουλάχιστον, δεν αναφέρονται οι μεταβατικές φάσεις πριν από την οριστική κατάρχυσή της,
- (γ) κάθε αλλαγή οδηγεί σε μερική ή ολική αναδόμηση του συστήματος,
- (δ) οι αλλαγές καθορίζονται ως επί το πλείστον κατά επίπεδα, σύμφωνα με τη βασική αρχή της θεωρίας του δομισμού, κατά την οποία κάθε επίπεδο (φωνολογικό, μορφολογικό, συντακτικό) εξετάζεται χωριστά.

Είναι γεγονός ότι, ανάλογα με τις θεωρητικές/μεθοδολογικές τάσεις του δομισμού (ευρωπαϊκός, αμερικανικός δομισμός, λειτουργισμός), αλλά και με τις ιδιομορφίες του κάθε επιπέδου, παρατηρούνται αποκλίσεις που σηματοδοτούν τους ποικίλους τρόπους θεώρησης της μεταβολής και εν μέρει τις ιδιαιτερότητές της. Εν αντιθέσει προς τον ρόλο που έπαιξε ο δομισμός στη μελέτη των φωνολογικών και μορφολογικών μεταβολών, η συμβολή του στην αντιμετώπιση των συντακτικών εξελίξεων της γλώσσας υπήρξε περιορισμένη, λόγω της απουσίας θεωρητικού προτύπου ικανού να ερμηνεύσει τα σύνθετα αυτά φαινόμενα.

Είναι άξιο σημειώσεως ότι σε όλες τις ανωτέρω περιπτώσεις αφητηρία και στόχος της μεταβολής είναι το ίδιο το σύστημα, νοούμενο ως πλέγμα σχέσεων συνταγματικών και παραδειγματικών στην αμοιβαία επίδρασή τους. Κάθε εξωσυστηματική παρέμβαση (ψυχολογική, κοινωνιογλωσσολογική) αποκλείεται παντελώς εξ ορισμού.

Οι διαχρονικές έρευνες στο πλαίσιο της Μετασχηματιστικής Γραμματικής αποσκοπούν γενικά όχι μόνο στην ανάπτυξη μιας θεωρίας για τη γλωσσική μεταβολή, αλλά και στην τυποποίηση αυτής της μεταβολής υπό μορφή κανόνων. Η γενετική γραμματική ξεκινώντας από την αρχή ότι η γλώσσα είναι ενέργεια, δηλαδή διαδικασία και όχι έργο, υποκαθιστά την έννοια του κανόνα στην έννοια του γλωσσικού συστήματος. Εφόσον λοιπόν η γραμματική νοείται ως σύνολο κανόνων με τους οποίους καθορίζεται η παραγωγή γραμμα-

τικών προτάσεων της γλώσσας, κάθε μεταβολή μπορεί να θεωρηθεί ως αποβολή ή ως μεταβολή των κανόνων ως προς τη δομή τους και τον τρόπο/επίπεδο της λειτουργίας τους. Σημαντική υπήρξε η τάση που επεκράτησε ήδη από τη δεκαετία του '60 (King 1969, Kiparsky 1968, Lightfoot 1979), σύμφωνα με την οποία η γλωσσική μεταβολή συνδέεται με ψυχολinguιστικούς παράγοντες, όπως είναι η μεταβίβαση της γλώσσας από γενιά σε γενιά. Πιο συγκεκριμένα, παρόμοια αλλαγή στη γλώσσα θεωρείται ως αποτέλεσμα «αδιαφάνειας» μεταξύ της υποκείμενης δομής (μιας λέξης ή ενός συντακτικού σχήματος) και των φωνητικών της πραγματώσεων, γεγονός που προκαλεί ασυνείδητα την αναδόμηση (restructuring) ή/και απλοποίηση του συστήματος, ώστε να ανταποκρίνεται στα δεδομένα του φωνούμενου λόγου (King 1969: 64-104). Παρόμοια μεταβολή μπορεί να καθοριστεί σε όλα τα επίπεδα της γραμματικής, γενικά όμως οι κυριότερες έρευνες στην παλαιότερη φάση της θεωρίας στην οποία αναφερόμαστε έχουν γίνει στον τομέα της μορφολογίας αλλά και της σύνταξης.

Αξιολογώντας πολύ γενικά τις ανωτέρω παρατεθείσες απόψεις σχετικά με την αλλαγή στη γλώσσα και τους παράγοντες που την προσδιορίζουν παρατηρούμε τα εξής:

(i) Η θεώρηση της μεταβολής ως ακαριαίας μετάστασης από τη μια κατάσταση στην άλλη, νοουμένης είτε ως αλλαγής στη σχέση των μερών του συστήματος (δομισμός-λειτουργισμός) είτε ως μεταβολής στη λειτουργία των κανόνων, είναι μονολιθική και δεν ανταποκρίνεται στη δυναμική θεώρηση της γλώσσας με τη διαρκή αναμέτρηση των τύπων που υπάρχουν ως εναλλασσόμενοι σε κάθε συγχρονία και σε όλα τα επίπεδα.

(ii) Είναι γεγονός ότι η συσχέτιση της διαχρονικής μεταβολής με την τάση για απλούστευση που παρατηρείται κατά τη μετάδοση της γλώσσας από γενιά σε γενιά, άποψη με την οποία συντάσσομαι σε γενικές γραμμές, αποτελεί σημαντική συμβολή στη διαχρονική μελέτη της γλώσσας, αλλά και στην καθόλου αξιολόγηση της γραμματικής θεωρίας, όπως είχε διατυπωθεί από τον Chomsky και τους πρώτους μετασηματιστικούς. Προβλήματα δημιουργούνται, εν τούτοις, τουλάχιστον στις παλαιότερες διατυπώσεις, ως προς τα εξής σημεία: παραλείπονται ουσιαστικοί παράγοντες της μεταβολής, όπως η χρονική διάρκεια, η κοινωνιολογική υφή της ομάδας μέσα στην οποία συντελείται η μεταβολή, καθώς και οι ψυχολογικές διαδικασίες που παίρνουν μέρος όχι μόνο στην παραγωγή, αλλά και στην κατανόηση των προτάσεων και που συντελούν βασικά στη συγκρότηση του γραμματικού συστήματος στο παιδί. Επιπλέον δεν τονίζεται, όσο κατά τη γνώμη μου θα έπρεπε, ο ρόλος των ποικιλιών που μαρτυρούνται στο γλωσσικό σύστημα, προϊόν ενδοσυστηματικών και εξωσυστηματικών παραγόντων, αλλά και η αναφορά στις γενικότερες τάσεις της γλώσσας που κατευθύνουν σε μεγάλο βαθμό τη γλωσσική μεταβολή.

2.2. Μεταβολή και εξωσυστηματικοί παράγοντες

Η διαπίστωση ότι υπάρχει συστηματοποιημένη ετερογένεια στη γλώσσα (Weinreich - Labov - Herzog 1968), γλωσσική ποικιλία/πολυμορφία που προσδιορίζονται από παράγοντες γεωγραφικούς και κοινωνικούς (φύλο, ηλικία, κοινωνική τάξη, είδος λόγου: προφορικός/γραφτός), άνοιξε νέο δρόμο στη διερεύνηση των εξελίξεων, σηματοδοτώντας μια νέα προοπτική, την κοινωνιογλωσσολογική προσέγγιση, η οποία έμελλε να είναι ιδιαίτερα καρποφόρα³.

Σύμφωνα με την άποψη των κοινωνιογλωσσολόγων, η οποία θεμελιώθηκε κυρίως με τις εργασίες του Labov (1963, 1972), η γλωσσική δομή είναι ετερογενής, η δε γλωσσική μεταβολή παράγεται μέσα από τη γλωσσική ποικιλία, έννοια-κλειδί για την κοινωνιογλωσσολογική αντιμετώπιση. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι παράγοντες που ρυθμίζουν την επικράτηση ενός τύπου/τύπων έναντι άλλων είναι ποικίλοι και προσδιορίζονται κάθε φορά με βάση κοινωνικά και γεωγραφικά κριτήρια⁴.

Η δυνατότητα συσχέτισης καταστάσεων και γλωσσικών μεταβλητών και η διαπίστωση ότι ο φυσικός ομιλητής δεν χρησιμοποιεί μία και μόνη διάλεκτο, έναν ομοιογενή γλωσσικό τύπο, αλλά έχει τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει διάφορα «ύφη» (προφορικό, γραπτό, λογοτεχνικό, επιστημονικό), ανάλογα με την περίπτωση, τον στόχο της επικοινωνίας και τη γλωσσική του ιδιαιτερότητα κτλ., είχε σημαντικές συνέπειες με την επικράτηση μιας νέας διάστασης στη διερεύνηση της εξέλιξης της γλώσσας.

Αναφερόμενοι στην ανωτέρω εξωσυστηματική (κοινωνιογλωσσολογική) παράμετρο της γλωσσικής μεταβολής όπως διατυπώθηκε, θα ήταν δυνατό να παρατηρήσουμε πολύ γενικά τα εξής. Χωρίς να μπορεί να αμφισβητηθεί πλέον: (α) η σημασία της γλωσσικής ποικιλίας για κάθε εξέλιξη και (β) η συμβολή των κοινωνικών παραγόντων (κοινωνική ομάδα, φύλο, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο) στη διάδοση/εξάπλωση της μεταβολής, είναι εν τούτοις πολύ δύσκολο να δεχτούμε ότι η γενεσιουργός αιτία της μεταβολής

3. Για μια γενική θεώρηση των τάσεων βλ. ιδιαίτερος Bynon (1977: 198-215), Aitchison (1991²: 49-88), Trudgill (1974), McMahon (1994: 49-88). Επίσης Καριδίδη-Ferrari και Χειλά-Μαρκοπούλου (1996) όπου το θέμα της γλωσσικής ποικιλίας συνδέεται με το πρόβλημα της διδασκαλίας της ΝΕ ως ξένης γλώσσας.

4. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της προσέγγισης αποτελεί η υποδειγματική μελέτη του Labov σχετικά με τη φωνητική μεταβολή των διφθόγγων /ay/ και /aw/ στο νησί Martha's Vineyard. Εν αντιθέσει προς τη μεθοδολογία που εφαρμόζεται από τους δομιστές, ο Labov επιχειρεί να ερμηνεύσει το φαινόμενο με κριτήρια ιστορικά, κοινωνικά και εθνικά στο πλαίσιο της κοινότητας στην οποία παρατηρείται.

έγκειται στην κοινωνική διάσταση της γλώσσας, παραβλέποντας τον ρόλο που παίζουν οι ενδοσυστηματικοί παράγοντες στην εξέλιξη της γλώσσας μέσα στον χρόνο.

3. Γλωσσική μεταβολή και «αδιαφάνεια» του συστήματος: τα δεδομένα της γλωσσικής κατάκτησης

Υιοθετώντας σε μεγάλο βαθμό τις απόψεις των Aitchison (1991²) και Lightfoot (1979) θεωρώ κατ' αρχήν ότι η κοινωνιογλωσσολογική παράμετρος και η έμφαση στους εξωσυστηματικούς παράγοντες της αλλαγής αποτελούν έναν «επιφανειακό» παράγοντα αλλαγής. Αντιθέτως η πραγματική αιτία της μεταβολής εν χρόνω πρέπει να αναζητηθεί στις τάσεις (αρθρωτικές/δομικές) που υπάρχουν εγγενώς στο ίδιο το σύστημα της γλώσσας/γραμματικής στη συγκεκριμένη φάση. Οι τάσεις αυτές είτε αποτελούν, μαζί με πολλούς άλλους παράγοντες (ιστορικούς, διαλεκτικούς, υφολογικούς), αφετηρία για την εμφάνιση ποικιλιών είτε, και το κυριότερο, «επιβάλλουν» ορισμένες από τις υπάρχουσες ποικιλίες, δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις για διαχρονική συστηματική μεταβολή στο καθόλου σύστημα της γλώσσας.

Αν δεχτούμε ότι η πολύ γενική αυτή άποψη ενέχει πυρήνα αλήθειας, η εξέταση της διαχρονικής μεταβολής θα πρέπει να λάβει επιπλέον υπόψη τα εξής σημεία:

(α) Τον καθορισμό της έννοιας «τάση του συστήματος» και τον προσδιορισμό του τρόπου με τον οποίο επιδρά στις φωνολογικές μεταβολές. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν παραδείγματα αφομοιώσεων κατά τόπο/τρόπο άρθρωσης, καθώς και παραδείγματα αποβολής φθόγγων όπως τα τελικά κλειστά στο τέλος της λέξης στην ΑΕ⁵. Το θέμα είναι σύνθετο και θα πρέπει να εξεταστεί από ποικίλες όψεις (ιστορική, διαλεκτική, ψυχολinguιστική).

(β) Την αντιμετώπιση της γραμματικής στη δυναμική της διάσταση, με έμφαση στον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται ο συσχετισμός μεταξύ του αφηρημένου/υποκείμενου γλωσσικού συστήματος και των ποικίλων πραγματώσεων του (διαφανής-αδιαφανής σχέση).

Σύμφωνα με τα ανωτέρω, αν δεχτούμε ότι η αναγκαία προϋπόθεση για την κατάκτηση του συστήματος και τη χρήση του είναι η διαφάνεια ως προς τη σχέση των μερών του και ότι η μορφολογική και η συντακτική περιπλοκό-

5. Πρβλ. *μέλι* (από το *μέλιτ*- πρβλ. *μέλιτος*, χεττ. *melit*, γοθθ. *milip*), *έφερε* (από το *έφερετ* πρβλ. αρχ. ινδ. *abharat*). Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποβολής του *d* αποτελούν οι αντωνυμικοί τύποι *τό* (από το **tod*, λατ. *istud*, αρχ. ινδ. *tat*), ελλ. *τί* (**τιδ*, λατ. *quid*, χεττ. *huit*). Lejeune (1972²: 41-42).

τητα πρέπει να περιορίζονται σε επιτρεπτά όρια, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η υπέρβαση των ορίων αυτών, σε συσχετισμό πάντοτε με τους μηχανισμούς ανάλυσης της γλώσσας, οδηγεί σε ανακατατάξεις των μερών του συστήματος που τείνουν στην κατά το δυνατόν μείωση της περιπλοκότητας με την επικράτηση ορισμένων ποικιλιών έναντι άλλων. Προϊόν της αλλαγής αυτής μπορεί να είναι τελικά η απλοποίηση της γραμματικής με τον περιορισμό των ανωμαλιών/εναλλαγών στα διάφορα επίπεδα.

Χαρακτηριστικές περιπτώσεις παρόμοιας απλοποίησης της γραμματικής στον χώρο της μορφολογίας αποτελούν η μεταβολή των αθεμάτων ρημάτων (ρήματα σε *-μι*) στα αντίστοιχα θεματικά (ρήματα σε *-ω, -ώ*), η μεταβολή του κλιτικού συστήματος των ονομάτων στους πρώιμους αιώνες του Μεσαίωνα (από τον 6ο μ.Χ. αιώνα περίπου), με τη συγχώνευση συμφωνολήκτων και φωνηεντολήκτων (Browning 1991: 83-85), και η τάση εξομαλισμού στον τονισμό των ονομάτων, κυρίως στη γενική ενικού και πληθυντικού, με την επικράτηση της ισοτονίας.

Στο τελευταίο αυτό παράδειγμα θα ήθελα να σταθώ εδώ κάπως περισσότερο. Η ιδιαίτερη σημασία που έχει το γραμματικό αυτό φαινόμενο για την ανάλυσή μου έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι η διαδικασία βρίσκεται εν εξέλιξη. Και τούτο διότι η παρουσία συγχρονικών ποικιλιών στις διάφορες κατηγορίες ονομάτων, προϊόν της ιστορικής πορείας της γλώσσας, δημιουργεί πολλές φορές προβλήματα στον χρήστη της γλώσσας ως προς τον τονισμό των διαφόρων τύπων, με συνέπεια λάθη, εσφαλμένες γενικεύσεις και διτυπίες. Τα προβλήματα δημιουργούνται ήδη από το στάδιο της γλωσσικής κατάκτησης.

Έχει αποδειχθεί από τη συστηματική εξέταση γλωσσικών δεδομένων παιδιών ηλικίας 1.6-6.6 ετών (Theophanopoulou-Kontou 1973, Stephany 1997: 214-225) ότι τα παιδιά κάνουν συστηματικά λάθη κατά τον τονισμό ονομάτων σε τύπους γενικής ενικού και πληθυντικού: *tu vinvliú* (του βιβλίου αντί του βιβλίου), *tu tparéziú* (του τραπεζίου αντί του τραπεζιού), *tu róðju* (του πόδιου αντί του ποδιού), *tu kamánju* (του καράβιου αντί του καραβιού) κτλ., *ton damíon* (των ταμίων αντί των ταμιών), *ton eklisíon* (των εκκλησιών αντί των εκκλησιών), *ton siméon* (των σημαίων αντί των σημαιών), *ton álogon/ton alógon/ton alogón* (των άλογων/των αλόγων/των αλογών αντί των αλόγων), *ton pjiátón* (των πιατών αντί των πιάτων) κτλ., κυρίως όταν δεν είναι φανερός ο κανόνας που ρυθμίζει τον σχηματισμό τους. Ειδικότερα, τα προβλήματα που αντιμετωπίζει το παιδί κατά τον τονισμό της γενικής πληθυντικού είναι αυξημένα λόγω μιας επιπλέον διαφοροποίησης κατά τον τονισμό μεταξύ αρσενικού και θηλυκού σε *-ας, -α*, που δεν μπορεί όμως να καθοριστεί με κριτήρια συγχρονικά: *των πατέρων* αλλά *των ταμιών, των μητέρων* αλλά *των σημαιών*. Οι τάσεις που έχουν επισημανθεί στο παιδί κατά τον σχη-

ματισμό της γενικής στα διάφορα στάδια της γλωσσικής κατάκτησης (Theophanopoulou- Kontou 1973) είναι οι εξής:

(α) αποφυγή του μορφολογικού τύπου της γενικής ενικού και πληθυντικού και χρήση του αντίστοιχου τύπου της αιτιατικής: *tu tarézi* (του τραπέζι αντί του τραπέζιού), *tu vodi* (του βόδι αντί του βοδιού/των βοδιών), *tis eklisíes*, (αντί των εκκλησιών) κτλ.,

(β) υπεργενίκευση του τονούμενου ή άτονου -ου, -ων: *tu vivliú*, *tu taréziu*, *tu róđu*, *tu kauánu* κτλ., *ton damíon*, *ton eklisíon*, *ton siméon*, *ton álagon/ton alógon/ton alogón*, *ton rjatón* κτλ.,

(γ) χρήση προθετικών ή άλλων εκφράσεων προς δήλωση, κυρίως, της γενικής πληθυντικού: *i ródos apo ta aftokínita* (οι ρόδες από τα αυτοκίνητα αντί των αυτοκινήτων), *ta kapéla ap tus stratiótes tus rolés* (τα καπέλα απ' τους στρατιώτες τους πολλούς αντί των πολλών στρατιωτών), *ta rója stis dío ajeládes* (τα πόδια στις δύο αγελάδες αντί των δύο αγελάδων) κτλ.

Είναι άξιο σημειώσεως ότι κατά τη σταδιακή κατάκτηση των κανόνων τονισμού τα λάθη περιορίζονται ή εξαλείφονται, όταν η θέση του τόνου είναι δυνατόν να καθοριστεί με κριτήρια συγχρονικά, διαφανή στον χρήστη (π.χ. ο τονισμός των ουδετέρων σε -ι). Αντιθέτως, στις περιπτώσεις των αρσενικών και των θηλυκών όπου η μετακίνηση του τόνου δεν δικαιολογείται συγχρονικά, αλλά είναι μόνον αποτέλεσμα διδασκαλίας, η σύγχυση διατηρείται, με επικρατούσα την τάση ακινησίας του τόνου, τάση η οποία επεκράτησε ήδη στην περίπτωση των επιθέτων ανεξαρτήτως προέλευσης (των πράσινων, των κόκκινων).

Λάθη/ποικιλίες κατά τον τονισμό στις περιπτώσεις αυτές επισημαίνονται επίσης κατά τη χρήση της γλώσσας: *των ταμίων* (αντί των ταμιών), *των πιατών* (π.χ. *αγόρασα πλυνήριο πιατών*), αλλά και προθετικές εκφορές αντί γενικής όπως *σειρές δέντρων/από δέντρα*, *πλήθος φοιτητών/από φοιτητές* κτλ., παρά το γεγονός ότι στις περιπτώσεις αυτές η γενική διατηρείται κατά κανόνα, εν αντιθέσει με τις επιρρηματικές εκφορές όπου αντικαθίσταται συστηματικά από προθετική φράση (*κάτω, μπρος, πίσω, δεξιά + από/σε*).

Στην ασάφεια/αδιαφάνεια του συστήματος ως προς τη μορφολογική διάκριση των διαθέσεων και, συγκεκριμένα, στην πολυλειτουργικότητα του -μαι⁶ μπορούν να αποδοθούν:

(α) Η γενικότερη σύγχυση που παρατηρείται κατά την κατάκτηση των διαθέσεων ως προς τη χρήση της ενεργητικής και της μεσοπαθητικής κατάληξης: *fijáchnome ta maljá tu* (φτιάχνομαι αντί φτιάχνω), *mískise i blísa tu*

6. Το -μαι μπορεί να δηλώσει τις ποικίλες διαθέσεις του ΝΕ ρήματος: *η πόλη καταστράφηκε από τον σεισμό* (παθητική), *πλένομαι*, *ντύνομαι*, *συναντιόμαστε* (αντοπαθής, αλληλοπαθής), *τα λουλούδια μαράθηκαν* (μέση), *εκμεταλλεύομαι*, *μεταχειρίζομαι* (ενεργητική).

(μούσκισε αντί μου σκίστηκε), *aróstike* (αρρώστηκε αντί αρρώστησε). Τα παραδείγματα από τη Stephany (1997: 253-255). Επίσης *akubístikan i ródas* (ακουμπίστηκαν αντί ακούμπισαν), *ljóθikan i patátes* (λειώθηκαν αντί έλειωσαν). Πρβλ. Theophanopoulou-Kontou (1983-84: 80-81), όπου και άλλες περιπτώσεις.

(β) Η τάση υπεργενίκευσης του μεσοπαθητικού (Theophanopoulou-Kontou ό.π.) ή του ενεργητικού τύπου κατάληξης (Zombolou 1999) σε ορισμένες επιμέρους κατηγορίες (μέσα αμετάβατα).

Σχετικά με την επίδοση του *-μαι* στον παιδικό λόγο σε παραδείγματα όπως: *vrástike to kréas* (βράστηκε αντί έβρασε), *fitróθikan rolá lulúđa* (φυτρώθηκαν αντί φύτρωσαν), *chalástike to fai* (χαλάστηκε αντί χάλασε) κτλ., θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι απηχεί επικράτηση του μεσοπαθητικού μορφήματος στα μέσα αμετάβατα (αντιμεταβιβαστικά, αγγλ. anticausatives ή sergatives. Βλ. Θεοφανοπούλου-Κοντού 1999) τα οποία, κατά κανόνα, σχηματίζονται σε *-ω* (πεθαίνω, αρρωσταίνω, κοκκινίζω, λειώνω, μουχλιάζω), με αφητηρία την οιονεί «παθητική σημασία» του τύπου (δομές με προοπτική του δέκτη που θεωρείται ως άμεσα επηρεαζόμενος από την ενέργεια που ασκείται επάνω του). Η επίδοση του *-μαι* στα ανωτέρω δεδομένα είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως προσπάθεια μιας διαφαινόμενης συστηματοποίησης της αντίθεσης: *-μαι* («παθητική σημασία») έναντι *-ω* («ενεργητική σημασία») κατά τη γλωσσική κατάκτηση. Η προσπάθεια αυτή η οποία έχει ως αφητηρία την προβληματική σχέση μεταξύ του γραμματικού συστήματος της γλώσσας και εκείνων που καλούνται να το χρησιμοποιήσουν εμφανίζεται κατ' αρχήν ως γενική τάση στον παιδικό λόγο, παράλληλα με την παρουσία εναλλασσόμενων τύπων σε πρώιμα στάδια.

Η εμφάνιση «λαθών» όπως: *αντές οι απόψεις δεν αποδέχονται από τη συνέλευση* (αντί *δεν γίνονται αποδεκτές*), *η καλοσύνη σου εκμεταλλεύεται από τον καθένα* (αντί *γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης*) κατά τη χρήση της γλώσσας σηματοδοτεί αντίστοιχη τάση στο γλωσσικό σύστημα. Η δυνατότητα τελικής επικράτησης παρόμοιας αντίθεσης στο σύστημα της γλώσσας είναι συνάρτηση ποικίλων τάσεων, πολλές φορές αντίρροπων, που αναλύονται και αξιολογούνται κατά περίπτωση.

Το θέμα των διαθέσεων ως προς το σκέλος της γλωσσικής κατάκτησης απαιτεί συστηματικότερη εξέταση, εφόσον τα δεδομένα από διάφορες φάσεις είναι περιορισμένα και σε ορισμένες περιπτώσεις αποκλίνουντα. Έτσι, π.χ., σύμφωνα με την ανάλυση της Zombolou (1999), παρατηρείται επίδοση του ενεργητικού τύπου κατάληξης στα αντιμεταβιβαστικά, κατά υπεργενίκευση του σχήματος των μεταβιβαστικών δομών (*η μητέρα έβρασε το γάλα - το γάλα έβρασε*).

4. Γλωσσική εξέλιξη: πρόοδος ή φθορά; - Γενικές σκέψεις

Έχουν γραφεί και λεχθεί πολλά για τη γλωσσική εξέλιξη και τους παράγοντες που την καθορίζουν και παρά τις αποκλίνουσες απόψεις το θέμα έχει αρχίσει να φωτίζεται ικανοποιητικά. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο με το βασικό πρόβλημα «τι σημαίνει γενικά εξέλιξη στη γλώσσα», το οποίο παραμένει ανοικτό.

Κατ' αρχήν ο χαρακτηρισμός της εξέλιξης στη γλώσσα ως προόδου ή ως φθοράς/παρακμής συνδέεται με μια σειρά από άλλα ερωτήματα: πώς νοείται η πρόοδος και η φθορά στη γλώσσα; Είναι προσδιορίσιμη ή όχι η κατεύθυνση της εξέλιξης; Και κατά πόσο, τέλος, η αλλαγή στη γλώσσα είναι ελέγξιμη;

Σχετικά με το θέμα του χαρακτηρισμού της εξέλιξης (ως προόδου ή φθοράς/παρακμής) έχουν κατά καιρούς υποστηριχθεί και οι δύο απόψεις. Σύμφωνα με τους ιστορικούς γλωσσολόγους του 19ου αιώνα, και υπό την επίδραση της θεωρίας του Δαρβίνου, οι γλώσσες είχαν θεωρηθεί όπως οι ζωντανοί οργανισμοί που γεννιούνται, ακμάζουν και πεθαίνουν, ενώ παράλληλα επιβιώνουν τα ισχυρότερα στοιχεία τους. Αντίστοιχες απόψεις διατυπώνονται στην ιστορία των περισσότερων γλωσσών, όπου η σύγχρονη μορφή της γλώσσας θεωρείται κατώτερη εκείνης των παλαιότερων φάσεων. Στον αντίποδα της άποψης αυτής βρίσκεται η τάση θεώρησης της αλλαγής ως προόδου, κυρίως μεταξύ εκείνων που ασχολούνται με τις γλώσσες «επαφής», όπως η pidgin και η creole⁷.

Αντίστοιχα προβλήματα δημιουργεί και το θέμα του εάν και κατά πόσο έχουμε τη δυνατότητα να παρέμβουμε στη διαδικασία της αλλαγής. Κατά τη γνώμη μας, οι δυνατότητες είναι περιορισμένες. Αν, σύμφωνα με την ανάλυση που προηγήθηκε, κάθε αλλαγή στο σύστημα θεωρηθεί ως αποτέλεσμα ενδογενών τάσεων του ίδιου του συστήματος, η δυνατότητα ουσιαστικής παρέμβασης φαίνεται να είναι μικρή. Και τούτο διότι, αν οι αποκλίσεις και τα λάθη απηχούν μια προβληματική σχέση μεταξύ του γραμματικού συστήματος και

7. Οι γλώσσες pidgin (από το αγγλ. business κατά την πλέον παραδεδομένη άποψη) είναι γλώσσες που δημιουργούνται για καθαρά πρακτικούς λόγους (άμεση επικοινωνιακή επαφή-εμπορικές συναλλαγές) μεταξύ λαών που δεν μπορούν να επικοινωνήσουν γλωσσικά (απουσία κοινής γλώσσας). Υπάρχει μεγάλη ποικιλία γλωσσών pidgin σε όλα τα μέρη του κόσμου, ο δε τύπος τους και το βασικό τους λεξιλόγιο στηρίζονται, κατά κύριο λόγο, στη γλώσσα της κυριαρχούσας ομάδας, χωρίς όμως να αγνοείται και το γλωσσικό ιδίωμα του υποδεεστέρου μέλους. Μεταξύ των γλωσσών pidgin ιδιαίτερα γνωστή είναι η Νεομελανησιακή ή Tok-pidgin που χρησιμοποιείται στη Νέα Γουινέα (Hudson 1980: 64).

Κρεολικές γλώσσες είναι οι pidgin, όταν αποκτήσουν φυσικούς ομιλητές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η κρεολική της Νικαράγουας. Για τις γλώσσες pidgin και creole βλ. επίσης Romaine (1988).

εκείνων που καλούνται να το κατακτήσουν και/ή να το χρησιμοποιήσουν τότε θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η προβληματική σχέση είναι εκείνη κυρίως που προκαλεί τις πάσης φύσεως απλοποιήσεις και γενικεύσεις και όχι οι κοινωνικοί και ψυχολογικοί παράγοντες. Σημειωτέον ότι οι παράγοντες αυτοί δύσκολα θα μπορούσαν να επιδράσουν στο σύστημα, αν αυτό δεν ήταν έτοιμο να δεχτεί μια αλλαγή.

Τελικά, το ερώτημα «Τι είναι εξέλιξη στη γλώσσα και ποια είναι τα όριά της» παραμένει ερώτημα. Η έρευνα μας έχει βοηθήσει να προσδιορίσουμε και να αποτυπώσουμε για τις συγκεκριμένες γλώσσες τους συγκεκριμένους όρους σύμφωνα με τους οποίους επικρατεί και εξαπλώνεται μια αλλαγή. Φοβάμαι όμως ότι δεν έχουμε ακόμη επιτύχει να ερμηνεύσουμε το ίδιο το φαινόμενο κατά τρόπο ικανοποιητικό. Το μόνο βέβαιο είναι ότι η γλώσσα αλλάζει περνώντας από τη διάσπαση του συστήματος στην αναδόμησή του, χωρίς μόνιμη/σταθερή κατεύθυνση, ισορροπώντας σε μια αέναη κίνηση και καταφέροντας να διατηρεί, σε μεγάλο βαθμό, την ταυτότητά της παρά τις συνεχείς εξελίξεις, τις μεταβολές και τις αναδομήσεις.

Βιβλιογραφία

- Aitchison, J. (1991²). *Language change: progress or decay?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Boutet, J. (1984). *Εισαγωγή στην κοινωνιογλωσσολογία* (μεταφρ. Α. Ιορδανίδου - Ειρήνη Τσαμαδού). Αθήνα: Γρηγόρη.
- Browning, R. (1991). *Η ελληνική γλώσσα, μεσαιωνική και νέα* (μεταφρ. από το αγγλ. Μ.Ν. Κονομή: *Medieval and Modern Greek*. Cambridge University Press 1983²). Αθήνα: Παπαδήμα.
- Bynon, Th. (1977). *Historical linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hudson, R.A. (1980). *Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Θεοφανοπούλου-Κοντού, Δ. Τα μέσα αμετάβατα ρήματα της Νέας Ελληνικής και η μεσοπαθητική κατάληξη. Στο *Ελληνική Γλωσσολογία: Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου για την Ελληνική Γλώσσα* (επιμέλεια Α. Μόζεο). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 114-122.
- Κακριδής-Ferrari, M. & Χειλά-Μαροκοπούλου, Δ. (1996). Η γλωσσική ποικιλία και η διδασκαλία της Ν.Ε. ως ξένης γλώσσας. Στο *Η Νέα Ελληνική ως ξένη γλώσσα: Προβλήματα διδασκαλίας*. Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 17-51.
- King, R.D. (1969). *Historical linguistics and generative grammar*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Kiparsky, P. (1968). Linguistic universals and linguistic change. Στο E. Bach & R.T. Harms (εκδ.). *Universals in linguistic theory*. London & New York: Holt Reinhart & Winston.

- Labov, W. (1963). The social motivation of a sound change. *Word*, 19, 273-309.
- Labov, W. (1972). *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Lejeune, M. (1972²). *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien*. Paris: Klincksieck.
- Lightfoot, D.W. (1979). *Principles of diachronic syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MacMahon, A. (1994). *Understanding language change*. Cambridge: University Press.
- Romaine, S. (1988). *Pidgin and creole languages*. London: Longman.
- Stephany, U. (1997). The acquisition of Greek. Στο D.I. Slobin (εκδ.). *The crosslinguistic study of language acquisition*, 4. Hillsdale, New Jersey/ London: Lawrence Erlbaum Ass, 183-333.
- Theophanopoulou-Kontou, D. (1973). *Acquisition of noun morphology by children learning Greek as a native language*. M.A. Thesis (αδημ.) O.S.U.
- Theophanopoulou-Kontou, D. (1983-84). Patient vs non patient orientation of the action and the voice distinction in MG'. *Glossologia*, 2-3, 75-90.
- Trudgill, P. (1974). *Sociolinguistics: An introduction*. Pelican.
- Weinreich, U., Labov, W. & Herzog, W. (1968). Empirical foundations for a theory of change. Στο Lehmann, W.P. & Malkiel, Y. (εκδ.). *Directions for historical linguistics*. Austin: The University of Texas Press.
- Zombolou, K. (1999). The acquisition of the causative alternating and the causative passivizable verbs in Greek. Αναζούωση στο Πανεπιστήμιο Postdam (υπό δημ.).

Συγγράφοντας ένα σχολικό εγχειρίδιο Η περίπτωση του νέου βιβλίου της Λυρικής Ποίησης για τη Β΄ Ενιαίου Λυκείου

Ιωάννης Καζάζης

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Οφείλω μια προκαταβολική εξήγηση. Η μελέτη αυτή ξεκίνησε ως συμβολή στην αποτίμηση της γλώσσας των σχολικών βιβλίων. Η ειδική αυτή γλώσσα, με τη δική της τυπολογία (και παθολογία), συνιστά αξιόλογο αντικείμενο μελέτης και καθεαυτήν, αλλά και ως βασικός παράγων που συνδιαμορφώνει με πλειάδα άλλων, επί εννέα έως δώδεκα συναπτά κρίσιμα χρόνια, συνολικά αυτό που ονομάζεται «γλώσσα των νέων», ένα κεφάλαιο για μια ζωή. Δεν χρειάζεται, επομένως, επιχειρηματολογία για τους λόγους που επιβάλλουν η εξέταση των σχολικών εγχειριδίων από την άποψη αυτή να γίνεται με τρόπο διεξοδικό και συστηματικό, έτσι ώστε τα ευρήματά της, περιοδικά ανανεούμενα μάλιστα, να λαμβάνονται υπόψη και από τους δασκάλους και από τους μελλοντικούς συγγραφείς σχολικών βιβλίων. Διαπιστώνοντας ωστόσο την ανυπαρξία σχετικών προμελετών αναλυτικού χαρακτήρα για τα νέα βιβλία που έχουν συνταχτεί με σύντονους ρυθμούς μέσα στα τελευταία χρόνια, έκρινα φρονιμότερο της οποιασδήποτε μελέτης να προηγηθεί η συγκρότηση ενός ψηφιακού Σώματος Σχολικών Εγχειριδίων, πράγμα που ήδη ανέλαβε, με τη συμπαράσταση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, και καταρτίζει ένας ειδικός φορέας σαν το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, στο πλαίσιο της δεύτερης φάσης του Ηλεκτρονικού του Κόμβου. Έτσι, αντί μιας πρόωρης και πρόχειρης μελέτης, αποφάσισα ως συμβολή μου στον παρόντα τόμο να καταθέσω ό,τι πλησιέστερο προς την αρχική μου πρόθεση: την εμπειρία μου ως συγγραφέα ενός σχολικού εγχειριδίου, εν προκειμένω, για τη διδασκαλία της αρχαιοελληνικής Λυρικής Ποίησης στη Β΄ τάξη του Ενιαίου Λυκείου από το πρωτότυπο: η ελπίδα μου είναι ότι θα φανεί, έστω έμμεσα, χρήσιμη, στο μέτρο που σε κάθε βιβλίο γλώσσα και ιδεολογικός προσανατολισμός συνδιαμορφώνονται και συνεργάζονται — πόσο μάλλον σε ένα βιβλίο για τη γλώσσα και τη λογοτεχνία εξ' αδιαιρέτου.

Ο κ. Ιωάννης Καζάζης είναι καθηγητής Κλασικής Φιλολογίας και αντιπρόεδρος του Κ.Ε.Γ.

Και δεν εννοώ την προσωπική ανεκδοτολογία. Μολονότι ολοένα και περισσότεροι άξιοι πανεπιστημιακοί συνάδελφοι καταπιάνονται με τη συγγραφή σχολικών βιβλίων τα τελευταία χρόνια, σπανίζουν, όσο ξέρω, στον τόπο μας μεταξύ τους όσοι αποφασίζουν να ανοίξουν τα χαρτιά τους ως προς τις διδακτικές και τις επιστημονικές προϋποθέσεις πάνω στις οποίες στήριξαν τη συγγραφή του βιβλίου τους. Και επειδή οι προϋποθέσεις αυτές συμβαίνει να μην είναι άμεσα αντιληπτές στους τελικούς χρήστες (ούτε συνήθως εξηγούνται με επαρκή αναλυτικότητα στο λεγόμενο βιβλίο του καθηγητή), υπάρχει πραγματικός κίνδυνος οι τελευταίοι όχι σπάνια να χάσουν την ευκαιρία να ετοιμαστούν κατάλληλα, δηλαδή να προσανατολιστούν έγκαιρα προς τις νέες δυνατότητες που προσφέρει το νέο βιβλίο, να προβληματιστούν πάνω σ' αυτές και να τις αξιοποιήσουν όσο πληρέστερα γίνεται.

Καθώς, μάλιστα, διά της διαδικασίας που περιγράφεται μετακενώνεται κάτι από το περιεχόμενο της πανεπιστημιακής μας διδασκαλίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, το άρθρο αυτό θέλει να φανερώσει συνάμα προς τον έξω κόσμο κάτι και από το είδος δουλειάς που γίνεται στον Μουσών το τέμενος. Και αυτό είναι ωφέλιμο ως σημείο έμπρακτης διασύνδεσης της τριτοβάθμιας με τις άλλες δύο βαθμίδες της εκπαίδευσης, διασύνδεσης που συχνά μένει λόγος κενός — όχι λιγότερο στον χώρο των ανθρωπιστικών σπουδών, όπου διάχυτη είναι η αίσθηση ότι η σημαντική σε όγκο και ποιότητα επιστημονική βιβλιογραφία, που παράγεται στα πανεπιστήμια και στα ερευνητικά ιδρύματα, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, ελάχιστα επηρεάζει τη σχολική πράξη. Τους τελευταίους μου ενδοιασμούς έκαμψε η σκέψη ότι κάθε νέο βιβλίο για τα Αρχαία Ελληνικά συμβάλλει, στον βαθμό που του αναλογεί, και στη διαμόρφωση της σχέσης της κοινωνίας μας με την αρχαιότητα, μιας σχέσης περιοδικά ανανεούμενης, εφόσον η εικόνα της αρχαιότητας φυσικά δεν μένει αμετακίνητη μέσα στους αιώνες. Και από την άποψη αυτή τις εξηγήσεις που προσφέρονται στο άρθρο αυτό για το παιδευτικό μήνυμα της λυρικής ποίησης δεν τις έκρινα διόλου περιττές και για ένα ευρύτερο κοινό.

Τυπωνόταν, όταν γράφονταν αυτές οι γραμμές, το νέο βιβλίο για τη Λυρική Ποίηση (στο εξής Λ.Π.) που ανέλαβα να συντάξω, και με τη φροντίδα του Υπουργείου σύντομα θα βρίσκεται στα σχολεία, πάντως πολύ πριν από την έναρξη της προβλεπόμενης διδασκαλίας του τον προσεχή Φεβρουάριο. Μαζί, ασφαλώς, θα εμφανιστούν και τα απαραίτητα παρασχολικά βοηθήματα... Ταυτόχρονα έχει αναρτηθεί το σχολικό εγχειρίδιο και είναι προσβάσιμο, ολόκληρο και χωρίς περικοπές, και μέσα από τον Ηλεκτρονικό Κόμβο του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, όπου και μπορούν όλοι να το επισκεφτούν. Βασική συνεργάτις μου ήταν η Αμαλία Καραμήτρου (φιλόλογος ερευνήτρια στο Κ.Ε.Γ., με μεταπτυχιακό τίτλο στην κλασική φιλολογία και διδακτική πείρα) και πρόθυμοι βοηθοί οι διδάκτορες Κλασικής Φιλολογίας Μαργαρίτα Σωτηρίου και Κώστας Νιάφας.

Στον τόμο αυτό ανθολογούνται και παρουσιάζονται, στο πρωτότυπο και σε μεταφράσεις, αντιπροσωπευτικά δείγματα της ιωνικής ελεγείας και της ιαμβογραφίας, της αιολικής μονωδίας και του δωρίζοντος χορικού άσματος. Η ποίηση του Αρχίλοχου, του Σόλωνα και του Μίμνερμου· του Θέογνη και του Σημωνίδα του Αμοργίνου· του Αλκαίου και της Σαπφώς· του Αλκμάνα και του Στησίχορου· του Σιμωνίδα του Κείου και του Πίνδαρου του Θηβαίου. Για καθέναν από τους δέκα αυτούς λυρικούς ποιητές παρέχονται τα απαραίτητα ποιητικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα, και τα αποσπάσματά τους, οσοδήποτε βραχέα, εντάσσονται σε ένα συνολικό ερμηνευτικό σχήμα, που αναδεικνύει το περιεχόμενο και το νόημά τους.

Το στοίχημα είναι αν το βιβλίο θα σημειώσει επιτυχία ανάλογη με τις προσδοκίες και με τον μόχθο που επένδυσαν σ' αυτό οι συντάκτες του. Για να επιμερίσω το γενικό ζήτημα σε δύο ή τρία ερωτήματα: Πρώτα, πώς θα διδαχτεί η Λ.Π. (για πρώτη φορά ύστερα από χρόνια) από το πρωτότυπο, και αφού έχει πάψει εδώ και καιρό και η από μεταφράσεις διδασκαλία της; Μιας ποίησης κατά γενική ομολογία γοητευτικής μα δύσκολης και, επιπλέον, αρκετά παρεξηγημένης ως τώρα στη σχολική (και όχι μόνον) πράξη. Έπειτα, πόσο θα ανταποκριθεί — κατά τον κεντρικό σχεδιασμό του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου τουλάχιστον — στον διπλό του στόχο, που είναι αφενός να συμβάλει στη *γλωσσική αρχαιομάθεια* των μαθητών (πρώτος στόχος αυτός κάθε διδασκόμενου από το πρωτότυπο μαθήματος), αλλά ταυτοχρόνως και στην κατανόηση εκ μέρους των *του παιδευτικού μηνύματος* της ποίησης αυτής, η οποία ανέκαθεν, ως φτωχός συγγενής, συνθλιβόταν μεταξύ του επιβλητικού ηρωικού ΕΠΟΥΣ και της συγκλονιστικής ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ; Και τα δύο αυτά ποιητικά γένη διδάσκονται επίσης στο σχολείο, αδιαλείπτως και, συγκριτικώς τουλάχιστον, με μεγαλύτερη επιτυχία. Μπορεί, δηλαδή, με τη νέα αυτή προσπάθεια να αποκατασταθεί η αρχαϊκή Λ.Π. στη συνείδησή μας ως ισότιμο προς τα άλλα δύο ποιητικό γένος;

Το προηγούμενο εγχειρίδιο Λυρικής Ποίησης

Τρίτο και κρίσιμο είναι το ερώτημα πώς θα ανταποκριθεί στο νέο βιβλίο ο καθηγητής που, αν είναι ωριμότερος, έρχεται από το προηγούμενο διδακτικό βιβλίο, το οποίο προσέφερε, ως αφετηρία και ως εξεταστικό τέρμα, μια μόλις εξασέλιδη Εισαγωγή, ενώ, αν είναι νεότερος (και δη προερχόμενος από τα άλλα πλην του Φιλολογικού τμήματα της Φιλοσοφικής Σχολής), δεν έχει ίσως ποτέ εξοικειωθεί με τη Λ.Π. στο πανεπιστήμιο.

Θα επιχειρήσω να δώσω κάποιες απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά, ξεκινώντας από μια επισκόπηση του προηγούμενου διδακτικού εγχειριδίου και περνώντας στις κυριότερες (κατά τη γνώμη μου) καινοτομίες του νέου. Προς

αποφυγή παρεξηγήσεων: χρησιμοποιώ ως αφηγηρία το προηγούμενο εγχειρίδιο, όχι από διάθεση άγονης αντιπαράθεσης με τους συγγραφείς του (ικανούς και έμπειρους συναδέλφους)· αλλά για να φανούν, εκ του αντιθέτου και με όρους σαφείς για όσους συναδέλφους από το αναγνωστικό κοινό έχουν ήδη χρησιμοποιήσει εκείνο το βιβλίο, τα *βασικότερα προβλήματα* που απασχολούν τους ειδικούς μελετητές της Λ.Π., αυτά στα οποία θα περάσω στη συνέχεια, για να εκθέσω πώς τα αντιμετώπισε η δική μας προσπάθεια.

Το προηγούμενο, λοιπόν, εγχειρίδιο πραγματεύεται τη Λ.Π. ως ένα ενιαίο λίγο πολύ και αδιαφοροποίητο γραμματειακό σύνολο. Έτσι, στην Εισαγωγή του, οι χαρακτηρισμοί γίνονται συνολικά και αδιαφοροποίητα για όλους τους εκπροσώπους της ποίησης αυτής, οι οποίοι δεν διακρίνονται ούτε ατομικά ούτε αναφορικά προς τις διακεκριμένες περιόδους της Λ.Π. Μέσα στο γκρίζο τοπίο που προκύπτει έτσι και που αδικεί την πολύχρωμη και εξατομικευμένη αυτή ποίηση, η μαθητική τουλάχιστον όραση δεν μπορούσε να αναγνωρίσει τη σφραγίδα και την υπογραφή του Αρχίλοχου, ας πούμε, από του Θέογνη· ή του Σιμωνίδη το μήνυμα από εκείνο του Πίνδαρου. Ούτε να διαχωρίσει την πρώτη – επαναστατική, όπως θα εξηγήσω, έναντι του αρχαϊκού ηρωικού έπους – φάση της Λ.Π. από τη δεύτερη, όπου επιτυγχάνεται ένας ιδιόρρυθμος συμβιβασμός με τον Όμηρο. Γενικώς, στην Εισαγωγή εκείνη υπερίσχυε του διακριτού αριθμητή ο κοινός παρονομαστής.

Ερχόμαστε τώρα στον κοινό παρονομαστή. Ούτε εδώ ξεκαθαρίζει, φοβούμαι, στο παλιότερο βιβλίο ένα βασικό περίγραμμα της Λ.Π. με την απαιτούμενη σαφήνεια. Αν, κατά τα διδάγματα και των αρχαίων, η καλύτερη στρατηγική για να ορίσω το (Β) είναι να το αντιδιαστείλω σαφώς προς το (Α), τότε έχει καίρια σημασία να διακρίνονται ευθύς εξαρχής όλα όσα ριζικά διαφοροποιούν τη Λ.Π. από το έπος – τόσο από τεχνική (ή κατασκευαστική) όσο και από ιδεολογική καθαρά άποψη. Γιατί ήταν από την εκθρόνιση του έπους από την πρωτοκαθεδρία του που εξασφάλισε η Λ.Π. στα πρώιμα αρχαϊκά χρόνια τον ζωτικό της χώρο, ύστερα από πολλών αιώνων συγκατοίκηση με το ηρωικό έπος – με τη μορφή της δημώδους ποίησης σε δεύτερο, πάντα, πλάνο. Τέτοιες διακρίσεις ή απουσιάζουν στο παλιό εγχειρίδιο ή, και όταν εισάγονται κάποιες (λ.χ. η τραγουδιστική φύση και εκτέλεση της Λ.Π. σε σχέση με την «απαγγελτική» εκτέλεση του έπους), λόγω της επιγραμματικής βραχύτητάς τους, παραμένουν σε ένα ημίφως.

Πιστεύω ότι, έστω και για διδακτικούς και μόνον σκοπούς, οι διακρίσεις αυτές θα έπρεπε να δίνονται με κρυστάλλινη διαύγεια, ακόμη και με τον κίνδυνο της απλοποίησης ή και της υπερβολικής σχηματοποίησης. Γι' αυτό κρίθηκε απαραίτητο η νέα Εισαγωγή, πέρα από το γραμματολογικό της τμήμα, να έχει και ένα άλλο συστηματικής φύσης (για να χρησιμοποιήσω όρο της παλιότερης φιλοσοφίας), όπου θα φιλοξενούνταν οι απαραίτητες δια-

κρίσεις ορισμού και χαρακτηριστικών της Λ.Π., ως ενός από τα τρία θεμελιώδη γένη της ποίησης (ΕΠΟΣ, ΛΥΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ, ΔΡΑΜΑ), όπως τα ξεχώρισε ανάμεσα στους πρώτους στα νεότερα χρόνια ο Goethe. Εννοιολογικές διακρίσεις αυτής της κατηγορίας όχι μόνον δεν περιτεύουν· ίσα ίσα αυτές είναι που θα βγάλουν τον χρήστη από τη χαοτική εντύπωση που δίνει η εξ αποστάσεως θεώρηση της ατελεύτητης διεθνούς βιβλιογραφίας, παρέχοντάς του και τον μίτο της Αριάδνης για να πορευτεί μέσα από τους δοξογραφικούς λαβυρίνθους. Γιατί και στη δική μας disciplina, με όλες τις παροδικές μόδες, έχει επέλθει ασφαλώς συμφωνία για τα βασικά. Δεν είναι η φιλολογία, κλασική ή συγκριτική, βασίλειο της αυθαίρετης ερμηνευτικής υποκειμενικότητας.

Ως προς τα κρίσιμα προβλήματα της Λ.Π., στο παλαιότερο εγχειρίδιο:

1. υποτονιζόταν το *ιδεολογικό βάρος* της αρχαίας Λ.Π. προς όφελος του *συγκινησιακού φορτίου*, που της αποδιδόταν αφειδώς και αποκλειστικώς (ως υποκειμενικής έκφρασης του ανθρώπου)·
2. γινόταν, δηλαδή, λόγος για μετατόπιση της Λ.Π. (πάλι εξ αδιαιρέτου και αδιαφοροποίητα) από τον μύθο προς τον προσωπικό βιοματικό λόγο: μια μετατόπιση πίσω από την οποία έβλεπαν οι συγγραφείς του βιβλίου την αποτίναξη εκ μέρους των αρχαϊκών ποιητών των δεσμών της συλλογικής συνείδησης (την οποία εξέφραζε ο παλαιότερος μύθος) και την επιβεβαίωση της «ατομικότητας» του λυρικού ποιητή — την απελευθέρωσή τους δηλαδή, και την προσωπική τους ολοκλήρωση.

«Η αρχαία ελληνική Λ.Π. γεννήθηκε από την ανάγκη του ατόμου, που αναπτυσσόταν σε ελεύθερο πολίτη, να εκφράσει μέσα στην τέχνη τα *προσωπικά συναισθήματά του*»¹.

-
1. Σταχυολογώ τις σχετικές διατυπώσεις τους:

«Την ανάγκη αυτή δεν μπορούσε να ικανοποιήσει η επιική ποίηση, που προηγήθηκε, καθώς μιλούσε κυρίως για *κατορθώματα ηρώων στο μακρινό παρελθόν* και δεν αναφερόταν στο *εγώ, στο εδώ και στο τώρα* της ζωής των ανθρώπων».

«Μέσα στη νέα (= ιστορική) κατάσταση το άτομο ελεύθερο θέλησε να εκφράσει την *προσωπικότητά του και τις συγκινήσεις του με την τέχνη*».

«Την πνευματική ελευθερία η Λ.Π. την υπηρέτησε με το να απομακρύνεται ολοένα από τον μύθο και με το να προβάλλει έντονα τα *προσωπικά βιώματα*».

3. Το λογικώς επόμενο βήμα, ύστερα από τα δύο προηγούμενα, ήταν να θεωρηθεί η Λ.Π. φαινόμενο, συν τοις άλλοις, «αισθητικής» κατηγορίας.

«Στην αρχαία κοινωνία η Λ.Π. έπαιξε σπουδαίο ρόλο όχι μόνον ως μέσο ψυχαγωγίας αλλά και αισθητικής καλλιέργειας».

Δεν θα επιμείνω στο σημείο αυτό, γιατί είναι γνωστό ποια παραμόρφωση υπέστη το είδωλο της αρχαιότητας όλης από την παρεξήγηση της εποχής του Goethe περί των αρχαίων Ελλήνων ως του κατεξοχήν «καλλιτεχνικού λαού». Και έχει στο μεταξύ διορθωθεί χάρη στον άπειρο μόχθο των μετέπειτα ιστορικών.

4. Τέλος, αποφθεγγόταν μάλλον σιβυλλικά, χωρίς και να εξηγεί με κάποιο διαφωτιστικό σχόλιο πάνω στα ανθολογούμενα ποιήματα ή με συγκεκριμένα παραδείγματα, το παλαιότερο εγχειρίδιο πώς μέσω της Λ.Π. περνούμε από το έπος στο δράμα και στην επιστημονική πεζογραφία:

«ως είδος λόγου η Λ.Π. αποτέλεσε το απαραίτητο πέρασμα από την αφήγηση του έπους τόσο προς το αττικό δράμα όσο και προς την επιστημονική πεζογραφία».

Συνοπτικά: με όσα αποσιωπούνταν και με όσα δηλώνονταν, προβαλλόταν μια εικόνα της αρχαίας λυρικής ποίησης που φαινόταν να έχει να κάνει με την προσωπική συγκίνηση (και όχι με τον στοχασμό) του ποιητή και με το ιδιωτικό συναίσθημα του ατόμου, το οποίο (άτομο) ήρθε η Λ.Π. να απελευθερώσει από τα δεσμά του συντηρητικού (από την άποψη αυτή) έπους, καταπώς υπαγόρευε η νέα ιστορική πραγματικότητα της αρχαϊκής εποχής. Στο σημείο αυτό η αρχαία Λ.Π. άρχιζε ήδη να μοιάζει επικίνδυνα με την ταυώνυμη συνέχειά της στην Ευρώπη των νεότερων χρόνων, οπότε η σύγχυση των δύο αυτών μορφών λυρισμού – τόσο από ιδεολογική όσο και από κατασκευαστική άποψη – καταντούσε αναπόφευκτη. Από τη διαιώνιση αυτής της σύγχυσης υποφέρει, κατά τη γνώμη μου, και η σχολική (και όχι μόνον) διδασκαλία της αρχαίας Λ.Π., και από αυτήν ακριβώς έπρεπε να προσπαθήσει πάση θυσία να μας βγάλει το νέο σχολικό εγχειρίδιο.

Το νέο βιβλίο Λυρικής Ποίησης

I. Εισαγωγή, Σημειώματα, Ερωτήσεις. Οι πολλαπλές μεταφράσεις. Η «φιλολογική ανάγνωση»

Εισαγωγή. Ξεκινά από ένα περίγραμμα εξωτερικής πληροφορίας (λιτής

και απέριπτης), που με την κίνηση της σπείρας κατευθύνεται προς το επίκεντρο του ενδιαφέροντος της δουλειάς μας, που είναι τα ίδια τα συγκεκριμένα ποιήματα των συγκεκριμένων ποιητών. Στόχος είναι να έρθουν σε επικοινωνία οι «πληροφορίες» με τα ανθολογούμενα κείμενα: η επικοινωνία, όμως, των διδακτικών υποκειμένων με το ολοκληρωμένο διδακτικό αντικείμενο έχει τώρα ληφθεί η πρόνοια να μη είναι εξ επαφής άμεση, οπότε θα καταντούσε απλώς «έτοιμη», προς αντιγραφή και αποστήθιση. Αντίθετα, για να μη χάσει η σχολική προσέγγιση το διδασκαλικό ενδιαφέρον της, δίνεται τώρα η ευκαιρία στον διδάσκοντα και στον διδασκόμενο να διανύσουν μαζί μια απόσταση ως την εύρεση του ορατού διδακτικού ζητουμένου. Στοιχειοθετούνται έτσι οι εσωτερικοί όροι για τη διατύπωση ερωτημάτων και οι προϋποθέσεις για την απάντησή τους, με ελαχιστοποίηση της ανάγκης να αναζητηθούν πρόσθετες «πληροφορίες» από άλλες πηγές. Μια τέτοια συγγραφική στρατηγική υπαγόρευσε και τον κατάλληλο τρόπο γραφής, διά του οποίου τα προβλήματα (ούτε λίγα ούτε ευκαταφρόνητα) αντιμετωπίστηκαν από τη συγγραφική ομάδα με τρόπο που ταυτοχρόνως εξασφάλιζε και του γλωσσικού κώδικα την ανανέωση. Από την άποψη αυτή, γράφοντας και ξαναγράφοντας, επιχειρήσαμε τουλάχιστον η Εισαγωγή να προσφέρεται, σχεδόν παράγραφο την παράγραφο, για σχολική αξιοποίηση. Η τελική γραφή είναι επιγραμματική αλλά όχι αποφθεγματική, ενσωματώνοντας στην αφηρημένη φράση ένα μέτρο απαραίτητων εξηγήσεων και συγκεκριμένων παραδειγμάτων².

Σημειώματα προλογικά κατά ποιητή. Χαρακτηρίζονται από επιμονή στα γραμματολογικά δεδομένα. Σε υπότιτλο δηλώνεται το ποιητικό είδος (ή τα είδη) που καλλιέργησε ο ποιητής· δίνονται στοιχεία βίου, τόπος, χρόνος του ποιητή· θεματική και γλωσσική συγκρότηση του έργου· έπονται άλλα χαρακτηριστικά του.

Σημειώματα επιλογικά κατά ποιητή:

(α) Μένουν στα καίρια (πλην των γραμματολογικών) χαρακτηριστικά κάθε ποιητή και σε όσα μπορούν να διαπιστωθούν ή να επιβεβαιωθούν στα ανθολογούμενα κείμενα. Αποφεύγονται αξιολογικές υπερβολές: αυτής της

2. Αντίθετα, η προηγούμενη Εισαγωγή, κλεισμένη στον γραμματολογικό χαρακτήρα της, ήταν αυτονομημένη από την παρουσίαση των καθέκαστα ποιητών και των ποιημάτων τους, και από τα ερωτήματα που διατυπώνονταν επ' αυτών, με αποτέλεσμα να μη διαφέρει από εξωτερική και εγκυκλοπαιδική γνώση, και μόνος τρόπος εκμάθησής της να μένει η αποστήθιση των δεδομένων ως παγιωμένων μια για πάντα γραμματολογικών γεγονότων.

κατηγορίας χαρακτηρισμοί, αν είναι να προκύψουν, ας είναι αποτέλεσμα της ενδοσχολικής ανάλυσης. Αντίθετα, η συγκριτική ή απόλυτη κρίση της αρχαιότητας για έναν ποιητή, ως γραμματολογική πληροφορία, ενδιαφέρει και δίνεται.

- (β) Με οικονομικές διατυπώσεις επιδιώκεται να έρθει στην επιφάνεια η ιδεολογική (και κατά συνέπεια και η παιδευτική) αξία καθενός αποσπάσματος. Δεν πρόκειται για τον κλασικό φιλολογικό υπομνηματισμό (ως άμεση προέκταση της κριτικής αποκατάστασης του κειμένου: βλέπε το παλαιότερο έργο του Αρ. Σκιαδά [1981] και το πρόσφατο σχετικά και πολύτιμο ερμηνευτικό βιβλίο του Ν. Κονομή για τον χορικό λυρισμό του Αλκμάνου και του Στησίχορου [1991]). Στον Αρχίλοχο, λ.χ., σημειώνεται: «Το απ. 3 βάλλει εναντίον του δόγματος περί "ενότητας των αρετών στο ίδιο πρόσωπο, στο πρόσωπο του ήρωα", που χαρακτήριζε το ομηρικό έπος». Άλλες φορές, όμως, συντάσσεται ένα μικροδοκίμιο· πρβ. το ανεπτυγμένο σχόλιο πάνω στην έννοια της επικής και της ομηρικής *τλημοσύνης*, η οποία απαντά στον πυρήνα του λυρικού αποσπάσματος 7 (το οποίο πρέπει να διαβαστεί μαζί με το απ. 6). Το πεδίο ανοίγει έτσι στον δάσκαλο, για να προχωρήσει, εφόσον το επιθυμεί, στην ανάπτυξη του ιδεολογήματος αυτού, με επίκληση και όσων επιπλέον αναφορών κρίνει αυτός σκόπιμες στο ομηρικό έπος, χώρο οικείο από τις προηγούμενες τάξεις στον μαθητή.

Όλα τα σχόλια έχουν τον ίδιο χαρακτήρα: δεν εισάγουν τον μαθητή στην κριτική του κειμένου ή στην ερμηνευτική περιπέτεια της φιλολογικής επιστήμης, προσπαθούν όμως να τον μυήσουν στη φιλολογική τέχνη, μια τέχνη ανάγνωσης, που μας επιτρέπει με λίγη εξωτερική βοήθεια να βρούμε νόημα (ή να δίνουμε νόημα) στα πολύτιμα μικροσκοπικά σπαράγματα της αρχαίας Λ.Π.

Όλα, εξάλλου, τα σχόλια έχουν και μια άλλη αποστολή: να ανοίξουν τη δίοδο προς την «επιστημονική βιβλιογραφία», όπου θα βρει ο δίδασκων τη συνέχεια του συλλογισμού και την πλήρη τεκμηρίωση του σπερματικού λόγου των σχολίων αυτών. Γιατί δεν θα κομίσω γλαύκας, αν ισχυριστώ ότι για την αναβάθμιση της φιλολογικής δουλειάς του σχολείου δεν επαρκεί ούτε το είδος των παρασχολικών βοηθημάτων που κυκλοφορεί ούτε το είδος των πληροφοριών, που τουλάχιστον οι παλαιότεροί μας δάσκαλοι μας έστελναν να ερανιστούμε «για τον ποιητή και το έργο του» από τις συνήθεις εγκυκλοπαίδειες. Είναι πραγματικό σκάνδαλο (εκτός της αμετάφραστης) να υπάρχει διαθέσιμη και μια πλούσια ξένη βιβλιογραφία σε καλές, ως επί το πλείστον, μεταφράσεις στη γλώσσα μας, η οποία εις μάτην περιμένει την αξιοποίησή της στο σχολικό μάθημα³.

3. Είναι πλέον αποδεδειγμένο ότι δεν αρκεί βέβαια να συστήνουμε τη βιβλιογραφία στα (πανεπιστημιακά μας) μαθήματα ή δημοσιεύματα, για να πειστεί ο δίδασκων στο σχολείο να κά-

Ερωτήσεις επιλογικές, κατά κεφάλαιο και κατά ποιητή. Διατυπώνονται ερωτήσεις που μπορούν να προκύψουν από τη μελέτη των ανθολογούμενων κειμένων, όταν, με απλή «φιλολογική ανάγνωση», προσπαθούμε να συντάξουμε τα νοηματικά τους μερίδια. Για να τα «διαβάσουμε» σωστά, στηρίζομαστε αποκλειστικά στα ενδοκειμενικά δεδομένα και αξιοποιούμε προσεκτικά τις συντακτικές (και με τη γραμματική και με τη συγγραφική έννοια του όρου) επιλογές του ποιητή. Να σημειώσω ότι στην αφιλόδοξη αλλά αποτελεσματική αυτή τεχνική⁴ ασκώ από χρόνια συστηματικά τους φοιτητές μου. Τα εξαγόμενα της φιλολογικής ανάγνωσης πρέπει, ακόμη, να καταλήγουν σε μια αξιόπιστη περίληψη και στην εξαγωγή τίτλου για το ποιητικό απόσπασμα – οι περιλήψεις και οι τίτλοι δεν προδίδονται στο νέο σχολικό εγχειρίδιο, γιατί κρίνουμε ότι αποτελούν πολύτιμη μορφή ενδοσχολικής άσκησης. Μόνον γι' αυτό τον λόγο αποφεύγουμε την τιτλοφόρηση των αποσπασμάτων, αντίθετα με τη συνήθη πρακτική άλλων ανθολόγων, στους οποίους συγκαταλέγονται και οι συντάκτες του παλαιότερου σχολικού βιβλίου.

Η πράξη δείχνει ότι, τις περισσότερες φορές και σίγουρα για σχολικούς σκοπούς, αρκεί η φιλολογική ανάγνωση, ως συλλογικό αγώνισμα μέσα στην τάξη. Διαφορετικά στο πανεπιστημιακό μάθημα: εκεί, εφόσον απαιτηθεί πρόσθετη στήριξη σε εξωκειμενικά στοιχεία (ιστορικά, θρησκευολογικά, αρχαιολογικά), ενθαρρύνεται μια *ερμηνευτικού τύπου* σύνθεση των ενδοκειμενικών δεδομένων της φιλολογικής ανάγνωσης με τα εξωκειμενικά αυτά στοιχεία. Πρόκειται για μια διαδικασία φιλοδοξότερη και πολυπλοκότερη, γιατί προχωρεί σε σύνθετες κατασκευές, με χρήση της υπόθεσης και της τεκμηρίωσής της είτε σε άλλα κειμενικά τεκμήρια είτε σε άλλες υποθέσεις και προτάσεις. Η διαδικασία αυτή, χρονοβόρα και λεπτή, που δεν προσφέρεται για τον περιορισμένο σχολικό χρόνο και για το μέσο μαθητικό επίπεδο, είναι,

νει χρήση της. Πρέπει μέσα στο πανεπιστήμιο (και, στο μέτρο που της αναλογεί, και στη μέση εκπαίδευση) να ετοιμάσει ο δάσκαλος την οδό προς τη βιβλιογραφία, επεξηγώντας για χάρη του αμήτου ακροατηρίου του τα ευρήματα μιας έρευνας εξαιρετικά σοφιστευμένης, όπως είναι αυτή της σύγχρονης κλασικής φιλολογίας: διασαφώντας έννοιες-κλειδιά και αναλύοντας στρατηγικά χωρία ενός δοκιμίου ή ενός βιβλίου.

4. Την παρουσίασα σε συνέδριο του Παιδαγωγικού Τμήματος του Α.Π.Θ.: έχει δημοσιευτεί στα *Χρονικά του Πειραματικού Σχολείου* του Α.Π.Θ., και ανατυπώθηκε στο περιοδικό *Φιλολογος*, με τον τίτλο, *Εργήγορη και Συναίνεση*, και σε ένα συλλογικό τόμο που εξέδωσε η συντακτική επιτροπή του ίδιου περιοδικού.

πάντως, η μόνη που αξίζει να φέρει το τόσο βαρύτιμο (αλλά και παρεξηγημένο ως τάχα συνώνυμο της πιο υποκειμενικής αυθαιρεσίας) όνομα της *φιλολογικής ερμηνείας*.

Η γνήσια *διαθεματική* προσέγγιση, την οποία προωθεί εσχάτως το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, θα μπορούσε να βρει πεδίο εφαρμογής και στη Λ.Π. Η άσκηση, όμως, η οποία ως *διαθεματική* προστέθηκε στην εξεταστέα και διδακτέα ύλη του νέου εγχειριδίου Λ.Π., είναι ένας απλός συγκριτικός συνδυασμός δύο τριών ποιητικών αποσπασμάτων. Φυσικά, νόημα έχει μια συγκριτική ερώτηση, εφόσον καθορίζει ως προς τι προτείνεται να συγκριθούν τα εν λόγω αποσπάσματα⁵.

Καινοτομία του βιβλίου αποτελεί και η προσφορά *δύο ή τριών* κάποτε *μεταφράσεων για καθένα απόσπασμα*. Οι μεταφράσεις αυτές δεν αποτελούν άθροισμα από καλά και κακά δείγματα μεταφράσεων· όπως, μάλιστα, ρητά τονίζεται στην Εισαγωγή, καμία από τις προσφερόμενες μεταφράσεις (συμπεριλαμβανομένων φυσικά και εκείνων του υποφαινομένου) δεν θεωρείται πρότυπη ή έστω εύστοχη σε όλα της τα σημεία. Όλες ανεξαιρέτως προσφέρονται ως *κείμενα εργασίας για άσκηση στην αρχαιομάθεια*, ως πεδίο όπου καθηγητής και μαθητές θα εφαρμόσουν τις γνώσεις τους (λεξιλογικές και γραμματικο-συντακτικές), για να τεκμηριώσουν σημείο προς σημείο τη συμφωνία ή τη διαφωνία τους. Η μεταφραστική αισθητική ουδόλως ενδιαφέρει.

Από τα κυριότερα μελήματα της Εισαγωγής ήταν να διαφοροποιηθούν οι ποιητές και να εξατομικευτούν με τρόπο που να καθιστά απαραίτητο τον ειδικό εκάστου χαρακτήρα. Το εγχείρημα δεν είναι καταδικασμένο, παρά τις δυσκολίες λόγω οριακής σχεδόν σε μερικές περιπτώσεις έλλειψης σε πρωτογενές υλικό· και τούτο όχι μόνον γιατί έχει προηγηθεί εξαντλητική μελέτη των αποσπασμάτων αυτών από τις προηγούμενες γενιές φιλόλογων, αλλά για τον ουσιαστικό λόγο, που διέγινωσε ο διεισδυτικότερος ίσως και σφραγισμένος φιλόλογος του εικοστού αιώνα, ο Hermann Fränkel:

Γενικά έχουμε πρόσβαση σε μικρά έως μικροσκοπικά αποσπάσματα λυρικής ποίησης. Το εγχείρημα της μελέτης τους θα ήταν καταδικασμένο, αν οι πρώιμοι αυτοί ποιητές δεν συνέβαινε να έχουν συνθέσει με τέτοια προσήλωση στη λεπτομέρεια, ώστε και τα ελάχιστα ακόμη απομεινάρια τους να φέρουν μια αναγνωρίσι-

5. Και εδώ είναι ευδιάκριτη η απόσταση από το προηγούμενο εγχειρίδιο Λ.Π., το οποίο, και όταν διατύπωνε συνδυαστική ερώτηση, άφηνε απροσδιόριστο το θεματικό πάντα κριτήριο της σύγκρισης.

μη σφραγίδα. Ούτε ένας στίχος δεν είναι άσχετος ή χωρίς χαρακτήρα, και, κατά συνέπεια, μπορείς να συναγάγεις τα ουσιώδη και από το μικροσκοπικότερο σπάραγμα.

Η πραγματέυση των ποιητών στο δικό μας βιβλίο γίνεται σε ξεχωριστό για τον καθένα κεφάλαιο· σε υπότιτλο κάτω από το όνομα του ποιητή δηλώνεται το είδος ή τα είδη ποίησης που καλλιέργησε. Ακόμη διδακτικότερα θα μπορούσε να συμπυκνωθεί η προσωπική εκάστου συμβολή στη συνολική περιπέτεια της Λ.Π. με χρήση κάτω από το όνομα εύγλωπτων υπότιτλων. Έτσι, λ.χ., θα μπορούσε να δηλωθεί επιγραμματικά ότι: στον Αρχίλοχο οφείλεται η πρώτη από μια σειρά λυρικών ανατροπών των αξιών του ηρωικού έπους· στον Σόλωνα, η ιδεολογική θεμελίωση της αττικής τραγωδίας· στον Σιμωνίδη, η συγκλονιστικότερη προ της τραγωδίας μελέτη του τραγικού βάθους κ.ο.κ. Και αυτοί οι υπότιτλοι, ένα δείγμα συνθετικής κρίσης για τον κάθε ποιητή, θα μπορούσαν να αποτελέσουν κατευθυντήρια προκαταβολή για μια συζήτηση μέσα στην τάξη, κατά την οποία θα λαμβάνονταν υπόψη όλες οι παράμετροι του (ανθολογούμενου τουλάχιστον) ποιητικού του έργου.

II. Οι εποχές του αρχαϊκού λυρισμού

Το ίδιο καθαρά διακρίνονται, νομίζω, στο νέο εγχειρίδιο και οι εποχές του λυρισμού, διότι δεν αποτελεί μυστικό ότι η Λ.Π. μοιράζεται σε δύο ίσες περιόδους, ακριβώς στη μέση των δύο αιώνων που διήρκεσε η άνοδος και η κυριαρχία της από το 650 ως το 450 π.Χ. Έχει σημασία να φανεί ότι τα δύο μισά δεν μοιάζουν μεταξύ τους, όσο κι αν, στις μετρικές φόρμες και στις πάσης φύσεως ποιητικές συμβάσεις των ειδών και υποειδών της Λ.Π., συνεχίζεται μια πορεία που άρχισε από την αρχή του πρώτου ημίσεος. Συγκεκριμένα: στο πρώτο μισό κυριαρχεί η επιβλητική μορφή του αρχηγέτη Αρχίλοχου, που η αρχαιότητα όχι χωρίς λόγο επαινούσε ως ισάξιο του Ομήρου, ο οποίος σε ποιήματα ρηξικέλευθα προσέβαλε τα βασικά δόγματα του ηρωικού έπους:

- το δόγμα περί ενότητας των αρετών στο ίδιο πρόσωπο [στην επική καλοκαγαθία των ηγεμόνων του αρχαϊκού στρατοπέδου να αντιπαράβεις τον δικό του στρατηγό στο: *ου φιλέω μέγαν στρατηγόν ουδέ διαπεπλιγμένον*]
- το επικό δόγμα περί απόλυτης αξιολογικής προτεραιότητας του κλέους έναντι πάσης άλλης αξίας, συμπεριλαμβανομένης και της ανθρώπινης ζωής [στα κλέα ανδρών, που μετρούσαν πάνω απ' όλα στην Ιλιάδα, αντίβαλε το αρχιλόγειο *ού τις αιδοίος μετ' αστών ουδέ περίφημος θανών*].

- Θέλησε, ακόμη, να αντικαταστήσει τη ρομαντική ιπποτικότητα του αρχαϊκού έπους με τον απροσημάτιστο ρεαλισμό της αρχαϊκής λύρας, η οποία επιχειρεί να καθλώσει με τρόπο οριστικό και αμετάκλητο ό,τι φεύγει εν ριπή οφθαλμού: η αγωνία της ήταν να δώσει οριστικότερο νόημα στην «εφήμερη» φύση του ανθρώπου – ιδού η αυγή ενός νέου ανθρωπισμού, που έστρεφε τη ράχη προς το έπος. Στο τέλος περίπου της εποχής αυτής σημειώνεται μια δεύτερη λυρική ανατροπή, που συνδέεται με το όνομα της Σαπφώς, η οποία στο (αναπάντεχο;) ποίημά της *οι μεν ιππήων στρότον οι δε πέσδων*, από άλλη τώρα δίοδο, μέσα από τη σαρωτική εμπνοή του έρωτα, σχετικοποίησε τις ακλόνητες βεβαιότητες του επικού ανθρωπολογικού μοντέλου και όρισε μέτρο πάντων τον άνθρωπο – προλαμβάνοντας στην ουσία τη γνωστή σοφιστική απόφαση.

Αντίθετα στη δεύτερη, την ώριμη, εποχή του λυρισμού, οι ποιητές ανταλλάσσουν τις δυναστικές αυλές του Ομήρου με τις τυραννικές αυλές της ώριμης τυραννίδας, και γράφουν ποίηση «αυλική»: ο Ίβυκος δημιουργεί ένα εντυπωσιακό ποιητικό μαπαρόκ· ο Ανακρέων κρατεί μια στάση τέτοιας ειρωνικής απόστασης από τα πράγματα, που θα είχε δίχως άλλο κάμει θηρίο τον άμεσο και θερμό Αρχίλοχο· ο Σιμωνίδης (πάλι μέσα σε τέτοιες αυλές...) ανακαλύπτει τα βάθη της τραγικότητας της ανθρώπινης κατάστασης· ενώ ο Πίνδαρος επιχειρεί, στο πλαίσιο της κερδώας τέχνης του, να επιλύσει εκ νέου κάθε φορά για τον καθένα χορηγό-ξένο του εξαρχής το αιώνιο πρόβλημα: πώς μπορεί το στιγμιαίο (η απειροελάχιστη λάμψη, η *διόσδοτος αίγλη* που επιστέφει τον πρωταθλητή στην κορυφαία στιγμή της ανθρώπινης υπέρβασής του) να γίνει φως μόνιμο και ανέσπερο, ικανό να φωτίζει εφεξής τον δρόμο του πρόσκαιρου ανθρώπου με μια ανταύγεια της μακαριότητας των αιώνιων θεών. Στην προσπάθειά του αυτή δεν διαστάζει να επιλέξει για να εξυμνήσει το πιο βαρύτιμο [*επικής καταγωγής*] κλέος, που, όπως λέει, εναποτέθηκε στη *νέα χαιτα* ενός άγουρου νέου από τον Ορχομενό. Το διαπιστώνουμε εύκολα, αρκεί να διαβάσουμε προσεκτικά τους ακροτελεύτιους στίχους του 14ου Ολυμπιονίκου. Σ' αυτή τη συνθετική και συμβιβαστική λύση έφτασε, διαγράφοντας έναν πλήρη κύκλο, η εποχή της ευθείας αμφισβήτησης του Ομήρου, του μοναδικού ποιητή, με τον οποίο δεν έπαψε να αντιμετωριέται (όπως έλεγε ο Ι.Θ. Κακριδής) στους αιώνες η ελληνική ποίηση.

Η ανάγκη, λοιπόν, να αποκαλυφθεί ο πλήρης κύκλος που διέγραψε η Α.Π., με αφετηρία και κατάληξη τον Όμηρο, υπαγόρευσε τη σύνταξη ενός συνθετικού μικροδοκιμίου και την ένταξή του στην Εισαγωγή του σχολικού εγχειριδίου-

ου· πρόκειται για μια ιχνηλασία μέσα από τα ποιητικά σπαράγματα⁶. Να τονιστεί και πάλι ότι δεν πρόκειται για σχεδίασμα κυρίως γραμματολογικό, αλλά για ανασκαφή στην ιδεολογική θεμελίωση της Λ.Π., για το είδος της διερεύνησης στο οποίο επιδίδονται από παλιά οι κλασικοί φιλόλογοι (σε τέτοιες μελέτες που έγιναν, για τον Πίνδαρο λ.χ., ήδη μέσα στον 19ο αιώνα, ο David Young έδωσε το πετυχημένο όνομα «Weltanschauung-study»). Και μ' αυτή τη διατύπωση μεταβαίνω στα της ιδεολογίας της Λ.Π., όπως υποσχέθηκα από την αρχή.

III. Η ιδεολογία της Λ.Π.:

Η αρχαϊκή ιδεοληψία με τον «ακέραιο κόσμο» και η λειτουργία του Μύθου

Τίποτε δεν βρίσκω τόσο απωθητικό σε συζητήσεις για την αρχαία Λ.Π. όσο τη θεώρησή της ως ποίησης ελαφράς για πράγματα ελαφρά, για να παραλλάξουμε τον Καβάφη· ως ποίησης που γράφεται, με τη μια ή την άλλη ευκαιρία (Gelegenheitspoesie), για το κρασί, τον έρωτα, σε όλες τις παραλλαγές του, ή τη φύση — ως εάν αυτό να την έκαμε σώνει και καλά ποίηση της μας χρήσης ή ως εάν θεματικές περιοχές σαν αυτές εξ ορισμού να μην επιδέχονται σοβαρότερο χειρισμό. Επίσης, ως ποίησης εσώτερης και άκρως υποκειμενικής⁷. Η προφανέστερη πηγή της τελευταίας αυτής σύγχυσης πρέπει να αναζητηθεί στον χαρακτήρα της νεότερης Λ.Π., η οποία, όπως έγραψε κάποτε ο Λίνος Πολίτης: «ζήτησε περισσότερο τις πιο απόκρυφες περιοχές της ψυχής να καλλιεργήσει, τις πιο εσώτερες, τις πιο προσωπικές». Και όπως συμπληρώνει και γενικεύει ο Χατζίνης:

«Η σύγχρονη ποίηση είναι το προνόμιο των ξέγνοιαστων και των αποτραβηγμένων από την ενεργό ζωή».

Κι όμως, η αρχαιοελληνική Λ.Π. έχει βαθιές τις ρίζες της σε κάθε λογής ειδικές, τυπικές και επανερχόμενες, περιστάσεις (πολιτικές και θρησκευτικές) της κοινωνικής ζωής, στην οποία ο ποιητής μετείχε με την πληρότητα και την αμεσό-

6. Για περισσότερες εξηγήσεις και συζήτηση επ' αυτού να παραπέμψω σε πρόσφατο βιβλίο μου για τη Λ.Π. (*Λυρική Ποίηση: Ο αρχαϊκός λυρισμός ως μουσική παιδεία*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Βάνιας, 2000), που απευθύνεται κυρίως στους φοιτητές και στους φιλόλογους.

7. Υπό τους όρους αυτούς, λόγο για πλεόνασμα *συγκινησιακού φορτίου* στην αρχαϊκή ποίηση θα δίσταζα πολύ να κάνω, αν επρόκειτο τούτο να καταστεί κεντρικό μέρος ενός ορισμού της Λ.Π. Έντονη συγκίνηση μπορεί να προκαλεί όντως η Λ.Π.: δεν θα έλεγα όμως ότι λιγότερη συγκίνηση αποσπάει από την τραγωδία ή από το έπος. Άρα η συγκίνηση είναι άχρηστη κατά την αναζήτησή μας να ορίσουμε την *differentia specifica* της Λ.Π.

τητα του πολίτη, φαινόμενο αδιανόητο και για τον κατακερματισμένο σύγχρονο άνθρωπο και για τον περιθωριοποιημένο σήμερα ποιητή. Χαρακτηριστικός για την αμηχανία μας είναι ο διαζευκτικός τύπος ερωτημάτων που θέτουν νεότεροι φιλόλογοι: τι είναι κυρίως ο Αρχίλοχος: στρατιώτης ή θεράπων της ποίησης; Ή για τον Σόλωνα: «είναι περισσότερο πολίτης, στρατιώτης, νομοθέτης και λιγότερο ποιητής;», ερωτήματα που ξεκινούν από τη σημερινή αδυναμία να συνδυαστούν αρμονικά σ' έναν άνθρωπο όλες αυτές οι ιδιότητες μαζί και ισοβαρώς.

Ήταν άλλωστε από την εφαρμογή της ποίησης αυτής σε ποικίλους τομείς και σε διαφορετικά φαινόμενα της δημόσιας και της ιδιωτικής⁸ ζωής που προέκυψαν στην αρχαιότητα, ως θραύσματα του γένους ΛΥΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ, τα γνωστά είδη και υποείδη της παραδοσιακής αυτής τέχνης. Ότι όμως η Λ.Π., ως ποίηση, δεν υπήρξε λιγότερο στενά δεμένη με τα κοινά απ' ό,τι τα άλλα δύο γένη, το δράμα και το έπος, το αποδειώνει το γεγονός ότι η θέση της στην εκπαίδευση των νέων στην αρχαιότητα δεν ήταν καθόλου μικρότερη από εκείνων. Όσο για την παρανόηση ότι δήθεν η ποίηση στην αρχαιότητα ήταν βίωμα αισθητικής τάξεως μίλησα ήδη ευτυχώς για την ίδια, οι αρχαϊκοί και κλασικοί χρόνοι αγνοούσαν την κατηγορία του «αισθητικού» ή το νεότερο κίνημα του «αισθητισμού». Ήδη όμως, αρχής γενομένης από τον 4ο προχριστιανικό αιώνα, είχε αρχίσει να μεταβάλλεται το κοινωνικό τοπίο, και, στην παραγωγικότερη φάση της ρωμαϊκής γραμματείας, δηλώνει με αποστροφή ο Κικέρων (ένας πολυγραφότατος συγγραφέας, ο οποίος, ως γνωστόν, και έγραψε ποίηση και μετέφρασε Έλληνες ποιητές!): και δεύτερη ζωή να του δινόταν, πάλι χρόνο να διαβάσει λυρικούς ποιητές δεν θα διέθετε...

Την ίδια, αν όχι και μεγαλύτερη, σημασία με την κοινωνική έδραση της αρχαϊκής ποίησης έχει και ο αρχαϊκός ΜΥΘΟΣ, το είδωλο της κοινωνίας και του σύμπαντος, από το οποίο τροφοδοτείται θεματικά και ιδεολογικά η ποίηση αυτή. Γιατί ο γεωμετρικός τόπος της Λ.Π. είναι μια *ακέραιη και ολοκληρωμένη σφαίρα*, όπου θείο και ανθρώπινο, φύση και κόσμος, συναποτελούν μια ευτυχή ενότητα. Στο «ουτοπικό» πλέον και χαμένο ανεπιστρεπτί πλάσμα ενός τέτοιου σύμπαντος, μικρόκοσμος και μέγαςκοσμος συλλαμβάνονταν όχι απλώς με κοινά δομικά χαρακτηριστικά, αλλά ως μια αρμονία των συνεστώτων και των διεστώτων, ως ένας κόσμος πραγματικής κοινωνίας των πάντων (όπως τον συνέλαβε ο Ηρόκλειτος). Στον κόσμο αυτό αντιστοιχεί το *συμμετοχικό βίωμα* του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία (που προαναφέραμε) — ενός ανθρώπου που, όπως και την κοινωνία του, πρέπει να τον φανταστούμε χωρίς

8. Στην ιδιωτική περιοχή εγγράφεται προπάντων το σύνθετο φαινόμενο που συνιστούσε το αρχαίο συμπόσιο, το οποίο, όπως πιστοποιεί η πλούσια σχετική βιβλιογραφία, έκαμε για τη δημιουργία της ποίησης αυτής περισσότερα ίσως απ' όσα οποιαδήποτε άλλη πηγή ποίησης.

μέσα κι έξω· χωρίς εξειδικευμένα και εξατομικευμένα χαρακτηριστικά· χωρίς κέντρο και περιφέρεια ή περιθώριο κ.ο.κ.: ποίηση και ζωή εδώ δεν συνιστούν τη γνωστή μας διπολική αντίθεση...

Αυτός είναι ο κόσμος του Μύθου, τον οποίο το προηγούμενο σχολικό βιβλίο θεωρούσε απαρχαιωμένο στα μέσα του 7ου προχριστιανικού αιώνα και περίπου αντιδραστικό. (Θα χρειαζόταν να επανέλθει κανείς πολύ αναλυτικότερα σ' αυτό τον ισχυρισμό. Αρκούμαι εδώ να σημειώσω ότι η σχετική βιβλιογραφία, από τον Χρήστο Καρούζο και τον Nestle ως τον Kirk και τον Λένι-Strauss, έχει φέρει στην επιφάνεια εκπληκτικές όψεις του μύθου ως *εργαλείου της ανθρωπίνης σκέψης*.) Σε αντιδιαστολή, ο μοντέρνος κόσμος (για τον οποίο γράφει ο σύγχρονος, ολοένα και πιο περιθωριοποιημένος στις δυτικές πάντα κοινωνίες, λυρικός ή άλλος ποιητής) είναι ένας κόσμος θρυμματισμένος και κατακεραματισμένος: ένας κόσμος της εξειδίκευσης και των ακραίων και αδιαμεσολάβητων διακρίσεων, και ο γεωμετρικός τόπος της ποίησής του⁹ είναι η *διαρκής νοσταλγία επιστροφής στον χαμένο παράδεισο*, εκεί όπου όλα – στην προαιώνια εκείνη μακαριστή ζωή – ήσαν ολάκαιρα, ακέραια, λουσμένα στο φως μιας υπερουράνιας εν ανθρώποις ευδοκίας. Σε μια τέτοια θεώρηση ο ΜΥΘΟΣ είναι ένας προνομιακός χώρος, όπου ο αρχαϊκός άνθρωπος θέτει και «λύνει» τα πάσης φύσεως προβλήματά του, πριν από την έλευση του «λόγου», πριν από την πλήρη ανάπτυξη του «λόγου», της θεωρητικής φιλοσοφικής σκέψης και του ακόμη πιο αφηρημένου ρυθμιστικού της συστήματος που ήταν η αριστοτελική συλλογιστική. Υπό την έννοια αυτή ο μύθος δεν μπορεί να θεωρηθεί τροχοπέδη στην ανάπτυξη του ανθρώπου, αλλά ο απαραίτητος προθάλαμος για τη μετάβαση του ανθρώπου «από του μύθου εις τον λόγον», κατά την εύστοχη διατύπωση του E. Nestle.

Από την άποψη αυτή, και η αρχαϊκή ποίηση εντασσόταν ομαλά στην αδιαίρετη αρχαϊκή ενότητα λόγου και πράξης, στο εσωτερικό της οποίας το πέρασμα από το ένα μέρος στο άλλο θεωρούνταν φυσική διέξοδος των πραγμάτων: αν επρόκειτο να ισχύσει ο λόγος, έπρεπε να μεταφραστεί σε πράξη· αν επρόκειτο να είναι επαρκής η πράξη, έπρεπε να θεμελιώνεται στο κρηπίδωμα του λόγου, του λόγου ως συνάμα λεκτικής και λογικής φύσεως διεργασίας. Ιδού η καταγωγή του περίφημου ιδεολογήματος της κλασικής εποχής περί αδιάσπαστης ενότητας λόγου και πράξης. Όχι ότι αυτά δεν άρχισαν νωρίς να αμφισβητούνται: η αρχαϊκή εποχή είναι εποχή ανακατατάξεων (συχνά βίαιων!)· ό λ α τίθενται τώρα επί τάπητος· προτού ωστόσο αποσυντεθεί το είδωλο της ενότητας, για το οποίο μιλούμε, και τελικά χαθεί από τη συνείδηση, κλυδωνίστηκε στο σεισμογε-

9. Όπως λένε οι γνώστες: βλέπε το θαυμάσιο βιβλίο του Διονύση Καψάλη *Τα μέτρα και τα σταθμά: Δοκίμια για τη λυρική ποίηση*, Άγρα, Αθήνα 1998.

νές πνευματικό υπέδαφος της ελληνικής κοινωνίας επί μακρόν και ενέπνευσε υψηλή ποίηση προτού εκπνεύσει. Πλάι στο νέο εκφράζεται ακόμη το παλιό· πλάι στο παλιό αγωνίζεται να πάρει σχήμα το νέο και αντίπαλο. Και ο μύθος, είτε τον υιοθετούν κάποιοι λυρικοί ποιητές είτε όχι (κρουαλεά και η απουσία, ως επιλογή!), επηρεάζει ολόκληρο το μαγνητικό πεδίο του αρχαϊκού λυρισμού.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η λυρική κέρδισε με το σπαθί της τα σκήπτρα από την επική, ηρωική ή διδακτική ποίηση. Ως το κατεξοχήν ποιητικό γένος της αρχαϊκής εποχής, η Λ.Π. στάθηκε προπάντων ποίηση ιδεολογική, με την κυριολεκτική πάντα σημασία του όρου:

Ποτέ στην ευρωπαϊκή ιστορία — έγραψε ο Bruno Snell — δεν υπήρξε εποχή με τόσο θεμελιωδώς νέες ιδέες, σαν την εποχή του πρώιμου ελληνικού λυρισμού: νέες οικονομικές δυνατότητες, (...) αποικιακή εξάπλωση σε μεγάλες περιοχές της Μεσογείου (...)· άρχισαν να χαλαρώνουν τις παραδοσιακές μορφές της κοινωνίας, τη φυλή και τη φράτρη, απελευθέρωσαν όμως ταυτόχρονα νέες πνευματικές δυνάμεις (...) *Τον δρόμο τον έδειξαν αποφασιστικά οι ποιητές.*

Έγινε, νομίζω, φανερό ότι έτσι αντικρισμένη η αρχαϊκή Λ.Π. δεν έχει πολλά κοινά, ούτε ως θεματική ούτε ως πρόβλημα, με τις σύγχρονες εκδοχές του λυρισμού, που δημιουργούνται από αξιοθαύμαστα ευαίσθητες ψυχές και εκπέμπονται προς τις όμοιές τους, προς απόλαυση ή παρηγορία στα άδυτα της ατομικής μοναξιάς. *Πρέπει να αξιοποιήσουμε τη διαπίστωση των μελετητών ότι από πολλές απόψεις η αρχαϊκή εποχή είναι εποχή βαθιά ξένη προς τον κόσμο μας, κι όμως τόσο διδακτική ως μοντέλο ανθρωπογνωσίας, θεολογίας και κοσμολογίας.* Γιατί ακριβώς το μη οικείο είναι που διδάσκει, στο μέτρο που αυτό μπορεί να ανοίξει ένα γόνιμο διάλογο και με τον δικό μας και με κάθε άλλο πολιτισμό που έρχεται σε επαφή μαζί του. Γι' αυτό είναι ατυχές, κατά την άποψή μου, και στις αρχαϊκής Λ.Π. τη διδασκαλία να γυρεύει να βρει κανείς το ίδιο, το όμοιο, το παράλληλο με τον νεότερο (και νεοελληνικό) λυρισμό — όσο εύλογη κι αν είναι η αναζήτηση *εκλεκτικών συγγενειών* (ή έστω και απομιμήσεών τους, γιατί ούτε αυτές είναι ποτέ καθ' ολοκληρίαν τυχαίες) ανάμεσα, λ.χ., στον υψιπετή και μεγαλόστομο Πίνδαρο και τον Κάλβο· ή (διαφορετικά) ανάμεσα στον μυστικά θρησκευτικό Πίνδαρο του μαντείου των Δελφών και τον μυστικά πανθειστή (σε μια περίοδό του τουλάχιστον) Σικελιανό. Το ίδιο ισχύει και για τον Ελύτη που μεταπλάθει Σαπφώ.

Από την άποψη αυτή, δεν μας βρίσκει σύμφωνους η εμμονή της ειδικής ομάδας (που συγκροτήθηκε από το Υπουργείο Παιδείας,

για να υποδείξει τους στόχους και τα συγκεκριμένα αποσπάσματα του νέου βιβλίου Λ.Π.), όταν συνιστούσε στους υποψήφιους συγγραφείς του βιβλίου να προβάλουν τις ομοιότητες μεταξύ αρχαίου και νέου λυρισμού, με το επιχείρημα της ψυχικής ενότητας του ανθρώπου μέσα στον χρόνο. Η μεν ψυχή ασφαλώς και έχει κάποιες σταθερές στον αιώνα τον άπαντα· για το σχολείο, όμως, και για μας, το πραγματικό ζητούμενο είναι τι ποίηση παράγεται από διαφορετικές προσωπικότητες σε διαφορετικές εποχές και σε διαφορετικούς πολιτισμούς. Ως «σπέρμα διαλόγου» (όπως θα έλεγε και ο Th. Zielinski) είναι αναμφισβήτητα παιδευτική η επισκόπηση των πιο ποικίλων μορφών που έχει πάρει ένα πολιτιστικό φαινόμενο σαν την ποίηση. Αυτό τουλάχιστον είναι που μετρά, όταν ασκούμε τη φιλολογία και αποφασίζουμε να κάνουμε μάθημα φιλολογικό, και όχι ψυχολογικό. Η φιλολογική έρευνα έχει δικαίωμα να παρεκκλίνει, και έχει συχνά παρεκκλίνει, προς τις απραπύς των ψυχολογικών ερμηνειών: και είναι όντως ακαταμάχητος ο πειρασμός να υποβάλεις σε φροϋδική, λ.χ., ανάλυση τα αριστουργήματα της παγκόσμιας λογοτεχνίας. Ελπίζω όμως ότι δεν είμαι ο μόνος που δεν βρίσκει ούτε παραγωγική ούτε σκόπιμη τη μεταφορά τέτοιων προσεγγίσεων και στο σχολικό μάθημα.

IV. Αρχαϊκός και νεότερος λυρισμός: το πρόβλημα της υποκειμενικότητας

Συνειδητή επιδίωξη στο νέο βιβλίο ήταν (σύμφωνα και με τις απόψεις που ανέπτυξα στην προηγούμενη ενότητα) να φανεί πως, σε αντιδιαστολή προς τον ατομοκεντρικό έως υποκειμενικό νεότερο λυρισμό, ο αρχαϊκός πρόδρομος του – ακόμη και στην περίπτωση της αιολικής μονωδίας (στην οποία ανήκουν και της Σαλπώς τα περιπαθή τραγούδια) – παραμένει ποίηση, που όχι μόνον δεν αποκόπτει τον ομφάλιο λώρο από την αρχαϊκή κοινωνία, αλλά αντίθετα εξαίρει τα στοιχεία εκείνα του ποιήματος που έχουν οικουμενική αξία.

Πάρτε, λ.χ., το τόσο χαρακτηριστικά σαλπικό *φαίνεται μοι κήνος ίσος θεοισιν*. Ούτε αυτό δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ποίημα προσωπικό - ιδιωτικό, όσο μεγάλος κι αν είναι ο πειρασμός να μεταφέρουμε αναχρονιστικά στο παρελθόν τα ισχύοντα σήμερα. Σύμφωνα με παλαιότερη υπόθεση, που την επιβεβαίωσαν και πρόσφατες μελέτες, η ορθή ανάγνωση του ποιήματος αφετηρία

πρέπει να έχει τα μέτρα της εποχής του και τις δικές της κοινωνικές συμβάσεις. Πρόκειται όχι για μια ιδιωτική κραυγή, αλλά για εγκωμιαστικής λειτουργίας άσμα ενταγμένο στο τυπικό ενός γάμου· τα μοτίβα και όλες οι ποιητικές του συμβάσεις εξηγούνται, με τον κατά βάση «παραδοσιακό χαρακτήρα» της ελληνικής ποίησης (όπως δέχεται και η ελληνική λαογραφία, από τον Νικόλαο Πολίτη και τον Στίλπωνα Κυριακίδη ως την Άλκη Νέστορος και τον Γρηγόρη Σηφάκη)¹⁰. Μιλούμε για ποίημα που ανήκει στην πολυπληθή κατηγορία των επιθαλαμίων — μολονότι είναι αναπόφευκτο ότι το μικρό αυτό αριστούργημα είναι από κάθε άποψη κάτι ασφαλώς μοναδικό.

Η σύγχυση της ατομικής ταυτότητας (ή προσωπικότητας), από τη μια, με την υποκειμενικότητα, από την άλλη, δεν είναι ασύνηθες φιλολογικό ολίσθημα: συχνά λέγεται άκριτα ότι το έπος είναι ποίηση δήθεν «αντικειμενική», ενώ η Λ.Π. «υποκειμενική», προφανώς με δύο κριτήρια: (α) ότι η πρώτη, από τεχνική άποψη, είναι ποίηση του τρίτου προσώπου, ενώ η δεύτερη, ποίηση του πρώτου, και (β) ότι το έπος δεν νοείται χωρίς τη μεσολάβηση της πλασματικής εκείνης κατάστασης στην οποία εντρυφά η συλλογική και απρόσωπη σκέψη — του μύθου — ενώ η Λ.Π. (αντικαθιστώντας την ποιητική ανωνυμία του έπους με τους επώνυμους ποιητές) ανακαλύπτει το ποιητικό υποκείμενο και τα πάθη του. Λέγεται, μάλιστα, ότι δεν είναι παράξενο ότι η ίδια αυτή εποχή που ανέδειξε μεγάλες προσωπικότητες συνέλαβε την έννοια της υποκειμενικότητας και το βάθος του ανθρώπινου εγώ. Στο νέο εγχειρίδιο τονίζεται πώς πρέπει να αποφεύγεται η κλασική αυτή σύγχυση, η οποία αποτελεί ζήτημα λυμένο τελεσίδικα ήδη προ του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, χάρις στις έρευνες μας πλειάδας από τους καλύτερους φιλόλογους, συμπεριλαμβανομένων του Eduard Fränkel και του Werner Jäger¹¹.

10. Πως οι έννοιες της «παραδοσιακής τυπολογίας» και της «ποιητικής ιδιοτυπίας» όχι μόνον ασυμβίβαστες δεν είναι μεταξύ τους, αλλά αντίθετα αλληλοσυμπληρώνονται, το διδαχθήκαμε καλά πια τόσο από τη φιλολογικά πολύπαθη περίπτωση του Ομήρου (μετά τις μελέτες του Milman Parry, που δεν αμφισβητούνται πλέον ούτε από τη γερμανική σχολή) όσο και από την περίπτωση του Πίνδαρου, ύστερα από τις δύο μελέτες του E. Bundy, για τη συμβατική δομή του ποιητικού είδους του «επινικίου». Γίνεται δεκτό ότι και οι δύο αυτοί ποιητές παρακολούθησαν τον ποιητικό κανόνα, αλλά διαχειρίστηκαν τον δεδομένο ποιητικό apparatus, έως τα όρια της «υπέρβασης» του — με αποτέλεσμα στους αιώνες που ακολούθησαν και του Ομήρου το έπος και του Πίνδαρου το χορικό άσμα θεωρήθηκαν καθαρώς *προσωπική δημιουργία*, με το νόημα της μετά τον ρομαντισμό εποχής.

11. Τελευταία με το ζήτημα αυτό έχει ασχοληθεί διεξοδικά και πολύ πειστικά από την άποψη της συγκριτικής φιλολογίας ο Paul A. Miller, *Lyric Texts and Lyric Consciousness*, Λονδίνο και Ν. Υόρκη 1994.

Αποτελεί, λοιπόν, κοινή διαπίστωση των μελετητών τόσο της ποίησης όσο και των εικαστικών τεχνών της αρχαϊκής εποχής (και του πρώιμου κλασικού αιώνα) ότι ατομική σφραγίδα του δημιουργού τους έχουν και η τέχνη και η ποίηση· χάρη σ' αυτήν άλλωστε διακρίνεται χωρίς δυσκολία ο ένας τεχνίτης ή ποιητής από τον άλλο. Εντελώς άλλο πράγμα είναι όμως να μιλά ο ποιητής (ανεξαρτήτως του προσώπου στο οποίο γράφει: πρώτου, δεύτερου ή τρίτου) για τον εαυτό του, υπό τη στενότερη έννοια του όρου, για το καθαρώς ιδιωτικό με τρόπο αυστηρώς ιδιωτικό, έτσι ώστε ελάχιστους να ενδιαφέρει πλην του ενός συγκεκριμένου υποκειμένου. Τέτοιος ποιητής δεν είναι σε καμία περίπτωση ο αρχαϊκός ποιητής, όπως υπέδειξα και παραπάνω· απόδειξη τούτου είναι ότι στην αρχαιότητα κατατασσόταν στην κατηγορία των «δημιουργών», των δημόσιων δηλαδή λειτουργών.

Υπό την έννοια αυτή, δεν γίνεται δεκτή πλέον η παλαιότερη θέση ότι ο αρχαϊκός λυρισμός αποτελεί *βιοματική ποίηση* — ούτε, επομένως, ότι, για την προσπέλασή της ως συνολικού ποιητικού φαινομένου, μπορεί να εφαρμοστεί η γνωστή από τον 19ο αιώνα *βιογραφική μέθοδος*, που χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον κάποτε από τον Wilamowitz και τους οπαδούς του (στην Ελλάδα, μεταξύ άλλων, και από τον Ι.Θ. Κακριδή). Κάτι τέτοιο όχι μόνον δεν βοηθά, αλλά παραπλανά. Επιφανές παράδειγμα: η περίπτωση του πινδαρικού επινικίου, δείγματα του οποίου περιλαμβάνονται και στο σχολικό ανθολόγιο· χάρη στις εργασίες του Elroy Bundy και της Mary Lefkovich, μεταξύ άλλων, έχει αποδειχτεί περίρρανα ότι η δημοφιλής παλαιότερα «βιογραφική εξήγησή» του είναι ανίκανη να βοηθήσει στην κατανόηση του έργου του κορυφαίου των εννέα λυρικών¹².

V. Η κατασκευαστική ιδιορρυθμία της Λυρικής Ποίησης.

Έπος = narratio, Λυρική Ποίηση = descriptio

Για να πληρωθεί, τέλος, το διαπιστωμένο γενικότερο έλλειμμα στις μαθητικές γνώσεις ως προς τα δομικά χαρακτηριστικά των γενών της ποίησης, καταβάλλεται στο νέο βιβλίο προσπάθεια για τη μύησή του στην κατασκευαστική της Λ.Π. Ως αφετηρία και αντίστιξη πάλι χρησιμεύει το έπος. Δίνουμε το βασικό σημειολόγιο των καταστατικής αξίας ομοιοτήτων και διαφορών μεταξύ Λ.Π. και έπους. Ιδιαίτερα επιμένουμε σε ένα από τα σημεία του καταλόγου

12. Εντελώς ξέχωρο ζήτημα είναι αν, για την πρόσληψη της ποίησης γενικά, προαπαιτούμενο αποτελεί η ύπαρξη αντίστοιχου βιοματικού αποθέματος εκ μέρους του ακροατηρίου. Είναι γνωστό ότι, από την άποψη αυτή, τα παιδιά της σχολικής ηλικίας δεν αποτελούν το καλύτερο ακροατήριο για την ποίηση των αρχαίων, η οποία κάθε άλλο είναι, βέβαια, παρά ποίηση για παιδιά ή για εφήβους.

αυτού¹³: στην κεντρική διάκριση μεταξύ επικής α φ ή γ η σ ης και λυρικής π ε ρ ι γ ρ α φ ή ς. Τούτο γίνεται όχι με την αφηρημένη γλώσσα της ποιητικής θεωρίας, αλλά με σύντομο σχολιασμό δύο μικροκειμένων που παρατίθενται. Το ένα είναι από τη μεσαιωνική μας γραμματεία (ένα απόσπασμα από τη *Διήγηση Απολλωνίου του Τυρίου*) και το άλλο από τη νεοελληνική (το υπ' αρ. 7 ποίημα από τις «*Εκατό φωνές*» του Κωστή Παλαμά). Στη σύντομη ανάλυσή τους φανερώνεται ο αρχέτυπος και των δύο, ότι δηλαδή το πρώτο κινείται μέσα στον χρόνο, ενώ το δεύτερο μέσα στον χώρο. Η κίνηση στην πρώτη περίπτωση πραγματοποιείται με άξονα την αλληλοδιαδοχή των ρημάτων των κύριων προτάσεων· στη δεύτερη, με χρήση των αφθονούντων ονομαστικών μερών του λόγου (ουσιαστικού, επιθέτου και των συντακτικών ισοδυνάμων του δευτέρου). Πρβ. το:

*Επτά ημέρας εκάμασιν, την θάλασσαν περνούσιν,
και μετά ταύτα εγείρεται ο νότος ο βιαίος
και κάμνει κλύδωνα βαρύ και ταραχήν και σκότος,
κι επήρεν τους και ευρέθησαν στον κόλπον της Αττάλειας.*

και το

*Αγνάντια το παράθυρο· στο βάθος
ο ουρανός, όλο ουρανός, και τίποτ' άλλο·
κι ανάμεσα, ουρανόζωστον ολόκληρο,
ψηλόλιγνο ένα κυπαρίσσι· τίποτ' άλλο.
Και ή ξάστερος ο ουρανός ή μαύρος είναι,
στη χαρά του γλανκού, σης τρικυμιάς το σάλο,
όμοια και πάντα αργολυγιάει το κυπαρίσσι,
ήσυχο, ωραίο, απελπισμένο. Τίποτ' άλλο.*

Μετά τη βασική αυτή διάκριση, φυσικά και τονίζεται ότι καθαρώς περιγραφικά ποιήματα δεν υπάρχουν, όπως δεν υπάρχουν ούτε αμιγείς αφηγήσεις, πλην ακραίων περιπτώσεων. Ανάλογα με την ποσοστιάα σύσταση ενός ποιήματος σε περιγραφή, αφήγηση ή και δραματική ανταλλαγή, δικαιούται κανείς να το χαρακτηρίσει «λυρικό» (δηλαδή λυρικότροπο), «επικό» (επικότροπο) κ.ο.κ. Από την άλλη μεριά, έντονα «δραματικό» στοιχείο περιέχουν οι νεοελληνικές

13. Πληρέστερες εξηγήσεις δίνονται στην Εισαγωγή και στο εσωτερικό της *Λυρικής Ποίησης* μου. Από την ξενόγλωσση βιβλιογραφία ξεχωρίζω εδώ: E. Lämmert, *Bauformen des Erzählens*, Στουτγάρδη 1955 (πολλά ξανατυπώματα)· W. Kayser, *Das sprachliche Kunstwerk*, Μόναχο 1938.

μπαλάντες (του τύπου, λ.χ., του νεκρού αδελφού). Την εικόνα συμπληρώνουν άλλα δομικά χαρακτηριστικά της Λ.Π., που θίγονται με απλό και κατανοητό (ελπιζουμε) τρόπο, όπως η ιδεολογία του εφήμερου που συνδέεται με τη βραχύτητα του λυρικού ποιήματος κ.ο.κ.

Συμπερασματικά

Προσπάθησα να δείξω τι κομίζει το νέο βιβλίο Λ.Π. Πάνω απ' όλα εκφράζει την έμπρακτη πίστη μας στην αρχή της ισορροπίας που πρέπει να διακρίνει ένα βιβλίο διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών κειμένων από το πρωτότυπο. Σύμφωνα με την αρχή αυτή, η απομόνωση και επεξεργασία του παιδευτικού μηνύματος δεν επιτρέπεται να απουσιάζουν ή να είναι υποβαθμισμένα: ούτε όμως και να γίνονται εις βάρος της γλωσσικής επεξεργασίας και της αναγνωστικής ακρίβειας των κειμένων. Ελπίζω να έχει, επίσης, φανεί το μέγιστο μάθημα: ότι, δηλαδή, ο αρχαίος ποιητής όχι μόνον δεν υποκειμενικοποιεί τον εξωτερικό κόσμο, αλλά αντίθετα αντικειμενικοποιεί τον εσωτερικό του πλούτο, για να τον καταστήσει νόμισμα ευρείας κυκλοφορίας. Σ' αυτή την καθολικότητα, που διακρίνει τα πνευματικά προϊόντα της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής (και που εξηγεί τη διαχρονική γοητεία που άσκησε η αρχαία ποίηση στη δυτική παιδεία), εξαίρεση δεν αποτελεί η αρχαϊκή Λ.Π. (Γι' αυτά ακριβώς τα στοιχεία αξίζει να μελετάται και στα δικά μας σχολεία το μήνυμα της Λ.Π. ισότιμα με την επική και τη δραματική ποίηση.) Ταυτόχρονα, όμως, με κατάλληλο σχολιασμό κάποιων δειγμάτων λυρικών κειμένων, μπορεί: (α) να υπηρετηθεί η γενικότερη μέριμνα του σχολείου για εμβάθυνση στον γλωσσικό και εκφραστικό πλούτο της ελληνικής με τη βοήθεια της αρχαίας ελληνικής και (β) να δοθεί αφορμή για μια χρήσιμη άσκηση στην αναγνωστική ακρίβεια, προπαιδευτικής, πιστεύουμε, αξίας για όλα τα άλλα μαθήματα — και όχι μόνον για τα φιλολογικά.

Η μεταγραφή ελληνικών κύριων ονομάτων στην αγγλική γλώσσα

Ντέιβιντ Κόνολι

Ευρωπαϊκό Κέντρο Μετάφρασης Λογοτεχνίας

Περίληψη

Η εργασία μου αυτή έχει ως αφετηρία την παρατήρηση ότι δεν υπάρχει συνέπεια ή γενική συμφωνία στον τρόπο που τα ελληνικά κύρια ονόματα (ανθρωπωνύμια και τοπωνύμια) μεταγράφονται στην αγγλική γλώσσα. Η απροθυμία ή η αδυναμία των μεταφραστών και ελληνιστών να ακολουθήσουν τα υπάρχοντα πρότυπα μετατροπής του ελληνικού αλφαβήτου με λατινικούς χαρακτήρες και η ανεπάρκεια των ίδιων των προτύπων έχουν σοβαρές συνέπειες σε πολλούς τομείς της μετάφρασης και των νεοελληνικών σπουδών: στη μεταγραφή των κύριων ονομάτων σε ανθολογίες, βιβλιογραφίες και μυθιστορήματα, στη βιβλιοθηκονομία και σε νομικά και εμπορικά έντυπα. Παρά την ύπαρξη διάφορων προτύπων μετατροπής, τα οποία βασίζονται κυρίως στις αντίστοιχες φωνητικές αξίες των ελληνικών και λατινικών χαρακτήρων, κανένα απ' αυτά δεν λαμβάνει υπόψη του ορισμένους άλλους παράγοντες που παίζουν ωστόσο σημαντικό ρόλο στη μεταγραφή των κύριων ονομάτων. Οι παράγοντες αυτοί αφορούν την ιστορική και καθιερωμένη γραφή του ονόματος, την οπτική του εικόνα, την ιδιαίτερη προτίμηση του καθενός όσον αφορά τη μεταγραφή του ονόματός του και την ομοιότητα με αντίστοιχα ξένα ονόματα. Στην εργασία μου αυτή παρουσιάζω μερικά από τα προβλήματα αυτά και εξετάζω τους διάφορους παράγοντες που εμπλέκονται στη διαδικασία μετατροπής.

1. Εισαγωγή

Σύμφωνα με τους Hervey και Higgins (1992:29), μεταγραφή υφίσταται όταν «...με βάση ορισμένα συστήματα μετατροπής, αλλάζει η ηχητική/γραφική μορφή ενός ονόματος του κειμένου-πηγής, ώστε αυτό να εναρμονίζεται με

τα σχήματα προφοράς και ορθογραφίας της γλώσσας-στόχου». Στην περίπτωση των ελληνικών, αυτή η μετατροπή έχει να κάνει με ονόματα που όχι μόνο ανήκουν σε διαφορετική γλώσσα, αλλά επιπλέον σε διαφορετικό αλφάβητο¹. Η απουσία ενός κοινώς αποδεκτού προτύπου μεταγραφής ελληνικών κύριων ονομάτων, αλλά και των ελληνικών λέξεων γενικότερα, με λατινικούς χαρακτήρες έχει αναγκάσει διάφορους οργανισμούς να δημιουργήσουν τα δικά τους συστήματα (σε διαφορετικές χώρες αλλά και κάποτε μέσα στην ίδια χώρα), τα οποία συνήθως είναι ασύμβατα και μη αντιστρεπτά². Στην Ελλάδα το πρότυπο μεταγραφής που προτείνει ο Ελληνικός Οργανισμός Τυποποίησης (ΕΛΟΤ 743) περιγράφει μια «μη αντιστρεπτή μέθοδο μεταγραφής του ελληνικού αλφαβήτου με χαρακτήρες του λατινικού» και χρησιμοποιείται στην αναγραφή με λατινικούς χαρακτήρες των τοπωνυμίων σε χάρτες και πίνακες σήμανσης οδών, στη μεταγραφή με λατινικούς χαρακτήρες των στοιχείων ταυτότητας προσώπων, δηλαδή στη μεταγραφή των ονομάτων, επωνύμων, πατρωνύμων, μητρωνύμων, ονομάτων συζύγων, επωνύμων «γένους» και τόπων γέννησης, και στη μεταγραφή με λατινικούς χαρακτήρες των εμπορικών επωνυμιών νομικών προσώπων³.

Εκτός του ελληνικού προτύπου ΕΛΟΤ 743, υπάρχουν κι άλλα πρότυπα μετατροπής, όπως αυτό του Διεθνούς Οργανισμού Τυποποίησης (ISO 843), το οποίο αποτελεί και το Βρετανικό Πρότυπο (BS 2979), και αυτά της Βιβλιοθήκης του Κογκρέσου, των Βιβλιοθηκών του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης και το BL 75, το οποίο είναι ένα παλιό σύστημα που χρησιμοποιείται από τη Βρετανική Βιβλιοθήκη. Σ' αυτά θα πρέπει να προσθέσουμε και τα προτεινόμενα από επιστημονικά περιοδικά συστήματα, όπως το σύστημα του *Byzantine and Modern Greek Studies* και του *Journal of Modern Greek Studies*, τα οποία χρησιμοποιούνται ποικιλοτρόπως από ελληνοιστές⁴. Το γεγονός ότι

1. Η αυξανόμενη χρήση των Greeklish στην ηλεκτρονική επικοινωνία έχει δώσει μια νέα διάσταση στο ζήτημα της μεταγραφής ελληνικών λέξεων. Αυτός ο νέος τύπος «φραγκολεβαντίνικων» ήδη αποτελεί θέμα επιστημονικής μελέτης (βλ. Σταμάτη 1999).

2. Βλ. Ridley (1994: 171) σχετικά με το «Project Helen», ερευνητικό πρόγραμμα που εξετάζει τα προβλήματα μεταγραφής του ελληνικού αλφαβήτου.

3. Περιγράφει επίσης μια αντιστρεπτή μέθοδο μεταγραμματισμού, αν και η μόνη διαφορά των δύο μεθόδων έγκειται στη χρήση ενός μόνο διακριτικού σημείου (υπογράμμιση) στην αντιστρεπτή μέθοδο. Σ' αυτό το άρθρο δεν ασχολούμαι με τα συστήματα μετατροπής που στοχεύουν στο να καταστήσουν δυνατή τη μονοσήμαντη επάνοδο στην αρχική γραφή της λέξης, πράγμα σημαντικό για την τεκμηρίωση και τη βιβλιοθηκονομία, όπου οι ελληνικές λέξεις πρέπει να αποκατασταθούν στην αρχική τους μορφή από πρόσωπα που δεν γνωρίζουν την ελληνική γλώσσα ή από μηχανές.

4. Η Van Dyck (1998: xiii), π.χ., δηλώνει πως χρησιμοποίησε στις περισσότερες περιπτώσεις το φωνητικό σύστημα (sic) του *Journal of Modern Greek Studies*.

χρησιμοποιούνται διάφορα συστήματα μετατροπής ελληνικών σε λατινικούς χαρακτήρες δεν είναι βέβαια επιθυμητό και αποτελεί αιτία της ασυνέπειας που υφίσταται. Τα παραδείγματα ασυνέπειας πολλαπλασιάζονται στην περίπτωση των κύριων ονομάτων (ανθρωπωνυμίων και τοπωνυμίων). Στην εργασία μου αυτή θα εστιάσω το ενδιαφέρον μου αποκλειστικά σε ανθρωπωνύμια, χρησιμοποιώντας παραδείγματα από το χώρο της ελληνικής λογοτεχνίας⁵ και αναφερόμενος στο ελληνικό πρότυπο μετατροπής (ΕΛΟΤ 743). Επιπλέον, θα υποδείξω ορισμένους σημαντικούς παράγοντες οι οποίοι σχετίζονται με τη μεταγραφή των κύριων ονομάτων, αλλά δεν λαμβάνονται δυστυχώς υπόψη από τα διάφορα συστήματα μετατροπής.

2. Η πηγή των προβλημάτων

Μια σημαντική πηγή προβλημάτων όσον αφορά τη μεταγραφή των ελληνικών ονομάτων είναι το φαινόμενο που είναι γνωστό ως «ιωτακισμός», δηλαδή η προφορά των φωνηέντων η, υ, ι και των δίψηφων φωνηέντων ει, οι, υι, τα οποία είχαν το καθένα την ξεχωριστή του φωνητική αξία στα αρχαία ελληνικά, ως ι /i/ στα νέα ελληνικά. Επιπλέον, τώρα τα δίψηφα φωνήεντα αι, οι, και ει (δίφθογγοι στα αρχαία ελληνικά) αποτελούν μονόφθογγο (ai /ε/, oi /i/ και ει /i/): το υ στους συνδυασμούς αυ, ευ και ηυ προφέρεται σαν f ή v, όταν ακολουθεί φωνήεν ή ηχηρό σύμφωνο. Η διάκριση που υπήρχε στα αρχαία ελληνικά ανάμεσα στα μακρά και στα βραχέα (ω, ο και η, ε) δεν υφίσταται πια. Τα προβλήματα επομένως προκύπτουν λόγω του ότι η ιστορική ορθογραφία δεν αντανακλά πλέον τις φωνητικές διαφορές. Με άλλα λόγια, αν και η ορθογραφία στα νέα ελληνικά παραμένει η ίδια, το γεγονός ότι η προφορά έχει διαφοροποιηθεί δημιουργεί σοβαρά προβλήματα κατά τη μεταγραφή.

Προβλήματα όμως προκύπτουν και όταν τα σύμφωνα προφέρονται διαφορετικά, αναλόγως με τη θέση τους στη λέξη και το συνδυασμό τους με άλλα σύμφωνα ή φωνήεντα. Για παράδειγμα, το γ (=g) αλλά το γγ (=ng), γκ (=gk), γξ (=nx), γχ (=nch) και γι (=gi) και είναι συνδυασμοί που έχουν τη δική τους ξεχωριστή φωνητική αξία (βλ. Pring 1982: xiv-xvi), την οποία δεν αποδίδει ή δεν αποδίδει σωστά η μεταγραφή με λατινικούς χαρακτήρες. Το ίδιο συμβαίνει με τους συνδυασμούς ντ (=nt) και μπ (=b ή mp) που διαφοροποιούν την προφορά τους αναλόγως του αν βρίσκονται στην αρχή ή στο

5. Το πρόβλημα έχει σοβαρό αντίκτυπο και σε άλλα πεδία. Πολύ συχνά κύρια ονόματα μετατρέπονται με σκοπό να μοιάζουν με τα αντίστοιχα ονόματα της γλώσσας-στόχου. Έτσι, κάθε ευρωπαϊκή γλώσσα ενδέχεται να έχει μια διαφορετική εκδοχή του ίδιου ελληνικού ονόματος. Το φαινόμενο γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτό στους καταλόγους των βιβλιοθηκών.

μέσο της λέξης. Πάντως προβλήματα υφίστανται και με άλλα σύμφωνα τα οποία θα περίμενε κανείς ότι μετατρέπονται εύκολα. Για παράδειγμα, τα γ, κ, λ, π, ρ και τ δεν παράγουν τον ίδιο ήχο με τα λατινικά g, k, l, p, r και t (τα οποία τυγχάνει να είναι τα πλησιέστερα αντίστοιχά τους). Παρομοίως το δ δεν αποδίδεται προφανώς κατάλληλα με το d, και το σ /s/ δεν αποδίδεται πάντα σωστά με το s, καθώς σε μερικές περιπτώσεις αντιστοιχεί με το ss ή το z. Επιπλέον επιπλοκές προκύπτουν με τα σύμφωνα που αντιστοιχούν σε περισσότερο από ένα λατινικά σύμφωνα, όπως λ.χ. το κ = c ή k, χ = ch ή h, φ = ph ή f.

Για καθέναν από τους χαρακτήρες και τους συνδυασμούς χαρακτήρων που αναφέρθηκαν πιο πάνω τα διάφορα συστήματα μετατροπής προσφέρουν ένα λατινικό χαρακτήρα ο οποίος όμως δεν αντιστοιχεί φωνητικά στον εκάστοτε ελληνικό. Για παράδειγμα, το δίψηφο φωνήεν αι, αποδίδεται ως ai στο ελληνικό πρότυπο ΕΛΟΤ 743, παρά το ότι η φωνητική του αξία είναι /ε/. Παρομοίως το υ αποδίδεται ως y, αν και η φωνητική του αξία είναι /i/, το ντ ως nt, παρά το ότι αναλόγως της θέσης του στη λέξη προφέρεται /d/ (στην αρχή) και /nd/ (στο μέσο της λέξης) κτλ.⁶ Παρά ταύτα θα έπρεπε, θεωρητικά τουλάχιστον, να μην υφίσταται τόσο μεγάλη ασυνέπεια, καθώς οποιοδήποτε όνομα μπορεί να μεταγραφεί ακολουθώντας απλώς ένα από τα προαναφερθέντα πρότυπα. Στην πραγματικότητα όμως τα προβλήματα και οι ασυνέπειες εξακολουθούν να προκύπτουν για διάφορους λόγους, εκ των οποίων ο πλέον εμφανής είναι ότι οι μεταφραστές και οι ελληνιστές είτε δεν είναι συνεπείς όσον αφορά τη χρήση του προτύπου μεταγραφής που επέλεξαν είτε απλώς προτιμούν να αγνοούν τα υπάρχοντα συστήματα προς χάριν ενός «συστήματος» δικής τους επινοήσης.

3. Προβλήματα μεταγραφής και εμπλεκόμενοι παράγοντες

Το θέμα της συνέπειας στη μεταγραφή των ελληνικών ονομάτων στα αγγλικά απασχολεί όλους τους μεταφραστές και τους επιστήμονες που εργάζονται στον χώρο των νεοελληνικών σπουδών⁷. Σε μια σύντομη σημείωση στην Ανθολογία του της Σύγχρονης Ελληνικής Ποίησης ο Friar (1973: 681) δηλώνει πως «οι ελληνικές λέξεις και τα ελληνικά κύρια ονόματα της ανθολογίας

6. Η μετατροπή των ελληνικών ονομάτων σε λατινικούς χαρακτήρες γίνεται σύμφωνα με το ελληνικό πρότυπο (ΕΛΟΤ 743). Όλες οι φωνητικές μεταγραφές έγιναν σύμφωνα με τις φωνητικές αξίες των ελληνικών χαρακτήρων που παραθέτει ο Pring (1982: xiv-xvi).

7. Βλ. Politis (1973: 14) και Μπαμπινιώτης (1995: 21).

έχουν μεταγραφεί με κριτήριο τη φωνητική τους απόδοση, έτσι ώστε να πλησιάζουν όσο το δυνατόν περισσότερο την ελληνική τους προφορά, «αν και δεν ήταν εφικτό να διατηρηθεί μια συνέπεια» (δική μου έμφαση). Παρομοίως ο Doulis (1977: ix), στη σχετική του σημείωση για τη μεταγραφή των ελληνικών, παραδέχεται πως δεν κατόρθωσε να είναι όσο συνεπής και σαφής θα έπρεπε, και δηλώνει πως «όπως και οι περισσότεροι νεοελληνιστές επικαλούμαι και εγώ ελαφρυντικά» και παραδόξως καταλήγει πως «το πλέον συνεπές σύστημα είναι αυτό που επινόησε ο Friar και ίσως θα έπρεπε κι εμείς οι υπόλοιποι νεοελληνιστές να το υιοθετήσουμε». Στον κατάλογό της με τις αγγλικές πηγές που είναι χρήσιμες για τη μελέτη της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας η Philippides (1990: xi) εκφράζει την προτίμησή της για το σύστημα του Politis (βλ. παρακάτω), αν και εκφράζει επιφυλάξεις για τη συνέπεια του συστήματος. Σημειώνει κι εκείνη πως «στη σύνταξη του κεφαλαίου που αφορά τους συγγραφείς και του ευρετηρίου, προκύψανε δυσκολίες λόγω της έλλειψης μιας καθιερωμένης μεταγραφής στα αγγλικά των ονομάτων των Ελλήνων συγγραφέων. Η δημιουργία ενός τέτοιου προτύπου θα αποτελούσε ένα χρήσιμο εργαλείο και ελπίζουμε πως βιβλιοθηκάριοι, βιβλιογράφοι και φιλόλογοι θα φτάσουν σε ένα από κοινού αποδεκτό συμπέρασμα». Τέλος, σε μια πιο πρόσφατη σχολιασμένη βιβλιογραφία σχετικά με ελληνικά βιβλία που μεταφράστηκαν στα αγγλικά, ο Constantinides (2000: 3) επίσης επισημαίνει το πρόβλημα, ισχυριζόμενος πως «δεν υπάρχει καθιερωμένο σύστημα μεταγραφής ελληνικών ανθρωπωνυμίων και τοπωνυμίων στα αγγλικά». Φυσικά ο ισχυρισμός αυτός είναι αβάσιμος, διότι, όπως προανέφερα, υπάρχουν διάφορα συστήματα μεταγραφής. Τα προβλήματα προκύπτουν ακριβώς επειδή υπάρχουν περισσότερα από ένα πρότυπα και επειδή οι μεταφραστές και οι ελληνοιστές δεν τα χρησιμοποιούν με την απαιτούμενη συνέπεια.

Για να δώσω κάποια ιδέα σχετικά με τις ασυνέπειες που προκύπτουν λόγω της αδυναμίας των μεταφραστών και των ελληνοιστών να ακολουθήσουν ένα συγκεκριμένο πρότυπο, θα αναφερθώ σε έναν κατάλογο ελληνικών λογοτεχνικών βιβλίων μεταφρασμένων στα αγγλικά που εκδόθηκαν από τον *ιδιο* εκδοτικό οίκο (Kedros Modern Greek Writers Series). Εκεί λοιπόν βρίσκουμε τα ονόματα: (Petros) Abatzoglou αλλά (Iakovos) Kambanellis, Giorgos (Heimonas) αλλά Yorgos (Ioannou), Costis (Gimosoulis) αλλά Kostas (Mourselas), (Marios) Hakkas αλλά Christoforos (Milionis), (Andreas) Franghias αλλά (Costis) Gimosoulis. Όσο για το *Eugenia* (Fakinou), αυτό μάλλον αποτελεί προσπάθεια εξαγγλισμού παρά μεταγραφής του ελληνικού ονόματος (Evgjenia).

Το λάθος βέβαια δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο στους μεταφραστές και τους ελληνοιστές αλλά και στην ανεπάρκεια των ίδιων των συστημάτων. Τα προβλήματα και η ασυνέπεια προκύπτουν λόγω του ότι τα συστήματα μετατροπής βασίζονται σε μια αντιστοιχία ανάμεσα στους ελληνικούς και τους

λατινικούς χαρακτήρες, ενώ στην περίπτωση των κύριων ονομάτων υπάρχουν κι άλλοι σημαντικοί παράγοντες που εμπλέκονται, πέρα από τον φωνητικό, όπως π.χ. η ιστορική ή καθιερωμένη ορθογραφία, η οπτική απεικόνιση της λέξης, η ιδιαίτερη προτίμηση του καθενός όσον αφορά τη μεταγραφή του ονόματός του και η ομοιότητα με το αντίστοιχο αγγλικό όνομα.

Επομένως, πέρα από τον φωνητικό παράγοντα, ο Friar στην ανθολογία του λαμβάνει υπόψη και την προσωπική προτίμηση των ποιητών και σέβεται την ιστορική ή καθιερωμένη ορθογραφία των ονομάτων (βλ. Friar 1973: 681). Ο Doulis (1977: ix-x) εξηγεί πως προσπάθησε να σεβαστεί τον ήχο των λέξεων (φωνητικός παράγοντας), καθώς επίσης «το πώς φαίνονται οι λέξεις μετά τη μεταγραφή» (οπτικός παράγοντας). Επιπλέον, εξηγεί ότι τήρησε την ορθογραφία των ονομάτων που είχαν μεταγραφεί στα αγγλικά στο παρελθόν (καθιερωμένη ορθογραφία). Ο Politis (1973: xiii), στο *Σημειώσεις για τη Μεταγραφή*, ξεκινά όπως και άλλοι ελληνοιστές με τη δήλωση ότι «...δεν υπάρχει καθιερωμένο σύστημα για τη μεταγραφή των ελληνικών κύριων ονομάτων στις ξένες γλώσσες...» και εξηγεί ότι προχώρησε «βάσει δύο αρχών, ότι η μεταγραφή, πρώτον, θα πρέπει να αποδίδει τη σύγχρονη προφορά και όχι την ιστορική ορθογραφία (Politis όχι Polites) και, δεύτερον, θα πρέπει ταυτοχρόνως να διατηρεί *την οπτική εικόνα της λέξης*» (δική μου έμφαση). Σε αντίθεση με τον Friar πάντως, ο Politis δεν λαμβάνει υπόψη την προσωπική προτίμηση των συγγραφέων και εξηγεί ότι χρησιμοποιεί αυτό το σύστημα μόνο σε σχέση με τα κύρια ονόματα αγνοώντας τις μεταγραφές των ίδιων των συγγραφέων (π.χ. Calbo, Coray, Cavafy). Κατόπιν παρουσιάζει ένα δικό του σύστημα μεταγραφής ελληνικών χαρακτήρων, οι οποίοι, όπως λέει ο ίδιος, δεν έχουν ακριβή αντιστοιχία στο λατινικό αλφάβητο. Πιο πρόσφατα ο Beaton (1994: xiii) επίσης τονίζει ότι δεν υπάρχει ικανοποιητικό σύστημα μεταγραφής των ελληνικών σε λατινικούς χαρακτήρες και κατόπιν εκφράζει τη δική του προτίμηση για ένα σύστημα μεταγραφής ελληνικών κύριων ονομάτων. Εξηγεί πως «... υιοθέτησα την αρχή ότι, εκεί όπου υπάρχει καθιερωμένη ορθογραφία στ' αγγλικά, αυτή διατηρείται (“Athens”, “Cavafy”, όχι “Athina”, “Kavafis”). Αλλιώς, η μεταγραφή γίνεται κυρίως με βάση τη φωνητική απόδοση αλλά με μερικές παραχωρήσεις που αφορούν την ελληνική ορθογραφία».

Γενικά, οι περισσότεροι μεταφραστές θα προτιμούσαν, νομίζω, τη μεταγραφή που αποδίδει τη σύγχρονη προφορά, όταν πρόκειται για ονόματα χαρακτήρων σε μυθιστορήματα και συγγραφέων, εφόσον δεν εμπλέκονται άλλοι παράγοντες. Όσο πιο σύγχρονο και ανοίκειο είναι ένα όνομα, τόσο πιο ακριβής μπορεί και πρέπει να είναι η μεταγραφή του. Παρ' όλα αυτά, στη μεταγραφή ελληνικών κύριων ονομάτων εμπλέκονται άλλοι παράγοντες, όπως ανέφερα προηγουμένως, οι οποίοι βαραίνουν περισσότερο. Θα τους δούμε ευθύς αμέσως.

3.1. Φθόγγοι φωνηέντων

Το ελληνικό πρότυπο ΕΛΟΤ 743 αποδίδει τα ελληνικά φωνήεντα η, ι, υ με τα λατινικά *i*, *i* και *y* αντιστοίχως, παρά το ότι η φωνητική τους αξία είναι η ίδια, δηλαδή /i/. Επομένως, η μεταγραφή του ονόματος (Γεώργιος) Βιζυηνός θα ήταν *Vizyinos*, σύμφωνα με το πρότυπο ΕΛΟΤ 743, αλλά *Viziinos* σύμφωνα με τα κριτήρια της αντίστοιχης φωνητικής αξίας. Επιπλέον, συναντούμε και το *Vizinos*⁸ (πιθανόν για να αποφευχθεί για αισθητικούς λόγους ο συνδυασμός *ii*, ο οποίος δεν συνηθίζεται στα αγγλικά), καθώς επίσης και το *Vizyenos* (το οποίο μάλλον αντανάκλα το γεγονός ότι στα αρχαία το η ήταν μακρό φωνήεν, αντίστοιχο ενός μακρού ε)⁹. Η μεταγραφή του η σε ε (που αποδίδει την ορθογραφία και ακολουθεί την αρχαία παρά τη νέα ελληνική προφορά) αποτελεί βασική αιτία της ασυνέπειας που χαρακτηρίζει τη μεταγραφή της τελευταίας συλλαβής πολλών ελληνικών επιθέτων. Για παράδειγμα, βλέπουμε *Athanasiades* αντί για *Athanasiadis* (ΕΛΟΤ 743) και *Charalambides* αντί για *Charalambidis*, *Drosines* αντί για *Drosinis*, *Valaorites* αντί για *Valaorititis* κτλ. Παρόμοιο παράδειγμα ασυνέπειας συναντούμε στη μεταγραφή μικρών ονομάτων όπως το Δημήτρης, για το οποίο έχουμε *Dimitris* (ΕΛΟΤ 743), καθώς επίσης και *Demetris* (αφήστε δε τα *Demetrius*, *Dhimitris* και *Dimitri*).

Για τα δίψηφα φωνήεντα ει, οι, υι το ελληνικό πρότυπο ΕΛΟΤ 743 προτείνει ως αντίστοιχους λατινικούς χαρακτήρες τα *ei*, *oi*, *yi*, παρά το ότι και τα τρία φωνήεντα έχουν και πάλι την ίδια φωνητική αξία /i/. Στην περίπτωση του διψήφου ει, αυτό οδηγεί σε ασυνέπειες του είδους: (Γιώργος) Χειμωνάς ως ταυτοχρόνως *Himonas* και *Heimonas* (επίσης συναντάται ως *Chimonas* και *Cheimonas*) ή (Ανδρέας) Εμπειρικός ως ταυτοχρόνως *Embirikos* και *Embeirikos* (επίσης συναντάται ως *Emberikos* και *Embiricos*). Σ' αυτές τις περιπτώσεις η μεταγραφή του διψήφου ει σε *ei* μάλλον επηρεάζεται από τον παράγοντα που αναφέρει ο Politis σχετικά με «τη διατήρηση της οπτικής εικόνας» και από αυτό που ο Beaton ονομάζει «παραχώρηση που αφορά την ορθογραφία της ελληνικής λέξης»¹⁰. Αυτός ο επιπλέον παράγοντας είναι ιδιαίτερα εμφανής στην περίπτωση του διψήφου οι. Για το επίθετο, π.χ., (Ζήσης) Οικονόμου η μεταγραφή θα μας έδινε το *Oikonomou* (ΕΛΟΤ 743).

8. Όλα τα παραδείγματα ελληνικών ονομάτων μεταγραμμένων στην αγγλική είναι παρμένα από δημοσιευμένες πηγές και βρίσκονται στο ευρετήριο της Philippides (1990: 229-248).

9. Το επίθετο (Στρατής) Μυριβήλης είχε, περιέργως, καλύτερη τύχη και μεταγράφεται συστηματικά ως *Myrivilis*.

10. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Beaton γράφει «*Embirikos*» αλλά «*Heimonas*». Ο Politis γράφει «*Embirikos*».

Αντιθέτως, συχνά βλέπουμε *Econoμου* (με *e* και *c*), πράγμα που μάλλον αντανακλά το γεγονός ότι η προφορά του ελληνικού επιθέτου και της αγγλικής λέξης «*economic*», που έχει την ετυμολογία της στο ελληνικό «οικονομικός», είναι παραπλήσια. Αυτός ο παράγοντας, που αφορά την ομοιότητα ή τη συγγένεια της ελληνικής λέξης με μια αγγλική λέξη ή ένα αγγλικό όνομα, παίζει σημαντικό ρόλο στη μεταγραφή των κύριων ονομάτων, καθώς διευκολύνει τον αναγνώστη και στην αναγνώριση αλλά και στην προφορά.

Το δίψηφο φωνήεν *ai* (ΕΛΟΤ 743), αν και η φωνητική του αξία είναι /ε/. Σύμφωνα μ' αυτό το πρότυπο, το επίθετο (Έφη) *Αιλιανού* μεταγράφεται ως *Αίλιανου*, ενώ σύμφωνα με μια φωνητική απόδοση ως *Ελιανου*. Σε τέτοιες περιπτώσεις η διατήρηση της οπτικής εικόνας της λέξης αποτελεί σημαντικό παράγοντα και πρέπει να ληφθεί υπόψη. Βέβαια το ίδιο δίψηφο φωνήεν, όταν βρίσκεται σε οποιοδήποτε αρχαίο όνομα, θα πρέπει να μεταγράφεται ως *ae* για ιστορικούς λόγους και λόγω καθιερωμένης χρήσης. Κατ' ακολουθίαν, το *Αισχύλος* δεν μπορεί να μεταγράφεται ως *Aischylos* (ΕΛΟΤ 743), αλλά πρέπει να παραμείνει *Aeschylus*. Το ίδιο ισχύει για τα ονόματα *Αισχίνης*, *Αίσωπος* κτλ. Ο ιστορικός παράγοντας πάντα υπερισχύει έναντι και των συστημάτων μετατροπής και του φωνητικού παράγοντα όταν έχουμε να κάνουμε με αρχαία ονόματα (*Phoebus* όχι *Foivos*, *Socrates* όχι *Sokratis*, *Euripides* όχι *Euripidis*) και βυζαντινά ονόματα (*Constantine Palaeologus* και όχι *Konstantinos Palaiologos*), καθώς τα ονόματα αυτά έχουν περάσει στα αγγλικά μέσω της λατινικής και έτσι καθιερώθηκαν. Ο Friar (1973: 681) πάντως δηλώνει πως επιχειρεί «να διατηρήσει την ελληνική και όχι τη λατινική ορθογραφία, όπου αυτό είναι εφικτό». Έτσι, γράφει *Dionysos* αντί για *Dionysus*, και χρησιμοποιεί *k* αντί για *c* σε λέξεις όπως *Akropolis* ή *Sokrates* (ενώ ταυτόχρονα μεταγράφει το Νίκος Φωκάς ως *Nikos Phocas!*). Προσωπικά, και σε γενικές γραμμές, τείνω να συμμορφώνομαι με την καθιερωμένη ορθογραφία, αν και νομίζω πως απαιτείται από τον μεταφραστή να εκτιμά κάθε φορά τη σημασία του ονόματος και τον ρόλο που αυτό παίζει μέσα στο κείμενο ή το μυθιστόρημα. Έτσι, για παράδειγμα, το όνομα *Εκάβη* σε ένα κείμενο που αφορά την τραγική ηρωίδα θα πρέπει να μεταγράφεται ως *Hecuba*, αλλά σε ένα σύγχρονο μυθιστόρημα θα πρέπει κανονικά να αποδίδεται ως *Ekavi*, εκτός βέβαια αν είναι φανερό ότι ο συγγραφέας στοχεύει στη δημιουργία συνδηλώσεων που αφορούν την τραγική ηρωίδα¹¹.

Οι συνδυασμοί *au*, *eu* και *hu* αποδίδονται, σύμφωνα με το ελληνικό πρότυπο ΕΛΟΤ 743, ως *af*, *ef* και *if* (ή *av*, *ev* και *iv*, όταν ακολουθεί φωνήεν και ηχη-

11. Σημειωτέον ότι ο Chioles και ο Finer, οι μεταφραστές του μυθιστορήματος του Ταχτσή *Το τρίτο στεφάνι*, γράφουν το όνομα του κεντρικού χαρακτήρα ως «*Hecuba*».

ρό σύμφωνο). Νομίζω ότι, σ' αυτή την περίπτωση, οι περισσότεροι μεταφραστές ακολουθούν τη σύγχρονη προφορά και αποδίδουν τους συγκεκριμένους συνδυασμούς σύμφωνα με το πρότυπο ΕΛΟΤ 743. Περιστασιακά όμως βλέπουμε, για παράδειγμα, *Eugenia* (Fakinou) αντί *Evgenia* (ΕΛΟΤ 743) ή ακόμα *Evgenia* (με βάση τη φωνητική απόδοση), ίσως γιατί ο μεταφραστής θεωρεί σημαντικό να επιτρέψει στον αναγνώστη να αντιληφθεί ότι το ελληνικό όνομα συγγενεύει και μοιάζει με το αγγλικό όνομα Eugene. Μια περαιτέρω εξαίρεση, όπως ανέφερα και πιο πριν, αποτελεί η μεταγραφή ιστορικών ονομάτων, έτσι ώστε να γράφουμε *Euiprides* και όχι *Enipridis* (ΕΛΟΤ 743).

3.2. Φθόγγοι συμφώνων

Θα νόμιζε κανείς πως τα ελληνικά σύμφωνα παρουσιάζουν λιγότερες επιπλοκές κι επομένως είναι εφικτό η μετατροπή τους σε λατινικούς χαρακτήρες να γίνεται με μεγαλύτερη συνέπεια. Εν τούτοις, όπως ήδη ανέφερα, ελληνικά σύμφωνα όπως τα γ, κ, λ, π, ρ και τ δεν προφέρονται ακριβώς με τον ίδιο τρόπο όπως τα λατινικά g, k, l, p, r και t, τα οποία απλώς αποτελούν τα πλησιέστερα αντίστοιχά τους¹². Η διαφορά όσον αφορά την προφορά των λ, ρ και τ έγκειται στη διαφορετική τοποθέτηση της γλώσσας στον ουρανίσκο, ενώ το ελληνικό χειλικό π δεν είναι τόσο έκκροτος φθόγγος όσο το αγγλικό p. Όσον αφορά το γ /γ/ δεν έχει αντίστοιχο ήχο στα αγγλικά, αλλά συγγενεύει με το ισπανικό g, όπως π.χ. στη λέξη *fuego*. Σύμφωνα δε με τον Ελύτη (1985: 28), «...η αδυναμία σου να το προφέρεις δείχνει το βαθμό της βαρβαρότητάς σου». Στην προσπάθειά του για εύρεση λύσης ο Friar χρησιμοποιεί το gh για ονόματα όπως το Νίκος Γαβριήλ (*Ghavriil*) Πεντζίκης. Το θέμα περιπλέκεται κάπως με τα ελληνικά σύμφωνα δ /ð/ και σ /s/. Σύμφωνα με το πρότυπο του ΕΛΟΤ 743, αυτά απλώς μετατρέπονται σε d και s (ή z πριν από τα σύμφωνα β, γ, δ, ζ, λ, μ, ν, ρ). Κάτι τέτοιο δεν εξασφαλίζει βέβαια την ακριβή φωνητική απόδοση του ελληνικού ονόματος. Για παράδειγμα, το (Κικλή) Δημουλά μεταγράφεται ως *Dimoula* (ΕΛΟΤ 743), *Thimoula* και *Dhimoula*. Παρ' όλο που το *Dimoula* δεν αποτελεί ακριβή φωνητική απόδοση, το εναλλακτικό *Thimoula* μπορεί να προφέρεται και ως *θim:la* αντί για το σωστό *dim:la*, ενώ το *Dhimoula* δεν βοηθά στη σωστή προφορά¹³. Το *Dimoula*

12. Βλ. Pring (1982: iv).

13. Ο Friar (1973: 681) εκφράζει την προτίμησή του για το dh, όταν πρόκειται για τη μεταγραφή του δ /ð/, όπως λ.χ. στο *Kavadhias*, ενώ σε άλλες περιπτώσεις γράφει *Odysseus* (Elytis) αντί για *Odhyssesus* και *Andreas* (Embiricos) αντί για *Andhreas*, παρουσιάζοντας γενικά μια ασυνέπεια.

είναι μάλλον επικρατέστερο, αν υιοθετήσουμε το κριτήριο σύμφωνα με το οποίο, στην περίπτωση που δεν υφίσταται ακριβές αντίστοιχο, επιβάλλεται η επιλογή του πλησιέστερου αντίστοιχου γράμματος, εφόσον επιπλέον αυτό συμβάλλει στην πιο πιστή διατήρηση της οπτικής εικόνας της λέξης (κατά τον Πολίτη). Ομοίως το σ /s/ στο Αναστάσης (Βιστωνίτης), για παράδειγμα, δεν αποδίδεται επαρκώς με το λατινικό s και θα έπρεπε να μετατρέπεται σε ss, για να διατηρείται η ίδια φωνητική αξία, δηλαδή Anastassis, όπως θα έπρεπε να συμβαίνει και με τη μεταγραφή του σ σε z /z/, όταν ακολουθεί ηχηρό φωνήεν, λ.χ. (Νίκος) Kazdaglis.

Άλλα σύμφωνα τα οποία συχνά δημιουργούν ασυνέπειες κατά τη μεταγραφή είναι τα κ, χ, και φ, τα οποία, σύμφωνα με το πρότυπο ΕΛΟΤ 743, μεταγράφονται ως k, ch και f αντίστοιχα (αν και τα c, h, και ph είναι επίσης πιθανά). Τα περισσότερα συστήματα μετατροπής υποδεικνύουν τη μεταγραφή του ελληνικού συμφώνου κ /k/ με το λατινικό k και νομίζω ότι οι περισσότεροι μεταφραστές θα επιλέγανε το k έναντι του c, εφόσον βέβαια δεν υφίστανται άλλοι παράγοντες. Οποσδήποτε όμως εμπλέκονται δύο άλλοι σημαντικοί παράγοντες όσον αφορά ονόματα που περιέχουν το κ: ο ιστορικός παράγοντας και αυτός της προσωπικής προτίμησης του καθενός όσον αφορά τη μεταγραφή του ονόματός του. Κατ' ακολουθίαν, αν και το Κωνσταντίνος Καρυωτάκης θα πρέπει κανονικά να μεταγράφεται ως Konstantinos Karyotakis (ΕΛΟΤ 743), το Κωνσταντίνος (Παλαιολόγος) θα πρέπει να μεταγράφεται ως Constantine (Palaeologus) για ιστορικούς λόγους, ενώ το Κωνσταντίνος Καβάφης θα πρέπει να αποδίδεται με το Constantine Cavafy, όχι μόνο λόγω της καθιερωμένης πρακτικής αλλά λόγω του ότι, κατά τα φαινόμενα, εκφράζει την προσωπική προτίμηση του ίδιου του ποιητή¹⁴. Κατά παρόμοιο τρόπο πολλοί συγγραφείς προτιμούν μια συγκεκριμένη αγγλική εκδοχή του ονόματός τους. Έτσι, για τη μεταγραφή του Νίκος πολύ συχνά βλέπουμε Nicos ή, αδικαιολόγητα κατά τη γνώμη μου, Nico, πιθανώς λόγω της ομοιότητας με το αντίστοιχο αγγλικό όνομα Nicholas¹⁵.

Για το ελληνικό σύμφωνο χ το ελληνικό πρότυπο ΕΛΟΤ 743 μας δίνει μόνο το ch, αν και η φωνητική αξία είναι /x/ (όπως π.χ. στο σκωτσέζικο loch) ή /ç/ (όπως στο hew). Σε ονόματα όπως τα (Κυριάκος) Χαραλαμπίδης (το οποίο μεταγράφεται ποικιλοτρόπως ως Charalambidis, Charalambides, Haralambhidhis) ή (Δημήτρης) Χατζής (το οποίο επίσης μεταγράφεται ποικιλο-

14. Σύμφωνα με τους Keeley and Sherrard (βλ. Cavafy 1992: 276), οι πρώτοι στίχοι του Καβάφη γράφτηκαν στα αγγλικά και έφεραν την υπογραφή Constantine Cavafy. Σημειωτέον ότι ο Φρόιερ χρησιμοποιεί το υβριδικό Cavafis, ενώ ο Πολίτης το Kavafis.

15. Σε μεταφράσεις υπάρχει συχνά η τάση να αποβάλλεται το τελικό s στις μεταγραφές κύριων ονομάτων, όπως π.χ. Γιάννης (Yanni), Νίκος (Nico) και Δημήτρης (Dimitri).

τρόπως ως *Chatzis, Hadjis, Hadzis, Hatzis*), φαίνεται πως, πέρα από τον πιθανό κίνδυνο της λανθασμένης προφοράς του χ ως /tʃ/, δεν υπάρχει άλλος λόγος να επιλέξουμε ανάμεσα στο ch και στο h. Αντιθέτως με ονόματα όπως τα *Χριστιανόπουλος* και *Χριστοδούλου*, είναι πιθανόν να υπερισχύσει ο συγγενικός παράγοντας, λόγω της συγγένειας με αγγλικά ονόματα όπως τα *Christian, Christopher* κτλ. Παρομοίως κατά τη μεταγραφή ονομάτων όπως τα *Χρονάς* (*Chronas*) και *Χρυσάνθης* (*Chryssanthis*) εμπλέκονται και αισθητικοί λόγοι που αφορούν την οπτική εικόνα της λέξης και μας βοηθούν να αποφύγουμε ασυνήθεις ή αντιαισθητικούς για τα αγγλικά συνδυασμούς, όπως το «Hr»¹⁶.

Κατά παρόμοιο τρόπο το σύμφωνο φ /f/ μεταγράφεται είτε ως f είτε ως ph, αν και τα περισσότερα συστήματα μετατροπής αναφέρουν μόνο το f. Σε πολλές περιπτώσεις η επιλογή των μεταφραστών είναι μάλλον αυθαίρετη. Για παράδειγμα, συναντάμε *Christofides* και *Christophidis, Photiadis* και *Fotiadis*. Η χρήση του ph φαίνεται κι αυτή πως εξαρτάται από τον παράγοντα της προσωπικής προτίμησης αλλά και από τον ιστορικό παράγοντα, λ.χ. *Philip* (και όχι *Filip*) ο Μακεδών, αυτοκράτορ *Nicephorus* (και όχι *Nikiforos*). Ειδικά, στα σύγχρονα ονόματα χρησιμοποιείται κατά κανόνα το f, όπως π.χ. *Nikiforos* (Βρεττάκος) και (Αντώνης) *Fostieris*.

Πιο σοβαρά προβλήματα ή τουλάχιστον περισσότερες ασυνέπειες προκύπτουν από τους συνδυασμούς των συμφώνων και τη θέση τους μέσα στη λέξη, καθώς επίσης και από τους συνδυασμούς συμφώνων και φωνηέντων. Έτσι, ενώ το γ, σύμφωνα με διάφορα συστήματα μετατροπής, μεταγράφεται χρησιμοποιώντας το λατινικό g, όταν ακολουθείται από τα φωνήεντα ε και ι, προφέρεται ως /j/. Αυτό αποτελεί την αιτία πολλών ασυνεπειών στη μεταγραφή ονομάτων όπως *Γιώργος, Γιάννης* και *Παναγιώτης*, καθώς επίσης και στις διάφορες εκδοχές ή στα παραγώγά τους. Η μεταγραφή του Γιάννης ποικίλλει από *Giannis* (ΕΛΟΤ 743) σε *Yannis, Yannis, Janis* και *Iannis*, ενώ καμιά φορά βλέπουμε τον εξαγγλισμό *John*, όπως π.χ. *John* (Δαμασκηνός), ή και το *Ioannis*, όπως π.χ. *Ioannis* (Καπποδίστριας), στις περιπτώσεις όπου χρησιμοποιείται στα ελληνικά ο παλαιότερος τύπος του ονόματος (Ιωάννης). Η μεταγραφή του ως *Giannis* (ΕΛΟΤ 743) μπορεί να εμπεριέχει τη μετατροπή καθενός γράμματος ξεχωριστά, όμως ως αποτέλεσμα η προφορά στα αγγλικά (*dʒanis*) δεν αποτελεί επαρκή φωνητική απόδοση του ελληνικού ονόματος. Ομοίως η μεταγραφή του Γι σε Yi, αν και αντανακλά την ορθογραφία του

16. O Friar (1973: 681) εξηγεί πως πριν από σύμφωνα και λαρυγγικά φωνήεντα μετατρέπει το χ σε h (*Sahtouris*), αλλά πριν από τα ε, αι και όλα τα φωνήεντα που προφέρονται ι χρησιμοποιεί το kh, όπως π.χ. *Khios*.

ονόματος, οδηγεί κι αυτή στην εσφαλμένη προφορά, δεδομένου ότι η φωνητική αξία του Γι είναι /j/. Σ' αυτή την περίπτωση, μόνο η μεταγραφή ως «Yannis» αντιπροσωπεύει τη σωστή φωνητική απόδοση του ελληνικού ονόματος. Παρόμοιους παράγοντες και προβλήματα συναντάμε στις προσπάθειες μεταγραφής του ονόματος Γιώργος, του οποίου οι εκδοχές ποικίλλουν από *Giorgos* (ΕΛΟΤ 743) σε *Yorgos* και *Yiorgos*. Καμιά φορά το όνομα μεταφράζεται ως «George», όπως π.χ. *George* (*Seferis*), είτε λόγω της καθιερωμένης χρήσης είτε, πιθανόν, λόγω της προσωπικής του προτίμησης. Επιπροσθέτως, ένας ακόμη παράγοντας που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη είναι η συγγένεια με το αγγλικό όνομα, καθώς τα *Giorgos* ή *Georgos* πιθανόν να προτιμούνται από το *Yorgos*, λόγω του ότι μοιάζουν οπτικά με το αγγλικό όνομα *George* και έτσι επιτρέπουν στον Άγγλο αναγνώστη να καταλάβει πως αυτό που έχουμε στην προκειμένη περίπτωση είναι το ελληνικό αντίστοιχο ενός οικείου αγγλικού ονόματος. Τέλος, το γ δημιουργεί περαιτέρω επιπλοκές στη μεταγραφή, όταν συνδυάζεται με ένα άλλο γ, όπως δηλαδή το δίψηφο σύμφωνο γγ /ng/, το οποίο κατά το ελληνικό πρότυπο ΕΛΟΤ 743 μετατρέπεται σε ng. Το πρόβλημα εμφανίζεται όταν το ng της μεταγραφής το ακολουθούν ένα από τα φωνήεντα e ή i, με αποτέλεσμα η προφορά που προκύπτει να είναι /nd3/ και όχι /ng/, όπως είναι στα ελληνικά. Κάποια λύση αποτελεί η πρόσθεση ενός h μετά το g (δηλαδή ngh). Κατ' αυτό τον τρόπο έχουμε *Katerina Anghelaki-Rooke* (όχι *Angelaki-Rooke*) και *Anghelos* (όχι *Angelos*) *Sikelianos*, αν και στην περίπτωση του Σικελιανού φαίνεται πως το *Angelos* έχει πλέον καθιερωθεί.

Μια ακόμη σημαντική πηγή προβλημάτων κατά τη μεταγραφή των ελληνικών ονομάτων είναι τα δίψηφα σύμφωνα ντ και μπ. Σύμφωνα με το πρότυπο ΕΛΟΤ 743, το ντ μετατρέπεται σε nt (αν και η φωνητική του αξία διαφέρει από /d/, όταν βρίσκεται στην αρχή της λέξης, σε /d/ /nd/ ή /nt/, όταν βρίσκεται στο μέσο της λέξης). Παρομοίως το μπ αποδίδεται ως b και mp, ανάλογα με το αν βρίσκεται στην αρχή ή στο μέσο της λέξης (όπου βέβαια η φωνητική αξία μπορεί να είναι /b/ /mb/ ή /mp/). Και πάλι, πέρα από τα υπάρχοντα πρότυπα και τη φωνητική απόδοση, εμπλέκονται και άλλοι παράγοντες. Για παράδειγμα, το ελληνικό όνομα Κωνσταντίνος μεταγράφεται ως *Konstantinos* (ΕΛΟΤ 743), ενώ μια μεταγραφή βασισμένη σε φωνητική απόδοση θα μας έδινε *Konstandinos*. Καμιά φορά όμως συναντούμε και το *Konstadinos*, όπου το ντ, αν και βρίσκεται στο μέσο της λέξης, μετατρέπεται σε d. Το ίδιο συμβαίνει και με το (Φίλιππος) *Dracodaidis*, το οποίο μάλλον αποτελεί προσωπική προτίμηση του συγγραφέα. Σοβαρότερα προβλήματα προκύπτουν με τους συνδυασμούς τζ και ντζ. Το τζ, για παράδειγμα, αποδίδεται ποικιλοτρόπως ως tz, dz ή dj (ή ακόμη και j), όπως βλέπουμε στη μεταγραφή του ονόματος (Δημήτρης) *Χατζής* σε *Hatzis*, *Hadzis* και

Hadjis. Σύμφωνα με το ελληνικό πρότυπο ΕΛΟΤ 743, η μεταγραφή του ονόματος θα έπρεπε να είναι με tz (Chatzis), παρότι ότι η φωνητική αξία του δισηφού είναι /dj/ ή /dz/. Επιπλέον, η παρουσία ενός ν (δηλαδή ντζ) δεν παύει το φθόγγο /ndj/ παρά μόνο /ndz/ ή /ntz/, όπως π.χ. στα ονόματα Πεντζίκης (Penzikis) και Καζαντζάκης (το οποίο έχει καθιερωθεί ως Kazantzakis).

3.3. Άλλοι παράγοντες

Μια ακόμη παράμετρος κατά τη μεταγραφή των κύριων ονομάτων αφορά τη χρήση των αρχικών στη θέση του ονόματος. Το Διεθνές Πρότυπο ISO 843 (σημείωση 11) δικαιολογημένα ορίζει πως: «Όταν από τη μετατροπή ενός ελληνικού γράμματος με λατινικούς χαρακτήρες προκύπτουν δύο κεφαλαία γράμματα τα οποία ακολουθούνται από μικρά (π.χ. στην αρχή μιας πρότασης, μετά την τελεία), τότε, για αισθητικούς λόγους, το δεύτερο, τρίτο κτλ. κεφαλαίο λατινικό γράμμα μπορεί να είναι μικρό (π.χ. Chara αντί CHara, Thalassa αντί THalassa, Psari αντί PSari)». Το ίδιο πρέπει να ισχύει στην περίπτωση των κύριων ονομάτων, αν ακολουθούμε την καθιερωμένη αγγλική πρακτική, σύμφωνα με την οποία τα διπλά γράμματα δεν χρησιμοποιούνται ως αρχικά ονόματος, κάτι που συμβαίνει συχνά όμως με τη μεταγραφή των ελληνικών ονομάτων στα αγγλικά. Για παράδειγμα, σύμφωνα με το πρότυπο ΕΛΟΤ 743, ο Κ.Θ. Δημαράς θα πρέπει να γίνει Κ. Th. Dimaras αντί για Κ. T. Dimaras, το οποίο ακολουθεί τον καθιερωμένο τρόπο που δηλώνονται τα αρχικά στα αγγλικά (όπως Thomas = T., Philip = P., Christopher = C). Κατά παρόμοιο τρόπο τα ελληνικά ονόματα που αρχίζουν με τα σύμφωνα Θ(ωμάς), Φ(ίλιππος), Χ(ριστόφορος) θα πρέπει να δηλώνονται στα αγγλικά με τα αρχικά T., P. και C. αντιστοίχως.

Άλλη μια παράμετρος αφορά το ότι, καθώς τα ονόματα δεν κλίνονται στα αγγλικά, είναι πιθανόν να προκύψει σύγχυση, ειδικά σε σχέση με τα επίθετα των γυναικών και τα πατρώνυμα, τα οποία δηλώνονται στα ελληνικά με τη γενική πτώση. Η Philippides (1990: xvi) προτιμά να αποδίδει τα γυναικεία επίθετα στη γενική χωρίς το τελικό s. Σε άλλη περίπτωση, το όνομα (Ρέα) Γαλανάκη μπορεί να αποδοθεί στα αγγλικά ως Galanaki ή Galanakis και το (Μάρω) Δούκα ως Douka ή Doukas. Επιπλέον, τα πατρώνυμα ή τα ονόματα συζύγων άλλες φορές κατά τη μεταγραφή αποτυπώνονται στη γενική (Pavlou) και άλλες φορές στην ονομαστική (Pavlos). Πάντως, όταν πρόκειται για τη μεταγραφή ονομάτων σε μυθιστορήματα, δεν βλέπω να υπάρχει λόγος να μην αποτυπώνονται τα ονόματα στην ονομαστική, ανεξάρτητα από την πτώση στην οποία εμφανίζονται στο πρωτότυπο. Έτσι, π.χ., το

«έλα ἴδω, Δημήτρη» θα γινόταν «come here Dimitris»¹⁷. Τέλος, είμαι (όπως και ο Friar) υπέρ της πρακτικής να δηλώνονται και οι τόνοι στη μεταγραφή ελληνικών ονομάτων με λατινικούς χαρακτήρες, ώστε να ξέρει ο Άγγλος αναγνώστης πού τονίζεται το όνομα, π.χ. Andréas Franghiás, Kóstas Várnalis, Áris Fakínos κτλ.¹⁸

4. Συμπεράσματα

Με τις σκέψεις που εξέθεσα πιο πάνω προσπάθησα να θίξω εν συντομία ορισμένα μόνο από τα προβλήματα και τις ασυνέπειες που συναντάμε κατά τη μεταγραφή των ελληνικών κύριων ονομάτων στα αγγλικά και να εξετάσω μερικώς από τους εμπλεκόμενους παράγοντες¹⁹. Με τα παραδείγματα που χρησιμοποίησα προσπάθησα να δείξω ότι κανένα από τα υπάρχοντα πρότυπα δεν λαμβάνει υπόψη όλες τις παραμέτρους που επηρεάζουν τη μεταγραφή των ελληνικών ονομάτων στα αγγλικά. Πέρα από την απαίτηση για σωστή φωνητική απόδοση, υπάρχουν και άλλες σημαντικές παράμετροι που αφορούν την ιστορική ή την ήδη καθιερωμένη μορφή του ονόματος, την οπτική του εικόνα μετά τη μεταγραφή, την προσωπική προτίμηση του καθενός και τη συγγένεια ή την ομοιότητα με το αντίστοιχο αγγλικό όνομα, ενώ, πολύ συχνά, υπάρχουν συγκρούσεις σχετικά με την προτεραιότητα των παραμέτρων και μια μετατόπιση της σημασίας τους, ανάλογα με την περίπτωση. Όπως και πολλοί άλλοι που κινούνται στον χώρο της μετάφρασης και των νεοελληνικών σπουδών, δεν έχω να προτείνω κάποια συνολική λύση του προβλήματος, απλώς προσπάθησα να επισημάνω μερικά προβλήματα σε έναν χώρο όπου επικρατεί μια χαο-

17. Σε ένα ελληνικό μυθιστόρημα, π.χ., τα ελληνικά ονόματα πολλές φορές δηλώνουν το βαθμό οικειότητας μεταξύ των ομιλητών. Για παράδειγμα, το «Γιώργος Παπαδόπουλος» μπορεί σταδιακά να μετατρέπεται από το «κύριε Παπαδόπουλε» στο «κύριε Γιώργο», «Γιώργο», «Γιωργάκη», «Γιωργάκη μου» κτλ. Δεν είναι εφικτό να αναπαράγουμε αυτό το επίπεδο ύφους στα αγγλικά αλλάζοντας απλώς τα ονόματα.

18. Λέει σχετικά ο Politis (1973: xiii): «Εφόσον τα περισσότερα ελληνικά ονόματα τονίζονται στην παραλήγουσα, δείχνω τον τόνο μόνο στις σπάνιες περιπτώσεις που το όνομα τονίζεται στη λήγουσα. Δεν είμαι ιδιαίτερα υπέρ τού να μπαίνει ο τόνος, αλλά το θεώρησα αναγκαίο, για να αποφευχθούν λάθη του τύπου Παλάμας ή Σικελιάνος. Πάντως, όσον αφορά τα ονόματα που τονίζονται στην προπαραλήγουσα, που είναι και πιο σπάνιο φαινόμενο, δεν θεώρησα τους τόνους απαραίτητους: δηλαδή κυρίως στα ονόματα που τελειώνουν σε -όπουλος».

19. Φυσικά, ανάλογα –αν και κάπως διαφορετικά– προβλήματα προκύπτουν κατά τη μεταγραφή ξένων ονομάτων στα ελληνικά. Αυτά τα προβλήματα έχουν μελετηθεί εκτεταμένα από τον Κριαρά (1981,1999) και πιο πρόσφατα από τον Μπαμπινιώτη (1997α, 1997β), τον Χάρη (1999α, 1999β) και τον Κούρτοβικ (1999).

τική κατάσταση. Ως συμπέρασμα σας παραπέμπω στον τίτλο του άρθρου μου, ελπίζοντας πως όχι μόνο δεν υπονόμει την εθνική ταυτότητα, αλλά, αντιθέτως, ενίσχυσε την πεποίθηση πως *a Greek by any other name* παραμένει πάντοτε... *a Hellene!*

Βιβλιογραφία

- Anastassiadou-Symeonidou, Anna (1988). Proposition pour un système de notation et/ou de translittération du grec moderne en caractères latins *Cahiers de L'institut de Linguistique de Louvain* (CILL 14.1-2), 47-51.
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος (1995). Ερασμική και νεοελληνική προφορά» *Το Βήμα της Κυριακής*, 31-12-95, 21.
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος (1997α). Οι ξένες λέξεις της ελληνικής. *Το Βήμα της Κυριακής*, 22-6-97, 38.
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος (1997β). Αντιστρεψιμότητα και όχι απλογράφηση. *Το Βήμα της Κυριακής*, 9-11-97.
- Beaton, Roderick (1994). *An Introduction to Modern Greek Literature*, Oxford: Clarendon Press.
- Cavafy C.P. (1992), *Collected Poems*, revised edition, translated by Edmund Keeley and Philip Sherrard, edited by George Savidis, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Constantinidis, Stratos E. (2000). *Greece in Modern Times. An Annotated Bibliography of Works Published in English in Twenty-Two Academic Disciplines during the Twentieth Century*. Vol. I. Lanham, Maryland and London: The Scarecrow Press, Inc.
- Doulis, Thomas (1977). *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Impact of the Asia Minor Disaster of 1922*. California: University of California Press.
- Ελύτης, Οδυσσεύς (1985). *Ο Μικρός Ναυτίλος*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Friar, Kimon (1973). *Modern Greek Poetry. From Cavafis to Elytis*. New York: Simon and Schuster.
- Χάρης, Γιάννης Η. (1999α). Στα ελληνικά δεν γράφουμε με ελληνικά; *Τα Νέα*, 5-6-99, 13.
- Χάρης, Γιάννης Η. (1999β). Στο κενό ο Κενώ και κιτς ο Κητς; *Τα Νέα*, 19-6-99, 13.

Μέντορας

- Hervey, Sándor and Ian Higgins (1992). *Thinking Translation. A Course in Translation Method: French to English*. London & New York: Routledge.
- Κούρτοβικ, Δημοσθένης (1999). Όταν ο Σύης έγινε Σι. *Τα Νέα*, 19-6-99, 30-31.
- Κριαράς, Ε. (1981). Η μεταγραφή των αρχαιοελληνικών και ξένων ονομάτων. *Το Πρώμα 3* (Ανοιξη 1981), 5-14.
- Κριαράς, Ε. (1999). Η μεταγραφή των ξένων ονομάτων. *Τα Νέα*, 9-8-99, 26-27.
- Philippides, Dia M.L. (1990). *Census of Modern Greek Literature*. New Haven: Modern Greek Studies Association.
- Politis, Linos (1973). *A History of Modern Greek Literature*. Oxford: The Clarendon Press.
- Pring, J.T. (1982). *The Oxford Dictionary of Modern Greek. Greek - English, English-Greek*. Oxford: Clarendon Press.
- Ridley, Mick (1994). Project Helen: Investigation into Greek Language Transliteration Problems. *Μαντατοφόρος* 37-38, 169-175.
- Σταμάτη, Λαμπρινή (1999). Φραγκολεβαντίνικα στο Internet. *Τα Νέα*, 24-2-99, 20.
- Van Dyck, Karen (1998). *Kassandra and the Censors. Greek Poetry since 1967*. Ithaca and London: Cornell University Press.

Η ελληνική γλώσσα στον 21ο αιώνα

Γεώργιος Μπαμπινιώτης

Πανεπιστήμιο Αθηνών

Στο ξεκίνημα του 21ου αιώνα ο απολογισμός τού τι έγινε στη γλώσσα μας τον αιώνα που έφυγε και τι προοπτικές ανοίγονται για την Ελληνική στον αιώνα που διανύουμε ήδη, ο προβληματισμός για το πού βρίσκεται και πού βαδίζει η ελληνική γλώσσα είναι εξ αντικειμένου ζήτημα υψίστης σημασίας. Αν, βεβαίως, δεχθούμε ότι η γλώσσα είναι κύριο στοιχείο τής ταυτότητας ενός λαού και βασικό σημείο αναφοράς για την περασμένη, τη σύγχρονη και τη μελλοντική πορεία του. Αν δεχθούμε την αρχή τού Austin ότι γλώσσα σημαίνει πράξη. Αν στοιχίσουμε στη διακήρυξη τού Wittgenstein ότι ο κόσμος μας είναι η γλώσσα μας. Αν συμφωνήσουμε με τον Barthes ότι ο κόσμος μας είναι ένας κόσμος κειμένων — προφορικών και γραπτών. Κοντολογίς, αν δούμε τη γλώσσα στις πραγματικές της διαστάσεις ως εκδήλωση τής σκέψης, τού πολιτισμού, τής ιστορίας και τής όλης υπόστασης ενός λαού.

Για να μην πελαγοδρομήσουμε στις αμέτρητες πτυχές τού θέματος και να μην ξεστράτισουμε σε μελλοντολογικές εικονολογίες, κρίνω σκόπιμο να κινηθούμε προς δύο κατευθύνσεις: α) να εκτιμήσουμε, σε πολύ γενικές γραμμές, τι σημαντικό συντελέστηκε στη γλώσσα μας τον 20ό αιώνα, και β) να εκτιμήσουμε τι μπορεί να γίνει για την Ελληνική στον καινούργιο αιώνα. Ας μην ξεχνάμε μόνο ότι στη γλώσσα — όπως και στην πολιτική — κάθε μελλοντολογικού τύπου πρόβλεψη είναι σχεδόν αδύνατη. Οι γλωσσικές προφητείες είναι άκρως επισφαλείς και μόνο λογικές υποθέσεις επιτρέπεται να διατυπωθούν.

Η Ελληνική στον 20ό αιώνα

Από τους 20 αιώνες που διένυσε ο Ελληνισμός με τη γλωσσική διμορφία τής Ελληνικής, τη διάσχιση της δηλαδή στη μορφή τού *προφορικού λόγου* (που απετέλεσε τη γνήσια συνέχεια και εξέλιξη τής αρχαίας γλώσσας, για να καταλήξει στη γνωστή *δημοτική*) και στη μορφή τού *γραπτού λόγου* (που ξεκίνησε ως τεχνητή αττικιστική μίμηση, για να καταλήξει στην επί αιώνες κυρίαρχη «επίσημη» γλώσσα, τη μετέπειτα γνωστή ως *λόγια* ή *καθαρεύουσα*), ο τελευταί-

ος αιώνας, ο 20ός, επέπρωτο να γνωρίσει την επίσημη λύση τού γλωσσικού και τον τετρατισμό μιας εκκρεμότητας είκοσι αιώνων. Κι αυτό όχι μόνο με την απόφαση τής Κυβερνήσεως Καραμανλή τού 1976, που καθόλου δεν πρέπει να υποτιμήσει κανείς τη σημασία της, αλλά κυρίως με την ωρίμαση τού θέματος στις συνειδήσεις των περισσότερων Ελλήνων, οι οποίοι είχαν μέσα τους πεισθεί για την ανάγκη επισημοποίησης (και στον γραπτό λόγο) τής Νεοελληνικής, τής γλωσσικής μορφής που μιλούσαν σχεδόν όλοι στην επικοινωνία τους. Αυτή τη σύνθετη μορφή γλώσσας, τη Νεοελληνική, που είχε ως βάση και κορμό τη μητροδίδακτη δημοτική γλώσσα και ως οργανικό συμπλήρωμα, από τη συνύπαρξη και συν-έκφραση αιώνων, στοιχεία από τη λόγια (γραπτή) παράδοση, ανεγνώρισε ως επίσημη γλώσσα η Πολιτεία την τρίτη δεκαετία πριν από το τέλος τού 20ού αιώνα. Αυτή η ιστορική απόφαση από την πλευρά τής Πολιτείας και αυτή η ιστορική εξέλιξη και ωρίμαση από την πλευρά τής ίδιας τής γλώσσας, δηλαδή των ομιλητών τής Ελληνικής, σφραγίζει ιστορικά τον προηγούμενο αιώνα, γιατί ουσιαστικά δίνει τέλος σ' ένα μεζιζονος σημασίας όσο και οξύ εθνικό, κοινωνικό και πνευματικό ζήτημα.

Το γλωσσικό ζήτημα λειτούργησε διττά στα πνευματικά μας πράγματα: α) αρνητικά· προκάλεσε τον «Γλωσσικό Εμφύλιο» που δίχασε τους Έλληνες, ιδίως τους διανοούμενους, ολόκληρο σχεδόν τον 20ό αιώνα (αφού διχογνωμίες και συγκρούσεις γλωσσικές υπήρξαν και μετά την επισημοποίηση τής δημοτικής το 1976), ενώ συγχρόνως απορρόφησε ή έστρεψε προς άλλη κατεύθυνση την επιστημονική δραστηριότητα πολλών λογίων και γλωσσολόγων, οι οποίοι θα μπορούσαν να έχουν αξιοποιήσει επωφελέστερα για τη χώρα μας τις πνευματικές και επιστημονικές τους δυνάμεις (εννοώ γλωσσολόγους όπως ο Χατζιδάκις, ο Ψυχάρης ή ο Τριανταφυλλίδης, επιστήμονες όπως ο Ιωάννης Κακριδής, αλλά και άλλους όπως ο Δελμούζος, ο Γληνός, ακόμη και ο πολύς Μιστριώτης)· β) θετικά· υπήρξε αιτία για τους Έλληνες ως λαό να σκεφθούν και να ασχοληθούν περισσότερο με τη γλώσσα, αποκτώντας μια σπάνια ευαισθησία και μια αξιοπρόσεκτη εγρήγορση για τα γλωσσικά θέματα. Ο Γερμανός, ο Άγγλος, ο Ολλανδός ή ο Ιταλός λ.χ. δεν θα ενδιαφερθεί τόσο για τη γλώσσα του όσο ο Έλληνας κι από κοντά ο Βέλγος και ο Ελβετός — οι τελευταίοι δεν έχουν, βεβαίως, πρόβλημα γλωσσικής διμορφίας (diglossia), αλλά πραγματικής διγλωσσίας (bilingualism) και τριγλωσσίας ακόμη!

Αν σκεφθεί κανείς ότι σε μιαν άλλη χρονική καμπή, αυτήν από τον 19ο στον 20ό αιώνα, χύθηκε αίμα για τη γλώσσα από συγκρούσεις με διαδηλωτές στους δρόμους τής Αθήνας (Ευαγγελιακά 1901, Ορεστειακά 1903). Αν σκεφθεί κανείς τις επιθέσεις που δέχτηκε ο Ελευθέριος Βενιζέλος από δημοτικιστές, όταν στο Σύνταγμα τού 1911 καθιέρωνε νομοθετικά (για πρώτη φορά) την καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα, αλλά και τις επιθέσεις που δέχτηκε ο ίδιος πάλι από καθαρευουσιάνους, όταν το 1917 εισήγαγε τη διδασκαλία τής

δημοτικής σε τάξεις τού δημοτικού σχολείου (εκπαιδευτικός δημοτικισμός, Τριανταφυλλίδης, Δελμούζος, Γληνός). Αν σκεφθεί κανείς ότι δεν υπάρχει γλωσσολόγος, φιλόλογος, λογοτέχνης ή λόγιος τον 20ό αιώνα που να μην έγραψε ή μίλησε έστω μία φορά για το γλωσσικό (δεν είμαστε άλλωστε λίγοι όσοι ακόμη γράφουμε ή μιλούμε σε άλλους βεβαίως τόνους, για άλλα θέματα και με άλλο πνεύμα πάλι για τη γλώσσα!). Αν εξετάσει κανείς την τεράστια βιβλιογραφία που έχει αναπτυχθεί τον 20ό αιώνα για το θέμα τής γλώσσας (αρκεί να δει μόνο τι έχει δημοσιευθεί στον Τύπο, ημερησιο και περιοδικό). Αν αναζητήσει τους Συλλόγους, τους Ομίλους και τα κινήματα που έχουν γίνει με θέμα τη στήριξη ή υπεράσπιση ή προστασία ή διαφύλαξη κ.λπ. τής γλώσσας. Αν σκεφθεί ότι καθαρεύουσα και δημοτική στην Εκπαίδευση ήταν (μέχρι το 1976) ζήτημα πολιτικό («προοδευτικές» κυβερνήσεις υποστήριζαν τη δημοτική και «συντηρητικές» την καθαρεύουσα, με «σφήνα» τον Μεταξά που, μολονότι δικτάτορας, συγκρότησε Επιτροπή – από επιστήμονες που δεν ασπάζονταν τις απόψεις του – η οποία συνέταξε την πρώτη γραμματική τής δημοτικής γλώσσας). Αν, αν, αν ..., τότε συνειδητοποιεί κανείς ότι στην ιστορία των πνευματικών και κοινωνικών πραγμάτων τής χώρας ο 20ός αιώνας θα χαρακτηρίζεται από τον ιστορικό τού μέλλοντος ως ο αιώνας που λύθηκε το γλωσσικό ζήτημα και επισημοποιήθηκε στην Ελλάδα η νεοελληνική/δημοτική γλώσσα ή, αλλιώς, ως ο αιώνας κατά τον οποίο εξέλιπε οριστικά η γλωσσική διάσχιση τής Ελληνικής, που ξεκίνησε ήδη στον αρχαίο κόσμο με το κίνημα των Αττικιστών (1ος αι. π.Χ.).

Φυσικά, όπως αναμενόταν, η επισημοποίηση τής δημοτικής και η ανάδειξη της από γλώσσα τής τέχνης τού λόγου, τής διαμαρτυρίας και τής αμφισβήτησης σε γλώσσα τής εξουσίας (διοίκησης, Εκπαίδευσης, επιστήμης, Τύπου κ.λπ.), χωρίς να έχει προηγηθεί η απαιτούμενη προεργασία (συγγραφή σύγχρονων έργων γραμματικής και σύνταξης, λεξικών, κατάλληλων διδακτικών βιβλίων κ.λπ.), ήταν επόμενο να προκαλέσει, τη δεκαετία 1976-1986, τεράστιες δυσκολίες στην ευρύτερη χρήση τής δημοτικής γλώσσας. Τότε έγραφα ότι «λύσαμε το γλωσσικό ζήτημα και βρεθήκαμε μ' ένα μείζον γλωσσικό πρόβλημα», το πρόβλημα τής ποιότητας τής Νεοελληνικής που γράφαμε και μιλούσαμε τότε. Επρόκειτο για μια κατάσταση η οποία ανησύχησε και προκάλεσε τις διαμαρτυρίες πολλών, μαζί και γνωστών δημοτικιστών, οι οποίοι – χωρίς να υποστηρίζουν, φυσικά, την καθαρεύουσα – κατήγγειλαν τον απαράδεκτο (ως νοοτροπία και πρακτική) τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούσαν (κακομεταχειριζόνταν, για την ακρίβεια) τη δημοτική. Οι ανησυχίες, οι διαμαρτυρίες και η καλόπιστη κριτική από τη μια, η στήριξη από την άλλη τής δημοτικής στο σχολείο με διδακτικά βιβλία που παρά τις σοβαρές αδυναμίες τους βοήθησαν τους μαθητές (κι αυτό υπήρξε μια σημαντική προσφορά τού Παιδαγωγικού Ινστιτούτου), μαζί με τη βαθμιαία δημιουργία χρήσιμων υπο-

στηρικτικών βιβλίων και, πάνω απ' όλα, μαζί με την πείρα που σιγά-σιγά απέκτησαν οι χρήστες τής γραπτής (δημοτικής) γλώσσας, όλα αυτά μαζί συνετέλεσαν στο να υποχωρήσει βαθμιαία η κακομεταχείριση τής γλώσσας που παρατηρήθηκε στις αρχές τής επισημοποίησής της (φωτεινές νησίδες υποδειγματικής χρήσης δεν έλειψαν ακόμη και τότε και βεβαίως δεν αναφερόμαστε εδώ στη χρήση τής δημοτικής που γινόταν πάντα από παλαιούς, ικανούς και έμπειρους δημοτικιστές, αλλά στον πολύ κόσμο, στον καθημερινό χρήστη τής γλώσσας). Σήμερα, μετά από 20 και πλέον χρόνια, στο «2.000 και 2», είναι αναμφισβήτητο ότι η χρήση τής δημοτικής, τόσο στον γραπτό όσο και στον προφορικό λόγο, δεν έχει καμία σχέση με την τότε κατάσταση. Πολλοί Έλληνες σήμερα, και μάλιστα νεότερης ηλικίας άτομα, μιλούν και γράφουν πολύ καλά Ελληνικά. Αυτό δεν σημαίνει ότι εξέλιπε γενικότερα το πρόβλημα τής ποιότητας τής γλώσσας, τού επιπέδου τής γλώσσας που παράγουμε, διαβάζουμε και ακούμε γύρω μας, πρόβλημα που συναρτάται και με το γενικότερο επίπεδο τής παιδείας στον τόπο μας. Ωστόσο είναι ενθαρρυντικό ότι όλο και περισσότεροι από περισσότερους ανθρώπους ακούμε και διαβάζουμε καλύτερα Ελληνικά. Καλύτερα, ασυγκρίτως καλύτερα, από τη 10ετία τού '70. Ότι έχουμε ακόμη πολύ δρόμο να διανύσουμε, είναι φανερό. Ποιος το αρνείται; Και αυτή ακριβώς μπορεί να είναι η πνευματική πρόκληση, μια από τις κύριες προκλήσεις που θέτει στον Έλληνα ο 21ος αιώνας.

Η Ελληνική στον 21ο αιώνα

Πώς διαγράφεται, όμως, η μελλοντική εξέλιξη τής Ελληνικής στον καινούργιο αιώνα που διανύουμε; Είναι αλήθεια ότι η Ελληνική διατρέχει κινδύνους που μπορεί να την οδηγήσουν σε μια κρεολή (μιγαδοποιημένη) μορφή γλώσσας ή ακόμη και σε εξαφάνιση; Ισχύουν τα περί αγλωσσίας των νέων και ο κυμαινόμενος – ανάλογα με τους «εκτιμητές» τής γλώσσας – αριθμός των λέξεων που χρησιμοποιούν οι νέοι από 100 έως 500 και, το πολύ, 1.000 λέξεις; Κινδυνεύει πράγματι να χαθεί η γλώσσα από τη χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών; Θα περιθωριοποιηθεί από τις ισχυρές γλώσσες τής Κοινότητας; Θα εξαγγλισθεί η Ελληνική μέχρι πλήρους αλλοιώσεως; κ.λπ. Απ' όσα είπα πιο πάνω είναι φανερό ότι δεν συμμερίζομαι αυτή την κινδυνολογία. Τα πράγματα, η βελτίωση στη χρήση τής γλώσσας από τη δεκαετία τού '70 στη δεκαετία τού '90, επιτρέπουν μια βάσιμη αισιοδοξία για ακόμη μεγαλύτερη βελτίωση στη γλώσσα μας υπό ορισμένες προϋποθέσεις.

Κατ' αρχάς καμία ζωντανή γλώσσα δεν χάνεται όσο υπάρχουν άνθρωποι που τη μιλούν. Μόνο καταστάσεις στον χώρο τής φαντασίας οδηγούν σε τέτοιες «γλωσσικές εξαφανίσεις». Εκείνο που πρέπει να μας ανησυχεί και να μας κρατάει συγχρόνως σε συνεχή εγρήγορση και μέριμνα για τη γλώσσα

μας είναι η ποιότητα των Ελληνικών που χρησιμοποιούμε. Αν πιστέψουμε ότι η γλώσσα δεν είναι ένα απλό εργαλείο επικοινωνίας αλλά ανθρώπινη αξία που συνδέεται άμεσα με μια βαθύτερη έννοια εντιμότητας στην επικοινωνία, δηλαδή με το πόσο ουσιαστικά, πόσο ειλικρινά, πόσο αποκαλυπτικά θέλουμε να συναντήσουμε ο ένας τον άλλο όταν επικοινωνούμε είτε ως δημιουργοί λόγου (ομιλητές) είτε ως αποδέκτες λόγου (ακροατές/αναγνώστες), τότε θα ενδιαφερθούμε περισσότερο ως άτομα και ως κοινωνία να αποκτήσουμε στέρεη γλωσσική παιδεία και να αξιοποιήσουμε τις δυνατότητες επιλογών (στο λεξιλόγιο, στη σύνταξη, στη δόμηση γενικά του λόγου) που μας προσφέρει η γλώσσα. Τότε, από γνώση και ευαισθησία γλωσσική, και την ξένη λέξη θα αποφύγω εκεί που μπορώ να χρησιμοποιήσω μια ελληνική (αφού δεν θα βλέπω τη γλώσσα ως ευκαιρία επίδειξης) και τις πολλαπλές δυνατότητες του ηλεκτρονικού υπολογιστή θα αξιοποιήσω (ποικίλα λεξικά, γλωσσικά βοηθήματα και οδηγίες για τη σύνταξη κειμένου κ.λπ.) και θα προσέξω να μιλήσω και να γράψω καλύτερα τη γλώσσα μου. Γιατί άλλο άγνοια και άλλο βιασύνη και προχειρότητα. Ο νέος που κατηγορούμε για τις 500 λέξεις δεν είναι ο ίδιος αυτός που γράφει μια κανονική έκθεση στο σχολείο, που συναγωνίζεται χιλιάδες άλλων νέων στις εισαγωγικές εξετάσεις ή που εξετάζεται προφορικά σε διάφορα αντικείμενα, χρησιμοποιώντας πολύ περισσότερες, μερικές χιλιάδες εναλλασσομένων λέξεων;

Από αλλού θα έπρεπε, λοιπόν, να ξεκινήσουμε και άλλο να είναι το μέλημά μας για τη γλώσσα στον 21ο αιώνα. Όσο καλύτερα γνωρίζει κανείς τη γλώσσα του τόσο λιγότερο κινδυνεύει από ξένες επιρροές, από αδυναμίες και από όποια έννοια γλωσσικής εξασθένησης ή ατονίας. Αυτό σημαίνει πως πρέπει πρώτα-πρώτα να αρχίσουμε από τα παιδιά, που πρέπει να τα κάνουμε να αγαπήσουν τη γλώσσα. Να διαβάσουν κείμενα: εξωγλωσσικά βιβλία, εφημερίδες, περιοδικά, ποικίλα κειμένων με προσεγμένο λόγο. Να διδάξουμε πιο σωστά και πιο αποτελεσματικά, δηλαδή επικοινωνιακά, τη γλώσσα στο σχολείο, τη γραπτή αλλά και την – πάντοτε παραμελημένη – προφορική. Να διδάξουμε παράλληλα και συμπληρωματικά τη διαχρονική διάσταση τής Ελληνικής, τα «παλιότερα Ελληνικά» μας, και να δώσουμε έμφαση κατά τη διδασκαλία στην ετυμολογική πλευρά του λεξιλογίου (βασικές ρίζες-σημασίες, οικογένειες λέξεων) και στην επαφή των παιδιών με κείμενα. Να αξιοποιήσουμε τις εκπληκτικές δυνατότητες που προσφέρουν οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές με τη σύνταξη έξυπνων, προσεγμένων, έγκυρων, ποιοτικών προγραμμάτων γλώσσας, διευκολύνοντας την πρόσβαση όλων σ' αυτά. Η εξ αποστάσεως παιδεία για μεγάλους και μικρούς με προγράμματα γλώσσας, τα οποία μπορεί να χρησιμοποιήσει κανένας σπίτι του όποτε και όσο θέλει, προγράμματα ελκυστικά με αξιοποίηση τής σύγχρονης τεχνολογίας των πολυμέσων (κειμένου, ήχου, εικόνας) είναι ένα άλλο όπλο που μπορεί να αξιοποιηθεί,

αφού ο 21ος αιώνας είναι φανερό ότι θα είναι ο αιώνας τής πληροφορικής.

Η σύγχρονη Ελληνική αναπτύσσεται ραγδαία στις μέρες μας και θα αναπτυχθεί ακόμη περισσότερο στα χρόνια που θα ακολουθήσουν. «Τρέχει» ιλιγγιωδώς –ανυποστήρικτη κατά κανόνα– και αγωνιά να δηλώσει τις εκατοπτάδες όρων και λέξεων που επιβάλλουν η σύγχρονη τεχνολογία, οι ασύλληπτοι ρυθμοί εξέλιξης των επιστημών και οι πολλαπλές επινοήσεις που μπαίνουν καθημερινά στη ζωή μας. Η «κοινοτική Ελληνική», οι χιλιάδες μεταφρασμένων κοινοτικών κειμένων και οι ποταμοί πληροφοριών που μεταφέρονται μέσα από αυτά διαμορφώνουν κι αυτά νέα κατάσταση στη γλώσσα μας. Αφού η Ελλάδα δεν είναι παραγωγός τεχνολογίας και αφού δεν βρίσκεται στην πρωτοπορία των επιστημών, είναι υποχρεωμένη να παρακολουθεί εκ των υστέρων και να προσπαθεί να δηλώσει ελληνικά όρους και λέξεις που πρωτοεμφανίζονται σε ξένες γλώσσες, ιδίως στην Αγγλική. Πόσο σωστά, αποτελεσματικά και μακροπρόθεσμα έχουμε οργανώσει την κάλυψη των νέων αυτών γλωσσικών αναγκών, που τον 21ο αιώνα θα πολλαπλασιάζονται όλο και περισσότερο; Υπάρχει οργανωμένος φορέας (κουραστήκαμε να το φωνάζουμε) που να αντιμετωπίζει συνολικά, υπεύθυνα και συστηματικά τις ανάγκες απόδοσης των ξένων όρων και λέξεων; Όχι. Όλα γίνονται –εκτός ελαχίστων χώρων– αποσπασματικά και εκ των ενόντων. Κι όμως δεν υπάρχει πιο άμεση ανάγκη –και καλύτερη άμυνα τής γλώσσας μας στους ξενισμούς– από τη θέσπιση ενός τέτοιου φορέα.

Η ευχάριστη –εξαιρετικά παρήγορη– πλευρά είναι ότι τα τελευταία χρόνια άρχισαν να βλέπουν το φως αξιόλογα έργα για τη γλώσσα μας: Λεξικά, Γραμματικές, Βοηθήματα. Η γλωσσική επιστήμη στην Ελλάδα έχει σημειώσει θεαματική πρόοδο και υπόσχεται πολλά στον χώρο τής επιστημονικής σπουδής τής ελληνικής γλώσσας, έστω κι αν λείπουν ακόμη οι απαραίτητες για τη σύγχρονη επιστημονική σπουδή τής γλώσσας «ηλεκτρονικές τράπεζες γλωσσικών δεδομένων» (γλωσσικά corpora). Ευτυχώς, είναι πολλοί αυτοί που έχουν γνώση των προβλημάτων και των αναγκών τής γλώσσας μας και που πιέζουν για να λυθούν. Και οι λύσεις θα έλθουν, έστω κι αν αργήσουν. Ήδη έχουν γίνει πολλά. Πολλά που επιτρέπουν αισιοδοξία για το επίπεδο τής επιστημονικής μελέτης, τής διδασκαλίας και τής ανάπτυξης τής ελληνικής γλώσσας στον 21ο αιώνα.

Και τι θα γίνει με το μονοτονικό; Ακούω να ξεφυτρώνει η ερώτηση – γνήσια και «εκ βαθέων» γι' αυτόν που τη θέτει. Με όσα είπα –είναι η απάντηση– προσπάθησα να δείξω ότι άλλα είναι τα μείζονα και πραγματικά προβλήματα τής γλώσσας μας, αν μιλάμε για την εξασφάλιση μιας ποιοτικής ελληνικής γλώσσας και για όρους επιβίωσης και ανάπτυξης τής Ελληνικής στον 21ο αιώνα. Το πολυτονικό –θα στενοχωρήσω πολλούς– δεν γυρίζει πίσω. Όσο σκληρή είναι αυτή η διαπίστωση, άλλο τόσο αναγκαίος, αυτονόητος και προϊ-

όν ελευθερίας απαραίτητης σε λεπτά πνευματικά θέματα είναι ο σεβασμός του δικαιώματος αρκετών Ελλήνων να χρησιμοποιούν στη γραπτή τους έκφραση το πολυτονικό. Αξίζει και πρέπει να σεβαστεί κανείς αυτή την επιλογή, που έχει ιδιαίτερη συχνότητα και οφείλεται στην ευαισθησία και την «αισθητική τής γραφής» που νιώθουν αρκετοί άνθρωποι, περισσότερο λογοτέχνες και λόγιοι, δεμένοι με την αισθητική των τόνων. Η ενημέρωση και διδασκαλία στο σχολείο τής χρήσης των τόνων σε λόγια και αρχαία κείμενα είναι απαραίτητη. Η καθολική επιστροφή στο πολυτονικό είναι εξωπραγματική, όσο κι αν απαιτείται βελτίωση τού εν χρήσει μονοτονικού συστήματος.

Ο Σεφέρης γράφει κάπου ότι η ελληνική γλώσσα «για καλό ή για κακό είναι από τις πιο συντηρητικές γλώσσες του κόσμου». Ενώ βυθίζεται στα βάθη 40 αιώνων, προσθέτουμε εμείς, η σύγχρονη Ελληνική έχει μια ευρύτερα αναγνωρισμένη συνέχεια και συνοχή, μια στενή λεξιλογική και δομική σχέση με τις παλιότερες ιστορικές μορφές της, ακόμη και με την αρχαία Ελληνική. Αυτό σημαίνει –επιβεβαιώνεται ιστορικά– ότι η Ελληνική 40 αιώνες τώρα χωρίς διακοπή και επιβιώνει και εξελίσσεται δυναμικά και λειτουργεί αυτόνομα, όπως κάθε άλλη ζωντανή γλώσσα. Το γεγονός αυτό είναι και η πιο αντικειμενική απάντηση στο ερώτημα ποια θα είναι η πορεία τής Ελληνικής στον 21ο αιώνα.

Δομή και σχηματισμός λέξεων της Κοινής Νεοελληνικής

Αγγελική Ράλλη

Πανεπιστήμιο Πατρών

Περίληψη

Ο σχηματισμός λέξεων είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον τομέα του λεξιλογίου και της δημιουργίας νεολογισμών και όρων. Αν και αποτελεί βασικό κλάδο της γλώσσας, στην Κοινή Νεοελληνική δεν έχει μελετηθεί επαρκώς και έχει ελάχιστα προσεγγισθεί από την παραδοσιακή γραμματική, ιδιαίτερα τα φαινόμενα της παραγωγής και της σύνθεσης λέξεων. Στις ακόλουθες παραγράφους δίνεται έμφαση στα μορφηματικά στοιχεία τα οποία αποτελούν τις βασικές μονάδες των μορφολογικά πολύπλοκων λέξεων, δηλαδή των λέξεων που αναλύονται σε περισσότερα του ενός συστατικά. Περιγράφονται οι τρεις διαδικασίες σχηματισμού λέξεων, η κλίση, η παραγωγή και η σύνθεση, και αναλύεται ο ρόλος τους στη δημιουργία του νεοελληνικού λεξιλογίου. Σε γενικές γραμμές, η προσέγγιση που ακολουθείται είναι αυτή της γενετικής μορφολογίας (*generative morphology*), σύμφωνα με την οποία ο σχηματισμός λέξεων, ο οποίος βασίζεται σε κανόνες και αρχές της γλωσσικής ικανότητας του φυσικού ομιλητή, λαμβάνει χώρα στο γραμματικό τομέα της μορφολογίας (βλ. Ράλλη 2001, προσεχώς). Όπως φαίνεται στη συνέχεια, η συγκεκριμένη γλωσσολογική ανάλυση ερμηνεύει επαρκώς περιπτώσεις και φαινόμενα που αδυνατεί να εξηγήσει, ή προσεγγίζει με λανθασμένο τρόπο, η παραδοσιακή γραμματική.

1. Γενικά χαρακτηριστικά της μορφολογικής ανάλυσης

Η Κοινή Νεοελληνική (εφεξής Ελληνική) είναι γλώσσα συνθετική με ιδιαίτερα πλούσια μορφολογία η οποία βασίζεται κυρίως στο συνδυασμό μορφημάτων, όπου μόρφημα θεωρείται η ελάχιστη μονάδα νοήματος με διακριτή

μορφή¹. Το θέμα, το παραγωγικό πρόσφυμα (πρόθημα, και επίθημα) και το κλιτικό επίθημα αποτελούν τις βασικές κατηγορίες οι οποίες συνθέτουν τις μορφολογικά πολύπλοκες λέξεις². Για παράδειγμα, η λέξη *απίστευτος* αποτελείται από το πρόθημα *α-*, το ονοματικό θέμα *πιστ-*, τα παραγωγικά επιθήματα ρηματικής (*-ευ-*) και επιθετικής (*-τ(φωνήεν)-*) κατηγορίας και το κλιτικό επίθημα *-ος*. Υπάρχουν όμως και λέξεις που δεν αναλύονται σε περισσότερα του ενός συστατικά. Τέτοιες είναι οι άκλιτες λέξεις (π.χ. το επίρρημα *άνω*), μερικοί τύποι άρθρων και αντωνυμιών (π.χ. *ο*, *εγώ*) και γενικά όλοι οι λεκτικοί τύποι χωρίς φωνολογικά αναγνωρίσιμη κατάληξη.

Η μορφή των θεμάτων και των προσφυσμάτων δεν παραμένει πάντα σταθερή. Συχνά εμφανίζουν εναλλαγές, που ονομάζονται αλλόμορφα, και η παρουσία τους δεν ερμηνεύεται συγχρονικά. Η κατανομή των αλλομόρφων δικαιολογείται από το φωνολογικό ή/και το μορφολογικό περιβάλλον. Έτσι, το πρόθημα *α-* (π.χ. *άγνωστος*) λαμβάνει τη μορφή *αν-* μπροστά από λέξεις που αρχίζουν από φωνήεν (π.χ. *ανέλπιστος*), χωρίς να είναι δυνατή μια συγχρονική φωνολογική ερμηνεία³. Δεν αποτελούν αλλόμορφα οι μορφές των μορφημάτων που δικαιολογούνται συγχρονικά από φωνολογικούς κανόνες. Για παράδειγμα, η μορφή *γραπ-* του θέματος του ρήματος *γράφω*, που εμφανίζεται στον αόριστο και στο στιγμιαίο μέλλοντα, δικαιολογείται από κανόνα της ελληνικής φωνολογίας σύμφωνα με τον οποίο το σύμφωνο *φ* του θέματος *γραφ-* μετατρέπεται σε *π* μπροστά από το σύμφωνο *σ* που δηλώνει την όψη του ρήματος⁴. Σημειώνεται ότι ο ρόλος του φωνολογικού κανόνα της τροπής του *φ* σε *π* συγκαλύπτεται από τη γραφή η οποία χρησιμοποιεί το χαρακτήρα του αλφαβήτου *ψ* για να δηλώσει τη γειτνίαση των δύο συμφώνων *π* και *σ*.

1. Γλωσσολογικά διακρίνουμε πέντε τύπους γλώσσων: τις συνθετικές (γλώσσες με πλούσια κλίση, π.χ. Ελληνική), τις αναλυτικές (γλώσσες στις οποίες η σύνταξη αντικαθιστά συνήθως τη μορφολογία, π.χ. Αγγλική), τις συγκολλητικές (γλώσσες με παράταξη μορφημάτων ελευθέρων και εξαρτημένων μέσα στην ίδια λέξη, π.χ. Τουρκική), τις απομονωτικές (γλώσσες χωρίς κλιτικά μορφήματα οι οποίες βασίζονται κυρίως σε μονοσύλλαβα στοιχεία με ποικιλία τόνων, π.χ. Κινεζική) και τις πολυσυνθετικές (γλώσσες με εξαιρετικά πλούσια μορφολογία όπου παράταξη ελευθέρων και εξαρτημένων μορφημάτων αντικαθιστά πολλές φορές τη δόμηση προτάσεων, π.χ. Mohawk των Ιθαγενών της Βόρειας Αμερικής). Στις συνθετικές γλώσσες τα κλιτικά μορφήματα είναι φορείς περισσότερων της μιας πληροφοριών (portmanteau morphemes). Για παράδειγμα, το κλιτικό επίθημα του ουσιαστικού της Ελληνικής φέρει πληροφορίες πτώσης και αριθμού, χωρίς να είναι δυνατός ο διαχωρισμός τους σε επιμέρους μορφηματικά συστατικά.

2. Η ύπαρξη ενθήματος, όπως έχει συχνά υποστηριχθεί για περιπτώσεις όπως αυτές των ρημάτων αρχαίας προέλευσης (π.χ. *μανθάνω*, βλ. Chantaine 1968: 14), δεν έχει συγχρονικό χαρακτήρα και δικαιολογείται μόνον ιστορικά.

3. Η μορφή *αν-* του προθήματος ερμηνεύεται διαχρονικά.

4. Για τις φωνολογικά ερμηνεύσιμες μορφές του ιδίου θέματος βλ. Νέσπορ (1999), *Φωνολογία*, εκδ. Πατάκη.

Διαχρονικά, το θέμα παράγεται από το συνδυασμό της ρίζας και ενός επιθηματικού στοιχείου. Για παράδειγμα, στο αρχαίο ρήμα *έλπομαι* η μορφή του θέματος *ελπ-*, χωρίς το θεματικό φωνήεν *-ο-*, προέρχεται από τη ρίζα *ελ-* (< ινδοευρωπαϊκό **wel-*), στην οποία προστίθεται το επιθηματικό *-π-* (< **p-*). Η διάκριση της ρίζας έχει ιστορική αξία και συνδέεται με τη μελέτη της Ινδοευρωπαϊκής. Αποτελεί το στοιχείο της λέξης που είναι υπεύθυνο για το βασικό της νόημα. Συγχρονικά όμως, δεν είναι εύκολο να γίνει ο διαχωρισμός ανάμεσα σε ρίζα και θέμα, είτε γιατί τα όρια των δύο στοιχείων έχουν καταστεί δυσδιάκριτα από την πάροδο του χρόνου [π.χ. είναι αδύνατη η διάκριση ρίζας και θέματος στη λέξη *πατήρ* (βλ. Chantraine 1973: 2)] είτε γιατί μία συγκεκριμένη λέξη είναι ξενικής ή άγνωστης προέλευσης (π.χ. οι λέξεις *σαλάτα* και *άνθρωπος* αντίστοιχα). Γι' αυτό το λόγο, στην εργασία, υιοθετείται ο όρος «θέμα», με την ευρεία του έννοια, για τη δήλωση γενικά όλων των στοιχείων που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι ανήκουν στην κατηγορία των λεξημάτων, δηλαδή εκείνων των στοιχείων που δεν θεωρούνται γραμματικά και διαχωρίζονται, ως εκ τούτου, από την κατηγορία των προσφυμάτων.

Οι βασικές μορφηματικές μονάδες που αναφέραμε παραπάνω, δηλαδή οι μονομορφηματικές λέξεις, τα θέματα και τα προσφύματα, αποτελούν τα βασικά λήμματα του νοητικού ή σταθερού λεξικού (mental/permanent lexicon) του φυσικού ομιλητή της γλώσσας (βλ. Lieber 1980, Di Sciullo & Williams 1987). Συνδυαζόμενα μεταξύ τους μετέχουν στις διαδικασίες της παραγωγής, της κλίσης και της σύνθεσης των μορφολογικά πολύπλοκων λέξεων της Ελληνικής.

Τα τελευταία χρόνια το νοητικό λεξικό αποτελεί αντικείμενο μελέτης των επιστημών της ψυχολinguιστικής και της νευρογλωσσολογίας. Οι ερευνητές προσπαθούν να εντοπίσουν το σύνολο και το είδος των πληροφοριών που χαρακτηρίζουν τα λήμματα οι οποίες δεν είναι προβλέψιμες από παραγωγικές διαδικασίες σχηματισμού λέξεων (βλ. Jackendoff 1997). Θεωρείται ότι κάθε λήμμα φέρει πληροφορίες φωνολογικού, μορφολογικού, συντακτικού και σημασιολογικού περιεχομένου. Δηλαδή κάθε λήμμα συνδέεται με ήχο, μορφή, κατανομή στο δομικό περιβάλλον και σημασία.

Σε γενικές γραμμές, οι διαδικασίες σχηματισμού λέξεων της Ελληνικής βασίζονται στην προσφύματοποίηση, δηλαδή στην πρόσθεση προσφύματος σε θέμα που αποτελεί τη λεξική βάση της λέξης, ή στο συνδυασμό τουλάχιστον δύο θεμάτων. Η προσφύματοποίηση διακρίνεται σε κλίση και παραγωγή, ανάλογα με το είδος του προσφύματος που χρησιμοποιείται, ενώ ο συνδυασμός δύο θεμάτων καταλήγει στη δημιουργία συνθέτων.

Και οι τρεις διαδικασίες χρησιμοποιούν ως βασική μονάδα τους το μόρφημα, και μάλιστα το θέμα, αφού στο ίδιο θέμα μπορούν να προστεθούν τόσο κλιτικά και παραγωγικά προσφύματα όσο και άλλα θέματα για το σχηματισμό νέων λεξικών στοιχείων (βλ. Ράλλη 1986):

- (1) α. άνθρωπ-ος (κλίση)
β. ανθρωπ-ιν- (παράγωγη, βλ. ανθρώπινος)
γ. λυκ-ανθρωπ- (σύνθεση, βλ. λυκάνθρωπος)

2. Η προσφύματοποίηση: κλίση και παράγωγη

Η μορφολογική διαδικασία της κλίσης δημιουργεί λέξεις συνδυάζοντας θέματα με τα κατάλληλα κλιτικά προσφύματα και παράγει τύπους της ίδιας γραμματικής κατηγορίας οι οποίοι διαφέρουν μεταξύ τους ως προς συγκεκριμένα μορφοσυντακτικά χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα, οι τύποι *άνθρωπος*, *ανθρώπου*, *άνθρωπο*, *άνθρωπε*, *άνθρωποι*, *ανθρώπων*, *ανθρώπους* φέρουν διαφορετικά κλιτικά επιθήματα, διαφέρουν ως προς τα χαρακτηριστικά της πτώσης και του αριθμού, αλλά έχουν το ίδιο θέμα *ανθρωπ-* και την ίδια γραμματική κατηγορία (ουσιαστικό).

Η παράγωγη δημιουργεί νέα παράγωγα θέματα και συνήθως προϋποθέτει το συνδυασμό ενός βασικού θέματος με ένα παραγωγικό πρόσφυμα.

- (2) α. όργαν-(ο)⁵
β. οργαν-ών-(ω)
γ. οργανω-τή-(ς)
δ. οργανωτ-ικ-(ός)
ε. οργανωτικ-ά [επίρρημα]

Στα παραδείγματα του (2) δημιουργείται ένα ρηματικό θέμα (*οργανών(ω)*) μετά το συνδυασμό του θέματος του ουσιαστικού *όργανο* και του παραγωγικού επιθήματος *-ων-*. Μετά την πρόσθεση του παραγωγικού επιθήματος *-τη-* δημιουργείται εκ νέου ένα θέμα ρηματικού ουσιαστικού (*οργανωτή(ς)*)⁶. Στη συνέχεια, μετά την πρόσθεση του παραγωγικού επιθήματος *-ικ-*, το ουσιαστικό μετατρέπεται σε επίθετο (*οργανωτικ(ός)*) και το επίθετο σε επίρρημα (*οργανωτικά*), αφού το θέμα *οργανωτικ-* συνδυασθεί με το επίθημα *-α*. Δηλαδή σε μια διαδικασία παράγωγής το επίθημα είναι υπεύθυνο για τη γραμματική κατηγορία του παραγομένου στοιχείου, αφού

5. Σε παρένθεση τίθενται τα κλιτικά επιθήματα που συνοδεύουν το θέμα ή/και το παραγωγικό επίθημα, όταν το υπό πραγμάτευση αντικείμενο δεν αναφέρεται ευθέως σ' αυτά.

6. Ο τύπος *οργανωτικός* χρησιμοποιεί το αλλόμορφο *-τ-* του ονοματικού επιθήματος *-τη(ς)* το οποίο εμφανίζεται στον πληθυντικό αριθμό των ονομάτων σε *-της* (πβ. *οργανωτή-ς/οργανωτές*). Βλ. Ράλλη (προσεχώς) για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη χρήση των αλλομόρφων στη μορφολογία.

από τα δύο συστατικά, το θέμα και το παραγωγικό επίθημα, το δεύτερο αποτελεί τη βάση του συνδυασμού⁷.

Τα κλιτικά προσφύματα πραγματώνονται συνήθως ως επιθήματα, δηλαδή ως προσφύματα που εμφανίζονται στη δεξιά πλευρά των θεμάτων. Εξαιρέση φαίνεται να αποτελεί η ρηματική αύξηση, για τη μορφηματική και προθηματική υπόσταση της οποίας υπάρχουν σοβαρές αμφιβολίες. Έχει αποδειχθεί από τους Μπαμπινιώτη (1972) και Ralli (1988) ότι η αύξηση δεν είναι μόρφημα, αλλά αποτελεί ένα μορφο-φωνολογικό στοιχείο, το οποίο εμφανίζεται για να υποστηρίξει τον τόνο των παρελθοντικών ρηματικών τύπων που τονίζονται στην προπαραλήγουσα⁸.

Τα παραγωγικά προσφύματα διακρίνονται σε προθήματα και επιθήματα ανάλογα με τη θέση που καταλαμβάνουν συνδυαζόμενα με το θέμα. Μεταξύ των προθημάτων περιλαμβάνονται σήμερα και οι αρχαίες ελληνικές προθέσεις, οι οποίες παραδοσιακά κατατάσσονται στα πρώτα μέλη συνθέτων λέξεων (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991):

(3) α.	αναφέρ(ω)	<	ανά	φέρ(ω)
β.	διαφέρ(ω)		διά	"
γ.	εισφέρ(ω)		εις	"
δ.	εκφέρ(ω)		εκ	"
ε.	επιφέρ(ω)		επί	"
στ.	υποφέρ(ω)		υπό	"

Όπως έχει υποστηριχθεί από τη Ralli (1988, 1992), οι παραπάνω σχηματισμοί ανήκουν στην κατηγορία των παραγώγων, αφού διαφορετικά δεν θα μπορούσε να ερμηνευθεί το γεγονός ότι σύγχρονες προθέσεις όπως για παράδειγμα οι *με* και *για*, δεν συμμετέχουν σε σύνθετους σχηματισμούς. Ως προθήματα, οι αρχαίες προθέσεις ανήκουν σε μια κλειστή τάξη (closed class) στοιχείων τα οποία δεν εμφανίζουν νοηματική σταθερότητα (δηλαδή δεν έχουν πάντα την ίδια σημασία στις λέξεις που απαντούν) και, ως εκ τούτου, αποτελούν διαφορετικό αντικείμενο έρευνας από τις κοινές προθέσεις της Νέας Ελληνικής⁹.

7. Στη γλωσσολογική ορολογία η βάση ενός μορφολογικού συνδυασμού στοιχείων λέγεται κεφαλή (head) και είναι υπεύθυνη για τη γραμματική κατηγορία και τα μορφοσυντακτικά χαρακτηριστικά του σχηματιζομένου στοιχείου (βλ. Williams 1981).

8. Βλ. Μπαμπινιώτης (1972) και Ralli (1988) για περισσότερα επιχειρήματα αναφορικά με αυτή την άποψη.

9. Σημειώνεται ότι οι εκφράσεις στις οποίες οι αρχαίες προθέσεις απαντούν ελεύθερες είναι μάλλον στερεότυπες, π.χ. *ανά την υφήλιον*.

Τα κλιτικά προσφύματα εμφανίζονται συνήθως μετά τα παραγωγικά (βλ. Ράλλη 1986, Kilani-Schoch 1988) και σηματοδοτούν τα όρια των λέξεων οι οποίες είναι έτοιμες να χρησιμοποιηθούν σε προτάσεις [βλ. (4)]. Αντίθετα, τα παραγωγικά προσφύματα υπόκεινται στο λεγόμενο «νόμο της επαναδρομής» (recursiveness, βλ. Scalise 1984), αφού από το συνδυασμό θέματος και παραγωγικού προσφύματος δημιουργείται εκ νέου στοιχείο της κατηγορίας του θέματος [βλ. (4)]. Επαναδρομή σημαίνει ότι θεωρητικά σε ένα θέμα μπορεί να προστεθεί άπειρος αριθμός παραγωγικών προσφύματων. Στην πράξη βέβαια αυτό δεν συμβαίνει, γιατί τα κριτήρια επιλογής θεμάτων εκ μέρους των παραγωγικών προσφύματων είναι ιδιαίτερα περίπλοκα. Επίσης, τόσο οι φωνολογικοί περιορισμοί όσο και τα όρια της μνήμης περιορίζουν σημαντικά τον αριθμό των παραγωγικών προσφύματων που θα μπορούσαν να προστεθούν στο θέμα.

(4) Παραγωγή	πβ. Κλίση
α. παιδ-	παιδί
β. παιδ-ευ-	παιδεύ-ω
γ. εκ-παιδ-εύ-	εκπαιδεύ-ω
δ. εκ-παιδ-ευ-τή-	εκπαιδευτή-ς
ε. εκ-παιδ-ευ-τ-ικ-	εκπαιδευτικ-ός
στ. εκ-παιδ-ευ-τ-ικ-οτερ-	εκπαιδευτικότερ-ος

Η κλίση έχει υποχρεωτικό χαρακτήρα, αφού τα θέματα, για να μπορέσουν να χρησιμοποιηθούν ως λέξεις, πρέπει απαραίτητως να συνδυασθούν με κλιτικά προσφύματα. Αντίθετα, η παραγωγή είναι προαιρετική διαδικασία, αφού από την εφαρμογή της δημιουργείται παράγωγο θέμα, το οποίο μπορεί να είναι διαφορετικής γραμματικής κατηγορίας από το αρχικό. Για παράδειγμα, στο θέμα *άνθρωπ-* τα κατάλληλα κλιτικά επιθήματα μας δίνουν τις κλιτές μορφές της λέξης *άνθρωπος*, σε ενικό και πληθυντικό (5α), ενώ τα παραγωγικά προσφύματα του (5β) *-ιν-*, *εξ* και *-ιζ-* δημιουργούν θέματα νέων λέξεων που είναι διαφορετικής κατηγορίας από αυτό της λέξης *άνθρωπος*:

- (5) α. Κλίση: *άνθρωπ-ος, ανθρώπ-ου, άνθρωπ-ο, άνθρωπ-ε, άνθρωπ-οι, ανθρώπ-ων, ανθρώπ-ους*
 β. Παραγωγή: *άνθρώπ-ουσιαστικό-IV-(ος)Επίθετο, εξ-άνθρωπ-ίζουσιαστικό -(ω)Ρήμα*

Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η δημιουργία παραγώγου δεν συνοδεύεται πάντοτε από αλλαγή της γραμματικής κατηγορίας. Έτσι, από το θέμα του ουσιαστικού *άνθρωπος* δημιουργούνται τα ουσιαστικά *ανθρωπότη(α), ανθρωπιστή(ς)* και *ανθρωπάκι* με την πρόσθεση των προσφύματων *-στη(α), -ιστη(ς)* και *-ακι* αντιστοίχως.

Εκτός από την παραγωγή λέξεων με εμφανές παραγωγικό πρόσφυμα, υπάρχουν και παράγωγα που δημιουργούνται χωρίς την πρόσθεση φωνολογικά αναγνωρίσιμοι παραγωγικού προσφύματος. Τέτοια είναι αυτά που σχηματίζονται με απλή αλλαγή του βασικού φωνήεντος του θέματος [βλ. (6)] των οποίων η διαδικασία παραγωγής ονομάζεται «ablaut». Γενικώς, δεν θεωρείται ότι ανήκουν στο δυναμικό και δημιουργικό μέρος της παραγωγής, αφού είναι κατάλοιπα της Αρχαίας Ελληνικής.

- (6) α. απέχ(ω) αποχ(ή)
β. λέγ(ω) λόγ(ος)
γ. φέρ(ω) φορ(ά)

Είναι επίσης δυνατόν η μετάβαση από τη μία γραμματική κατηγορία στην άλλη να πραγματώνεται χωρίς αλλαγή του θέματος ή την παρουσία παραγωγικού προσφύματος [βλ. (7)]. Αυτή ερμηνεύεται γλωσσολογικά ως απλή μετάπλαση κατηγορίας (conversion) και δεν υπάρχει συγχρονική δικαιολόγηση για ποιο θέμα, το ονοματικό ή το ρηματικό, έδωσε τη γένεση του άλλου.

- (7) α. οδηγ(ώ) οδηγ(ός)
β. κυνηγ(ώ) κυνηγ(ός)

Τα κλιτικά προσφύματα κατανέμονται σε παραδειγματικά σύνολα σύμφωνα με κάποια κοινά μορφοσυντακτικά χαρακτηριστικά και ανάλογα με το είδος και τη γραμματική κατηγορία των θεμάτων με τα οποία συνδυάζονται. Έτσι δημιουργούνται οι λεγόμενες ονοματικές κλίσεις και ρηματικές συζυγίες, τις οποίες εκτενώς περιγράφουν οι παραδοσιακές γραμματικές (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991). Για παράδειγμα, το κλιτικό επίθημα -ος της λέξης *άνθρωπος* έχει τα μορφοσυντακτικά χαρακτηριστικά της πτώσης (ονομαστική) και του αριθμού (ενικού) και βρίσκεται σε παραδειγματική σχέση με τα άλλα κλιτικά επιθήματα του ίδιου κλιτικού παραδειγματικού συνόλου (*ανθρώπ-ου, άνθρωπ-ο, άνθρωπ-ε, άνθρωπ-οι, ανθρώπ-ων, ανθρώπ-ους*).

Αντίθετα με τα κλιτικά προσφύματα, τα παραγωγικά προσφύματα δεν έχουν παραδειγματικό χαρακτήρα, δηλαδή δεν μεταβάλλονται συστηματικά ανάλογα με συγκεκριμένα μορφοσυντακτικά χαρακτηριστικά. Έχουν όμως καθορισμένη λειτουργία ή σημασία που πλησιάζει προς αυτή των θεμάτων και φέρουν εγγενείς περιορισμούς επιλογής συγκεκριμένων θεμάτων. Για παράδειγμα, σε μια λέξη όπως *ανθρώπινος* το παραγωγικό επίθημα -ιν- είναι υπεύθυνο για τη γραμματική κατηγορία του επιθέτου, τη σημασία της ιδιότητας, και επιλέγει θέματα ονομάτων αποκλείοντας το συνδυασμό του με ρηματικά.

Ένα παραγωγικό πρόσφυμα μπορεί να προσφέρει στην παράγωγη λέξη περισσότερες από μία ερμηνείες. Για παράδειγμα, στη λέξη *υπολογιστής* το επίθημα *-τη(ς)* φανερώνει το όργανο και το πρόσωπο που ενεργεί (από το θέμα του ρήματος *υπολογίζω*). Είναι επίσης δυνατόν από τη διαδικασία της παραγωγής να διαμορφώνονται συχνά σημασίες που δεν είναι ολότελα διαφανείς. Για παράδειγμα, η σημασία της λέξης *λύτρο* δεν αντιστοιχεί στα νοηματικά χαρακτηριστικά του ρηματικού θέματος του ρήματος *λύνω*, παρ' όλο που διαχρονικά προέρχεται από αυτό. Αντίθετα, η σημασία μιας λέξης που δημιουργείται από κλιτική διαδικασία είναι πάντα προβλέψιμη και απορρέει από τα νοηματικά χαρακτηριστικά των επιμέρους συστατικών της λέξης, δηλαδή του θέματος και του κλιτικού προσφύματος. Έτσι, ένας κλιτός τύπος ουσιαστικού φέρει προβλέψιμες πληροφορίες για τα μορφοσυντακτικά χαρακτηριστικά που αφορούν τον αριθμό και την πτώση, ενώ η λεξική του σημασία είναι ίδια με αυτήν του συστατικού του θέματος.

Τα μορφοσυντακτικά χαρακτηριστικά που συνήθως συνδέονται με την ονοματική και τη ρηματική κλίση είναι συνήθως αυτά που δίνονται στο (8) και το καθένα πραγματώνεται σε περισσότερες από μία τιμές. Για παράδειγμα, το γένος μπορεί να είναι αρσενικό, θηλυκό ή ουδέτερο.

- (8) α. Ονοματική κλίση: γένος, πτώση, αριθμός, κλιτική τάξη¹⁰
β. Ρηματική κλίση: διάθεση, φωνή, όψη, χρόνος, έγκλιση, πρόσωπο, αριθμός, κλιτική τάξη

Θεωρείται ότι τα περισσότερα από τα παραπάνω μορφοσυντακτικά χαρακτηριστικά ανήκουν στα κλιτικά προσφύματα. Παρ' όλα αυτά, όπως έχει προταθεί από τη Ralli (1988, 2000, 2001) και Ράλλη (προσεχώς), το γένος και η διάθεση ανήκουν στις ιδιότητες του θέματος. Σύμφωνα μ' αυτή την ανάλυση, τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά δεν συνδέονται απαραίτητως με συγκεκριμένες μορφές κλιτικών προσφύματων και, ως εκ τούτου, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι αποτελούν εγγενείς ιδιότητες των θεμάτων. Βασικό επιχείρημα της θέσης αυτής αποτελεί το γεγονός ότι ονόματα με ίδια κλιτικά προσφύματα μπορεί να

10. Με τον όρο «κλιτική τάξη» εννοούμε τις κλίσεις των ονομάτων και τις συζυγίες των ρημάτων. Ο συγκεκριμένος όρος αποτελεί μετάφραση του αντίστοιχου γλωσσολογικού όρου «inflection class». Σύμφωνα με τη Ralli (2000, 2001), η κρατούσα άποψη της παραδοσιακής γραμματικής για συγκεκριμένες κλιτικές τάξεις δεν βασίζεται σε επιστημονικά κριτήρια και δεν αντιστοιχεί στην πραγματική διάκριση κλιτικών παραδειγμάτων της νεοελληνικής γλώσσας. Κατά τη Ralli, τα ονόματα (ουσιαστικά και επίθετα) που έχουν αρκετά ανώμαλη κλίση διακρίνονται σε 10 κλιτικές τάξεις, ενώ τα ρήματα, ως πιο ομαλά, κλίνονται σύμφωνα με δύο παραδείγματα.

έχουν διαφορετική τιμή γένους (πβ. *κόπος* και *πρόδος*) και ρήματα διαφορετικής διάθεσης εμφανίζουν ίδια κλίση (π.χ. *έρχομαι* και *κοιμάμαι*).

Εκτός από το χαρακτηριστικό της κλιτικής τάξης (δηλαδή του δείκτη συγκεκριμένης ονοματικής κλίσης ή ρηματικής συζυγίας), που έχει καθαρά μορφολογική υπόσταση, τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά χρησιμοποιούνται και από άλλους τομείς της γλωσσολογικής ανάλυσης, δηλαδή από τη σύνταξη και τη σημασιολογία. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το χαρακτηριστικό του αριθμού έχει σημασιολογική ερμηνεία και μετέχει στο συντακτικό φαινόμενο της συμφωνίας των συστατικών της πρότασης (π.χ. στη συμφωνία επιθέτου και ουσιαστικού).

Γενικώς, ο συνδυασμός θέματος και προσφύματος εξαρτάται από κάποιους περιορισμούς επιλογής (selectional restrictions) οι οποίοι είναι μορφολογικής ή/και σημασιολογικής φύσεως και χαρακτηρίζουν τα λήμματα των μορφημάτων που μετέχουν στο συνδυασμό. Για παράδειγμα, ο συνδυασμός θεμάτων και κλιτικών προσφυμάτων εξαρτάται από τα εξής¹¹:

α) Από την ύπαρξη ή όχι θεματικών αλλομόρφων. Για παράδειγμα, τα ουδέτερα σε *-ος* της παραδοσιακά αναφερομένης ως τρίτης κλίσης (πβ. *κράτος*), που συγχρονικά εμφανίζει ένα θεματικό αλλόμορφο (πβ. *κρατ-*), κλίνονται διαφορετικά από τα ουδέτερα που εμφανίζουν δύο αλλόμορφα [πβ. *άρμα* (ονομαστική/αιτιατική και κλητική ενικού) και *αρματ-* (γενική ενικού και στον πληθυντικό αριθμό)]¹².

β) Από το χαρακτηριστικό του γένους, χωρίς όμως αυτό να ισχύει για όλες τις περιπτώσεις. Λόγου χάριν τα ουδέτερα εμφανίζουν διαφορετικά κλιτικά παραδείγματα από τα αρσενικά και τα θηλυκά. Αντίθετα, η διάκριση των δύο τελευταίων εξουδετερώνεται στην περίπτωση των ονομάτων σε *-ος* [πβ. *άνθρωπος* (αρσ.) / *οδός* (θηλ.)].

Εκτός από λίγες περιπτώσεις (π.χ. το επίθετο *πολύς*), η κλίση των επιθέτων δεν διαφέρει από την κλίση των ουσιαστικών, ενώ υπάρχουν περιπτώσεις ονοματικών και ρηματικών θεμάτων, συνήθως κατάλοιπα παλαιότερων μορφών της γλώσσας, που δέχονται μια ιδιαίτερη μορφή κλιτικών προσφυμάτων. Τα τελευταία θεωρούνται ως μορφολογικά χαρακτηρισμένα (marked) και διακρίνονται

11. Σημειώνεται ότι η παρουσία ή η απουσία θεματικού φωνήεντος έχει μόνον ιστορική αξία και δεν επηρεάζει την επιλογή κλιτικών προσφυμάτων στην Κοινή Νεοελληνική. Στην Αρχαία Ελληνική ένα θέμα που έφερε θεματικό φωνήεν ήταν δυνατόν να συνδυάζεται με διαφορετικά κλιτικά προσφύματα από αυτά που επέλεγε ένα θέμα που δεν έληγε σε θεματικό φωνήεν. Για παράδειγμα, στη ρηματική κλίση, τα αρχαία θέματα χωρίς θεματικό φωνήεν εμφανίζουν διαφορετική κλίση στον ενικό του ενεστώτα της ενεργητικής φωνής (π.χ. *τίθημι*, *τίθης*, *τίθησι*) από τα θέματα που έχουν θεματικό φωνήεν (π.χ. *λύω*, *λύεις*, *λύει*).

12. Η κλίση αυτών των ονομάτων εξετάζεται εδώ με συγχρονικά κριτήρια. Έτσι, η μορφή *κράτεσ- που προϋπήρξε σε παλαιότερες εποχές (βλ. Chantraine 1973) δεν δικαιολογείται πια σε μια συγχρονική ανάλυση.

από τα υπόλοιπα θέματα που, όντας μη χαρακτηρισμένα (unmarked), υπόκεινται στην παραγωγικότερη διαδικασία του συνδυασμού με προβλέψιμα κλιτικά προσφύματα¹³. Για παράδειγμα, τέτοιες περιπτώσεις χαρακτηρισμένων θεμάτων συναντάμε στην κλίση των ουσιαστικών σε *-η/-εως* (π.χ. *πόλη, πόλεως*).

Κλείνοντας αυτό το μέρος του άρθρου, πρέπει να τονισθεί ότι στους μη ειδικούς επικρατεί ασάφεια ως προς τον καθορισμό των ορίων του θέματος και του κλιτικού επιθήματος. Αυτό συμβαίνει κυρίως λόγω της πρακτικής της παραδοσιακής γραμματικής να χρησιμοποιεί τον όρο της κατάληξης, για να δηλώσει, πολλές φορές, τη συνύπαρξη κλιτικών και παραγωγικών επιθημάτων, ή να θεωρεί ως θέματα στοιχεία που περιέχουν θέματα με κλιτικά επιθήματα. Για παράδειγμα, στην παραδοσιακή γραμματική γίνεται αναφορά στη ρηματική κατάληξη *-ιζω* που ουσιαστικά αποτελεί συνδυασμό του παραγωγικού επιθήματος *-ιζ-* και του κλιτικού *-ω*. Επίσης, αναφέρονται ως αοριστικά ρηματικά θέματα τεμάχια, όπως π.χ. τα *λυσ-* και *αγαπησ-* (πβ. *έλυσα, αγάπησα*), που αποτελούν συνδυασμούς των θεμάτων *λυν-* και *αγαπη-* αντίστοιχα με το κλιτικό επίθημα *-σ-* το οποίο εκφράζει την όψη του ρήματος.

3. Η σύνθεση

Σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, π.χ. την Αγγλική, όπου σε ένα σύνθετο υπάρχει συνένωση δύο λέξεων, στην Ελληνική το πρώτο τουλάχιστον συστατικό ενός συνθέτου ανήκει στη μορφολογική κατηγορία του θέματος, αφού εμφανίζεται χωρίς το κλιτικό επίθημα που θα του έδινε την υπόσταση της λέξης (9)¹⁴:

(9) α. Αγγλική	β. Ελληνική
book shop «βιβλιοπωλείο»	θαλασσοπούλι
car dealer «πωλητής αυτοκινήτων»	παιδομάζωμα

Η διαδικασία της σύνθεσης προϋποθέτει τη συνύπαρξη δύο θεμάτων. Το προϊόν της σύνθεσης μπορεί να είναι είτε ένα *σύνθετο θέμα* ([Θέμα Θέμα]),

13. Μορφολογικά χαρακτηρισμένες ως [+ξενικές] πρέπει επίσης να θεωρούνται και οι δάνειες λέξεις που στερούνται κλίσης, π.χ. *μπαρ, φιλμ* κ.λπ. Σημειώνεται ότι, ενώ αυτές οι λέξεις δεν εμφανίζουν κανένα κλιτικό παράδειγμα, υπόκεινται στη διαδικασία της παραγωγής (π.χ. *μπαράκι, φιλμάκι*).

14. Δεν αναφέρομαι φυσικά σε σύνθετες λέξεις που αποτελούν δάνεια από τη Λατινική και την Ελληνική, όπως π.χ. *sociology* - «κοινωνιολογία», στις οποίες το πρώτο ή και τα δύο συστατικά ανήκουν στην κατηγορία του θέματος.

το οποίο με το κατάλληλο κλιτικό επίθημα λαμβάνει τη μορφή της λέξης (π.χ. *νυχτολούλουδο* < *νυχτ-* + *λουλουδ-* + *-ο*), είτε μια *σύνθετη λέξη* ([Θέμα Λέξη]), η οποία δημιουργείται από το συνδυασμό θέματος και λέξης (π.χ. *ντοματοσαλάτα* < *ντοματ-* + *σαλάτα*)¹⁵. Όπως έχει δείξει η Ralli (1992), βασικό κριτήριο για την επιλογή της μιας ή της άλλης δομής αποτελεί η κλίση. Όταν δημιουργείται σύνθετο θέμα, το κλιτικό επίθημα που συνδέεται μ' αυτό δεν είναι απαραίτητως το ίδιο μ' αυτό του δευτέρου συστατικού (π.χ. το *νυχτολούλουδο* λήγει σε *-ο* αντίθετα με το *λουλούδι* που λήγει σε *-ι*). Αντίθετα, η δημιουργία σύνθετης λέξης φέρει την ίδια ακριβώς κλίση με το δεύτερο συστατικό το οποίο είναι μία ολοκληρωμένη λέξη. Άλλη ένδειξη για τη δομή του συνθέτου αποτελεί και η θέση του τόνου, αφού στα σύνθετα της κατηγορίας [Θέμα Θέμα] ο τόνος μπορεί να είναι σε διαφορετική θέση από αυτήν που έχει όταν το δεύτερο συστατικό χρησιμοποιείται ως ανεξάρτητη λέξη. Έτσι, το *νυχτολούλουδο* τονίζεται στην προπαραλήγουσα, ενώ το *λουλούδι* στην παραλήγουσα. Παρ' όλα αυτά δεν είναι πάντοτε εύκολο να προσδιορισθεί επακριβώς εάν κατά το σχηματισμό ενός συνθέτου δημιουργείται ένα σύνθετο θέμα ή μια σύνθετη λέξη. Σε περιπτώσεις όπως αυτή του τύπου *λυκάνθρωπος*, που τονίζεται στην προπαραλήγουσα και κλίνεται όπως και η λέξη *άνθρωπος*, μπορούμε να υποθέσουμε εναλλακτικά είτε ότι το πρώτο συνθετικό *λυκ-* συνδυάζεται απευθείας με την κλιτή λέξη *άνθρωπος* είτε ότι το *λυκ-* συνδυάζεται πρώτα με το θέμα *ανθρωπ-* και στη συνέχεια, αφού δημιουργηθεί το σύνθετο θέμα *λυκανθρωπ-*, προστίθεται το κλιτικό επίθημα *-ος*, για να ολοκληρωθεί η λέξη *λυκάνθρωπος*.

Στα σύνθετα εμφανίζεται συνήθως ένα φωνήεν *-ο-* ανάμεσα στο πρώτο και στο δεύτερο συστατικό. Όπως έχει υποστηριχθεί από τη Ralli (1988, 1992) και Ράλλη (1999), το *-ο-* δεν αποτελεί κλιτικό επίθημα του πρώτου συστατικού αλλά το φωνήεν σύνδεσης των δύο μελών μεταξύ τους. Ακόμα και σε παραδείγματα όπου η μορφή του συνθετικού φωνήεντος συμπίπτει με τη μορφή κλιτικού επιθήματος (10α) αποκλείεται η ύπαρξη κλίσης στο εσωτερικό των συνθέτων, αφού η μορφή του συγκεκριμένου στοιχείου δεν μεταβάλλεται ανάλογα με την αλλαγή του αριθμού και της πτώσης (10β).

15. Υπάρχουν και δομές του τύπου [Λέξη Θέμα] (π.χ. *εγωκεντρικός* < *εγώ* + *κεντρικ-*) ή [Λέξη Λέξη] (π.χ. *ξαναγράφω* < *ξανά* + *γράφω*), οι οποίες όμως είναι λιγότερο παραγωγικές και γι' αυτό δεν αναφέρονται εδώ. Επίσης, από την παρούσα εργασία απουσιάζει η πραγμάτευση των λεξικών φράσεων του τύπου «δημόσιος υπάλληλος» για τις οποίες έχει προταθεί από τις Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (1986), Ralli (1992), Ralli & Stavrou (1998) ότι αποτελούν είδος συνθέτων. Βλ. Ράλλη (προσεχώς) για περισσότερες λεπτομέρειες.

- (10) α. ασπρόμαυρος ασπρόμαυρου ασπρόμαυροι ασπρόμαυρων
 β. *ασπρούμαυρου¹⁶ *ασπροίμαυροι *ασπρώνμαυρων

Σημειώνεται ότι το συνδετικό φωνήεν -ο- δεν εμφανίζεται συνήθως πριν από συστατικό που αρχίζει από φωνήεν (11α,β) και η απουσία του ερμηνεύεται φωνολογικά. Χρησιμοποιείται ο όρος «συνήθως», γιατί ο φωνολογικός περιορισμός της μη εμφάνισης του συνδετικού φωνήεντος πριν από φωνήεν δεν ισχύει στην περίπτωση των συνθέτων των οποίων τα συνθετικά βρίσκονται σε σχέση παράταξης (11γ,δ):

- (11) α. σφιχταγκαλιάζω (*σφιχτοαγκαλιάζω)
 β. ομορφάνθρωπος (*ομορφοάνθρωπος)
 γ. πηγαινοέρχομαι (*πηγαινέρχομαι)
 δ. αγγλοαμερικάνος (*αγγλαμερικάνος)

Τα σύνθετα της Ελληνικής κατατάσσονται κυρίως στις τρεις μεγάλες γραμματικές κατηγορίες, ουσιαστικά, επίθετα και ρήματα, ενώ τα επιρρηματά θεωρείται ότι δημιουργούνται από την πρόσθεση του επιθήματος -α σε σύνθετα θέματα επιθέτων (π.χ. *ελληνοκεντρικά* < *ελληνοκεντρικ(ός)-α*). Τα παραδείγματα που ακολουθούν κατανέμονται ανάλογα με τη γραμματική κατηγορία του συνθέτου και τις κατηγορίες των επιμέρους συστατικών.

- (12) α. Ουσιαστικά

Ουσιαστικό + Ουσιαστικό
 καρσάβ(ο) < καρσάβ(ι) πανί
 οργανοπαίκτη(ς) < όργαν(ο) παίκτη(ς)

Επίθετο + Ουσιαστικό
 ασχημόπαπ(ο) < άσχημ(ο) παπί
 στεγνοκαθάρισμα < στεγν(ό) καθαρίσμα

Επίρρημα + Ουσιαστικό
 πισωγύρισμα < πίσω γύρισμα
 ξαναδιάβασμα < ξανά διάβασμα

- β. Επίθετα

Επίθετο + Επίθετο
 πικρόγλυκ(ος) < πικρ(ός) γλυκ(ός)
 γλυκανάλατ(ος) < γλυκ(ός) ανάλατ(ος)

16. Ο αστερίσκος στη γλωσσολογική ανάλυση δηλώνει μη γραμματικότητα.

Ουσιαστικό + Επίθετο
ανθοστολισμέν(ος) < άνθ(ος) στολισμέν(ος)¹⁷
λαομίσητ(ος) < λα(ός) μισητ(ός)

Επίρρημα + Επίθετο
αργοκίνητ(ος) < αργ(ά) κίνητ(ός)
καλοπληρωμέν(ος) < καλ(ά) πληρωμέν(ος)

γ. Ρήματα

Ρήμα + Ρήμα
τρωγοπίν(ω) < τρώγ(ω) πίν(ω)
ανοιγοκλείν(ω) < ανοίγ(ω) κλείν(ω)

Ουσιαστικό + Ρήμα
αφισοκολλ(ώ) < αφίσ(α) κολλ(ώ)
χαροπαλεύ(ω) < χάρ(ος) παλεύ(ω)

Επίρρημα + Ρήμα
σφιχταγκαλιάζ(ω) < σφιχτ(ά) αγκαλιάζ(ω)
πισωγυριζ(ω) < πίσω γυριζ(ω)

Εκτός από τις παραπάνω κατηγορίες, υπάρχουν και περιπτώσεις συνθέτων ονομάτων όπου το πρώτο συστατικό ανήκει στην κατηγορία του αριθμητικού (13α) ή της αντωνυμίας (13β), των οποίων η δημιουργία περιορίζεται σημαντικά από τη χρήση συγκεκριμένων αντωνυμιών και αριθμητικών:

(13) α. επτάλοφ(ος) < επτά λόφ(ος)
πεντάδραχμ(ο) < πέντε δραχμ(ή)

β. εγωκεντρικ(ός) < εγώ κεντρικ(ός)
αλληλοσεβασμ(ός) < αλλήλ(ων) σεβασμ(ός)

Τέλος, από την ταξινόμηση λείπουν επίσης οι σχηματισμοί του τύπου *φιλοπόλεμος, μισογύνης, φυγόπονος* κ.λπ., των οποίων το πρώτο συνθετικό είναι ρήμα. Σύμφωνα πάντα με τη Ralli (1992), ο σχηματισμός αυτών των συνθέτων δεν είναι παραγωγικός και τα συγκεκριμένα σύνθετα πρέπει να θεωρηθούν ως κατάλοιπα σχηματισμών παλαιότερων εποχών της γλώσσας (βλ. και Chantraine 1973).

17. Είναι γνωστή η γραμματική συμπεριφορά των μετοχών ως επίθετα. Επομένως εδώ οι μετοχές σε *-μέν(ος)* εκλαμβάνονται ως επίθετα.

Ως γνωστόν, η γραμματική κατηγορία ενός συνθέτου απορρέει από την εφαρμογή της γλωσσολογικής αρχής της κεφαλής (headedness principle, βλ. Williams 1981). Σύμφωνα μ' αυτή την αρχή, το στοιχείο που αποτελεί τη βάση της δομής και βρίσκεται σε θέση κεφαλής είναι υπεύθυνο για την απόδοση της γραμματικής κατηγορίας και των βασικών μορφοσυντακτικών χαρακτηριστικών του συνθέτου. Με τη λέξη «κεφαλή» μεταφράζεται ο όρος «head» της γλωσσολογικής επιστήμης, ο οποίος δηλώνει το βασικό συστατικό μιας μορφολογικά πολύπλοκης λέξης. Όπως έχει παρατηρηθεί από τη Ralli (1992), στα ελληνικά σύνθετα η κεφαλή βρίσκεται συνήθως στα δεξιά της δομής. Πράγματι, στα παραδείγματα που καταγράφονται στο (12) το δεύτερο συστατικό είναι αυτό που δίνει στο σύνθετο τη γραμματική κατηγορία και τις μορφοσυντακτικές πληροφορίες (π.χ. το γένος στα ουσιαστικά). Ως προς αυτό το φαινόμενο θα λέγαμε ότι η Ελληνική μοιάζει με την Αγγλική (βλ. Lieber 1992) και με την Ολλανδική (βλ. Booij 1992), αφού και στις δύο αυτές γλώσσες η κεφαλή βρίσκεται στο δεξιό μέρος των συνθέτων:

(14) α. Ελληνική

ψαρόσουπα
κοσμοξάκουστος

β. Αγγλική

meat soup «κρεατόσουπα»
bodybuilding «διάπλαση σώματος»

γ. Ολλανδική

vleesoep «κρεατόσουπα»
bodybuilden «διάπλαση σώματος»

Διαφέρει όμως από τις λεγόμενες ρομανικές γλώσσες (π.χ. Γαλλική, Ιταλική), αφού σ' αυτές τις γλώσσες το συστατικό που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κεφαλή βρίσκεται στα αριστερά της δομής του συνθέτου¹⁸:

(15) α. Γαλλική (βλ. Zwanenburg 1992)

coffre-fort «χρηματοκιβώτιο»
timbre-poste «γρμματόσημο»

18. Αναφέρομαι στα εγγενή σύνθετα αυτών των γλωσσών (native compounds) και όχι σ' αυτά που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως δάνεια (non-native) από άλλες γλώσσες (π.χ. Ιταλικά *glottologo* «γλωσσολόγος»).

- β. Ιταλική (βλ. Scalise 1992)
crocerossa «ερυθρός σταυρός»
valigia-armadio «βαλίτσα-ντουλάπα»

Παρ' όλα αυτά, τόσο στην Ελληνική όσο και σε άλλες γλώσσες, είναι δυνατόν η κεφαλή να βρίσκεται εκτός της βασικής δομής του συνθέτου. Για παράδειγμα, η λέξη *κοκκινομάλλη(ς)* δημιουργείται από τα θέματα *κοκκιν-* και *μαλλ-*, αλλά τόσο το βασικό νόημα (δηλαδή αυτός που έχει κόκκινα μαλλιά) όσο και το γένος (θηλυκό ή αρσενικό, ανάλογα με την περίπτωση, πβ. *κοκκινομάλλης/κοκκινομάλλα*) δεν προέρχονται από κάποιο από τα δύο θέματα. Τέτοιου είδους σύνθετα λέγονται εξωκεντρικά, γιατί θεωρείται ότι το κεντρικό στοιχείο, δηλαδή η κεφαλή, βρίσκεται έξω από την εσωτερική δομή του συνθέτου. Τα εξωκεντρικά σύνθετα διαφοροποιούνται έτσι από την προηγούμενη κατηγορία των συνθέτων που εμφανίζουν την κεφαλή στο δεξιό μέλος τους και τα οποία αναφέρονται ως ενδοκεντρικά. Παραδείγματα εξωκεντρικών συνθέτων δίνονται στο (16):

- (16) α. πολύτεκνος
β. ταχύρρυθμος
γ. καλότυχος
δ. υψηλόμισθος
ε. ανοιχτοχέρης
στ. μονοκόμματος

Αναφορικά με τη δομική σχέση των δύο συστατικών ενός συνθέτου, παρατηρείται ότι είναι σχέση εξάρτησης ή σχέση παράταξης. Στην πρώτη περίπτωση (17α) το πρώτο συστατικό, σε θέση μη κεφαλής, έχει ρόλο προσδιορίζοντος στοιχείου, ενώ το δεύτερο συστατικό, αυτό σε θέση κεφαλής, έχει το ρόλο του προσδιοριζομένου. Στη δεύτερη περίπτωση (17β) τα δύο συστατικά παρατίθενται, ή συμπλέκονται, χωρίς κάποιο από τα δύο να προσδιορίζει το άλλο:

- (17) α. λεμονοσίφτης
τρελοκόριτσο
παγόβουνο
γυναικοφέρνω
στραβοπατώ
- β. αυγολέμονο
ψωμοτύρι
πικρόγλυκος
νοτιοανατολικός
πηγαινοέρχομαι

Στα σύνθετα των οποίων τα συστατικά βρίσκονται σε θέση εξάρτησης, τόσο στα ενδοκεντρικά όσο και στα εξωκεντρικά, η σειρά των όρων είναι αυστηρά προκαθορισμένη: το προσδιορίζον στοιχείο προηγείται του προσδιοριζομένου. Ελάχιστα είναι τα παραδείγματα των συνθέτων που εμφανίζουν ευελιξία ως προς τη σειρά των συστατικών [βλ. (18)], χωρίς μεταβολή της σημασίας τους, και αυτά δεν είναι ποτέ ρηματικά.

(18) α. καρδιοχτύπι	β. χτυποκάρδι
κεφαλόπονος	πονοκέφαλος ¹⁹
οδοντόπονος	πονόδοντος

Για τα συγκεκριμένα παραδείγματα μια πιθανή εξήγηση θα μπορούσε να αναζητηθεί στη μακρόχρονη ιστορία της γλώσσας και στις διάφορες διαλεκτικές παρεμβάσεις. Θα μπορούσε δηλαδή να υποστηριχθεί ότι τα παραδείγματα του (18α) συμφωνούν με τους μορφολογικούς νόμους της σύγχρονης γλώσσας (προσδιορίζον - προσδιοριζόμενο: «(της) καρδιάς χτύπος», «(του) κεφαλιού πόνος»), ενώ τα παραδείγματα του (18β) ανήκουν στο δομικό σχήμα της κατηγορίας των συνθέτων *φιλόμουσος, μισέλλην*, τα οποία δεν είναι παραγωγικά σήμερα, αφού το πρώτο συστατικό τους είναι ρηματικό θέμα. Η μη παραγωγικότητα των τελευταίων φαίνεται και από το γεγονός ότι δομές όπως **σκεπαζόκλινο* και **θαβόνεκρος* είναι μη αποδεκτές και μη γραμματικές, ενώ, αντίθετα, οι δομές *κλινοςκέπασμα* και *νεκροθάφτης* αντίστοιχα είναι γενικώς αποδεκτές και γραμματικές.

Στα σύνθετα των οποίων τα συστατικά βρίσκονται σε θέση παράταξης είναι φυσικό η σειρά των όρων να είναι σχετικά ελεύθερη. Πράγματι, υπάρχουν τέτοια παραδείγματα, ειδικότερα στα σύνθετα των οποίων τα συστατικά ανήκουν στην κατηγορία του επιθέτου²⁰:

(19) α. πικρόγλυκος	β. γλυκόπικρος
κοκκινόξανθος	ξανθοκόκκινος

Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι η σειρά των όρων δεν μεταβάλλεται συνήθως στα ονοματικά και ρηματικά σύνθετα:

19. Τα σύνθετα *πονόψυχος* και *ψυχόπονος* δεν ανήκουν στην ίδια κατηγορία με αυτά του (18), αφού δεν εκφράζουν και τα δύο το ίδιο νόημα. *Πονόψυχος* είναι εξωκεντρικό και σημαίνει «αυτόν του οποίου η ψυχή πονά για τους άλλους», ενώ *ψυχόπονος* ερμηνεύεται ως «πόνος της ψυχής».

20. Παραδείγματα όπως το *βορειοανατολικός* που δεν επιτρέπει αντιστροφή των όρων (**ανατολικοβόρειος*) ερμηνεύονται φωνολογικά, αφού το *ανατολικός* έχει μεγαλύτερο αριθμό συλλαβών από το *βόρειος* και, ως εκ τούτου, είναι δυσκολότερα αποδεκτό στην αρχή της λέξης.

- (20) α. λαδολέμονο
 ανοιγοκλείνω
 β. *λεμονόλαδο
 *κλεινανοίγω

Γι' αυτά τα σύνθετα θα μπορούσε κανείς να επικαλεσθεί πραγματολογικούς λόγους, όχι αυστηρά γλωσσολογικούς, οι οποίοι καθορίζουν την προτίμηση για μια συγκεκριμένη σειρά συστατικών.

Τα σύνθετα της Ελληνικής φέρουν ένα μόνο τόνο, αφού αποτελούν μονολεκτικούς σχηματισμούς. Όπως ειπώθηκε στην αρχή του κεφαλαίου, ο τονισμός των συνθέτων είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την εσωτερική τους δομή [βλ. και Nespor & Ralli (1996)]. Τα σύνθετα των οποίων η δομή είναι της μορφής [Θέμα Θέμα] (π.χ. *γαλακτομπούρεκο*, *ρυζόγαλο*, *σπιρτόκουτο*), δηλαδή τα σύνθετα των οποίων η κλίση διαφέρει από την κλίση του δευτέρου συνθετικού μέρους, υπόκεινται στο νόμο της τρισυλλαβίας βάσει του οποίου ο τόνος αναβιβάζεται στην προπαραλήγουσα και συχνά εμφανίζεται σε θέση διαφορετική από αυτήν που έχει όταν τα δύο συνθετικά μέρη αποτελούν ανεξάρτητες λέξεις²¹:

- (21) [Θέμα Θέμα]
 α. γαλακτομπούρεκο πβ. γάλα μπουρέκι
 β. ρυζόγαλο ρύζι γάλα²²

Τα σύνθετα που αποτελούν συνδυασμό ενός θέματος και μιας λέξης ([Θέμα Λέξη], π.χ. *τυροσαλάτα*, *μηχανοδηγός*) διατηρούν τον τόνο στην ίδια θέση με τον τόνο του δευτέρου συνθετικού μέρους:

- (22) [Θέμα Λέξη]
 α. τυροσαλάτα πβ. τυρί σαλάτα
 β. μηχανοδηγός μηχανή οδηγός

Για να ερμηνεύσουν την τονική συμπεριφορά της δεύτερης κατηγορίας των συνθέτων, οι Nespor και Ralli επικαλούνται τη γλωσσολογική αρχή της «διατήρησης των χαρακτηριστικών» (preservation principle) βάσει της οποίας,

21. Σημειώνεται ότι τα σύνθετα που λήγουν σε *-ι* (π.χ. *ψωμοτύρι*) φέρουν επιφανειακά τον τόνο στην παραλήγουσα, παρ' όλο που υπόκεινται στο νόμο της τρισυλλαβίας, γιατί, όπως έχει υποστηριχθεί από τις Nespor και Ralli, στην ονομαστική, αιτιατική και κλητική του ενικού υπάρχει μία κενή συλλαβή η οποία στις άλλες πτώσεις λαμβάνει συγκεκριμένο περιεχόμενο (π.χ. *-α* στον πληθυντικό, *ψωμοτύρια*). Βλ. την εργασία των Nespor & Ralli για περισσότερες λεπτομέρειες.

22. Συγχρονικά, το θεματικό λήμμα της λέξης *γάλα* εμφανίζει διάφορα αλλόμορφα για τα οποία υπάρχει διαχρονική ερμηνεία: *γάλ-* (*γαλουχώ*) ~ *γάλα-* (*γάλα*) ~ *γαλακτ-* (*γαλάκτωμα*) ~ *γαλατ-* (*γαλατάς*).

εφόσον το δεύτερο συνθετικό μέρος αποτελεί ήδη ολοκληρωμένη λέξη με δικό της τόνο, αυτός ο τόνος διατηρείται και μετά τη διαδικασία της σύνθεσης. Σημειωτέον ότι η ίδια αρχή δεν θα μπορούσε να εφαρμοσθεί στην περίπτωση των συνθέτων που αναβιβάζουν τον τόνο στην προπαραλήγουσα, γιατί τα δύο συνθετικά μέρη είναι θέματα χωρίς ολοκληρωμένη τονική συμπεριφορά.

Η αρχή της διατήρησης των χαρακτηριστικών είναι επίσης υπεύθυνη για τον τονισμό των συνθέτων των οποίων το δεύτερο συνθετικό μέρος περιέχει παραγωγικό επίθημα και για τα οποία δεν είναι δομικά σαφές αν ανήκουν στην πρώτη ή στη δεύτερη κατηγορία συνθέτων. Τα συγκεκριμένα σύνθετα δεν υπόκεινται στο νόμο της τρισυλλαβίας, γιατί το παραγωγικό επίθημα είναι καταχωρισμένο με τονική συμπεριφορά στο νοητικό λεξικό και αυτή η τονική συμπεριφορά διατηρείται και μετά τη διαδικασία της σύνθεσης²³.

- (23) α. ελαιοκαλλιεργητής < ελαι- καλλιεργη-τη(ς)
β. ορμονοθεραπεία ορμον- θεραπ-ει(α)
γ. δαφνοστεφανωμένος δαφν- στεφανω-μεν(ος)

Πριν να κλείσει η παρουσίαση της σύνθεσης, αξίζει να αναφερθούν δύο ειδικές περιπτώσεις συνθέτων σχηματισμών.

Η πρώτη αφορά τα λεγόμενα «σύνθετα με δεσμευμένο θέμα», κατά την ορολογία της Ralli (1988, 1992). Πρόκειται για σύνθετα των οποίων το δεύτερο συστατικό είναι θέμα το οποίο δεν εμφανίζεται ποτέ ως ανεξάρτητη λέξη μετά το συνδυασμό του με το κατάλληλο κλιτικό επίθημα. Για παράδειγμα, στα σύνθετα του (24) τα δεύτερα συστατικά *-λόγος*, *-φάγος*, *-γράφος*, *-τρόφος*, *-νόμος* δεν αποτελούν αυτόνομες λέξεις. Επειδή η μη αυτονομία χαρακτηρίζει και τα προσφύματα, τα συγκεκριμένα στοιχεία απετέλεσαν αντικείμενο μελέτης σχετικά με το εάν θα έπρεπε να θεωρηθούν θέματα ή επιθήματα (βλ., μεταξύ άλλων, Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1986).

- (24) α. γλωσσολόγος
β. σειсмоγράφος
γ. αγγελιοφόρος
δ. κτηνοτρόφος
ε. αστρονόμος

Το συνδετικό φωνήεν *-ο-* που διακρίνει τη σύνθεση συνηγορεί υπέρ του θεματικού χαρακτήρα της ειδικής αυτής κατηγορίας θεμάτων, αφού στη σύν-

23. Βλ. Ralli (1988) για την τονική συμπεριφορά των παραγωγικών επιθημάτων.

θεση δεν μετέχουν προσφύματα. Αν και πρόκειται για ειδική περίπτωση σύνθεσης, σχηματισμοί όπως αυτοί του (24) πρέπει να θεωρηθούν ότι βρίσκονται στο όριο μεταξύ των δύο διαδικασιών, της σύνθεσης και της προσφρυματοποίησης, αφού τα στοιχεία που εμπλέκονται σ' αυτούς εμφανίζουν ιδιότητες που δεν είναι απόλυτα διακριτές σχετικά με τη μορφολογική τους υπόσταση²⁴.

Μια δεύτερη ειδική περίπτωση αποτελεί η κατηγορία των ρηματικών συνθέτων στα οποία το δεύτερο συνθετικό μέρος είναι ρήμα (25) ή αποτελεί ρηματικό παράγωγο (26). Με δεύτερο συστατικό ρήμα, η Νέα Ελληνική προσφέρει αρκετά παραδείγματα συνθέτων, σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες (π.χ. Γαλλική, Αγγλική), όπου αυτά δεν εμφανίζονται καθόλου.

- (25) α. χαρτοπαίζω
β. κρασοπίνω
γ. κονταροχτυπιέμαι
δ. χαροπαλεύω
ε. πλακοστρώνω
στ. διαολοστέλνω
ζ. θαλασσοπνίγομαι
η. στραβοκοιμάμαι
θ. κλωθογυρίζω

Σύμφωνα με τη Ralli (1992), τα σύνθετα που έχουν ως δεύτερο συστατικό ρηματικό παράγωγο (26) δημιουργούνται, αφού λάβει χώρα η διαδικασία της παραγωγής που είναι υπεύθυνη για το σχηματισμό του παραγώγου (πρόσθεση ονοματικού επιθήματος στη ρηματική βάση).

- (26) α. -μα: μαλλιοτράβηγμα
 ηλιοβασίλεμα

β. -ει(α): καπνοκαλλιέργεια
 υπνοθεραπεία

γ. -τη(ς): κατσικοκλέφτης
 θηριοδαμαστής

24. Παρόμοια περίπτωση θεωρείται ότι αποτελεί και η διαδικασία της παραγωγής με προθηματοποίηση προθέσεων αρχαίας προέλευσης (π.χ. *αναφέρω*, *συμφέρω* κ.λπ.). Οι αρχαίες προθέσεις, όπως αναφέρθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο, εμφανίζουν στοιχεία προθημάτων. Βλ. Ράλλη (προσεχώς) για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις δύο περιπτώσεις.

δ. -σ(η): σταυροπροσκύνηση
λαοσύναξη

ε. -σιμ(ο): φιδοσύρισιμο
γυναικοφέρσιμο

στ. -μ(ος): κοσμοχαλασμός
σημαιοστολισμός

ζ. -τ(ος): λιθόστρωτος
νερόβραστος

η. -μεν(ος): ανεμοδαρμένος
ερωτοχτυπημένος

Χαρακτηριστικό γνώρισμα των ρηματικών συνθέτων με πρώτο συνθετικό ουσιαστικό είναι ότι στο εσωτερικό τους ικανοποιούνται κάποια από τα συμπληρώματα του ρήματος, που βρίσκεται στη θέση της κεφαλής (27α), ή του ονόματος, που αποτελεί το ρηματικό παράγωγο (27β):

- (27) α. χαρτοπαίζω = παίζω χαρτιά
β. χαρτοπαίκτης = αυτός που παίζει χαρτιά

Από αυτή την άποψη ένα ρηματικό σύνθετο μπορεί να αντιστοιχεί σε μία ολόκληρη φράση, αφού, αν το συμπλήρωμα του ρήματος ικανοποιείται στο εσωτερικό του συνθέτου, δεν μπορεί να επαναληφθεί και σε επίπεδο φράσης:

- (28) α. *Αυτός είναι ένας μεγάλος χαρτοκλέφτης στα χαρτιά.
β. *Αποφάσισαν να πλακοστρώσουν το δρόμο με πλάκες.
γ. *Η Κύπρος τουρκοκρατείται από Τούρκους.

Οι σημασιολογικοί ρόλοι που ικανοποιούνται στο εσωτερικό των συνθέτων από τα αντίστοιχα συμπληρώματα είναι συνήθως οι εξής:

- (29) α. Δράστης: ποντικοφάγωμα (ποντίκι)
β. Θέμα: καρδιοκατακτητής (καρδιά)
γ. Μέσο: οξυγονοκόλληση (οξυγόνο)
δ. Ύλη: λιθόστρωτος (λίθος)
ε. Τόπος: αιματοκύλισμα (αίμα)
στ. Σκοπός: αγροτοδανειοδότηση (αγρότες)
ζ. Αποτέλεσμα: πολτοποίηση (πολτός)

Τέλος, σχετικά με την ερμηνεία ενός ρηματικού συνθέτου, αξίζει να σημειωθεί ότι το πρώτο συνθετικό πολλές φορές εκφράζει έναν προσδιορισμό, παράλληλα με το σημασιολογικό ρόλο που μπορεί να έχει ως συμπλήρωμα του ρήματος. Για παράδειγμα, στη λέξη *δασοφύλακας* το *δασ-* δηλώνει όχι μόνον το σημασιολογικό ρόλο του θέματος (αντικείμενο του *φυλάσσω*) αλλά και τον προσδιορισμό που στις προτάσεις εκφέρεται με γενική κτητική (*του δάσους*).

4. Επίλογος

Σ' αυτή την εργασία παρουσιάστηκαν οι βασικές αρχές της δόμησης λέξεων της Ελληνικής. Με βάση το γλωσσολογικό πλαίσιο μορφολογικής ανάλυσης της γενετικής γραμματικής, καταβλήθηκε προσπάθεια να δειχθεί ο μορφολογικός πλούτος της γλώσσας σε όλα τα επίπεδα σχηματισμού λέξεων, δηλαδή στην κλίση, στην παραγωγή και στη σύνθεση. Συγκρίνοντας την κλίση με την παραγωγή, μελετήθηκαν οι ομοιότητες και οι διαφορές των δύο διαδικασιών. Για παράδειγμα, τονίσθηκε ο υπερ-παραγωγικός και προβλέψιμος χαρακτήρας της κλίσης, σε αντίθεση με τη λιγότερο παραγωγική και απρόβλεπτη διαδικασία της παραγωγής. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη σύνθεση η οποία, από την αρχαία εποχή, αποτελεί αστείρευτη πηγή δημιουργίας λέξεων. Περιγράφηκε η εσωτερική δομή των συνθέτων, οι δομικές και σημασιολογικές σχέσεις των συστατικών μεταξύ τους και δόθηκαν κάποιες γλωσσολογικές αρχές (π.χ. η αρχή της κεφαλής) που επιτρέπουν την ερμηνεία της συμπεριφοράς των συγκεκριμένων σχηματισμών.

Αποφεύγοντας μια επανάληψη της γνωστής περιγραφής των λέξεων, έτσι όπως δίνεται από τις παραδοσιακές γραμματικές, η εργασία έχει ως πρωταρχικό σκοπό τη συνειδητοποίηση του αναγνώστη για το δημιουργικό και δυναμικό ρόλο που παίζει η μορφολογία στην παραγωγή και χρήση του γλωσσικού λεκτικού υλικού.

Βιβλιογραφία

- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. (1986). *Η Νεολογία στην Κοινή Νεοελληνική*. Θεσσαλονίκη.
- Booij, G. (1992). Compounding in Dutch. *Rivista di Linguistica*, 4,1, 37-61.
- Chantraine, P. (1968). *La Formation des Noms en Grec Ancien*. Paris: Klincksieck. 2η έκδοση.
- Chantraine, P. (1973). *Morphologie Historique du Grec*. Paris: Klincksieck. 2η έκδοση.
- Di Sciullo, A. and Williams, E. (1987). *On the Definition of the Word*. Cambridge, Mass: MIT Press.

- Jackendoff, R.S. (1997). *The Language Faculty*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Kilani-Schoch, M. (1988). *Introduction a la Morphologie Naturelle*. Berne: P. Lang.
- Lieber, R. (1980). *On the Organization of the Lexicon*. Ph.D. Diss., MIT.
- Lieber, R. (1992). Compounding in English. *Rivista di Linguistica*, 4,1, 61-78.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1972). *Το Ρήμα της Ελληνικής*. Αθήνα.
- Νέσπορ, Μ. (1999). *Φωνολογία*. Αθήνα: Πατάκης. Μετάφραση και προσαρμογή στα Ελληνικά από την Α. Ράλλη του βιβλίου *Fonologia* (Bologna: Il Mulino).
- Nespor, M. & Ralli, A. (1996). Morphology-Phonology Interface: Phonological Domains in Greek compounds. *The Linguistic Review*, 13, 357-382.
- Ράλλη, Α. (1986). Κλίση και Παραγωγή. Στο *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα 1985*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Ράλλη, Α. (1994). Προσφυματοποίηση στον Τομέα της Λεξικής Μορφολογίας. Στο *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα 1993*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Ράλλη, Α. (1999). Το Φαινόμενο της Σύνθεσης στη Νέα Ελληνική: Περιγραφή και Ανάλυση. *Παρουσία ΙΑ-ΙΒ*, 183-205.
- Ράλλη, Α. (προσεχώς). *Μορφολογία*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ralli, A. (1988). *Éléments de la Morphologie du Grec Moderne*. Ph.D. Diss., University of Montreal.
- Ralli, A. (1992). Compounds in Modern Greek. *Rivista di Linguistica*, 4,1, 143-174.
- Ralli, A. (2000). A Feature-based Analysis of Greek Nominal Inflection. *Γλωσσολογία*, 11-12, 201-227.
- Ralli, A. (2001). Gender in Greek Nouns. In *Proceedings of the 4th International Meeting of Greek Linguistics*. Thessaloniki: University Press.
- Ralli, A. & Stavrou, M. (1998). Morphology-Phonology Interface: A-N Compounds vs. A-N Constructs in Modern Greek. *Yearbook of Morphology 1997*, 243-264.
- Scalise, S. (1984). *Generative Morphology*. Dordrecht: Foris.
- Scalise, S. (1992). Compounding in Italian. *Rivista di Linguistica*, 4,1, 174-190.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1991). *Νεοελληνική Γραμματική*. Αθήνα, 3η έκδοση.
- Williams, E. (1981). On the Notions «Lexically Related» and «Head of a Word». *Linguistic Inquiry*, 12,2, 245-274.
- Zwanenburg, W. (1992). Compounding in French. *Rivista di Linguistica*, 4,1, 221-238.

Η διδασκαλία της Ελληνικής ως ξένης και δεύτερης γλώσσας: ανάγκες και συμβατότητα γραμματικής και επικοινωνίας

Βάσω Τοκατλίδου

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Η ανάγκη να διατυπωθεί μια μεθοδολογική πρόταση για τη διδακτική των γλωσσών που δεν θα αποτελεί απλή εφαρμογή ενός γλωσσολογικού μοντέλου για την περιγραφή-ανάλυση του συστήματος, αλλά θα υπηρετεί επικοινωνιακούς σκοπούς έχει ήδη επισημανθεί από καιρό. Ωστόσο, καθώς η πρόταση αυτή δεν έχει, δημόσια τουλάχιστον, διατυπωθεί, η διδασκαλία της γλώσσας, εδώ και μία εικοσιπενταετία, παραπαίει αμήχανη μεταξύ παραδοσιακών σχημάτων παρουσιασμένων με σύγχρονα τεχνολογικά μέσα και άστοχων επιλογών, που φαίνεται να αγνοούν τους κανόνες χρήσης του λόγου.

Αυτή η διαπίστωση φαίνεται ότι αποτέλεσε έναν από τους λόγους για τους οποίους το Συμβούλιο της Ευρώπης επανήλθε στην πρότασή του για την επικοινωνιακή προσέγγιση της διδασκαλίας/εκμάθησης της γλώσσας με ένα ογκώδες κείμενο που φέρει τον τίτλο «Κοινό Ευρωπαϊκό Πλαίσιο Αναφοράς»¹. Στο κείμενο αυτό του Συμβουλίου της Ευρώπης επιχειρείται η λεπτομερής και αναλυτική περιγραφή του περιεχομένου των όρων «επικοινωνιακή προσέγγιση» και δίνονται σαφείς οδηγίες για την εφαρμογή τους. Έτσι, η *επικοινωνιακή δεξιότητα* αναλύεται σε τρεις κατηγορίες συνιστωσών, και συγκεκριμένα των γλωσσικών δεξιοτήτων, της κοινωνιογλωσσικής δεξιότητας και των πραγματολογικών δεξιοτήτων, προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος της διδασκαλίας/μάθησης που, όπως ρητά αναφέρεται στην

1. Η πρόταση διατυπώνεται στο πλαίσιο του προγράμματος Language Learning and Teaching for European Citizenship. Modern Languages: Learning, Teaching, Assessment. A common European Framework of reference. Council of Europe, Strasbourg 1996. <http://culture.coe.fr/lang/>.

Η κ. Βάσω Τοκατλίδου είναι καθηγήτρια Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας και Διδακτικής του Α.Π.Θ.

εισαγωγή του Πλαισίου, επικεντρώνεται στον μαθητή προκειμένου αυτός να επιτύχει *τους δικούς του σκοπούς*.

1. Ο μαθητής και οι ανάγκες του, αρχή και τέλος της διαδικασίας

Η εξυπηρέτηση του μαθητή και των στόχων του επιβάλλει την ανάπτυξη *ad hoc* προγραμμάτων από τα οποία το καθένα θα αφορούσε μία και μόνη ομάδα μαθητών με κοινές ανάγκες. Ένα μεγάλο πρόγραμμα που ομαδοποιεί πολυάνθρωπα κοινά με κριτήριο μόνο την κοινωνική ταυτότητα ή την καταγωγή ή την ηλικία μπορεί να απαιτεί μικρότερο κόστος, είναι όμως βέβαιο ότι δεν μπορεί να στοχεύσει και να υπηρετήσει τους ειδικούς λόγους που υπαγορεύουν στο καθένα από τα άτομα του συνόλου την ανάγκη εκμάθησης μιας συγκεκριμένης γλώσσας. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι οι ενήλικες μαθητές του εξ αποστάσεως προγράμματος εκμάθησης Ελληνικής του Πανεπιστημίου του Montpellier² που μαθαίνουν Ελληνικά για ποικίλους λόγους: ορισμένοι θέλουν να διαβάζουν ελληνική ποίηση από το πρωτότυπο, άλλοι σκέφτονται να εργαστούν στην Ελλάδα, γιατί εδώ το επάγγελμά τους δεν έχει κορεστεί, κάποιοι άλλοι εργάζονται σε γαλλικές εταιρείες που θέλουν να αναπτύξουν συναλλαγές με ελληνικές επιχειρήσεις, ορισμένοι γιατί έχουν προσωπική σχέση με κάποιο άτομο από την Ελλάδα και άλλοι γιατί πέρασαν τις ωραιότερες διακοπές τους σε ελληνικά νησιά και θέλουν να ξανάρθουν. Είναι φανερό ότι οι επικοινωνιακές ανάγκες της καθεμιάς από αυτές τις κατηγορίες είναι διαφορετικές: οι περιστάσεις επικοινωνίας, οι πιθανοί συνομιλητές που θα έχουν, οι σκοποί της επικοινωνίας, το είδος του λόγου που σύμφωνα με τις ισχύουσες κάθε φορά νόρμες θα αρθρώσουν, όλα διαφέρουν από περίπτωση σε περίπτωση μαθητών. Κατά συνέπεια, ένα ενιαίο πρόγραμμα που θα απευθυνόταν σε όλες τις παραπάνω κατηγορίες δεν θα μπορούσε παρά να επιλέξει μια συστημική και όχι επικοινωνιακή προσέγγιση και να είναι μεθοδοκεντρικό και όχι μαθητοκεντρικό. Συνεπώς, εφόσον το ζητούμενο είναι η ανάπτυξη επικοινωνιακών δεξιοτήτων, είναι απαραίτητο πριν από τον σχεδιασμό οποιουδήποτε γλωσσικού προγράμματος να οριστεί με σαφήνεια η ομάδα-στόχος και να διαγνωστούν οι ανάγκες της, οι οποίες και θα αποτελέσουν τον στόχο του προγράμματος αυτού και της όλης εκπαιδευτικής διαδικασίας.

2. Η έρευνα διεξήχθη από την καθηγήτρια Marie-Paule Masson, διευθύντρια του Τμήματος Ελληνικής του Université Paul Valéry-Montpellier III. Βλ. *Πρακτικά 17ου Εκπαιδευτικού Συνεδρίου Πανελληνίας Ομοσπονδίας Κέντρων Ξένων Γλωσσών*, Αθήνα 1997, 33-38.

1.1. Διάγνωση αναγκών και επιλογές του προγράμματος

Ο όρος «ανάγκες» («διάγνωση» ή «ανάλυση» αναγκών) έχει πολύ συζητηθεί από τον καιρό της εισαγωγής του κατά τη δεκαετία του '70 στο ιδιόλεκτο της Διδακτικής των γλωσσών. Πρώτα-πρώτα, επειδή ο όρος μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να ονομαστούν πολλές πλευρές του σύνθετου προβλήματος που θέτει η ερώτηση «Με ποιο σκοπό θα διδάξουμε ή θα μάθουμε μια γλώσσα;» και έπειτα, γιατί οι μέθοδοι διάγνωσης δεν είναι πάντα συμβατές με το ζητούμενο, δηλαδή με τις επικοινωνιακές ανάγκες³.

Πράγματι, ανάγκες είναι οι ελλείψεις αλλά και οι επιθυμίες της ομάδας - στόχου, όπως η ίδια τις εννοεί ή τις φαντάζεται, μπορεί ακόμη να είναι οι απαιτήσεις του φορέα που χρηματοδοτεί την παραγωγή ενός προγράμματος, όπως επίσης ο ίδιος τις αισθάνεται ή όπως αντικειμενικά καταγράφονται μέσα στο χώρο εργασίας. Όπως όμως και να εννοηθούν ή και να καταγραφούν, οι «ανάγκες» είναι μια εν ροή πραγματικότητα που υπόκειται σε μεταβολές προερχόμενες όχι μόνο από τις επίσης εν ροή εξωτερικές επιρροές και μεταβολές του περιγύρου, αλλά και από την ίδια τη μαθησιακή διαδικασία.

Για το σχεδιασμό ενός προγράμματος εκείνο που θα πρέπει να αναζητηθεί είναι οι *κοινωνικές ανάγκες* της μαθητικής ομάδας, οι οποίες θα πρέπει να αναλυθούν έπειτα σε *κοινωνικές δεξιότητες* και αυτές πάλι να αναλυθούν σε επιμέρους *γλωσσικές* και *μη γλωσσικές επικοινωνιακές δεξιότητες*. Έτσι, για παράδειγμα, οι περιπτώσεις των μαθητών της Ελληνικής που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη παράγραφο εκφράζουν τις κοινωνικές ανάγκες τους. Αυτές οι κοινωνικές ανάγκες θα πρέπει να αναλυθούν σε κοινωνικές δεξιότητες. Για να γίνει αυτό, χρειάζεται έρευνα πεδίου για την καταγραφή των επικοινωνιακών περιστάσεων του χώρου στον οποίο πρόκειται να εφαρμοστεί το προϊόν της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Οι περιστάσεις στις οποίες θα εκτεθεί ή θα εμπλακεί ο μαθητής ως συμμετέχων θα καταγραφούν με μεθόδους και τεχνικές εθνογραφικού τύπου, και θα αναλυθούν στις συνιστώσες τους, ανάμεσα στις οποίες και ο λόγος.

Οι στόχοι του προγράμματος θα αποφασίσουν επίσης τόσο για τη μεθοδολογική προσέγγιση όσο και για τις θεωρητικές υποθέσεις που θα μπορούσαν να νομιμοποιήσουν και να στηρίξουν τις μεθοδολογικές επιλογές, καθώς και

3. Για την ποικιλία των μέσων και των μεθόδων, που έχουν πειραματικά εφαρμοστεί σε διάφορα ευρωπαϊκά προγράμματα, βλ. *Language Audits and Needs Analyses*, Symposium Proceedings, European Commission, Saarbrücken 1994. Βλ. ακόμη V. Tocatlidou, *Vocational Oriented Language Learning: a Model for Communication Needs Analysis*, στο *Πρακτικά του 11ου Διεθνούς Συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρείας Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας*, Βόλος 1996, 335-341.

τις εφαρμογές τους στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Τα παρακάτω παραδείγματα μπορούν να δώσουν μια σχηματική εικόνα των διαφορών που θα παρουσίαζαν προγράμματα προορισμένα για διαφορετικές περιπτώσεις μαθητικών κοινών και αντίστοιχων αναγκών.

Κοινωνικές ομάδες-δυνάμει «μαθητές»	Συνθήκες και πιθανές ανάγκες	Στόχοι του προγράμματος	Θεωρητικές υποθέσεις Προσεγγίσεις
<p>Ξένοι ενήλικες του εξωτερικού</p>	<p>Προσωπικές σχέσεις με Έλληνες. Επιθυμία επικοινωνίας με Έλληνες στη γλώσσα τους, ή:</p> <p>Συνάντηση με την ελληνική μουσική (τραγούδια) και την ποίηση. Επιθυμία επαφής με τα πρωτότυπα, ή:</p> <p>Προηγούμενη γνώση Αρχαίων Ελληνικών. Επιθυμία γνωριμίας με τη νέα ελληνική και τη σύγχρονη Ελλάδα, ή:</p> <p>Προηγούμενη γνωριμία με την Ελλάδα και θαυμασμός του τρόπου ζωής. Επιθυμία για διαμονή στην Ελλάδα</p>	<p>Ανάπτυξη κοινωνικών-επικοινωνιακών δεξιοτήτων</p> <p>Ανάπτυξη δεξιότητας ανάγνωσης και κατανόησης ποιητικού λόγου</p> <p>Ανάπτυξη γλωσσικών δεξιοτήτων (αναγνώρισης φωνολογικών, μορφολογικών, δομικών και σημασιολογικών σχέσεων) αλλά και επικοινωνιακών</p> <p>Ανάπτυξη κοινωνικών-επικοινωνιακών δεξιοτήτων</p>	<p>Προσέγγιση πολλαπλή (πρόγραμμα-«μενού») -Επικοινωνιακή</p> <p>-Κοινωνιολογική και διαπολιτισμική</p> <p>-Γλωσσολογική (συστηματική-ιστορική) και επικοινωνιακή</p> <p>-Εθνογραφική-σημειολογική-επικοινωνιακή</p>
<p>Ξένοι ενήλικες μόνιμα εγκατεστημένοι στην Ελλάδα</p>	<p>Κοινωνική ένταξη των ίδιων και των μελών της οικογένειας. Επαγγελματική ένταξη του ίδιου</p> <p>Δυνατότητα να βοηθά το παιδί του/της στο σχολείο</p>	<p>Γνωριμία και επικοινωνία με την τοπική κοινωνία. Γνώση του εργασιακού περιβάλλοντος και μεθόδων εργασίας. Πληροφόρηση για μηχανισμούς εξεύρεσης εργασίας</p> <p>Τρόπος λειτουργίας του σχολείου και συνεργασίας με αυτό</p>	<p>Η ελληνική γλώσσα -επιφανόμενο κοινωνικής οργάνωσης -φορέας σημάτων και πληροφοριών και μέσο πρόσβασης στην πληροφορία -μέσο αυτοπαρουσίασης</p> <p>Προσέγγιση σημειολογική και επικοινωνιακή</p>

Για τις δύο παραπάνω κατηγορίες μαθητικών κοινών θα μπορούσε να αναπτυχθούν δύο τύποι προγραμμάτων: για κάθε κατηγορία θα μπορούσε να σχεδιαστεί ένα ad hoc πρόγραμμα ή το πρόγραμμα θα ήταν ένα είδος «μενού», δηλαδή θα αποτελούνταν από επιμέρους υποπρογράμματα. Και στις δύο περιπτώσεις η πρόβλεψη για αρθρωτή οργάνωση των διδακτικών υλικών θα πρέπει να γίνει κατά τη φάση του σχεδιασμού του όλου προγράμματος.

Εκείνο που χρειάζεται να υπογραμμιστεί είναι ότι ο ορισμός στόχων χωρίς προηγούμενη έρευνα θα ήταν μεθοδολογικά αυθαίρετος και πολιτικά ύποπτος.

1.2. Διδακτικά υλικά και διαδικασίες

Καθώς, όπως σημειώθηκε προηγουμένως, οι «ανάγκες» συνεχώς μεταβάλλονται, τα διδακτικά υλικά που δεν είναι ευέλικτα, τόσο από την άποψη της φυσικής κατασκευής τους όσο και από την άποψη της οργάνωσης των περιεχομένων τους, δεν θα μπορέσουν να προσαρμοστούν και να παρακολουθήσουν τις εκάστοτε μεταβολές. Η επικαιρότητα, στην οποία έχουν πλέον όλοι εύκολη πρόσβαση μέσω των ΜΜΕ και του διαδικτύου, είναι βέβαιο ότι θα αγνοηθεί και ο μαθητής θα υποχρεωθεί να κινηθεί σε ένα προδιαγεγραμμένο πεδίο γνώσεων και καταστάσεων, με αποτέλεσμα να μην αναπτύξει τις δεξιότητες που θα απαιτήσει η επαφή του με τον πραγματικό χώρο. Η ευελιξία και η προσαρμοστικότητα αποτελούν μια βασική αρχή για όλα τα διδακτικά υλικά.

Μια άλλη βασική αρχή είναι η χρησιμοποίηση των διαύλων επικοινωνίας που θα έχει καταγράψει η έρευνα. Αν, δηλαδή, διαπιστωθεί κατά την έρευνα πεδίου ότι στον χώρο για τον οποίο προορίζεται η εκμάθηση της γλώσσας χρησιμοποιείται το τηλέφωνο, ο μαθητής θα πρέπει να αναπτύξει ανάλογες δεξιότητες και κατά συνέπεια τα διδακτικά υλικά δεν μπορεί να αγνοήσουν αυτό τον δίαυλο επικοινωνίας ή να τον υποκαταστήσουν με γραπτούς τηλεφωνικούς διαλόγους. Στην περίπτωση αυτή η δεξιότητα να αντιδρά ο μαθητής σε έναν τηλεφωνητή δεν πρόκειται να αναπτυχθεί.

Θα πρέπει να ομολογηθεί ότι συχνά στα διδακτικά υλικά παραμορφώνεται η πραγματικότητα, εν ονόματι μιας πεπλανημένης άποψης που θεωρεί ότι έτσι υπηρετούνται οι διδακτικοί στόχοι. Αν όμως στόχος είναι η ανάπτυξη επικοινωνιακών δεξιοτήτων που χρειάζονται οι μαθητές για να λειτουργήσουν ως κοινωνικά άτομα εκτός σχολείου, τότε η άσκησή τους θα πρέπει να λάβει υπόψη και να σεβαστεί την πραγματικότητα, στην οποία αυτοί θα εκτεθούν αργότερα. Ενδεικτικό κοινό παράδειγμα, τα λεγόμενα «αυθεντικά» κείμενα, δηλαδή τα αποσπάσματα εντύπων ή τα αυτόνομα έντυπα· μεταφέρονται συχνά στην τάξη από τον δάσκαλο της γλώσσας ή περιλαμβάνονται στα σχολικά εγχειρίδια, αλλά η αντιμετώπισή τους δεν είναι αυτή που θα είχαν

στον φυσικό χώρο τους: μετατρέπονται σε σχολική γλωσσική ύλη και αποβάλλουν τον κοινωνικό χαρακτήρα τους⁴.

Παραμόρφωση των λειτουργιών τους όμως υφίστανται και τα μέσα που χρησιμοποιούνται στην τάξη, όπως η τηλεόραση και ο ηλεκτρονικός υπολογιστής: το τηλεοπτικό μήνυμα συμβαίνει συχνά να διασπάται σε δύο μηνύματα, ένα οπτικό και ένα ακουστικό, ως εάν να επρόκειτο για δύο αυτόνομους κώδικες που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν χωριστά και στη συνέχεια αθροιστικά· και ο ηλεκτρονικός υπολογιστής γίνεται συχνά υποκατάστατο του παλαιού εγχειριδίου, μια ακίνητη επιφάνεια με κλασικού τύπου σχολικές γλωσσικές ασκήσεις, αντί να αξιοποιηθεί η διαδραστική ιδιότητά του και να αναπτυχθούν οι δεξιότητες του μαθητή που ως τώρα δεν ήταν δυνατόν να αναπτυχθούν με την ακίνητη στατική εικόνα μιας σελίδας.

Η αναφορά στις παραμορφώσεις αυτές δεν είχε την πρόθεση να σχολιάσει κριτικά δασκάλους και μεθόδους· σκοπό είχε να υπογραμμίσει ότι τα αποτελέσματα της έρευνας για τη διάγνωση και την ανάλυση των αναγκών δεν θα δείξουν απλώς ποιο είδος του λόγου και ποια μέσα επικοινωνίας χρησιμοποιούνται στον συγκεκριμένο χώρο, αλλά και θα αποφασίσουν για τους τρόπους χρήσης τους και για τις διαδικασίες επικοινωνίας στον χώρο για τον οποίο προορίζεται το προϊόν της γλωσσικής εκπαίδευσης.

2. Συμβατότητα γραμματικής και επικοινωνίας

Στην πραγματικότητα, το σύνθετο φαινόμενο της επικοινωνίας, που μπορεί να εμπλέκει και τη γλώσσα ή και όχι, ακολουθεί νόρμες και υπακούει σε κανόνες που διέπουν τη συνύπαρξη και τη συλλειτουργία πολλών συστημάτων⁵. Θα πρέπει λοιπόν να δούμε τη γλώσσα ως συστατικό αυτού του σύνθετου συστήματος και όχι ως αυτόνομο όργανο στη διαδικασία της επικοινωνίας.

4. Ένα πρόγραμμα των δρομολογίων τρενών, π.χ., αντί να αναπτύξει την κοινωνική-επικοινωνιακή δεξιότητα των μαθητών να επιλέγουν δρομολόγιο και να ζητούν το κατάλληλο εισιτήριο, μετατρέπεται σε στήλη αριθμών και άσκηση για να μαθαίνουν οι μαθητές να λένε τους αριθμούς. Κανονικά, το πρόγραμμα των δρομολογίων θα έπρεπε να αποτελέσει την αφορμή για μια περίπτωση ανάλογη με αυτή στην οποία αυτό λειτουργεί ως πηγή πληροφοριών για τους επισκέπτες ενός σιδηροδρομικού σταθμού που ταξιδεύουν ή που περιμένουν για να παραλάβουν κάποιον. Να αναγνωρίσουν την ώρα αναχώρησης ή άφιξης, να ρωτήσουν αν το τρένο τους έχει καθυστέρηση κ.λπ., ανάλογα με τον στόχο, δηλαδή με την επικοινωνιακή δεξιότητα που πρέπει να αναπτυχθεί.

5. Έτσι, για παράδειγμα, αν μας δώσουν να διαβάσουμε τη λεζάντα μιας γελοιογραφίας χωρίς να μας δείξουν και την εικόνα, το πιθανότερο είναι να αναρωτηθούμε τι να θέλει να μας πει αυτός που μας δίνει να διαβάσουμε τη λεζάντα. Όλη σχεδόν η διαφήμιση στηρίζεται σ' αυτή τη συνύπαρξη.

νίας⁶, που θα μπορούσε πάντα να αναλυθεί ανεξάρτητα από τα άλλα συλλειτουργούντα συστήματα.

Αυτή είναι μια σύμβαση που θα πρέπει να δεχτούμε ως προϋπόθεση, ιδίως οι μη γλωσσολογικής αφετηρίας που τον τελευταίο καιρό φαίνεται να ενδιαφέρονται ιδιαίτερα και να ασχολούνται όλο και συχνότερα με τη Διδακτική της γλώσσας. Αυτή η σύμβαση, στην πράξη του σχεδιασμού ασκήσεων «γραμματικής» στο επίπεδο της επικοινωνίας, συνεπάγεται ότι τα μοντέλα που θα χρησιμοποιηθούν δεν μπορεί να προέρχονται από μια συστημική γλωσσολογία, όπως θα γινόταν στην περίπτωση σχεδιασμού μιας γραμματικής της γλώσσας. Χρειάζονται μοντέλα και θεωρητικές προτάσεις που να προέρχονται από μια γλωσσολογία της εκφοράς του λόγου, από την πραγματολογία, καθώς και από την εθνογραφία της επικοινωνίας. Η ίδια αυτή σύμβαση συνεπάγεται επίσης ότι το ενδιαφέρον δεν στρέφεται πλέον άμεσα στο γλωσσικό σύστημα και στη λειτουργία του, αλλά μόνον σε δεύτερο χρόνο, ενώ εκείνο που εστιάζει την προσοχή είναι ο ομιλητής και οι επιλογές του, καθώς και οι παράγοντες που καθορίζουν αυτές τις επιλογές⁷. Αυτό είναι και το σημείο συνάντησης των δύο επιπέδων, του συστήματος και της επικοινωνίας, στη διδακτική ή τη μαθησιακή διαδικασία της γλώσσας.

Από τις ενδεικτικές περιπτώσεις «μαθητών» της Ελληνικής ως δεύτερης ή ως ξένης γλώσσας που προαναφέρθηκαν γίνεται φανερό η σχέση αναγκών και στόχων, οι οποίοι διαφοροποιούνται κάθε φορά που αλλάζουν οι ανάγκες. Η επίτευξη καθενός στόχου θα απαιτούσε ειδικές κάθε φορά επιλογές που θα υπαγόρευε η ανάλυση των αναγκών. Πρόκειται, όπως αντιλαμβάνεται κανείς, για διαφορετικά αλλά περιγράψιμα πεδία αναφοράς, που καθορίζονται από τα χαρακτηριστικά του «μαθητή», και, επομένως, για πεδία γλωσσικών επιλογών –τύπων, δομών, πράξεων, λεξιλογίου– που αποκλείουν ένα πλήθος άλλων, τα οποία βέβαια, στην περίπτωση μιας γραμματικής της γλώσσας, δηλαδή στην περίπτωση μελέτης και ανάλυσης του γλωσσικού συστήματος, δεν θα μπορούσε να παραληφθούν. Αυτό σημαίνει ότι ο σχεδιασμός ενός γλωσσικού προ-

6. Ακόμη και η απλούστερη φράση αν γραφεί στον μαυροπίνακα, δηλαδή εκτός συμφραζόμενων (contexte), στερείται επικοινωνιακής αξίας – ακόμη και σημασίας, κατά τον Benveniste. Μια φράση, όπως «Το παιδί τρέχει», γραμμένη στον πίνακα μπορεί να αποτελεί παράδειγμα σχέσεων των στοιχείων του γλωσσικού συστήματος της Ελληνικής, όμως είναι κενή επικοινωνιακής αξίας, κενή και σημασίας. Ένα graffiti στους τοίχους της Δεξαμενής του τύπου «Κάτω τα χέρια από την επετηρίδα» έχει και τα δύο («συμφραζόμενα», συγκυρία κ.λπ.), αλλά μόνο για έναν παραλήπτη που μοιράζεται το ίδιο πολιτισμικό και πληροφοριακό φορτίο με τον πομπό. Όχι για έναν ξένο, έστω και αν αυτός ξέρει Ελληνικά.

7. Ιδιαίτερα όταν το γλωσσικό σύστημα θέτει στη διάθεσή του και άλλες επιλογές των οποίων την εφαρμογή θα επέτρεπαν οι ισχύουσες στη συγκεκριμένη περίπτωση πολιτισμικές και κοινωνικές νόρμες.

γράμματος για ένα άτομο ή μια συγκεκριμένη ομάδα ατόμων που επιθυμεί να μάθει την ελληνική γλώσσα, για να επικοινωνεί μέσα σε συγκεκριμένους πάλι χώρους και με συγκεκριμένες ιδιότητες ομιλητών, απαιτεί επιλογές που το πιθανότερο είναι να μην ισχύουν, στο μεγαλύτερο μέτρο τους, παρά μόνον για ομοειδείς ομάδες. Συνεπώς, ενώ μπορούμε να έχουμε μια γενική γραμματική της γλώσσας, στη διδασκαλία που επιδιώκει την ανάπτυξη επικοινωνιακών δεξιοτήτων δεν μπορούμε παρά να έχουμε πολλές, μία κατά περίπτωση μαθητικής ομάδας, που επιστρατεύει τα μέρη εκείνα του συστήματος τα οποία υπηρετούν τις επικοινωνιακές ανάγκες της συγκεκριμένης κάθε φορά ομάδας και αναπτύσσουν «μερικές» –τις προκαθορισμένες– δεξιότητες επικοινωνίας.

Αυτό το συμπέρασμα αφορά τόσο το μορφολογικό και το συντακτικό επίπεδο όσο και το λεξιλογικό και το σημασιολογικό. Έτσι, αντίστοιχα με τις πολλές γραμματικές, θα έχουμε και πολλά λεξικά, ένα κατά περίπτωση ομάδας χρηστών⁸.

2.1. Έννοια του γλωσσικού μηνύματος, σχετικότητα της ταυτότητας του ομιλητή και σχετικοποίηση της πληροφορίας⁹

Η δεύτερη σύμβαση, που συνδέεται με την άλλη βασική αρχή της επικοινωνιακής προσέγγισης, δηλαδή την αρχή της επικέντρωσης στον μαθητή, και που θα πρέπει να δεχτούμε ως μια δεύτερη προϋπόθεση, αφορά τη διάκριση *έχοντος/μη έχοντος σημασία ή/και πρόθεση*, με κριτήριο πολιτισμικές/πραγματολογικές και όχι απλώς γλωσσολογικές παραμέτρους. Να δεχτούμε δηλαδή ότι το έχον ή το μη έχον σημασία για τον δέκτη ενός μηνύματος είναι συνάρτηση του πολιτισμικού περιβάλλοντος, της περιστασης και κυρίως του περιστασιακού ρόλου του δέκτη, ως δυνάμει ενδιαφερόμενου ή όχι¹⁰. Αν ο ομι-

8. Σχετική είναι και η ύπαρξη ειδικών λεξικών και γλωσσαρίων που απευθύνονται σε ειδικούς επιστημονικούς και επαγγελματικούς κλάδους. Βλ. *σχετικά* και V. Tocafliou, Dictionnaires Professionnels Multimédia. «DIMITRA» et le textile, υπό δημοσίευση στο *Cahiers de lexicologie*.

9. Ο όρος «σχετικότητα» δεν παραπέμπει εδώ στον B.L. Whorf και στην υπόθεσή του για τη σχέση μεταξύ γλώσσας και θεώρησης του κόσμου. Επίσης, ο όρος «σχετικοποίηση» δεν θα πρέπει να εννοηθεί ως αντίστοιχος του αγγλικού όρου «relativization», που μπορεί να σημαίνει κατά τον Corder «the formation of relative clauses».

10. Οι πωλήτριες στα Duty free δεν ακούν και τις ανακοινώσεις του μεγαφώνου στην αίθουσα αναχωρήσεων, διότι δεν τις αφορούν. Οι ταξιδευόντες, ως δυνάμει ενδιαφερόμενοι, ακούν μέχρι και το σημείο που αποσαφηνίζεται αν τους αφορά ή όχι η αγγελία. Επίσης, αν δείτε μια κοπέλα να σας πλησιάζει και να σας ρωτάει «Έχετε φωτιά;», άλλο θα εννοήσετε, αν η κοπέλα έχει σηκωθεί από τη διπλανή παρέα στο κυλικείο της Σχολής, και άλλο, αν σας σταματήσει βράδυ σ' ένα μυσόστεινο δρόμο, όχι επειδή η ίδια η γλώσσα σάς δίνει διαφορετική κάθε φορά πληροφορία, αλλά επειδή υπό τις δεδομένες συνθήκες η κοπέλα επέλεξε τα μέσα και τη συμπεριφορά που επιβάλλει η ίδια κοινωνική-πολιτισμική σύμβαση που ορίζει την περιστασιακή ταυτότητα των ομιλούντων.

λητής παίρνει τον λόγο με την ιδιότητα που του καθορίζει η εκάστοτε περίσταση¹¹, θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι ένα μήνυμα φέρει εν δυνάμει μια δέσημη σημασιών και ένα φορτίο πληροφοριακής αξίας, που όμως δεν ενεργοποιείται παρά στον βαθμό που το απαιτεί η περιστασιακή ιδιότητα του ομιλητή/συνομιλητή. Έτσι, ενώ στη γραμματική της γλώσσας εξετάζεται και αναλύεται η εν δυνάμει αξία ενός γλωσσικού τύπου ή και ενός ολόκληρου μηνύματος, στο επίπεδο της επικοινωνίας λειτουργεί –και επομένως ενδιαφέρει– μόνο η πληροφορία ή η σημασία που ενεργοποιείται από τη συνάρτηση του γλωσσικού τύπου ή του γλωσσικού μηνύματος με την περίσταση και με τις περιστασιακές ιδιότητες των συμμετεχόντων στο επικοινωνιακό γεγονός.

2.2. Η σύμβαση του πιθανού

Η τρίτη σύμβαση δεν αφορά πλέον τις αρχές της επικοινωνιακής προσέγγισης, αλλά τη διδακτική πράξη. Αν η ανάπτυξη της επικοινωνιακής δεξιότητας προϋποθέτει, υπό φυσιολογικές συνθήκες, την ένταξη του ατόμου στην αντίστοιχη κοινότητα ή ομάδα, την άμεση εμπλοκή του σε περιστάσεις που τον καθιστούν ομιλητή ή/και συνομιλητή και την κατάκτηση του σύνθετου συστήματος επικοινωνίας που αναφέρθηκε προηγουμένως, η ανάπτυξη επικοινωνιακής δεξιότητας στην τάξη προϋποθέτει την αποδοχή της σύμβασης της συμμετοχής σε ένα επικοινωνιακό γεγονός μη ον, αλλά πιθανόν: θα πρέπει δηλαδή να γίνει δεκτή η σύμβαση ότι ο μαθητής, που είναι το κέντρο και το κριτήριο των επιλογών, λειτουργεί ως δυνάμει πομπός ή/και δέκτης, ομιλητής ή/και συνομιλητής, σε ένα επικοινωνιακό γεγονός οιονεί πραγματικό, αλλά που θα είναι ή μπορεί να είναι ή θα μπορούσε να είναι η πραγματικότητα, σύμφωνα με τις πολιτισμικές και κοινωνικές νόρμες που ορίζουν και τις πιθανές ιδιότητές του. Παράλληλα βέβαια θα πρέπει να δεχτούμε και την πιθανότητα του απρόβλεπτου και του μη προβλέψιμου, την πιθανότητα δηλαδή να μη συμβεί το πιθανόν¹². Και στις δύο περιπτώσεις ωστόσο έχουμε να κάνουμε με επιλογές: αυτές οι επιλογές αφορούν τις πιθανές πραγματικότητες και

11. Το ίδιο άτομο, ο γιατρός μας π.χ., στον μπακάλη είναι πελάτης, στην αίθουσα αναχώρησης του αεροδρομίου είναι επιβάτης πτήσης, στο σπίτι του μπορεί να είναι πατέρας, σύζυγος και γιος, στο ασανσέρ γείτονας του διπλανού, στη συνέλευση της πολυκατοικίας του συνιδιοκτήτης κ.ά.

12. Για παράδειγμα, αν ένας ξένος φοιτητής πρέπει να αναπτύξει δεξιότητες επικοινωνιακές ως δυνάμει ομιλητής και συνομιλητής σε ένα επικοινωνιακό γεγονός μιας πιθανής γι' αυτόν πραγματικότητας, όπως η συναλλαγή του με τη Γραμματεία του Τμήματος, θα πρέπει να αναπτύξει ταυτόχρονα και δεξιότητες για το απρόβλεπτο, αλλά πιθανό, όπως μια ανατροπή του ωραρίου συναλλαγών λόγω απεργίας της Γραμματείας.

είναι σχετικές με τις ανάγκες του μαθητή, δηλαδή με τις δυνάμει ιδιότητές του, που είναι δυνατόν να ενεργοποιηθούν από τις καταστάσεις στις οποίες είναι πιθανόν να εκτεθεί.

3. Επίλογος: η ανάπτυξη «μερικών δεξιοτήτων»

Το φαινομενικά αντιοικονομικό αυτό συμπέρασμα θέτει θέμα αναζήτησης μοντέλων – νέο, ευρύ και εξαιρετικά σημαντικό πεδίο έρευνας, που η εισαγωγή των τεχνολογιών της πληροφόρησης διευρύνει ακόμη περισσότερο και που έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο άλλης μελέτης. Ωστόσο, ενώ πολλαπλασιάζει, εξειδικεύοντάς τα, τα γλωσσικά προγράμματα συναρτώντας τα με τις ανάγκες των μαθητών, οδηγεί στην οικονομία του περιεχομένου, αφού το καθένα από αυτά περιλαμβάνει το τμήμα της γλώσσας που υπηρετεί τους στόχους της συγκεκριμένης ομάδας των μαθητών και όχι το σύνολο της γλώσσας, που άλλωστε ούτε πεπερασμένη είναι ούτε στατική.

Εκείνο που πρέπει να σημειωθεί και που φαίνεται να γίνεται γενικώς όλο και περισσότερο αποδεκτό, προβαλλόμενο και ως νέα βασική αρχή, είναι ότι η κατοχή και ο απόλυτος έλεγχος μιας γλώσσας που μαθαίνεται ως δεύτερη ή ξένη αποτελεί δαπανηρή ουτοπία και ότι ως ζητούμενο της διδασκαλίας/εκμάθησης των ξένων γλωσσών θα πρέπει να τεθεί η κατάκτηση της «μερικής» δεξιότητας, η ανάπτυξη δηλαδή μόνον των δεξιοτήτων που απαιτούν οι επικοινωνιακές ανάγκες του μαθητή.

Αχιλλέας Τζάρτζανος, ο μέγας λησμονημένος και ο προφητικός

Χρίστος Τσολάκης

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

«Μνημονεύετε, αδελφοί, Αχιλλέα Τζάρτζανο και μνημονεύετε Μανόλη Τριανταφυλλίδη». Είναι οι μεγάλοι διδάσκαλοι της γλώσσας μας και του Γένους μας. Οι μεγάλοι γλωσσολόγοι του αιώνα μας. Χωρίς αυτούς η νεοελληνική μας γλώσσα θα ήταν ορφανή. Ο πρώτος μάς εχάρισε το μνημειώδες έργο του που φέρει τον τίτλο *Νεοελληνική ΣύNTAXIS*, ο δεύτερος τη *Νεοελληνική Γραμματική*. Αναγκαία και τα δύο για τη μελέτη και την εμβάθυνση της γλώσσας μας. Χωρίς αυτά δεν θα μπορούσαμε να κάνουμε βήμα στη μελέτη της νεοελληνικής γλώσσας. Τώρα έχουμε θησαυρό. Τους ευγνωμονούμε. Και για να εκφράσουμε την ευγνωμοσύνη μας σ' αυτούς τους γίγαντες, και τα έργα τους οφείλουμε να μελετούμε και να διδάσκουμε, και τα σχολεία μας και τις πλατείες μας να κοσμήσουμε με τις προτομές τους και τους ανδριάντες τους...

Ο λόγος μας σήμερα, βέβαια, θα είναι για τον γνωστό άγνωστό μας Αχιλλέα Τζάρτζανο. Αυτός είναι που βρίσκεται ακόμη στη σκιά. Στη σκιά αφήσαμε –και όχι μόνο εμείς– τον Τζάρτζανο και το πελώριο έργο του το χαρισμένο στο λαό μας, στα παιδιά μας, στην επιστήμη, στη γλώσσα μας. Προπάντων στη γλώσσα μας. Σ' αυτήν και στην εκπαίδευση και στην παιδεία μας. Δηλαδή σε ό,τι πιο πολύτιμο δημιούργησε ο άνθρωπος. Και τα υπηρέτησε και τα τρία «με λογισμό και μ' όνειρο», όπως λέει ο ποιητής. Τα υπηρέτησε με αγιοσύνη Δασκάλου, με υπευθυνότητα επιστήμονα, με συνείδηση ανθρώπου που επιτελεί το χρέος του απέναντι στην πατρίδα του και την ανθρωπότητα, με ήθος δικαίου, με όραμα αναμορφωτή. Μίλησαν γι' αυτόν οι κορυφαίοι αυτού του τόπου, οι κορυφαίοι στη λογοτεχνία, στην επιστήμη, στις τέχνες, στα γράμματα, στην παιδεία.

Γράφει ο Άγγελος Σικελιανός: «Ένας άγιος ήταν ο Τζάρτζανος. Ένας άγιος που 'ναι σύγχρονα και καλλιτέχνης. Ακριβώς αυτό... Αληθινός προστά στο έργο του ασκητής, ζώντας διαρκώς σεμνότητα κι αθώρητα, γονατι-

Ο κ. Χρίστος Τσολάκης είναι καθηγητής της Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας του Α.Π.Θ.

στός σχεδόν, στο τελευταίο περιθώριο της μεγάλης προσπάθειάς του. Και που για το λόγο αυτό ακριβώς, μας άφησε μετά το θάνατό του, ένα θάνατο που επίκρανε βαθειά όσους τον ε γνώρισαν και τον αγάπησαν..., μας άφησε ένα αθάνατο έργο...»¹.

Και ο άλλος μεγάλος μας ποιητής, ο νομπελίστας Γιώργος Σεφέρης, καταθέτει για τον Τζάρτζανο: «... εχάσαμε έναν από τους λίγους εκλεκτούς που πρόσφεραν μεγάλη υπηρεσία στην Πατρίδα τους, αυτό μπορώ να το βεβαιώσω...». Και συνεχίζει: «Στα χρόνια μας, πρέπει να μην το ξεχνάμε, το ζήτημα δεν είναι πια αν θα γράφουμε καθαρεύουσα ή δημοτική. Το τραγικό ζήτημα είναι αν θα γράφουμε ή όχι ελληνικά: αν θα γράφουμε ελληνικά ή ένα οποιοδήποτε ελληνόμορφο εσπεράντο. Δυστυχώς όλα γίνονται σαν να προτιμούμε το εσπεράντο: σαν να θέλουμε να ξεκάνουμε με όλα τα μέσα τη γλώσσα μας... Αυτή είναι η κατάσταση μας, και δεν μας μένει καιρός. Χωρίς μια χούφτα ανθρώπους σαν τον Αχιλλέα Τζάρτζανο, θα μιλούσαμε και θα γράφαμε όλοι μας έτσι»².

Με ανάλογο θαυμασμό αποτίνει φόρο τιμής στη μνήμη του Τζάρτζανου και ο μεγάλος μας ιστορικός Κωνσταντίνος Άμαντος, πρόεδρος τότε της Επιστημονικής Εταιρείας. «Αν οι ξένοι, λέει σε λόγο του αποχαιρετιστήριο προς τον Τζάρτζανο, είναι γνωστότεροι, τούτο οφείλεται εις την διαφήμησιν που κάμνουν αι μεγάλοι χώροι. Ίσως δεν έχομεν πολλούς, αλλ' έχομεν πάντως μεγάλους διδασκάλους και εις τούτους ανήκει και ο Αχιλλέας Τζάρτζανος... Άκουγα τη λαμπρή φήμη του Τζάρτζανου σε όλα τα σχολεία της χώρας, όταν ήμουν νέος καθηγητής και δίδασκα στα σχολεία της επαρχίας». «Κόσμημα, τον αποκαλεί ο Άμαντος, της ελληνικής οικογένειας, κόσμημα της ελληνικής παιδείας, κόσμημα της ελληνικής επιστήμης»³.

Άλλωστε και στις συνειδήσεις των μαθητών είχε γίνει κάτι σαν θρύλος. Το μαρτυρεί το τετράστιχο:

Εν πομπή και παρατάξει
μπαίνει ο Τζάρτζανος στην τάξη
και στην έδρα του καθίζει
και το μάθημα αρχίζει⁴.

1. Άγγελος Σικελιανός, «Αχιλλέας Α. Τζάρτζανος», περ. *Νέα Εστία*, τ. 460 (1946), σ. 900.

2. Γιώργος Σεφέρης, «Ένα παράδειγμα», περ. *Νέα Εστία*, τ. 460 (1946), σ. 901.

3. Κωνσταντίνος Άμαντος, «Ο μεγάλος ερευνητής», περ. *Νέα Εστία*, τ. 460 (1946), σ. 900.

4. Αθανάσιος Νάκας, *Γλωσσολογικά*, Εκπαιδευτήρια Δούκα, Αθήνα 1988, σ. 15.

Όσο ζούσε ακόμη, η φήμη τού χάρισε τις φτερούγες της· ήταν ένας αετός. Το παράστημά του, η λεβέντικη κορμοστασιά του, η μεγάλη καρδιά του, η κοφτερή σκέψη του, η γενναία ψυχή του, η αγάπη του για τον λαό του και τον τόπο του ήταν οι αρετές αυτού του ανδρός. Αρετές με τις οποίες ήταν ζυμωμένη η ύπαρξή του. Αρετές Ακρίτα και στοχαστή μαζί, λεβέντη που γεννούν τα διάσελα και οι κάμποι οι θεσσαλικοί και τον γαλουχούν τα δημοτικά τραγούδια, οι μύθοι, οι θρύλοι, οι παραδόσεις, οι παροιμίες, τα παραμύθια των απλών και των μωροθάμαχτων. Άπεφθος Χρυσός ο λόγος του. Τον τρέφουν οι αιώνες που τον κατεβάζουν από το στόμα των ομηρικών αιδών στα χείλη της γιαγιάς του και της μάνας του.

Στο τεράστιο επιστημονικό, ερευνητικό και εκπαιδευτικό έργο του, το φιλολογικό, το γλωσσολογικό και διδακτικό διαβάζεις τον πολιτισμό του Έθνους του, το νανούρισμα της γιαγιάς, με την αγραφιώτικη καταγωγή, της μάνας με τις ηπειρώτικες καταβολές, δύο μεγάλες καρδιές που τού μετάγγισαν τη λαϊκή αγνότητα και ευαισθησία και τον μεγάλωσαν και τον θέρειψαν με ό,τι μορφότερο και ελληνικότερο είχαν ποτίσει τις ψυχές τους η λαϊκή μούσα των Αγράφων, ο πανάρχαιος πολιτισμός της Ηπείρου, η πλούσια γλωσσική ενδοχώρα της Θεσσαλίας. Προπάντων αυτή η θεσσαλική γλωσσική ενδοχώρα με τον ανεξάντλητο πλούτο της. Καρδιά της ο Τύρναβος με τις σχολές του και τα ελληνομουσεία του από τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Ο Τύρναβος με τους Αγραφιώτες και τους Πέζαρους και με τους άλλους μεγάλους δασκάλους που ευτύχησε να έχει⁵.

Ο Τύρναβος αλλά και η Λάρισα με τους δικούς της δασκάλους και τον δικό της λαϊκό πλούτο, και όχι μόνον. Τον γαλουχεί κι εκείνη. Γράφει εισαγωγικά στη λαογραφική του συλλογή «Θεσσαλικά του Τυρνάβου», που δημοσίευσε στα *Θεσσαλικά Χρονικά* το 1931. Γράφει:

5. Κατά τα χρόνια της τουρκοκρατίας ιδρύθηκαν, με την ενθάρρυνση του Πατριάρχη Ιερεμίου Β΄ του Τρανού (1593), από τους κατά τόπους μητροπολίτες, σχολές (Ιωάννινα, Άγιον Όρος, Θεσσαλονίκη, Πάτιμος, Μοσχόπολη, Δημητσάνα, Σμύρνη), «ώστε τα θεία και ιερά γράμματα δύνασθαι διδάσκεισθαι». Μια τέτοια Σχολή ιδρύθηκε και στον Τύρναβο (1702) με την παρότρυνση του μητροπολίτη Λαρίσης Παρθενίου Β΄. Σ' αυτή δίδαξαν αξιόλογοι πνευματικοί άνδρες, λαϊκοί και κληρικοί, δημιουργώντας έτσι μια σημαντική πνευματική εστία, που έφερε την ονομασία «Ελληνομουσείο», και μια εκπαιδευτική παράδοση, η οποία διεπότισε τις επερχόμενες γενεές. Από τους πιο διακεκομμένους δασκάλους και διευθυντές αυτής της Σχολής ήσαν οι Αναστάσιος Παπαβασιλείου, Αλέξανδρος Τυρναβίτης, Μανασσής Ηλιάδης, Ιωάννης Αγραφιώτης, Ιωάννης Πέζαρος, Μάρκος Πορφυρόπουλος και άλλοι. Από τους αποφοίτους της Σχολής, η οποία συνέβαλε στη διαφώτιση του ελληνισμού, μνημονεύω τον Κωνσταντίνο Κούμα (1777-1836).

«Βεβαίως το ασυγκρίτως μεγαλύτερο μέρος της συλλογής μου αυτής προέρχεται από τον Τύρναβο, αλλά αρκετό απ' αυτό προέρχεται και από τη Λάρισα, όπου εγώ έζησα ως μαθητής πρώτα και ως διδάσκαλος κατόπιν, από το 1886 έως το 1910, με μικρές στο μεταξύ διακοπές, καθώς από μερικά άλλα της Θεσσαλίας μέρη»⁶.

Γράφει και για τους πρώτους πνευματικούς τροφοδότες του, τους πρώτους δασκάλους του: «Κυριότερα πρόσωπα, λέει, από τα οποία προέρχεται το περισσότερο λαογραφικό και γλωσσικό υλικό της συλλογής μου, είναι ωρισμένως κατά πρώτον η γιαγιά μου, η μητέρα του πατέρα μου. Από αυτήν... έχω ακούσει και έχω καταγράψει σε δύο τετράδια, που σώζονται ακόμη, αρκετά παλαιά τραγούδια και πολλές παροιμίες.

Η γιαγιά μου αυτή ήταν Αγραφιώτικης καταγωγής, αλλά γεννήθηκε στον Τύρναβο. Σαν ωρφάνεψε μικρή και από μάνα και από πατέρα, την επήρε υπό την προστασία της μία θεία της στη Λάρισα και εκεί κατόπιν την επάντρεψε σε ηλικία δώδεκα χρονών. Αλλά ο πρώτος της άντρας ήταν πολύ κακότεροπος και γι' αυτό κάποιος πονόψυχος συγγενής της εστάθηκε και την εχώρισε και την ξαναέστειλε στον Τύρναβο κοντά στις άλλες αδελφές της. Εκεί ξαναπαντρεύτηκε σε ηλικία δέκα οκτώ χρονών και εκεί έζησε όλη τη ζωή της έως το 1897, οπότε απέθανε σε ηλικία εκατό ετών. Απ' αυτήν προέ-

6. Τροφός του πνευματική και η Λάρισα και ολόκληρη η Θεσσαλία, η οποία κατά τα χρόνια της τουρκοκρατίας παρουσίαζε εξαιρετική πνευματική ανθοφορία. «Ο Θεσσαλικός Τύρναβος, γράφει ο Νίκος Βέης, κατά τα χρόνια της τουρκοκρατίας, στεκόταν ψηλά στη βιοτεχνία, στο εμπόριο και στα γράμματα προτού ακουστούν τα λιανοτούφεκα της Μεγάλης Επανάστασης στα 1821. Η Λάρισα τότε ήταν πολυκατοίκητη τουρκοπολιτεία, ο γειτονικός όμως Τύρναβος ήτανε το Ελληνικό κέντρο της Ανατολικής Θεσσαλίας, εσυχναζότανε πολύ κι από Ευρωπαίους εμπόρους κι από μέρους του έστελνε πολλά παιδιά του στην Ξενιτιά... Πολύ πίσημα στάθηκαν στα χρόνια της σκλαβιάς τα σχολειά του Θεσσαλικού Τυρνάβου με τους ονομαστούς δασκάλους [...]. Ως τα πρώτα χρόνια του περασμένου αιώνα ανθούσε ο Θεσσαλικός Τύρναβος, τον εχάλασε ο Αρβανίτης Αλή Πασάς κι η πανούκλα, που άναψε στα 1813 σ' όλη τη Θεσσαλία».

Σ' αυτόν, λοιπόν, τον Τύρναβο οι μεγάλοι δάσκαλοι, τους οποίους μνημονεύσαμε λίγο πιο πάνω, «δασκάλεψαν, υπογραμμίζει ο Βέης, εκεί τη νίση, στεριώσανε τη χριστιανική πίστη και σπείρανε τον αγνό σπόρο της λευτεριάς κι ανάστησαν άξιους μαθητές και ντόπιους και ξένους». Και συνεχίζει σημειώνοντας ότι αυτοί οι δάσκαλοι «στάθηκαν παντοτεινό λαμπρό του ήταν να μιλή στους μαθητές του για τους παλιούς δασκάλους του τόπου του, για την εκπαιδευτική τους δράση και για τα κατορθώματά τους τα εθνικά... Είχε τάμα του κρυφό να γράψη μια μέρα ένα καλοσκαρωμένο βιβλίο για την πνευματική ζωή στον Θεσσαλικό Τύρναβο στην εποχή της τουρκοκρατίας» [N. Βέης, «Ο Αχιλλέας Τζάρτζανος και οι Θεσσαλικές Σπουδές», *περ. Νέα Εστία*, τ. 460 (1946), σ. 929].

χονται τα παλαιότερα τραγούδια της συλλογής μου, καταγραμμένα σε δύο τετράδια». Αυτή είναι η Ελισάβετ Δημητρίου Τζάρτζανου.

«Δεύτερο πρόσωπο είναι η μητέρα μου, γράφει, και τρίτο ο αείμνηστος διδάσκαλός μου Αντώνιος Σακελλάριος... Η μητέρα μου ήταν Ηπειρώτισσα και από μάννα και από πατέρα, αλλά δεν εγνώρισε διόλου την Ήπειρο. Στον Τύρναβο γεννήθηκε και εκεί πέρασε τη ζωή της έως το 1905, οπότε την επήρα στη Λάρισα, και κατόπιν το 1910 εδώ στις Αθήνας, όπου έμεινε ως το 1922. Μερικά από τα τραγούδια που προέρχονται απ' αυτή, δυνατόν να είναι, λόγω της καταγωγής της και του αρχικού οικογενειακού της περιβάλλοντος, μάλλον Ηπειρώτικα»⁷.

Γιος, λοιπόν, των τραγουδιών των Αγράφων, ο Αχιλλέας Τζάρτζανος, των ηπειρώτικων θρύλων και του γλωσσικού θησαυρού της Θεσσαλίας. Μια ψυχή που ευτύχησε να ζυμωθεί με ό,τι πιο γνήσιο και γερό διαθέτει αυτός ο τόπος, τη γλώσσα την ελληνική στην πιο καθαρή της μορφή. Τη γλώσσα που μέσα στο σώμα της κρατάει τους ήλιους πέντε τουλάχιστον μόνον ελληνικών πολιτισμών. Δεν υπάρχει καμιά άλλη ευρωπαϊκή γλώσσα, παρατηρεί ο G. Thomson, που να φανερώνει τόση συνέχεια και ενότητα ιστορικής εξέλιξης όση η ελληνική. Η συνέχεια και η ενότητα της ελληνικής γλώσσας εκφράζει τη συνέχεια και την ενότητα του ελληνικού πολιτισμού⁸. Μόνο διά μέσου της γλώσσας, λέει ο Jaspers, περιέρχεται σ' εμάς η πολιτιστική κληρονομιά. Η γλώσσα σκέφτεται για μένα⁹.

«Τόσοι αιώνες γλώσσα και πολιτισμός μπήκαν πια, θα πει ο Ίων Δραγούμης, στο αίμα και στα νεύρα του ελληνικού λαού. Να την η δύναμη και η αδυναμία της φυλής αυτής που ύστερα από τόσους αιώνες... έμεινε και είναι ελληνική»¹⁰. Οι Έλληνες, λοιπόν, είναι δουλεμένοι από τους πολλούς παλαιότερους πολιτισμούς και από τη γλώσσα τους. Και ο πολὺς Arnold Toynbee: «Η πολιτιστική κληρονομιά, λέει, επενεργεί, ακόμη και αν εμείς δεν έχουμε συνειδητή μνήμη των δικών μας πράξεων... Αυτή είναι μια από τις σημασίες της έκφρασης: “Όλη η ιστορία είναι σύγχρονη ιστορία”»¹¹. Το σύνολο του παρελθόντος είναι πάντα εν λειτουργία μέσα στο παρόν, ακόμη και αν εμείς σή-

7. Αχιλλέας Τζάρτζανος, «Θεσσαλικά του Τυρνάβου», περ. *Θεσσαλικά Χρονικά*, Δελτίον της εν Αθήναις Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών, τόμος δεύτερος (1931), σ. 5 κ.ε.

8. G. Thomson, *Διαλέξεις για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό*, Ινστιτούτον Αθηνών, 1962, σ. 50.

9. Κ. Γιάσπερς, *Η γλώσσα*, μτφρ. Κ. Μιχαηλίδης, Αστρολάβος/Ευθύνη, Αθήνα 1990, σ. 46 κ.ε.

10. Ίων Δραγούμης, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Φιλόμυθος, Αθήνα 1993, σ. 73.

11. Α. Τοϋνβι, *Οι Έλληνες και οι κληρονομίες τους*, μτφρ. Ν. Γιανναδάκης, Μ. Καρδαμίτσας, Αθήνα 1992, σ. 25.

μερα δεν το θυμόμαστε πια. Φτάνει ότι μιλούμε τη γλώσσα που γέννησε, έπλασε, έφερε ως εμάς και κρατάει αυτές τις πολιτιστικές κληρονομίες, απαραίλλαχτα όπως ο βυθός του ωκεανού κρατάει τις υδάτινες μάζες και τους κόσμους που τυλίγονται και τρέφονται από αυτές.

Έφερε, λοιπόν, και φέρει μια φυσική παιδεία ο Έλληνας μέσα από τη γλώσσα, μέσα από το μύθο, το θρύλο, το παραμύθι, την παράδοση, το τραγούδι, μέσα από το χορό, μέσα από τα μνημεία της τέχνης που αντίκριζε κάθε μέρα, μέσα από τα κανάτια που ξεθάβε, και ξεθάβει, το αλέτρι του και μέσα από τις παραμορφωμένες ιστορίες, παρατηρεί ο Γ. Σεφέρης¹². Οι πολιτισμοί δεν χωρούν στα σχολικά εγχειρίδια. Αυτά απλώς μιλούν για τους πολιτισμούς. Οι ίδιοι οι πολιτισμοί περνούν και φτάνουν ως εμάς μέσα από το σχολείο της ζωής. Τέτοια παιδεία φέρει το Γένος των Ελλήνων και η γλώσσα του. Η γιαγιά του Αχιλλέα Τζάρτζανου και η μητέρα του είναι από τους γνήσιους φορείς της. Και τη μεταγγίζουν, σαν μια βιολογική πράξη, μέσα από τη γλώσσα και το νανούρισμα στον μικρό Αχιλλέα ασύνειδα αλλά σταθερά, κι ας μην έχουν σπουδάσει.

Αυτή είναι η πνευματική σκευή του, όταν αφήνει το σπίτι και παίρνει το δρόμο του σχολείου. Αυτή είναι η εθνική παιδεία που τον μπολιάζει: εδραία βάση και ακλόνητη. Συνηγορούν σ' αυτό τόσο η ζωή του όσο και το έργο του το πολλαπλό/πολυσυνθετικό: πολύπτυχο, πολύφωνο, πολύηχο, πολύμορφο, πολυδιάστατο.

«Ό,τι, όμως, τον ξεχώριζε ανάμεσα στους σύγχρονούς του ήταν η προσωπική αρετή και η δικαιοσύνη του. Δεν λυγούσε μπροστά σε τίποτε. Καταπέλτης είναι η έκθεση την οποία συνέταξε ως Εκπαιδευτικός Σύμβουλος για τον Διευθυντή του Διδασκαλείου Θηλέων Λαρίσης, του Αρσακείου, ο οποίος επωφελούνταν από τη διοικητική και οικονομική διαχείριση των πόρων της Σχολής δημιουργώντας οικονομικά σκάνδαλα. Και τη συνέταξε την έκθεσή του αδιαφορώντας για τη στήριξη που πρόσφεραν στον εν λόγω Διευθυντή τόσο ισχυρά πρόσωπα της τοπικής κοινωνίας, όσο και ένα ανεξέλεγκτο διοικητικό/παρακρατικό/εκπαιδευτικό κατεστημένο των Αθηνών, οι ρίζες του οποίου έφταναν πολύ βαθιά – έφταναν έως τα Ανάκτορα. Αδιαφόρησε για όλα. Έβαλε βαθιά το μαχαίρι· αποκάλυψε την αλήθεια. Δεν υποχώρησε σε πιέσεις. Μετατέθηκε έτσι από τη Λάρισα εξαιτίας αυτής της έκθεσης του Τζάρτζανου ο άνθρωπος που επρόκειτο να διώξει αργότερα στο Διδασκαλείο Φλωρίνης έναν άλλον αδάμαντα της ελληνικής παιδείας, τον Θεόδωρο Κάστανο. Δίκαιος και φωτεινός»¹³.

12. Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές*, Φέξης, Αθήνα 1962, σ. 201.

13. Βλ. εφημ. *Έθνος* Φλωρίνης, 5 Μαρτίου 1932.

«Όλη η γνώση και η επιστημοσύνη, γράφει ο Κωνσταντίνος Γεωργούλης, είχε γι' αυτόν αξία, μόνο γιατί μπορούσε να συμβάλει στον πνευματικό του Γένους φωτισμό. Γι' αυτό αναδειχτηκε ισάξιος των μεγάλων του Γένους Διδασκάλων. Ερχόταν από τη μεγάλη παράδοση των ανδρών που αφιέρωσαν τη ζωή τους στην υπηρεσία του φωτισμού του Γένους. Εβγήκε μέσα από το λαό και αφιέρωσε τη ζωή του στην πνευματική διακονία του λαϊκού συνόλου. Έσκυψε ευλαβικά έως τα βάθη της ελληνικής λαϊκής ψυχής του απλού ανθρώπου»¹⁴.

Αλλά είναι ώρα να δούμε από πιο κοντά το έργο του. «Σκόρπια σε ημερολόγια, περιοδικά, εφημερίδες, αλλά και σε βιβλία, βρίσκονται ενενήντα περίπου δημοσιεύματα του Αχιλλέα Τζάρτζανου, που μαζί με τις πραγματείες και τα βιβλία του είναι χαρακτηριστικά της επιστημονικής πορείας και των ενδιαφερόντων του», γράφει ο γιος του Νάσος Τζάρτζανος στον πρόλογο του βιβλίου *Άρθρα και μελετήματα του Αχιλλέα Τζάρτζανου*¹⁵. «Άρθρα και μελετήματα», ποικίλα, όλων των χρονικών περιόδων και όλων των τάσεων, αντιπροσωπευτικά του έργου του, σαράντα τον αριθμό, τα οποία με πολύ γούστο επέλεξε, κατέταξε, προλόγισε, σχολίασε και εξέδωσε για το ευρύτερο αναγνωστικό κοινό ο Νάσος Τζάρτζανος, ένας αληθινός διανοούμενος του καιρού μας, αρκεί να συλλογιστεί κανείς ότι δικές του είναι οι καλύτερες μεταφράσεις των αριστουργημάτων του Alexis Carrel *Ο άνθρωπος αυτός ο άγνωστος και Σκέψεις για τον άνθρωπο και τη ζωή*. Η θητεία του υιού στα γράμματα και η συνεισφορά του στον πολιτισμό μας αποτελούν τη δικαίωση του έργου του πατέρα.

Αυτά, λοιπόν, τα άρθρα ίσως είναι τα πιο γοητευτικά που μας άφησε ο Τζάρτζανος. Απλά, διεισδυτικά, ευχάριστα. Έχει ο Τζάρτζανος την ικανότητα να παρουσιάζει ακόμη και τα πιο δύσκολα επιστημονικά θέματα με λιτότητα και χάρη. Γνώρισμα κι αυτό του αληθινά μεγάλου, του μεγάλου επιστήμονα αλλά και του μεγάλου δασκάλου. Γνώρισμα που έχει άμεση, νομίζω, σχέση με την καταγωγή του από τα λαϊκά στρώματα και τη γλωσσική θεσσαλική ενδοχώρα με τις καίριες και καθαρές γλωσσικές δομές. Απλός και ευθύβολος ο λόγος των απλών ανθρώπων σαν τους κάμπους και σαν τα βουνά τους με τα ευδιάκριτα περιγράμματα και τα αναγνώσιμα μεγέθη. Αυτοί, όταν μιλούν, μιλούν, γιατί έχουν κάτι να πουν. Δεν παίζουν. Ο λόγος τους είναι καίριος και αποτελεσματικός. Αυτόν τον λόγο θήλασε ο Τζάρτζανος και μ' αυτόν δόμησε τη σκέψη του. Τελικά αυτόν τον λόγο μελετάει ολόκληρη τη

14. Κ. Γεωργούλης, «Διδάσκαλος και παιδευτής του γένους», στο περ. *Νέα Εστία*, τ. 460 (1946), σ. 903.

15. Αχιλλ. Α. Τζάρτζανος, *Άρθρα και μελετήματα*, επιμ. Νάσου Α. Τζάρτζανου, εκδ. Κ. Κακουλίδη, Αθήνα, χ.χ., σ. 7.

ζωή του. Τον κουβαλάει μέσα του διά βίου. Αποτελεί την επιστημονική και την ποιητική παρακαταθήκη του. Γιατί ο Τζάρτζανος δεν είναι μόνον επιστήμονας και δάσκαλος, είναι και ποιητής. Κοιτάζτε προσεκτικά τις μελέτες του και τα βιβλία του, κοιτάζτε τη *Νεοελληνική του Σύναξη*. Από κανένα δεν απουσιάζει ο λαϊκός συγκινησιακός λόγος. Πάνω του χτίζει το έργο του. Το παρατηρεί κανείς παντού. Το είδαμε στις μελέτες του, στα άρθρα του, στα έργα/βιβλία του, στις φιλολογικές κριτικές του, στις διαμάχες του με τους λογίους και τους ομοτέχνους του. Θα σας δώσω ένα δείγμα κειμένου που δανείζομαι από το εν λόγω ανθολόγιο άρθρων και μελετημάτων του Νάσου Τζάρτζανου (σ. 190). Πρόκειται για μια επιστολή, την οποία στέλνει ο Τζάρτζανος στο περιοδικό του Πέτρου Χάρη *Νέα Εστία* και με την οποία δίνει καίρια απάντηση στον γνωστό μας ποιητή Μιλτιάδη Μαλακάση αναφορικά με τη σημασία και τη χρήση του δημοτικού ρήματος *λογιάζω*. Γράφει:

Αγαπητέ φίλε κ. Χάρη,

Ο φίλος ποιητής κ. Μιλτ. Μαλακάσης γράφοντας στο «Ελεύθερο Βήμα», στο φύλλο της 29ης του περασμένου μηνός Σεπτεμβρίου, για τον Αργύρη Εφταλιώτη, ως μια απ' τις γλωσσικές αστοχίες που βρήκε στα έργα του, παραθέτει και την εξής: «Και λόγιαζε προς το χωραφάκι της θειας Δαφνούλας». Και παρατηρεί ο κ. Μαλακάσης. «Το *λόγιαζε* εδώ τι σημαίνει; *Επήγαινε προς τα εκεί; Είχε στο νου του; Δεν κατάλαβα*».

Ποια, ή μάλλον ποιες είναι οι σημασίες του *λογιάζω* στη λαϊκή γλώσσα, την οποία προσπαθούσε να χρησιμοποιήσει στα έργα του ο Αργύρης Εφταλιώτης, μπορεί να το ιδί κανείς σε ένα δημοτικό τραγούδι, που έχω δημοσιεύσει στον Β' τόμο των «Θεσσαλικών Χρονικών» (σελ. 29).

*Εσύ φεγγάρι μου λαμπρό και λαμπροφορεμένο,
αυτού ψηλά, που περπατείς, και χαμηλά λογιάζεις,
μήνα είδες, μήνα λόγιασες τ' Αντρέα τα καράβια κλπ.*

Το «*λογιάζω*» λοιπόν στη λαϊκή γλώσσα, εκτός απ' τη σημασία του «*λογαριάζω, σκέπτομαι*», έχει και τη σημασία του «*κοιτάζω, βλέπω, αντιλαμβάνομαι*». Και η φράσις «*λόγιαζε προς το χωραφάκι της θειας Δαφνούλας*» = *κοίταζε προς το κλπ.*

Χρησιμοποιώντας λοιπόν λαϊκή γλώσσα, σωστά χρησιμοποίησε στην παραπάνω φράσι ο Αργύρης Εφταλιώτης το ρήμα «*λογιάζω*», *κι αν τώρα προσκρούει στη λέξι αυτή ο κ. Μαλακάσης, όπως βέβαια και άλλοι πολλοί, είναι γιατί στην κοινή ομιλουμένη δημοτική δε χρησιμοποιείται πια το «λογιάζω» με καμιά απ' τις παραπάνω σημασίες του.*

Με φιλικούς χαιρετισμούς
Αχιλλέας Τζάρτζανος

Μέσα σε λίγες γραμμές είπε πολλά. Όρθια η σκέψη του. Τίποτε το περιττό, τίποτε το ελλειμματικό. Γλώσσα και αποδεικτική διαδικασία βρίσκονται σε θαυμαστή ισορροπία. Δεν μπορείς να προσθέσεις κάτι· δεν μπορείς να αφαιρέσεις κάτι. Θα διαπαράξεις την αρμονία του όλου. Παραπέμπει αυτός ο λόγος σε γλώσσα γεωμετρικού θεωρήματος. Λειτουργούν ο μαθηματικός λογισμός και η κλασική λιτότητα. Θέτει το φιλολογικό πρόβλημα και το αποδεικνύει συλλογιστικά/μαθηματικά, χωρίς να φλυαρεί.

Και όλα αυτά με σεμνότητα και νηφαλιότητα. Δεν επαίρεται για τη σοφία του. Δεν αφήνει καμιά αιχμή για τον ποιητή Μαλακάση που αγνοεί το *λογιάζω*. Με διακριτικότητα αποκαθιστά την αλήθεια και προσπερνά. Αυτό το σπάνιο ήθος του διατρέχει ολόκληρο το έργο του. Τον δένει κι αυτό με τη γη που τον γέννησε και με τους ανθρώπους της, όπως τον δένει και το *λογιάζω* με τη γλώσσα τους. Διότι είναι βέβαιο ότι το ρήμα *λογιάζω* ο Τζάρτζανος το ξέρει από τη γιαγιά του. Το έχουμε στα τυρναβίτικα τραγούδια που πήρε από το στόμα της. Το περιλαμβάνει στα θεσσαλικά τραγούδια του Τυρνάβου. Αξίζει να το ακούσετε στο τυρναβίτικο ιδίωμα, στο οποίο, άλλωστε, το καταγράφει ο Τζάρτζανος.

Ισύ φιγγάρι μου λαμπρό κι λαμπρουφουριμένου,
ν' αυτού ψηλά που περπατείς κι χαμπηλά λουγιάζεις,
μήνα είδεις, μήνα λόιασες τ' Αντρέα τα καράβια;
Πουλλά καράβια στου γιαλό νουλούν την άκρη πάνουν,
κι' ένα καράβι ψαργιανό νουλούν τη μέση πάνει.
Μι τουν αέρα μάλουνι, μι του βουργιά μαλώνει·
«Δε σι φοβώμι, κυρ βουργιά, κι εσένα ντίλη αέρα,
ν εχού καράβι απού καριά, κατάρτι απού πυξάρι,
ν εχού κι καραβόσκοινα της Προύζας του μιτάξι·
του φκιάνου σκάλις ν' ανιβώ σ' ένα ψηλό διντράκι·
ν' ανέβου σι ψηλό διντρί, να ψηλουτραγουδήσου,
να πω τραγούδι φλιβιρό κι παραπονιμένου,
να κάνου τάι βουνά να κλαιν, κι' η θάλασσα να βάζη,
να κάνουν τη μαννούλα μου να βγη στου παραθύρι,
να πη· “ποιος είν αυτός που τραγουδάει κι ψηλουτραγουδάει;
να μη 'νι υ γιος μ' υ μοναχός, υ γιος μ' υ καραμπέρης;”
– Ιγώ είμι, λέω, μαννούλα μου, υ γιος υ καραμπέρης».¹⁶ (1890)

Στ' Άγραφα, στη Θεσσαλία, στην Ήπειρο και στη Μακεδονία χτυπάει η καρδιά της ελληνικής γλώσσας εδώ και τέσσερες χιλιάδες χρόνια τουλάχισ-

16. Αχιλλ. Τζάρτζανος, «Θεσσαλικά του Τυρνάβου», περ. *Θεσσαλικά Χρονικά*, ό.π., σ. 29.

στον με τα αιολοδωρικά. Νομίζω ότι ο Αχιλλέας Τζάρτζανος την άκουσε και την ένιωσε ευκρινέστερα από κάθε άλλον. Είναι αυτός ο γίγαντας η κατάληξη αυτών των χιλιετιών και το σύμβολο της αναγέννησής τους. Ριζώνει βαθιά στους γλωσσικούς, άρα στους πολιτισμικούς, αιώνες του ελληνισμού. Γι' αυτό και τινάχτηκε ψηλά. Όσο βαθύτερες είναι οι ρίζες του, τόσο ψηλώνει το δέντρο. Αλλιώς δεν ερμηνεύεται το φωτεινό μετέωρο «Αχιλλέας Τζάρτζανος», που δεν μελετήθηκε ακόμη και ούτε πήρε στα Γράμματά μας τη θέση που του ταιριάζει.

Άλλωστε ο Τζάρτζανος δεν εντάχθηκε σε ομάδες, σε κόμματα, σε κυκλώματα και σε μηχανισμούς που προβάλλουν τους ημέτερους. Στάθηκε ελεύθερος. Υπηρέτησε μόνον την αλήθεια. Πάνω από ενενήντα είναι τα βιβλία του, οι μελέτες του, τα άρθρά του και τα πάσης φύσεως δημοσιεύματά του στον ημερήσιο και τον περιοδικό Τύπο. Τα καταγράφει τα έργα του ο Θεόδωρος Ξύδης σε σχετικό έγκυρο δημοσίευσμά του στο περιοδικό *Νέα Εστία* του Σεπτεμβρίου του 1946, τεύχος αφιερωμένο στον Αχιλλέα Τζάρτζανο (σ. 936 κ.ε.)¹⁷. Εκεί βρίσκουμε τον κατάλογο των δημοσιευμάτων και των χειρογράφων του. Στη σύνταξη του πολύτιμου καταλόγου βοήθησαν ουσιαστικά και οι δυο γιοι του Αχιλλέα Τζάρτζανου, ο Νάσος και ο Ζήσιμος. Στο ίδιο τεύχος δημοσιεύονται, με επιμέλεια του Νάσου Τζάρτζανου, και 17 επιστολές τις οποίες επώνυμοι (πολιτικοί, λόγιοι, επιστήμονες και άλλοι), Έλληνες και ξένοι, στέλνουν στον Αχιλλέα Τζάρτζανο. Ανάμεσά τους ο H. Pernot, ο D.C. Hesseling, ο Αλέξανδρος Πάλλης, ο μεγαλύτερος πολιτικός του νεότερου Ελληνισμού, ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος, για κείνον που ξέρει ανάγνωση, συμφωνεί στο γλωσσικό μας πρόβλημα με τις θέσεις του Τζάρτζανου. Τα θέματα των επιστολών είναι, βέβαια, γλωσσολογικά. Θα άξιζε, ίσως, να αναγνώσουμε κάποιες από αυτές, για να δείτε με πόσο σεβασμό απευθύνονται οι διακεκριμένοι αυτοί άνδρες στον Αχιλλέα Τζάρτζανο, αρχής γενομένης από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος απερίφραστα δηλώνει ότι στις αγορεύσεις του στη Βουλή για το γλωσσικό ζήτημα χρησιμοποιεί την επιχειρηματολογία την οποία αναπτύσσει ο Τζάρτζανος στο βιβλίο του *Το γλωσσικό μας πρόβλημα*. Γράφει ο Βενιζέλος:

17. Θεόδωρος Ξύδης, «Δημοσιεύματα και χειρογράφα του Αχιλλ. Α. Τζάρτζανου», περ. *Νέα Εστία*, τ. 460 (1946), σ. 936-942.

Αθήναι, 30 Απριλίου 1934

«Κύριε Τζάρτζανε,

Ευχαριστώ διά την αποστολήν του τελευταίου έργου σας *Το γλωσσικόν μας πρόβλημα*, το οποίον ανέγνωσα με το μεγαλύτερον ενδιαφέρον, τόσον μάλλον καθόσον όταν το γλωσσικό ζήτημα ήλθεν ενώπιον της Αναθεωρητικής Βουλής το 1911, υπό οξείαν, ως ενθυμείσθε, ίσως, μορφήν, υπεστήριξα ότι η γραφομένη γλώσσα μας δεν εμπορεί παρά ν' ακολουθήση την γλώσσα που μιλούν οι μορφωμένοι άνθρωποι, όταν μιλούν απροσποίητα¹⁸».

Είναι εντυπωσιακό πόσο ο Βενιζέλος συμφωνεί με τον Τζάρτζανο. Αλλά για τις θέσεις του στο γλωσσικό ζήτημα θα μιλήσουμε πιο κάτω εκτενέστερα. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να μνημονεύσω κάποια από τα πολλά του δημοσιεύματα, τα οποία περιλαμβάνονται στον κατάλογο του Ξύδη. Κι εκεί επανέροχομαι. Αυτά είναι:

1. Το βιβλίο του *Περί της συγχρόνου Θεσσαλικής διαλέκτου*. Πρόκειται για πραγματεία που βραβεύτηκε στον Δ΄ διαγωνισμό της εν Αθήναις Γλωσσικής Εταιρείας. Εκδόθηκε το 1909 και καταγράφει τα γλωσσικά φαινόμενα της θεσσαλικής διαλέκτου, όπως, άλλωστε, δηλώνει και ο τίτλος του.
2. Η *Γραμματική της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης* για τους μαθητές των γυμνασίων. Εκδόθηκε πρώτη φορά από τις εκδόσεις Ιω. Κολλάρου (1931) και ύστερα από τον ΟΕΣΒ (1938). Ολόκληρες δεκαετίες αποτελούσε πολύτιμο βοήθημα. Είναι τώρα κάποια χρόνια που αντικαταστάθηκε. Ποτέ δεν κατάλαβα γιατί.
3. Το *Συντακτικόν Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*, εκδ. ΟΕΣΒ, Αθήναι 1940. Κι αυτό για τους μαθητές του γυμνασίου. Πολύτιμο και για πολλά χρόνια μοναδικό. Δυστυχώς κι αυτό χωρίς αποχρώντα λόγο αντικαταστάθηκε στα σχολεία μας.
4. Η *Γραμματική της Λατινικής Γλώσσης*, εκδ. ΟΕΣΒ. Κι αυτή για τους μαθητές των γυμνασίων.

18. Νάσος Τζάρτζανος, «Γράμματα σταλμένα στον Αχιλλέα Α. Τζάρτζανο», περ. *Νέα Εστία*, τ. 460 (1946), σ. 946-952.

Πέρα από αυτά τα τέσσερα εγχειρίδιά του, ευλαβική προσφορά στην εκπαίδευσή μας και την παιδεία μας, εγχειρίδια από τα οποία ολόκληρες γενιές ελληνόπουλων διδάχτηκαν τα κλασικά γράμματα, Αρχαία Ελληνικά και Λατινικά, ο Τζάρτζανος έχει μεταφράσει/σχολιάσει/εκδώσει, για σχολική κυρίως χρήση, λόγους του Δημοσθένη και του Λυκούργου, διαλόγους του Πλάτωνα και του Λουκιανού, βίους του Πλουτάρχου. Ακόμη μνημονεύω τη *Γραμματική της Νέας Ελληνικής Γλώσσας (της απλής καθαρευούσης)* 1930, και τις πολύ χρήσιμες οδηγίες για τη μεθοδική διδασκαλία μαθημάτων των γυμνασίων, καθώς και τις υποδειγματικές διδασκαλίες που δημοσίευσε σε διάφορα περιοδικά.

Κλείνω αυτή τη σύντομη αναφορά μου στο έργο του Τζάρτζανου με την απαρίθμηση κάποιων από τα περιοδικά της εποχής στα οποία δημοσίευσε. Αυτά είναι: η *Μέση Εκπαίδευσις*, το *Παιδαγωγικόν Δελτίον*, η *Νέα Εστία*, το *Δελτίον των Θεσσαλικών Χρονικών*, το *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, το *Δελτίον Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαιδύσεως*, *Η Γλώσσα*, η *Αθηνά*, η *Εργασία*, το *Indogermanische Forschungen*, ο *Φιλολογικός Νέος Κόσμος*, τα *Ελληνικά*, η *Πνευματική Ζωή*, η *Πολιτική Επιθεώρησις* και άλλα. Δεν είναι δυνατόν να καταχωριστούν εδώ οι τίτλοι όλων. Όπως δεν είναι δυνατόν να καταχωριστούν και οι τίτλοι όλων των δημοσιευμάτων του και των χειρογράφων του.

Τα μεγάλα έργα, πάντως, με τα οποία συνέδεσε το όνομά του και τη ζωή του ο Αχιλλέας Τζάρτζανος και στα οποία θα ήθελα να επικεντρώσω την προσοχή σας, είναι τέσσερα: η *Νεοελληνική Σύνταξις*, *Το Γλωσσικό μας Πρόβλημα*, η *Δημοτική και Νεοδημοτική* και το συλλογικό έργο *Νεοελληνική Γραμματική*.

Αρχίζω με το πρώτο, με το Συντακτικό της νεοελληνικής γλώσσας. Είναι ένα από τα μεγαλύτερα έργα της ελληνικής γραμματείας όλων των αιώνων. Αποτυπώνονται σ' αυτό συστηματικά, με σαφήνεια, ακρίβεια και πληρότητα, οι νόμοι που διέπουν τη σύνταξη του νεοελληνικού λόγου. Πρόκειται, βέβαια, για όσους αντιλαμβάνονται και είναι σε θέση να αξιολογήσουν αυτή την πράξη του, (πρόκειται) για άθλο επιστημονικό και εθνικό, που φέρνει τον Τζάρτζανο στην πρώτη γραμμή των μεγάλων αυτού του τόπου. Για άθλο που αρχίζει και ολοκληρώνει μόνος του ο Τζάρτζανος χωρίς τη βοήθεια κανενός. Αυτό σημαίνει ότι έφερε εις πέρας έργο για την πραγμάτωση του οποίου θα έπρεπε να εργάζονται ομάδες ειδικών επί σειράν ετών.

Και να σκεφθεί κανείς ότι τον άθλο αυτόν τον επετέλεσε ο Τζάρτζανος κάτω από δυσμενείς βιοτικές συνθήκες, «σε μέρες θλιβερές», όπως γράφει ο ίδιος. Ακούστε τον: «Σαν έπαθε, γράφει, κατά το 1924 σοβαρά η υγεία μου από υπερκόπωση, βρέθηκα απ' τις πρώτες ημέρες του 1925 σε σανατόριο του Νταβός στην Ελβετία, όπου με τη βοήθεια των καλών γυναικαδέρφων μου Γεωργίου Ζ. Λορεντζάτου και Αριστοτέλη Ζ. Λορεντζάτου, εμπόρων στο Σου-

δάν, μπόρεσα να μείνω ολόκληρα δυο χρόνια και οχτώ μήνες, ως που να αποκατασταθή η υγεία μου. Κι' εκεί, μακριά από το σπίτι μου κι' απ' τη βιβλιοθήκη μου, σαν άρχισε ύστερ' από πέντ' έξι μήνες να καλύτερευή κάπως η υγεία μου, άρχισα σιγά σιγά να συντάσσω, όπως μου ερχόταν κάθε φορά εύκολο, πότε τούτο και πότε εκείνο απ' τα κεφάλαια του Συντακτικού της νέας μας γλώσσας, έχοντας υπ' όψι μου σχετικά νεοελληνικά κείμενα ελάχιστα και άλλα βοηθήματα εντελώς στοιχειώδη. Και κατόπιν, τέλη Σεπτεμβρίου του 1927, όταν γύρισα με το καλό στο σπίτι μου, έφερα μαζί μου και τα χειρόγραφα του Συντακτικού αυτού, όπως το είχα γράψει εκεί στα σανατόρια και τις πανσιόνες του Νταβός στην Ελβετία.

Σε τέτοιες περιστάσεις της ζωής μου και με τέτοια εντελώς στοιχειώδη σχετικά βοηθήματα έγινε η πρώτη μου προσπάθεια να γράψω το Συντακτικό της Νέας Ελληνικής. Και το σωστό βέβαια θα ήταν την εργασία μου εκείνη, καμωμένη έτσι όπως είπα, να μη βιαστώ να τη δημοσιεύσω αμέσως μόλις γύρισα από το Νταβός, παρά να την αναθεωρήσω πρώτα, να τη διορθώσω όπου θα χρειαζόταν, και να τη συμπληρώσω αφού θα διάβαζα και άλλα νεοελληνικά κείμενα. Αλλά κάποια ιδέα πως η καρδιά μου δε δούλευε τόσο καλά, και κάποιος φόβος, μήπως οπωσδήποτε δε θα πρόφταναι να ιδώ τυπωμένο βιβλίο το Συντακτικό μου εκείνο της Νέας Ελληνικής, με έκαναν να σπεύσω να το παραδώσω, έτσι όπως ήταν γραμμένο, στη δημοσιότητα, αφού μάλιστα ο φίλος εκδότης Ιωάννης Κολλάρος με προθυμία δέχτηκε τότε να αναλάβη την έκδοσή του»¹⁹.

Αυτά, φυσικά, μόνον ένας Τζάρτζανος μπορούσε να τα κάνει· να γράφει το Συντακτικό της νεοελληνικής γλώσσας στα σανατόρια μιας ξένης χώρας, μακριά από την οικογενειακή θαλπωρή, μακριά από βιβλιοθήκες, χωρίς βοηθήματα, χωρίς έναν ακόμα ομολόγό του να συζητάει μαζί του τα γλωσσικά προβλήματα. Ένας Τζάρτζανος μόνον που κουβαλούσε μέσα του τον θησαυρό του ελληνικού λόγου από τον Όμηρο και τη Σαπφώ ως την Αγραφιώτισσα γιαγιά του και την Ηπειρώτισσα και Θεσσαλιώτισσα μάνα του και πιο πέρα ως τον Παλαμά, τον Σικελιανό, τον Σεφέρη και τον Ελύτη. Ένας Τζάρτζανος που έκλεινε στην ψυχή του ακέραια την ελληνική γλώσσα με τα τραγούδια της, τα παραμύθια της, τους μύθους, τους θρύλους, τις παραδόσεις, τους καημούς της και τους συγγραφείς της. Δεν του χρειαζόνταν οι βιβλιοθήκες του Τζάρτζανου· ήταν ο ίδιος κινητή βιβλιοθήκη.

Αυτό, λοιπόν, το Συντακτικό, το πρώτο Συντακτικό του νεοελληνικού λόγου, το κλωσσούσε ο Τζάρτζανος στη σκέψη του ολόκληρη ζωή. Τον απασχολούσε κιόλας από το 1914, τότε που επιθεωρητής ακόμη διεπίστωνε την προ-

19. Αχιλλέας Α. Τζάρτζανος, *Νεοελληνική Σύνταξις (της Κοινής Δημοτικής)*, ΟΕΣΒ, Αθήνα 1946, σ. 18.

κατάληψη των λειτουργών της μέσης παιδείας για τη νεοελληνική γλώσσα. Προκατάληψη που τους οδηγούσε στην πίστη ότι η νεοελληνική γλώσσα είναι άναρχη, ανώμαλη, ακαθόριστη, χωρίς νόμους και κανόνες. «Άρχισα, λοιπόν, μας εξομολογείται, από τότε, σε ώρες κάποιας ευκαιρίας, να εξετάζω με το νου μου πότε τούτο και πότε εκείνο από τα διάφορα συντακτικά φαινόμενα της νέας μας γλώσσας»²⁰.

Το 1928 κυκλοφόρησε η πρώτη έκδοση. Η δεύτερη, ξαναδουλεμένη και εμπλουτισμένη, έγινε το 1946 από τον Οργανισμό Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων. Ο δεύτερος τόμος της δεύτερης έκδοσης κυκλοφόρησε το 1953. Οι δύο τόμοι μαζί συμποσούνται σε επτακόσιες περίπου σελίδες. «Monumentum aeternitatis» αποκαλεί το έργο του Τυρναβίτη κολοσσού ο ακαδημαϊκός Νίκος Βέης. «Θα μείνη, λέει, monumentum aeternitatis και για τον Ολύμπιο σοφό και για τα Ελληνικά Γράμματα». Κι ο Γιάννης Κακριδής, ο κορυφαίος φιλόλογος του αιώνα μας, σε εμπειριστατωμένη κριτική παρουσίαση του έργου, δημοσιευμένη στο αφιέρωμα της *Νέας Εστίας* για τον Αχιλλέα Τζάρτζανο, εκφράζει το θαυμασμό του για το επίτευγμα: «Σκέφτεται μόνο κανείς –μ’ ευγνωμοσύνη και δέος μαζί– πόσα χρόνια χρειάστηκε ο συγγραφέας για να μελετήσει όλο αυτό το υλικό χωρίς απολύτως κανένα βοηθό... Τ’ όνομα του Αχιλλέα Τζάρτζανου δε θα ξεχαστεί ποτέ μέσα στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας»²¹.

20. Γράφει στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης: «Η σκέψις να γράψω το Συντακτικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας μού ήρθε αρκετά χρόνια, πριν καταπιαστώ με το γράμματό του. Και ενισχύθηκε μέσα μου η σκέψις αυτή κατά τα τρία χρόνια, που ήμουν γενικός επιθεωρητής των σχολείων της Α΄ Εκπαιδευτικής Περιφέρειας (1914-1917), σαν έβλεπα, στις επιθεωρήσεις που έκανα, πως πολλοί απ’ τους λειτουργούς της μέσης παιδείας, ιδίως οι παλαιότεροι, σε πολύ λίγη υπόληψη το είχαν το μάθημα των Νέων Ελληνικών, επειδή, κοντά στα άλλα, είχαν την προκατάληψη πως στα νεοελληνικά κείμενα εν γένει βασιλεύει γλωσσική αναρχία, και πως, όσον αφορά ιδιαίτερος τη σύνταξη της νέας μας γλώσσας, αυτή είναι εντελώς ανώμαλη και ακαθόριστη, γενικώς τέτοια ώστε να μην μπορέη να υπαχθή σε κανόνες» (ό.π., σ. 17).

21. Γράφει ο Κακριδής σχετικά με τον άθλο του Τζάρτζανου στην εν λόγω κριτική του που φέρει τον τίτλο «Ο συγγραφέας του πρώτου Νεοελληνικού Συντακτικού»: «Στην πρώτη έκδοση του Συντακτικού του ο Τζάρτζανος είχε αποδελτιώσει ελάχιστα κείμενα: 2 συλλογές δημοτικών τραγουδιών, τη Λαογραφία, 3 ποιητές και 3 πεζογράφους. Στη νέα έκδοση το υλικό έχει αυξηθεί καταπληκτικά. Στις συντομογραφίες (σ. 27) καταχωρίζονται τα ονόματα από 36 ποιητές, χωρίς να λείπουν και οι πιο νέοι (Σεφέρης, Ελύτης, Ξύδης), από 41 πεζογράφους, που αντιπροσωπεύουν όλα τα είδη του πεζού λόγου, από το μυθιστόρημα ως το δοκίμιο· ακόμα και από 11 ειδικούς επιστήμονες με θέματα φιλολογικά, καλλιτεχνικά, ιατρικά, μαθηματικά, ηλεκτρολογικά κτλ. Οι συλλογές δημοτικών κειμένων και τα περιοδικά έχουν πληθύνει κι αυτά· ακόμα κι εφημερίδες έχουν αποδελτιωθεί τώρα. Όλα αυτά τα είδη του λόγου με τις ποικίλες ανάγκες τους ήταν απόλυτα σωστά να μελετηθούν, για να δοθεί μια κάπως ολοκληρωμένη εικόνα της νεοελληνικής σύνταξης [...]. Ο Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, που έβγαλε το Συντακτικό του Τζάρτζανου, ύπερα από τη Νεοελληνική Γραμματική επρόσφερε μια δεύτερη πολύ μεγάλη υπηρεσία στον τόπο. Η έκδοση είναι εξαιρετικά περιποιημένη, τα τυπογραφικά λάθη σχεδόν ανύπαρχτα. Και η τιμή του

Μεθοδολογικά η *Νεοελληνική Σύνταξις* είναι δοσμένη σύμφωνα με τα κυρίαρχα πρότυπα της ελληνορωμαϊκής γραμματικής παράδοσης. Και ούτε μπορούσε να γίνει διαφορετικά τότε. Άλλωστε αυτή η μέθοδος δεν είναι κακή. Είναι κι αυτός ένας τρόπος με τον οποίο παρατηρούμε και μελετούμε τα φωνολογικά, τα μορφολογικά, τα σημασιολογικά και τα συντακτικά φαινόμενα της γλώσσας. Πρόκειται δηλαδή για ένα παραδοσιακό συντακτικό με την ανάλογη σκευή και ορολογία. Συνηγόρησαν σ' αυτό και τα υπάρχοντα συντακτικά της αρχαίας ελληνικής και της λατινικής γλώσσας, τα οποία αποτελούν αλυσίδα χρυσής παράδοσης που αρχίζει με τον Αριστοτέλη, συνεχίζεται με τους Στωικούς και τους Αλεξανδρινούς και φτάνει ακμαία έως τον Αχιλλέα Τζάρτζανο και έως εμάς. Τα παραδείγματά της είναι άφθονα, όπως είπαμε, για τα Αρχαία Ελληνικά. Το νέο είναι ότι πρώτη φορά η παραδοσιακή αυτή μέθοδος με τις τεχνικές της και την ορολογία της εφαρμόζεται για την κατασκευή συντακτικού του νεοελληνικού λόγου. Κι εδώ είναι που ανοίγει δρόμο ο Τζάρτζανος. Είναι ο πρώτος που συγγράφει Συντακτικό της Νεοελληνικής Γλώσσας.

Ως προς το υλικό, τώρα· αυτό, όπως παρατήρησαν, το αντλεί από παντού όπου πάλλεται νεοελληνικός λόγος. Το παρατήρησαν οι μελετητές του, πρώτος και καλύτερος ο Κακριδής. Το αισθάνεται, όμως, και το επιδιώκει και ο ίδιος. Από την άποψη αυτή ο Τζάρτζανος είναι σύγχρονος, είναι δηλαδή σύμφωνος με το πνεύμα της νεότερης γλωσσολογίας. Γράφει για το υλικό του, από την επιλογή του οποίου συνάγονται και οι πεποηθήσεις του για το γλωσσικό μας ζήτημα και οι γενικότερες θέσεις του για τη νεοελληνική μας γλώσσα. Γράφει στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης:

«Κατά πρώτον δηλαδή και κυρίως ελάβομεν προ οφθαλμών τας υπαρχούσας [...] συλλογὰς δημοτικὰς ασμάτων [...]. Ελάβομεν δε τα δημοτικά τραγούδια κατά πρώτον και κυρίως υπ' όψιν, διότι προς τοις άλλοις ταῦτα, ως γνήσια δημιουργήματα αὐτοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, παρουσιάζουν και ως προς τα ἄλλα και ἰδία ως προς τὴν σύνταξιν γλῶσσαν γνησίαν νεοελληνικὴν και γενικῶς εἰπεῖν ανεπηρέαστον εἴτε ἀπὸ ξένας γλῶσσας εἴτε ἀπὸ των λογίων τὴν γλῶσσαν.

Ἐπειτα ελάβομεν προ οφθαλμών νεοελληνικά λογοτεχνήματα [...] γραμμένα εἰς γλῶσσαν αναγνωριζομένην ὑπὸ πάντων ως καλὴν δημοτικὴν [...].

Προς τούτοις ελάβομεν υπ' όψιν διηγήματα γραμμένα εἰς τὴν λεγομένην ἀπλήν ἢ ἀφελή καθαρεύουσαν [...], καθ' ὅσον μάλιστα τα τοιαῦτα διηγήματα

βιβλίου είναι τόσο μικρή, που δε θα πρέπει να λείπει από κανενός τη βιβλιοθήκη.

Με ανυπομονησία περιμένουμε και το δεύτερο τόμο. Κι όταν το έργο ολοκληρωθεί, θα το παραδώσουμε στα χέρια των παιδιών μας σα μια από τις πιο πολύτιμες κληρονομίες της γενιάς μας» [περ. *Νέα Εστία*, τ. 460 (1946), σ. 926 κ.ε.].

και εις τα άλλα μέρη, ιδία δε εις τα διαλογικά, ουδόλως σχεδόν απομακρύνονται, όσον αφορά εις την σύνταξιν, από τον καθ' ημέραν λόγον.

Τέλος ελάβομεν προ οφθαλμών αυτόν τούτον τον καθ' ημέραν λόγον, όπως ούτος κινείται εις τα κυριότερα αστικά κέντρα της Ελλάδος, ιδία δε εις την πρωτεύουσαν του Ελληνικού κράτους»²².

Αυτά σημαίνουν ότι ο Τζάρτζανος επέλεξε να εξετάσει μια ευρεία συγχρονία του νεοελληνικού λόγου (ορθώς) και ότι το υλικό αυτής της συγχρονίας είναι αντιπροσωπευτικό, αυθεντικό, σε πλήρη αντιστοιχία προς τη γλωσσική πραγματικότητα, άφθονο, αφού αγκαλιάζει όλες τις μορφές του λόγου, προφορικού και γραπτού. Ακόμη και από τις εφημερίδες άντλησε υλικό...²³

Με τόσο πλούσιο και γνήσιο υλικό (τίποτε δεν κατασκευάζει) ο Τζάρτζανος οδηγείται στη διατύπωση των νόμων –πρώτη φορά αυτός– που διέπουν τη σύνταξη της νεοελληνικής γλώσσας. Και τους διατυπώνει με κλασική λιτότητα και καθαρότητα.

Ολόκληρο το έργο διακρίνεται σε τρία μέρη. Από αυτά: το *Πρώτο Μέρος* αναλύει την πρόταση και τους όρους της. Χωρίζεται γι' αυτό σε έξι κεφάλαια: το *πρώτο κεφάλαιο* αναφέρεται στην πρόταση και στα είδη της, στους κύριους όρους της, στη συμφωνία τους και στα συναφή. Το *δεύτερο κεφάλαιο* κάνει λόγο για την επαυξημένη πρόταση και τους ετερόπρωτους προσδιορισμούς. Το *τρίτο* αναφέρεται στις αντωνυμίες και στα άρθρα (οριστικό και αόριστο άρθρο). Το *τέταρτο κεφάλαιο* αναλύει συντακτικά τα επιρρήματα, τις προθέσεις και τα επιφωνήματα. Το *πέμπτο* και το *έκτο* καλύπτουν το ρήμα (ενεργητικά ρήματα, μέσα ρήματα, παθητικά κτλ.), τους χρόνους, τις εγκλίσεις του ρήματος και τους ονοματικούς τύπους του (απαρέμφατο και μετοχή).

Το *Δεύτερο Μέρος* παρακολουθεί τον σύνθετο λόγο και τη συσχέτιση των προτάσεων. Χωρίζεται γι' αυτό σε τέσσερα κεφάλαια. Από αυτά το *πρώτο* αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους συνείρονται οι προτάσεις. Το *δεύτερο* στην κατά παράταξη σύνδεσή τους (εξωτερική σύνδεση). Το *τρίτο* στην καθ' υπόταξη σύνδεση των προτάσεων (εσωτερική σύνδεση). Το *τέταρτο* στα μόρια και στις σημασιακές και συντακτικές τους χρήσεις.

Το *Τρίτο Μέρος* παρουσιάζει και αναλύει τα σχήματα λόγου σε τέσσερα κεφάλαια, στα οποία κάνει λόγο για τις συντακτικές ιδιορρυθμίες (πρώτο κεφάλαιο), για τη θέση των λέξεων (δεύτερο κεφάλαιο), για την πληρότητα του

22. Αχιλλ. Τζάρτζανος, *Νεοελληνική Σύνταξις (της Κοινής Δημοτικής)*, ΟΕΣΒ, Αθήνα 1946, σ. 10 κ.ε.

23. Βλ. και Αθανασίου Νάκα, «Ο Τζάρτζανος και το Συντακτικό», στο έργο *Γλωσσολογικά Β'*, Εκπαιδευτήρια Δούκα, Αθήνα 1988, σ. 26.

λόγου (τρίτο κεφάλαιο), για την εξέλιξη των σημασιών των λέξεων (τέταρτο κεφάλαιο).

Αυτή είναι η σύνθεση/οργάνωση αυτού του μεγάλου έργου που δείχνει τη φιλολογική/λογοτεχνική ενημέρωση μαζί και το γλωσσολογικό δαιμόνιο του Τζάρτζανου. Ορισμένα από τα κεφάλαιά του μπορεί να θεωρηθούν προδρομικά της νεότερης δομικής γλωσσολογίας. Το υποκείμενο, π.χ., και το κατηγορημα ορίζονται κατά τρόπο ο οποίος παραπέμπει στη μέθοδο με την οποία οι νεότεροι γλωσσολόγοι αναλύουν αυτούς τους όρους. Έτσι η γενετική-μετασχηματιστική θεωρία της γλώσσας (N. Chomsky), στην προσπάθειά της να ορίσει την έννοια του υποκειμένου με βάση τη συντακτική λειτουργία του, παρατηρεί ότι υποκείμενο είναι η ονομαστική φράση (ΟΦ) που έχει άμεση εξάρτηση από την πρόταση. Αλλά αυτής της μορφής η ΟΦ θέτει το θέμα, το οποίο εν συνεχεία σχολιάζεται από τη ρηματική φράση (ΡΦ). Παραδείγματα:

Το δωμάτιο είναι μικρό.

Η ΟΦ όμως («Το δωμάτιο») και η ΡΦ («είναι μικρό») αποτελούν τα άμεσα συστατικά της πρότασής μας. Από αυτά το πρώτο (ΟΦ) θέτει/ονομάζει κάτι. Κεντρικός πυρήνας του είναι το όνομα γύρω από το οποίο οργανώνονται όλα τα άλλα γλωσσικά στοιχεία, όλοι οι προσδιορισμοί,

Το δωμάτιο του Κώστα είναι μικρό.

Το βορινό δωμάτιο είναι μικρό.

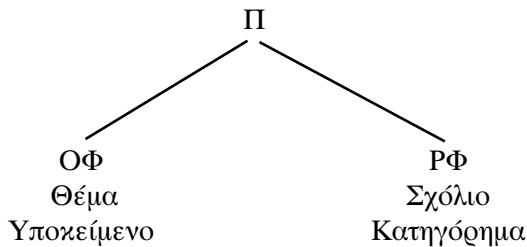
που ανήκουν στην ΟΦ. Είναι σαφές ότι το όνομα ονομάζει ένα πρόσωπο ή ένα πράγμα για το οποίο εν συνεχεία γίνεται λόγος. Είναι δηλαδή η ΟΦ το θέμα της πρότασης, το υποκείμενο της μετασχηματιστικής γραμματικής, το οποίο σχολιάζεται από τη ΡΦ, η οποία ως εκ τούτου αποτελεί το σχόλιο. Κεντρικός πυρήνας της ΡΦ είναι το ρήμα γύρω από το οποίο οργανώνονται όλα τα άλλα γλωσσικά στοιχεία, όλοι οι προσδιορισμοί που ανήκουν στη ΡΦ. Δηλαδή η ΟΦ είναι το θέμα και η ΡΦ το σχόλιό του. Τα δύο μαζί αποτελούν τα άμεσα συστατικά από τα οποία σύγκεται η πρόταση. Από αυτά η ΟΦ είναι το υποκείμενο και η ΡΦ το κατηγορημα του Τζάρτζανου, ο οποίος συλλαμβάνει αυτή τη σχέση υποκειμένου-κατηγορήματος ή ΟΦ και ΡΦ ή θέματος και σχολίου, αν και την ορίζει σημασιολογικά και όχι συντακτικά, όπως επιχειρεί η μετασχηματιστική γλωσσολογία. Γράφει ο Τζάρτζανος (*Νεοελληνική Σύγταξις*, σ. 36):

«Εκείνο για το οποίο είναι ο λόγος στην πρόταση λέγεται υποκείμενο. Εκείνο που λέγομε στην πρότασι για το υποκείμενο, λέγεται κατηγορημα της προτάσεως». Παραδείγματα:

Ο Πέτρος είναι προσεκτικός

Το δωμάτιο είναι μικρό

Οι μαθηταί παίζουν.

Άλλωστε ο Τζάρτζανος κάνει στο Συντακτικό του διάκριση ανάμεσα στο «λογικό και στο γραμματικό» υποκείμενο, μια διάκριση η οποία στη βάση της θεωρείται ορθή από τους μετασχηματιστικούς γλωσσολόγους²⁴.

Η *Νεοελληνική Γραμματική* εκδόθηκε το 1941 από τον ΟΕΣΒ. Συντάχτηκε από επιτροπή με πρόεδρο και εισηγητή τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη και μέλη τους Κλέανδρο Λάκωνα (Κ. Καρθαίο), Θρασύβουλο Σταύρου, Αχιλλέα Τζάρτζανο, Βασίλειο Φάβη και Νικόλαο Ανδριώτη. Η Γραμματική αυτή αποτελεί σταθμό στα γράμματά μας. «Μέσα από τη γλωσσική αμφιβολία της εποχής ανιχνεύει και αποκαλύπτει τους νόμους του γλωσσικού μας κώδικα... Κι αυτή είναι η πιο μεγάλη προσφορά της στην εκπαιδευτική πράξη. Σημειώνει το τέρας μιας περιόδου και την αρχή μιας άλλης. Θεμελιώνεται στη βάση που ορίζεται από το κοινό λαϊκό γλωσσικό αίσθημα. Βρίσκεται μακριά από αρχαϊσμούς και ιδιοματισμούς. Συμβιβάζεται, όπου δε γίνεται διαφορετικά, με το τυπικό της λόγιας παράδοσης. Δέχεται τον λεκτικό πλούτο που φέρνει η γλώσσα μας στο σύνολό του και τον προσαρμόζει στο τυπικό της δημοτικής»²⁵.

Οι θεμελιακές αυτές θέσεις της Γραμματικής είναι και θέσεις του Τζάρτζανου. Δεν έχω καμιά αμφιβολία ότι η συμβολή του στη σύνθεσή της υπήρξε τεράστια. Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης και ο Αχιλλέας Τζάρτζανος σάθηκαν οι μεγάλοι πρωτομάστορες αυτού του έργου. Σοφοί και νηφάλιοι και οι δύο, με βαθιά γνώση της γλώσσας και της γλωσσολογίας και με ακόμη πιο

24. Παρατηρεί σχετικά ο Γεώργιος Μπαμπινιώτης: «Ήδη στην παραδοσιακή σύνταξη γίνεται, επ' ευκαιρία και χωρίς σαφή θεωρητική ερμηνεία, διάκρισι μεταξύ “λογικού” και “γραμματικού” υποκειμένου. Συγκεκριμένα το υποκείμενο της παθητικής συντάξεως χαρακτηρίζεται ως “γραμματικό”, ενώ το “λογικό” υποκείμενο, ο δράστης της ενεργείας, είναι αυτό που εκφράζεται από το ποιητικό αίτιο. Η διάκρισι αυτή, σωστή στη βάση της, αντιστοιχεί χονδρικά προς την συστηματική διάκρισι υποκειμένου βαθείας δομής (“λογικό” υποκείμενο) και υποκειμένου επιφανειακής δομής (“γραμματικό” υποκείμενο), που θεμελιώνεται θεωρητικά από τα σύγχρονα διδάγματα της μετασχηματιστικής θεωρίας» (*Θεωρητική Γλωσσολογία*, Αθήνα 1980, σ. 100).

25. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Δημοτικισμός και αντίδραση*, Αθήνα 1960. Βλέπε και Χρίστος Τσολάκης, «Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης και η εκπαιδευτική πράξη», στο έργο *Από το λόγο στη συνείδηση του λόγου*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 297.

βαθιά αγάπη για τον Ελληνισμό, αναζήτησαν τις καλύτερες λύσεις και έδωσαν στο έθνος τη Γραμματική του ξεπερνώντας πλήθος δυσκολίες που προέρχονταν και από τη φύση του προβλήματος και από τον φανατισμό και τη σφοδρή πολεμική των ακραίων.

Στις σελίδες της συστεγάζονται οι θέσεις και οι απόψεις και των δύο σοφών που συνέκλιναν τελικά στο όνομα της επιστήμης και της αλήθειας, την οποία με εντιμότητα θεράπευαν και οι δύο.

Εκείνος που παραλληλίζει τα επίπεδα της Γραμματικής (φθογγολογικό, μορφολογικό, σημασιολογικό, ετυμολογικό, παραγωγικό κτλ.) με τα επίπεδα της γλώσσας, όπως τα προσδιορίζει ο Τζάρτζανος στις μελέτες του *Το γλωσσικό μας πρόβλημα* (1934) και *Δημοτική και Νεοδημοτική* (1935), διαπιστώνει ότι τα διατρέχει η ίδια λογική και η ίδια φιλοσοφία. Είναι εντυπωσιακό, π.χ., πόσο συμπίπτουν οι θέσεις του Τζάρτζανου με τις θέσεις της Γραμματικής στο κεφάλαιο των «Λόγιων Λέξεων». Με το κεφάλαιο αυτό ανοίγει η πόρτα του πλουτισμού της Δημοτικής με τον ελληνικό γλωσσικό θησαυρό που κατεβαίνει από τους αιώνες. Αυτή ήταν η πεποίθηση του Τζάρτζανου, που γίνεται τώρα βασική αρχή της Γραμματικής: να μη μένει έξω από τη νεοελληνική μας γλώσσα καμιά λέξη που της είναι χρήσιμη. Έτσι φυλλομετρούμε στη Γραμματική ολόκληρες σελίδες, στις οποίες σε παράλληλες στήλες παρατίθενται λέξεις λαϊκές και λέξεις λόγιες. Παραδείγματα²⁶:

Λέμε:	κύμα, κυματίζω, κυματισμός (λαϊκές λέξεις),
αλλά λέμε και:	κυμαίνομαι, κύμανση, διακύμανση, προκυμαία, κυματοθραύστης (λόγιες λέξεις).
Λέμε:	άλογο, αλογάκι, αλογίσιος, αλογόμυγα, αλογοουρά κτλ. (λαϊκές λέξεις),
αλλά λέμε και:	ιπέας, ιππευτικός, ιππικό, ιπποδρομίο, ιπποδρομίες, ιπποκόμος κτλ. (λόγιες λέξεις).
Λέμε:	μάτι, ματάκι, ματιά, ματιάζω, μάτιασμα, ματογυάλι, ματόκλαδο, ματόπονος, ματοτσίνερο κτλ. (λαϊκές λέξεις),
αλλά λέμε και:	οφθαλμός, οφθαλμία, οφθαλμικός, οφθαλμολογία, οφθαλμίατρος, διόφθαλμος κτλ. (λόγιες λέξεις).
Λέμε:	μύτη, μυτίτσα, μυτούλα, μυταράς, μυτίζω, ξεμυτίζω, μυτερός κτλ. (λαϊκές λέξεις),

26. *Νεοελληνική Γραμματική (της Δημοτικής)*, ΟΕΣΒ, Αθήνα, σ. 114 κ.ε.

- αλλά λέμε και: ρινικός, ρινόκερος, ριнологία, ωτορινολαρυγγολογία, ωτορινολαρυγγολόγος κτλ. (λόγιες λέξεις).
- Λέμε: αντί, αυτάκι, αυτιάς, αυτιάζομαι κτλ. (λαϊκές λέξεις),
αλλά λέμε και: ωτολόγος, ωτολογία, ωτασπίδες κτλ. (λόγιες λέξεις).
- Λέμε: ζεστός, ζέστη, ζεσταίνω, ζέσταμα, ζεστασιά,
ζεστούτσικος, ξαναζεσταμένος κτλ. (λαϊκές λέξεις),
αλλά λέμε και: θερμότητα, θερμοαστής, θερμάστρα, θερμαντικός,
θερμίδα, θερμόαιμος, θερμοκέφαλος, θερμοδυναμική,
θερμοκαυστήρας, θερμοκρασία, θερμόμετρο, θέρμη κτλ.
(λόγιες λέξεις).
- Λέμε: μπάλα, μπαλιά, μπαλάκι κτλ. (λαϊκές λέξεις),
αλλά λέμε και: σφαίρα, σφαιρίδιο, σφαιρικός, σφαιρικότητα,
σφαιροβόλος, σφαιροβολία, ημισφαίριο, άσφαιρος
κτλ. (λόγιες λέξεις).
- Λέμε: σκάλα, σκαλί, σκαλίτσα, σκαλοκέφαλο, σκαλοπάτι,
σκαλοπόδαρο, σκαλώνω, σκάλωμα, σκαλωσιά,
ανεμόσκαλα κτλ. (λαϊκές λέξεις),
αλλά λέμε και: κλίμακα, κλιμάκιο, κλιμακωτός, κλιμάκωση,
κλιμακώνω κτλ. (λόγιες λέξεις).

Έτσι και με τα συμφωνικά συμπλέγματα, θα μας πει η κρατική Γραμματική, τα διατηρούμε κι αυτά όπως μας παραδίδονται τόσο στις λόγιες όσο και στις λαϊκές λέξεις· έτσι λέμε από το ένα μέρος²⁷:

πτερό, πτερούγα, πτερωτός, πτερουγίζω, πτερούγισμα,
φταίω, φταίχτης, φταίξιμο (λαϊκές λέξεις· το αρχαίο πτ
σ' αυτές έχει γίνει φτ)·

όπως λέμε από το άλλο μέρος:

περίπτερο, άπτερος, πτέρυγα, πτεροφυΐα,
δίπτερος, πταίσμα, πταισματοδικείο, πτωχοκομείο,
πτώση, πτωτικός, έκπτωση, αλεξίπτωτο, λεπτός,
ανακαλύπτω, ανύποπτος, σκεπτικισμός, οπτικός,
οπτασία, παραλήπτης κτλ. (λόγιες λέξεις· σ' αυτές
το συμφωνικό σύμπλεγμα πτ διατηρείται).

27. *Νεοελληνική Γραμματική*, ό.π., σ. 84 κ.ε.

Μέντορας

- Ακόμη λέμε: σκολειό, σκόλη, ξεσκολίζω, μοσκοβολώ, σκόνη, σκίζω, άσκημος κτλ. (λαϊκές λέξεις· το σχ σ' αυτές μεταβάλλεται σε σκ),
- αλλά λέμε επίσης: σχολείο, σχολή, σχολαστικός, σχολάρχης, σχολαρχείο, λέσχη, σχεδόν, σχετικός, υπόσχομαι, σχηματίζω, σχόλιο, υποσχετικό, Πάσχα, πρόσχαρος, μοσχάτο κτλ. (λόγιες λέξεις· σ' αυτές το συμφωνικό σύμπλεγμα σχ διατηρείται).
- Λέμε από τη μια: δαχτυλίδι, καρδιοχτύπι, αδράχτι, νυχτέρι, φυλαχτό, χταπόδι, λαχτάρα, σφαχτό, χτίζω, κράχτης, πεταχτός, τσουχτερός, φανταχτερός, δέχτηκα κτλ. (λαϊκές λέξεις· σ' αυτές το συμφωνικό σύμπλεγμα κτ έχει μετασχηματιστεί σε χτ),
- αλλά λέμε επίσης: ακτή, ακτοπλοϊκός, ανάκτορα, έκτακτος, έκταση, εκτείνω, έκταση, εκτείνω, εκτελώ, κτηνοτροφία, πληκτικός, πακτωλός, Οκτώβριος, Φιλοκτήτης (λόγιες λέξεις· σ' αυτές το συμφωνικό σύμπλεγμα κτ διατηρείται).
- Λέμε από τη μια: αγωνίστηκα, ακονίστηκα, διαδραματίστηκα, δοξάστηκα, κρεμάστηκα, μεταχειρίστηκα, πρήστηκα, σείστηκα, κουλουριάστηκα κτλ. (λαϊκές λέξεις· το αρχαίο σύμπλεγμα σθ μετασχηματίστηκε σε στ),
- αλλά λέμε επίσης: αισθάνομαι, συναίσθημα, ισθμός, μισθός, μισθωτής, μισθωτός, προσθαλάσσωση, προσθήκη, προσθέτω, Ευρυσθέας κτλ. (λόγιες λέξεις· το αρχαίο ελληνικό σύμπλεγμα σθ διατηρείται).
- Ακόμη λέμε: ακουμπώ, γαμπρός, θαμπώνω, κολυμπώ, κολυμπήθρα κτλ. (λαϊκές λέξεις· το σύμπλεγμα μβ μετασχηματίζεται σε μπ),
- όμως λέμε και: άμβωνας, βομβαρδίζω, διθύραμβος, εκατόμβη, εμβασμόν, έμβασμα, εμβατήριο, εμβολή, έμβολο, θρίαμβος, κολυμβητήριο, συμβιβάζω, συμβίωση, συμβόλαιο, συμβολή, τύμβος (τούμπα) κτλ. (λόγιες λέξεις στις οποίες το σύμπλεγμα μβ διατηρήθηκε).

Η αρχή αυτής της κρατικής Γραμματικής, η αρχή δηλαδή να αξιοποιεί όλο το λεξιλογικό πλούτο που φέρνει η παράδοση, λαϊκή και λόγια, τηρήθηκε και στα αχώριστα μόρια, λαϊκά και λόγια· τα δέχτηκε κι αυτά· υιοθέτησε τόσο τα

λαϊκά όσο και τα λόγια με μόνο κριτήριο τη χρήση: «usus fecit legem». Θα περιοριστώ στα λόγια. Εξάλλου αυτά έχουν σημασία για την περίπτωσή μας. Δημιουργεί, λοιπόν, με τα λόγια αχώριστα μόρια πλήθος σύνθετες λέξεις αναγκαίες στον νεοελληνικό λόγο όχι μόνον στον καθημερινό αλλά και στον επιστημονικό, στον διοικητικό, στον θρησκευτικό²⁸ κτλ. Από το λόγιο αχώριστο μόριο *αρχι-*, π.χ., δημιουργεί τις λέξεις: *αρχίατρος, αρχιεπίσκοπος, αρχιερέας, αρχιμανδρίτης, αρχιληστής, αρχιτέκτονας, αρχιστράτηγος, αρχιμηχανικός* κτλ. Από το αχώριστο μόριο *αμφί-* (λόγιο κι αυτό) παράγει λέξεις όπως: *αμφίβιο, αμφίστομος, αμφιθέατρο, αμφίκυρτος, αμφίσφαιρο, αμφίροπος, αμφιλεγόμενος, αμφιβολία, αμφιβάλλω, αμφιταλαντεύομαι κ.ο.κ.* Πλήθος αναγκαίες λέξεις παράγει και από τα αχώριστα μόρια *δυσ-* και *τηλε-*. Από το *δυσ-* παράγονται οι λέξεις: *δυσανάλογος, δυσάρεστος, δυσαρμονία, δυσοίωνος, δυσπεψία, δύσπιστος, δύστυχος, δύστροπος, δυσφημώ, δυσαρεστώ, δυστυχώ* κτλ. Από το *τηλε-* παίρνουμε τις λέξεις: *τηλέγραφος, τηλεόραση, τηλεπάθεια, τηλεσκόπιο, τηλεφωτογραφία, τηλεκπαίδευση, τηλεπιμόρφωση, τηλεφωνο, τηλεφωνητής, τηλεφωνήτρια* κτλ.

Με το ίδιο πνεύμα δέχεται η Γραμματική κάθε λέξη λόγια ή αρχαιοελληνική από την οποία μπορεί να προκύψει λόγος λειτουργικός/χρηστικός. Διαβάζουμε στις σελίδες της πλήθος λέξεις σύνθετες με συνθετικά άλλες λέξεις αρχαίες και λόγιες. Έτσι ο λόγος, ο νεοελληνικός λόγος (επιστημονικός, δικανικός, πολιτικός, δημοσιογραφικός κτλ.), γίνεται πιο πλούσιος με λέξεις όπως²⁹:

ανάγω, διάγω, εξάγω, αγωγή, οπλιταγωγό κτλ. (κυριαρχεί το ρήμα *άγω*)·

ισχιαλγία, μυαλγία, κεφαλαλγία, νοσταλγία κτλ. (κυριαρχεί το *άλγος*)·

αλεξίκακος, αλεξικέραυνο, αλεξίπτωτο, αλεξίπτρο, αλεξίφωτο κτλ.
(κυριαρχεί το ρήμα *αλέξω* = εμποδίζω, φυλάγω)·

αρχαιοδίφης, γλωσσοδίφης, ιστοριοδίφης κτλ. (κυριαρχεί το ρήμα *διφώ* = ερευνώ)·

άνυδρος, ανυδρία, ενυδρείο, υδατάνθρακες κτλ. (κυριαρχεί το ουσιαστικό *ύδωρ*).

28. *Νεοελληνική Γραμματική*, ό.π., σ. 145 κ.ε.

29. *Νεοελληνική Γραμματική*, ό.π., σ. 171 κ.ε.

Αυτή, λοιπόν, η φιλοσοφία, αυτός ο τρόπος, με τον οποίο είναι χτισμένη η μεγάλη Γραμματική, είναι η φιλοσοφία και ο τρόπος του Τζάρτζανου, ο οποίος πιστεύει στη «Νεοδημοτική», όπως την αποκαλεί. Δηλαδή πιστεύει σε μια «κοινή γραφομένη με βάση την κοινή ομιλουμένη, δηλαδή τη γλώσσα την Αθηναϊκή, τη γλώσσα τη φυσική και την αβίαστη των οπωσδήποτε μορφωμένων όλων εν γένει των μεγάλων αστικών κέντρων της χώρας μας, μια συγχρονισμένη, όπως λέει, δημοτική».

Γράφει στη μελέτη του *Δημοτική και Νεοδημοτική* (1935)³⁰ «Γενικώς, εφ' όσον κοινή είναι η προέλευσις της κοινής ομιλουμένης, η προφορική δηλαδή παράδοσις απ' τόνα μέρος και η λόγια παράδοσις απ' τ' άλλο, είναι φύσει αδύνατο να λείψουν οι διττές εμφανίσεις των λεκτικών στοιχείων στη μορφολογία των λέξεων, στο τυπικό τους, στο φθογγικό τους. Έχομε απ' τόνα μέρος στην κοινή ομιλουμένη

- δουλειά («έχω δουλειά») αλλά και δουλεία (στη νομική γλώσσα),
- έχομε θωριά αλλά και θεωρία,
- μιλώ, μιλιά αλλά και συνομιλώ, ομιλία, ομιλητής,
- κοινωνιά (απ' τον παππά) αλλά και κοινωνία, συγκοινωνία, επικοινωνία,
- σκόλη («έχομε σκόλη σήμερα» = ανάπαυσι, διακοπή μαθημάτων ή εργασίας) αλλά και σχολή (εμπορική, ναυτική κλπ.),
- ζωγραφιά (όχι ζωγραφία) αλλά ελαιογραφία, δικογραφία κλπ.,
- (παλιάνθρωπος) παλιανθρωπιά αλλά φιλανθρωπία,
- στοιχειό ή στοιχειά (του σπιτιού) αλλά στοιχείο, τα στοιχεία (της κατηγορίας κλπ.),
- φτερό, φτωχός αλλά περίπτερο, πτώμα, πτυχίο κλπ.,
- δάσκαλος αλλά δημοδιδάσκαλος (και όχι: δημο-δάσκαλος),
- καιρός (= χρόνος, π.χ. «είναι πολύς καιρός που έφυγε») αλλά χρονόμετρο (και όχι: καιρόμετρο),
- νερό, νεροζούμι κλπ. αλλά υδρόμετρο, υδροπλάνο κλπ. (και όχι: νερόμετρο κλπ.),
- γιατρός, οδοντογιατρός, γιατρικό αλλά αρχίατρος, κτηνίατρος, ιατρείο,
- φταίω, φταιξίμο αλλά πταίσμα (στη δικαστική γλώσσα), πταισματοδικείο κλπ.
- χαλνώ, χάλασμα αλλά και διαφθείρω («αυτός το διαφθείρει το παιδί»), διαφθορά, ερείπιο,
- νοιώθω, έγνοια («δεν έχει καμιά έγνοια») αλλά και εννώ, εννοούμαι, συν-εννοούμαι, έννοια («δεν έχει διόλου έννοια μουσικής»),

30. Αχιλλ. Τζάρτζανος, *Άρθρα και μελετήματα*, επιμ. Ν. Τζάρτζανου, εκδ. Κακουλίδη, Αθήνα χ.χ., σ. 45 κ.ε.

- *παρατώ, παράτσα* («τα παράτησε όλα κι έφυγε») αλλά *απαιτώ, απαιτείται, παραιτούμαι, παραιτείται η κυβέρνηση* (κι όχι: *παραιτιέται, παραιτήσις της κυβέρνησεως* (και όχι: *παράτηση της κυβέρνησης*),
- *βάζω* («τον βάζει στη θέση του»), *ανεβάζω, κατεβάζω* αλλά *προβιβάζω, συμβιβάζω*,
- *στέκομαι, αντιστέκομαι* αλλά *προϊσταμαι, προϊστάμενος, ο υφιστάμενος* (και όχι: *ο προστεκάμενος κλπ.*),
- *λαβαίνω, μεταλαβαίνω, καταλαβαίνω* αλλά *διαλαμβάνω* («τι διαλαμβάνει;»), *προκαταλαμβάνω, αντιλαμβάνομαι*,
- *αποχτώ* αλλά *κεκτημένα δικαιώματα, κεκτημένη ταχύτης* (και όχι: *αποχτημένα δικαιώματα κλπ.*),
- *κλείνω* (ή *κλειώ*) *την πόρτα* αλλά *τον αποκλείω* (απ' τον διαγωνισμό), *αποκλείονται «απ' τις εξετάσεις»*, (δεν) *αποκλείεται* (να το έμαθε) κλπ.,
- *υποχρεώνομαι να* (= αναγκάζομαι να) αλλά και *υποχρεούμαι να* (= έχω την υποχρέωσι να),
- *δικαιώνομαι, δικαιώθηκα* (= αναγνώρισαν ότι έχω δίκαιο) αλλά και *δικαιούμαι, δικαιούσαι, δικαιούται να* (έχω το δικαίωμα να),
- *άλογο, καβαλλάρης, καβαλλαρία* αλλά και *ιππέας, ιππικό*,
- *ούτε ο ένας ούτε ο άλλος* αλλά και *συνδέτερος στον πόλεμο* κλπ.,
- *μάτι* αλλά *οφθαλμός, οφθαλμίατρος, οφθαλμιατρείο* κλπ.».

Το σημείωσα πιο πάνω/πριν, θα το επαναλάβω και τώρα. Έχει τη σημασία του. Δεν έχω καμιά αμφιβολία ότι ο Τριανταφυλλίδης και ο Τζάρτζανος είναι οι δυο στυλοβάτες της μεγάλης κρατικής Γραμματικής του 1941. Και όχι μόνον αυτό: από τα περιεχόμενά της συνάγεται ότι συνεργάστηκαν αρμονικά, έστω και αν διαφοροποιούνταν σε κάποια θέματα. Είχαν οι δυο αυτοί άνδρες πολλά κοινά. Και πρώτ' απ' όλα είχαν βαθιά γνώση και συνείδηση της γλώσσας και της γλωσσολογικής επιστήμης. Ήταν και οι δύο τόσο μοντέρνοι όσο ο πατέρας της νεότερης γλωσσολογίας Ferdinand de Saussure, κι ας μην είχαν μελετήσει το έργο του – και πώς να το μελετήσουν, αφού ήταν περίπου σύγχρονοί του· άλλωστε δεν είχαν γίνει γνωστές ακόμη οι νεότερες απόψεις του για τη γλώσσα, όπως δεν είχαν γίνει γνωστές και οι θέσεις των άλλων δομικών γλωσσολόγων, Ευρωπαίων και Αμερικανών.

Η γλωσσολογική ωριμότητα την οποία έδειξαν και οι δυο τους, αυτός ο γλωσσολογικός προσδιορισμός τους που τους έφερε πολλά σωτήρια βήματα πιο μπροστά από τους άλλους Έλληνες γλωσσολόγους της εποχής τους, είναι ανάγκη να συσχετιστεί με την υπευθυνότητα με την οποία και οι δύο αντίκρισαν το γλωσσικό ζήτημα: υπευθυνότητα απέναντι στην επιστήμη, στη γλώσσα, στην εκπαίδευση, στο έθνος. Ύστερα είχαν και οι δυο τους, πέρα από την ουσιαστική γνώση της γλώσσας και της επιστήμης, για την οποία έκανα

ήδη λόγο, είχαν ήδη βαθύτατη καλλιέργεια/παιδεία/ευαισθησία και ήθος. Γι' αυτό και στις τελικές τους αποφάσεις δεν επηρεάστηκαν από πάθη και σκοπιμότητες που κυριαρχούσαν στις αντιμαχόμενες παρατάξεις, όσο και αν πολεμήθηκαν και οι δύο τους και από «αντιπάλους» και από «φίλους». Είναι γνωστό, π.χ., με πόσο μένος και πόση ειρωνεία αντιμετώπισε ο Γιάννης Ψυχάρης τις συμβιβαστικές (και δικαιωμένες πια από τον χρόνο και την επιστήμη της γλωσσολογίας) θέσεις της ομάδας Τριανταφυλλίδη. Όπως είναι επίσης γνωστή η πολεμική που δέχτηκε η «Νεοδημοτική» του Τζάρτζανου, η λεγόμενη «μεικτή». Δεν είναι λίγοι εκείνοι που μιλούσαν για «μεικτούς καθαρευουσιάνους».

Ο χρόνος που κύλησε τους δικαίωσε και τους δύο. Και όχι μόνον αυτό: το γλωσσικό ζήτημα κατευθύνθηκε προς την ορθή του λύση, ενώ μέσα από την προβληματική, που αναπτύχθηκε εξαιτίας του, εκκολάφθηκαν στη χώρα μας νεωτερικές γλωσσολογικές θέσεις ομόλογες μ' εκείνες που αναπτύχθηκαν στην Ευρώπη και στην Αμερική.

Δεν είναι, συνεπώς, παράξενο ότι η επίσημη Γραμματική του 1941, που εκδόθηκε από κρατικό φορέα, τον Οργανισμό Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, είναι περιγραφική και σύμφωνη με τις τελευταίες απόψεις της γλωσσολογίας. Αυτό σημαίνει ότι είναι ένα σύγχρονο έργο αγέραστο, που κοιτάζει πάντα εμπρός με εσωτερικές δυναμικές οι οποίες το ανανεώνουν. Γι' αυτό και δεν παλαιώνει: είναι διαχρονικό: έχει υπερβεί το φράγμα της φθοράς, αφού σέβεται τις γλωσσοπλαστικές δυναμικές της γλώσσας και του λαού. Από την άποψη αυτή η κρατική Γραμματική είναι πάντοτε παρούσα. Υπερβαίνει πάθη, προσωπικές αιμαχίες και συγκρούσεις και υπηρετεί τη γλωσσική πραγματικότητα, όπως διαμορφώθηκε διαχρονικά και όπως λειτουργεί συγχρονικά στο πλαίσιο του επικοινωνιακού της χαρακτήρα.

Μ' αυτό το πνεύμα του λειτουργικού, του επικοινωνιακού της ρόλου είδαν τη γλώσσα οι σύγχρονοι γλωσσολόγοι, κι ανάμεσά τους (βρίσκονται) ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης και ο Αχιλλέας Τζάρτζανος. Αυτό το πνεύμα τούς έφερε κοντά, κι αυτό έδρασε συμφιλιωτικά και λυτρωτικά, ώστε να υπερβούν την εποχή τους και τους εαυτούς τους και να αναζητήσουν και να βρουν τις λύσεις των γλωσσικών μας προβλημάτων.

Δεν είναι, λοιπόν, παράξενο ότι οι θέσεις που διατυπώνει ο Τζάρτζανος το 1934 είναι και θέσεις της μεγάλης κρατικής Γραμματικής του 1941, της Γραμματικής του Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Τεκμηριώνεται, άλλωστε, αυτό από τον παραλληλισμό των θέσεων επίσημης Γραμματικής και Τζάρτζανου. Το είδαμε στις σελίδες που προηγήθηκαν. Είδαμε να ταυτίζονται οι γλωσσολογικές επιλογές/θέσεις Τζάρτζανου (*Δημοτική και Νεοδημοτική*) και Τριανταφυλλίδη (*Νεοελληνική Γραμματική*) αναφορικά: με τις λόγιες και λαϊκές λέξεις, με τα συμφωνικά συμπλέγματα, με τα αχώριστα μό-

ρια, με τα νεότερα σύνθετα από αρχαίες λέξεις. Θα το διαπιστώσουμε ακόμη μια φορά στις γραμμές που ακολουθούν μ' έναν καινούριο παραλληλισμό, ο οποίος, αυτή τη φορά, αναφέρεται στη μορφολογία του λόγου.

Γράφει ο Τζάρτζανος: «Οι ζωντανές και φυσικές γλώσσες όλες έχουν τις ανωμαλίες τους και τις δυσκολίες τους. Ανωμαλίες έχει π.χ. και η Γαλλική γλώσσα, ανωμαλίες έχει και η Γερμανική [...]. Θα ήταν θαύμα, η νέα Ελληνική γλώσσα, το πνευματικό καταστάλαγμα μιας εθνικής ιστορίας τριών χιλιάδων ετών, να είναι σε όλα απλή και ομοιόμορφη. Αλλά οι ανωμαλίες και οι δυσκολίες της γραμματικής μιας σύγχρονης γλώσσας τότε μόνον έχουν σημασία, τότε είναι αξιοκατάκριτες, όταν είναι αντίθετες προς τη γλωσσική πραγματικότητα. Αλλέως δεν είναι δυσκολίες. Όταν το παιδί του δημοτικού σχολείου διδάσκεται τάχα τη σύγχρονη εθνική του γλώσσα με μια γραμματική κι η γραμματική αυτή του λέει π.χ. πως πρέπει να σχηματίξει (ο ταμίας) του ταμίου, ενώ παντού στην κοινή ομιλουμένη ακούει να λένε του ταμιά, ή πως πρέπει να σχηματίξει το παιδίον, του παιδιού, ενώ πάλι στην κοινή ομιλουμένη ακούει να λένε το παιδί, του παιδιού, ή πως πρέπει να σχηματίξει (αγαπώ) αγαπώμεν ή (νικώ) νικώμεν κλπ., ενώ παντού στην κοινή ομιλουμένη ακούει να λένε αγαπούμε, νικούμε κλπ., τότε βέβαια η γραμματική αυτή είναι μια γραμματική με ανωμαλίες και δυσκολίες. Δε θα είναι όμως τέτοια και η γραμματική της σύγχρονης γλώσσας, που θα έχη ως βάσι την κοινή ομιλουμένη, όταν θα διδάσκη στο παιδί εκείνα που ακριβώς ακούει απ' τους ομογλώσσους του, οι οποίοι ακούν την κοινή ομιλουμένη, όταν θα του διδάσκη εκείνα που θα βλέπη και σε βιβλία, γραμμένα σύμφωνα μ' αυτή τη σύγχρονη κοινή ομιλουμένη.

Στο πέρασμα των αιώνων έγιναν μεταβολές στη γλώσσα και αναδημιουργίες, και σήμερα έχουμε ένα εντελώς νέο σε πολλά γραμματικό σύστημα»³¹.

Πάνω σ' αυτή την επιστημονική βάση, η οποία είναι απολύτως σύμφωνη (ας το ξαναπώ) με τις θέσεις της νεότερης γλωσσολογίας, θα οικοδομήσει ο Τζάρτζανος τις προτάσεις του για τη νέα γραμματική. Έτσι θα μας πει, σε αντίθεση με τους ψυχαριστές της εποχής του, ότι η Νεοελληνική Γραμματική πρέπει να συμπεριλάβει³²:

α) Τα ουδέτερα σε *-ος*: το έθνος, του έθνους, τα έθνη (και όχι τα έθνια, κατά τους ψυχαριστές), το στέλεχος, του στελέχους, τα στελέχη (όχι στελέχια), των στελεχών.

β) Τα ουδέτερα σε *-μα*, γεν. *-ματος*: το σύνταγμα, του συντάγματος κτλ. (και όχι του συνταγμάτου ή του γαλάτου, του αιμάτου, όπως δίδασκαν ορισμένοι ψυχαριστές).

31. Αχιλλ. Τζάρτζανος, *Άρθρα και μελετήματα*, ό.π., σ. 47 κ.ε.

32. Αχιλλ. Τζάρτζανος, *Άρθρα και μελετήματα*, ό.π., σ. 48 κ.ε.

γ) Τα ουδέτερα σε *-σιμο*, γεν. *-σίματος*: το πλύσιμο, του πλυσίματος (και όχι του πλύσιμου), το γραψίμο, του γραψίματος (και όχι του γραψίμου), τα γραψίματα, των γραψιμάτων (και όχι τα γραψιμα) κτλ.

δ) Τα ουδέτερα σε *-ας*, *-ως/-ος*: το κρέας, του κρέατος (και όχι το κρέατο, του κρέατου), το καθεστώς, του καθεστώτος (και όχι το καθεστώτο, του καθεστώτου), το γεγονός, του γεγονότος (και όχι το γεγονότο, του γεγονότου) κτλ.

ε) Τα ουδέτερα σε *-ον*, γεν. *-οντος* κτλ.: το προϊόν, του προϊόντος, το παρόν, του παρόντος, το μέλλον, του μέλλοντος, το συμφέρον, του συμφέροντος (και όχι το προϊόντο, του προϊόντου, το παρόντο, του παρόντου, το μέλλοντο, του μέλλοντου ή το μελλούμενο, του μελλούμενου, το συμφέροντο, του συμφέροντου ή το συμφέρο, του συμφέρου) κτλ.

στ) Τα αρχαιόκλιτα σε *-ος*, γεν. *-ου*: η σύγκλητος, της συγκλήτου, η διχοτόμος, της διχοτόμου, η διαγώνιος, της διαγωνίου, η σύνοδος, της συνόδου (και όχι η σύγκλητο, της σύγκλητος, η διχοτόμο, της διχοτόμος, η διαγώνιο, της διαγώνιος, η σύνοδο, της σύνοδος). Αναγνωρίζει ωστόσο ο Τζάρτζανος τους λαϊκούς τύπους: η Σάμο, της Σάμος, η Κόρθο, της Κόρθος (πότε θ' ανοίξουμε πανιά να κάσω στο τιμόνι, να ιδώ της Κόρθος τα βουνά να μου διαβούν οι πόνοι) κ.ο.κ. Τους περιορίζει, όμως, στην ποίηση, χωρίς να τους γενικεύει. Γράφει μάλιστα σχετικά με την ποιητική γλώσσα: «Είναι μεγάλη πλάνη να νομίζουμε, όπως δυστυχώς πολλοί νομίζουν, ότι η γλώσσα της ποιήσεως, είτε των δημοτικών τραγουδιών είτε έργων λογοτεχνών ποιητών, όχι βέβαια καθαρευουσιάνων, μπορεί ή πρέπει να χρησιμεύη σε όλα ανεξαιρέτως ως πρότυπο για την κοινή γραφομένη μας γλώσσα»³³.

ζ) Τα αρχαιόκλιτα σε *-ις*: η τάξις, της τάξεως, η κυβέρνησις, της κυβερνήσεως, οι τάξεις, των τάξεων, οι κυβερνήσεις, των κυβερνήσεων (και όχι οι τάξεις, των ταξώνε, οι δύναμες, των δυναμώνε, οι κυβέρνησες, των κυβερνησώνε, όπως κάποιοι ακραίοι επίσης δίδασκαν).

η) Τα επίθετα σε *-ης*, *-ης*, *-ες*: αφελής, αφελούς, αυθάδης, αυθάδους, νομομαθής, νομομαθούς, γερμανομαθής, γερμανομαθούς (και όχι άφελος, αυθάδικος, νομόμαθος) κτλ. Δεν απορρίπτει, όμως, και εκείνα από τα σιγμόληκτα επίθετα αυτής της κατηγορίας που μετασηματίστηκαν σε *-ος*: δύστηχος (δυστυχής), άτυχος (ατυχής), άμαθος (αμαθής). Τα αποδέχεται κι αυτά για τις ιδιαίτερες χρήσεις τους, όπως υπαγορεύει η γλωσσική πραγματικότητα. Άλλη σημασιολογική φόρτιση έχει, π.χ., κατά τις συνθήκες επικοινωνίας η λέξη *άμαθος* και άλλη η λέξη *αμαθής*. Λέω και γράφω: «Ο Βαγγέλης δεν ξέρει να δουλεύει, είναι άμαθος, σας λέω, από δουλειά». Σε καμιά περίπτωση

33. Αχιλλ. Τζάρτζανος, *Το γλωσσικό μας πρόβλημα*, Αθήνα 1934, σ. 42 κ.ε.

δεν μπορώ να αντικαταστήσω στην πιο πάνω περίοδο το επίθετο «άμαθος» με το επίθετο «αμαθής». Δεν λέγεται: «Ο Βαγγέλης είναι αμαθής από δουλειά». Λέγεται όμως: «Ο Βαγγέλης δεν γνωρίζει τίποτε, είναι αμαθής. Αλλά ένας αμαθής είναι προτιμότερος από έναν ημιμαθή». Το ένα επίθετο (άμαθος/αμάθητος) έχει να κάνει περισσότερο με την πείρα/άσκηση, το άλλο (αμαθής/ημιμαθής) αναφέρεται κυρίως στη γνώση³⁴.

θ) Όλες τις τάξεις των ρημάτων: και το *αγαπώ, αγαπάς* κτλ. *αγαπιέμαι, αγαπιέσαι* κτλ. και το *κνηγώ, κνηγάς* κτλ., *κνηγιέμαι, κνηγιέσαι* κτλ. και το *ευχαριστώ, ευχαριστείς* κτλ., *ευχαριστιέμαι*, καθώς και όλα τα άλλα, λαϊκά και λόγια, που σχηματίζονται σύμφωνα μ' αυτά, αλλά και τα αρχαϊκά ρήματα: *παραιτούμαι, παραιτείσαι* κτλ., *εξαρτώμαι, εξαρτάσαι, εξαρτάται* κτλ. Θα μας πει χαρακτηριστικά και σοφά: «Όταν τέλος πάντων, είτε ονόματα είναι είτε ρήματα, χωριστούν, όσα κατά έναν όμοιο τρόπο κλίνονται και σχηματίζονται, σε τάξεις χωριστές σύμφωνα με τη γλωσσική μας πραγματικότητα, σύμφωνα δηλαδή με τη χρήση της κοινής ομιλουμένης, τότε η γραμματική δεν μπορεί να πη κανείς πως δε θα είναι “διδάξιμη” για τον λόγο ότι δε θα παρουσιάξει την ομοιομορφία των τύπων που θέλουν να επιβάλουν οι παλαιοδημοτικισταί, ξεκινώντας από γλωσσολογικές θεωρίες αστήρικτες, από το γραφείο τους και όχι από τη ζωή»³⁵.

ι) Όλους τους τύπους των επιρρημάτων, φτάνει αυτοί να λειτουργούν στην κοινή ομιλουμένη. Κριτήριο θα είναι η χρήση τους («*usus est norma loquendi*») και όχι η λαϊκή ή λόγια μορφή τους ή προέλευσή τους. Κοντά στα λαϊκά ή λαϊκότερα *καλά, κακά, έξοχα, ψυχρά κι ανάποδα, φτηνά, ακριβά* κτλ., θα δεχτεί ο Τζάρτζανος και τα λόγια: *ωρισμένως, ασφαλώς, προηγουμένως, λεπτομερώς, ειλικρινώς* κτλ. Ιδού κάποιες πολύ συνηθισμένες χρήσεις τους: «Τυχαίως βρέθηκα εκεί», «Δεν άκουσα τίποτε απολύτως», «Αναχωρεί ωρισμένως την Κυριακή», «Φωνάζει διαρκώς», «Πουλεί λιανικώς ή χονδρικώς» κτλ. Στην κοινή ομιλουμένη υπάρχουν, παρατηρεί, και οι δύο καταλήξεις *-α* και *-ως/ώς*, σε άλλα επιρρηματα η μία, σε άλλα η άλλη, σε μερικά μάλιστα επιρρηματα και οι δύο, με διαφορά όμως σημασίας:

Πουλεί ακριβά.

Θα έρθη στις εννέα ακριβώς.

Περάσαμε ευχάριστα.

Θα το κάμω αυτό ευχαρίστως³⁶

34. Αχιλλ. Τζάρτζανος, *Το γλωσσικό μας πρόβλημα*, ό.π., σ. 43 κ.ε.

35. Αχιλλ. Τζάρτζανος, *Άρθρα και μελετήματα*, ό.π., σ. 51.

36. Αχιλλ. Τζάρτζανος, *Το γλωσσικό μας πρόβλημα*, ό.π., σ. 45.

Αυτά γράφονταν το 1934 και ισχύουν και σήμερα, κι ας πέρασαν από τότε κοντά εβδομήντα χρόνια. Σήμερα δικαιώνεται ο Τζάρτζανος όσο ποτέ.

Υπάρχει, όμως, και συνέχεια. Το 1946 δημοσίευσε στο περιοδικό *Ελευσίνα* άρθρο με τίτλο «Ανάποδες γλωσσικές αντιλήψεις», το οποίο έχει κανείς την εντύπωση ότι απευθύνεται στους σημερινούς χρήστες του νεοελληνικού λόγου. Επιδιώξή του είναι να επισημάνει τη λειτουργία ορισμένων επιρρημάτων με διπλή μορφή και διπλή χρήση. Αυτά είναι τα ζεύγη *άμεσα και αμέσως, ευχάριστα και ευχαρίστως, σαν και ως*. Γράφει για τη χρήση τους ο Τζάρτζανος: «Από την άλλη, με λύπη του παρατηρεί κανείς ότι πολλοί από αυτούς που θέλουν να γράφουν στη δημοτική, ιδίως οι νεότεροι, γράφουν μια δημοτική “της κακής ώρας”, ή διότι δεν την έχουν χωνέψει ακόμα μέσα τους τη γλώσσα αυτή, ή διότι επηρεάζονται από διδάγματα παλαιών δημοτικιστών, που είχαν πέραση εδώ και πενήντα-εξήντα χρόνια, που τώρα όμως δεν τα παραδέχεται κανένας από όσους παρακολουθούν τη σύγχρονη γλωσσική επιστήμη. Έτσι π.χ. διαβάζομε σε μια εφημερίδα: “Πρέπει να επέμβη *άμεσα* η δικαιοσύνη”. Και σ’ άλλη εφημερίδα διαβάζομε: “Η απεργία είχε *σαν αποτέλεσμα* να διακοπή αμέσως ο φωτισμός”. Αλλά το *άμεσα*, ως επίρρημα, θα πη “κατά τρόπον άμεσον και όχι έμμεσον”, έχει δηλαδή το *άμεσα* αντίθετό του το *έμμεσα*, ενώ αυτός που έγραψε την παραπάνω φράσι ήθελε να πη “χωρίς αναβολή, αμέσως”. Το απέφυγε όμως το αθώο αυτό και πάγκοινο και δημοτικότερο *αμέσως*, που όλοι μας και όλα τα γκαρσόνια των καφενεύων το μεταχειρίζονται κάθε ώρα και στιγμή, γιατί από κάποιον θα άκουσε ή κάπου θα διάβασε το ανόητο δίδαγμα, ότι τάχα όλα τα επιρρήματα σε *-ως* είναι καθαρευουσιάνικα και δεν πρέπει να τα χρησιμοποιούμε στη δημοτική. Αλλά ότι το δίδαγμα αυτό είναι άρδην εσφαλμένο, το δείχνουν π.χ. το *ευχάριστα και ευχαρίστως* (περάσαμε *ευχάριστα* – θα το κάμω *ευχαρίστως* [...]).

Και στην άλλη εκείνη φράσι, με το να λέμε “είχε *σαν αποτέλεσμα*” είναι σαν να λέμε ότι η απεργία δεν είχε πράγματι αποτέλεσμα τη διακοπή του φωτισμού, αλλά κάτι που έμοιαζε με ένα τέτοιο πράγμα. Αλλά κι αυτός που έγραψε τη φράσι αυτή, θα άκουσε φαίνεται ή διάβασε κάπου το ψεύτικο πάλι δίδαγμα ότι παντού και πάντοτε πρέπει να χρησιμοποιούμε το *σαν* και ποτέ το *ως*, γιατί τάχα τούτο είναι πάλι μόνο καθαρευουσιάνικο και όχι της δημοτικής, κι έτσι απέφυγε να γράψη, όπως θα ήταν σωστό: “Η απεργία είχε *ως αποτέλεσμα* κλπ.”. Ότι εδώ δεν έχει διόλου τη θέση του το *σαν*, το δείχνει και τούτο, ότι δηλαδή η φράσις αυτή μπορεί να διατυπωθή απλώς έτσι: “Η απεργία είχε αποτέλεσμα να διακοπή ο φωτισμός...”

Ας συμβουλευόνται λοιπόν περισσότερο το γλωσσικό τους αίσθημα αυτοί που θέλουν να γράφουν στη δημοτική και ας διαβάζουν έργα καλών δημοτικιστών»³⁷.

Αυτά παραγγέλλει ο Τζάρτζανος εδώ και αρκετές δεκαετίες για την ορθή χρήση των διπλόμορφων επιρρημάτων στον νεοελληνικό λόγο· αυτά είναι και σήμερα τα προβλήματά μας· αυτά θα καταγράψει και η κρατική Γραμματική στο κεφάλαιο των επιρρημάτων, όπου διαβάζουμε μεταξύ των άλλων ότι «μερικά επιρρήματα σε *-ως* έχουν διαφορετική σημασία από τα όμοιά τους σε *-α*:

το αγόρασες ακριβά	ακριβώς αυτό εννοούσα κι εγώ
περάσαμε στο ταξίδι έκτακτα	συνεδρίασαν εκτάκτως
	είχαν εκτάκτως μεγάλα κέρδη
περάσαμε ευχάριστα	δέχομαι ευχαρίστως την πρότασή σας

Το χρονικό επίρρημα *αμέσως* λέγεται μόνο έτσι, σε *-ως*, ενώ το τροπικό λέγεται *άμεσα* αλλά στην ανάγκη και *αμέσως*, αντίθετο του *έμμεσα* ή *εμμέσως*»³⁸.

Σχόλια δεν χρειάζονται: Αχιλλέας Τζάρτζανος και Γραμματική Μανόλη Τριανταφυλλίδη εκφράζουν τις ίδιες θέσεις αναφορικά με τα διπλόμορφα επιρρήματα, τις σημασιολογικές τους αποχρώσεις και τις χρήσεις τους. Αλλά η ταύτιση, θα μπορούσα να πω, θέσεων και απόψεων των δύο κορυφαίων μας γλωσσολόγων δεν αφορά μόνον τα επιρρήματα, αφορά, όπως διαπιστώσαμε, και άλλα κεφάλαια του νεοελληνικού λόγου. Στη Γραμματική Τριανταφυλλίδη συναντούμε κωδικευμένες τις περισσότερες από τις προτάσεις τις οποίες αναπτύσσει ο Τζάρτζανος στις εκτεταμένες μελέτες του *Το γλωσσικό μας πρόβλημα και Δημοτική και Νεοδημοτική*. Προτάσεις που απορρίπτονταν από τους ακραίους δημοτικιστές υιοθετούνται από την επιστημονική ομάδα των συνεργατών του Τριανταφυλλίδη. Υιοθετούνται έτσι, για να περιοριστώ στο μορφολογικό επίπεδο της Γραμματικής: τα ουδέτερα σε *-ος*, γεν. *-ους* (σ. 251), τα ουδέτερα σε *-μα*, γεν. *-ματος* (σ. 251), τα ουδέτερα σε *-σιμο*, γεν. *-σίματος* (σ. 252), τα ουδέτερα σε *-ας*, γεν. *-ατος* (σ. 252), τα ουδέτερα σε *-ως/-ος*, γεν. *-ώτος/-ότος* (σ. 252), τα ουδέτερα σε *-ον*, γεν. *-οντος* (σ. 256), τα αρχαιοκλίτα θηλυκά σε *-ος*, γεν. *-ου* (σ. 246), τα αρχαιοκλίτα σε *-η*, γεν. *-εως* (σ. 244), τα αρχαϊκά ρήματα (σ. 342). Τζάρτζανου δικαίωση είναι όλα αυτά.

Αλλά περισσότερο δικαιώθηκε ο Τζάρτζανος με τη γλωσσοεκπαιδευτική

37. Αχιλλ. Τζάρτζανος, *Άρθρα και μελετήματα*, ό.π., σ. 214-215.

38. *Νεοελληνική Γραμματική*, ό.π., σ. 381.

μεταρρύθμιση του 1976. Η Γραμματική που συντάχθηκε τότε, και που αναπροσάρμοσε στα γλωσσικά δεδομένα της εποχής τη μεγάλη κρατική Γραμματική του 1941, έκανε και άλλα ανοίγματα προς τη λόγια γλώσσα: υιοθέτησε τα σιγμόληκτα επίθετα σε *-ης, -ης, -ες* (συνεχής, επεικής), όπως υιοθέτησε και την αρχαϊκή κλίση της παθητικής φωνής των ρημάτων σε *-ώμαι* (εγγυώμαι, εξαρτώμαι, καταχρώμαι). Για να δικαιωθεί ακόμη μια φορά ο συντετός Τζάρτζανος, ο οποίος επίμονα ζητούσε να συμπεριληφθούν στη Νεοελληνική Γραμματική και αυτές οι κατηγορίες των επιθέτων και των ρημάτων.

Κι αυτές, φυσικά, είναι κάποιες από τις θέσεις και τις απόψεις του που περιέχονται στις γλωσσολογικές μελέτες του 1934 και 1935. Θα μπορούσε κανείς να παραθέσει και άλλες, δικαιωμένες κι εκείνες από το χρόνο και από τη μεγάλη κρατική Γραμματική του Μανόλη Τριανταφυλλίδη (1941). Ας μείνουμε όμως σ' αυτά. Βέβαια, κάποτε, σε ελάχιστες πάντως περιπτώσεις, οι θέσεις του δεν επαληθεύονται, όπως συνέβη π.χ. με τα αρχαιοκλίτα θηλυκά σε *-η* (*-ις* κατά τον Τζάρτζανο), όπως είναι «η δύναμη» (*-ις*), «η σκέψη» (*-ις*). Η πρότασή του ήταν να διατηρηθεί και η ορθογραφία τους η αρχική (σκέψις, δύναμις) και ο αρχαϊκός τύπος της γενικής σε *-εως* (σκέψεως, δυνάμεως), αποκλειομένου του δημοτικότερου τύπου σε *-ης* (σκέψης, δυνάμης)³⁹. Δεν ήθελε την ενοποίηση με τα λαϊκότερα σε *-η*, γεν. *-ης* (νίκη, νίκης· ψυχή, ψυχής). Πρότεινε οι δύο τάξεις να διαχωρίζονται σαφώς η μία από την άλλη κλιτικά και ορθογραφικά. Η άποψή του αυτή δεν επικράτησε παρά εν μέρει. Πράγματι τα αρχαιοκλίτα θηλυκά σε *-η* αποτέλεσαν στην κρατική Γραμματική ξεχωριστή τάξη (σ. 244), όπως πίστευε, αλλά κλιτικά και ορθογραφικά, στον ενικό τουλάχιστον αριθμό, ενοποιήθηκαν με τα λαϊκότερα σε *-η*. Έτσι γράφουμε παντού *-η* και σχηματίζουμε τη γενική και στις δύο τάξεις κατά τον ίδιο τρόπο (της νίκης, της σκέψης), αν και παρέχεται διέξοδος και στην αρχαιοελληνική κατάληξη *-εως* με την αναγνώριση της διπλοτυπίας (της δύναμης και της δυνάμεως, της σκέψης και της σκέψεως).

Η πρότασή του, ωστόσο, δεν ήταν αυθαίρετη. Ξεκινούσε από την επιστημονική βάση ότι ορθό είναι ό,τι λέγεται και γράφεται στην κοινή ομιλουμένη («*usus est norma loquendi*»). Και σ' εκείνη τη γλωσσική μας περίοδο του άκρατου λογιωτατισμού η κατάληξη *-εως* στους αστικούς πληθυσμούς φαίνεται ότι ήταν η επικρατέστερη. Τουλάχιστον αυτό πίστευε ο Τζάρτζανος. Ήταν, άλλωστε, «δίκαιος και ίσιος σ' όλες του τες πράξεις», για να παραφράσω, μεταφέροντας στον ενικό αριθμό, τον λόγο του Καβάφη. Ήταν ελεύθερος άνθρωπος ο Τζάρτζανος, και ήταν θέμα συνέπειας γι' αυτόν να στηρίζει αυτά που πίστευε. Και πίστευε πως οδηγός μας στη σύνταξη της Νεοελλη-

39. Αχιλλ. Τζάρτζανος, *Αρθρα και μελετήματα*, ό.π., σ. 50.

νικής Γραμματικής και στη λύση του γλωσσικού προβλήματος δεν μπορεί να είναι άλλος από τη γλωσσική πραγματικότητα, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί και διαμορφώνεται στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας. Αυτή την πίστη του την ομολογεί όλο του το έργο και όλη του η ζωή. Υπάρχουν, ωστόσο, μέσα σ' αυτό κάποια χωρία που δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία· μιλούν απερίφραστα.

Γράφει στο *Γλωσσικό μας πρόβλημα*: «Κατ' αυτόν τέλος πάντων τον τρόπο θα προχωρήσει η γραμματική μας ως το τέλος, χωρίς να δίνει καμιά προσοχή και χωρίς να ενδιαφέρεται διόλου, αν ετούτο ή εκείνο προέρχεται απ' την προφορική, τη λαϊκή ή απ' τη σχολική, τη λόγια παράδοσι. Θα εξετάζει μόνο τι είναι σε χρήση στην κοινή ομιλουμένη γλώσσα, στη γλώσσα την όντως εθνική [...]. Θα κοιτάζει μονάχα, αν συμφωνεί με τον εαυτό της, δηλαδή με τη γραμματική της κοινής ομιλουμένης νέας Ελληνικής γλώσσας, και τίποτε περισσότερο»⁴⁰.

Δεν ξέρω τι θα είχαν να προσθέσουν σ' αυτές τις θέσεις ο Α. Μ. Halliday, ο Ν. Chomsky ή κάποιος άλλος σύγχρονος γλωσσολόγος. Είναι περίεργο ότι στον τόπο μας ο μιμητισμός και η ξενολατρία μάς θαμπώνουν τα μάτια και δεν βλέπουμε το δικό μας φως. Και ούτε είναι μόνον η παιδεία, η διαίσθηση και το γλωσσολογικό δαιμόνιο που οδηγούν σωστά τον Τζάρτζανο. Μαζί μ' αυτά –για τα οποία ουδείς, νομίζω, αμφιβάλλει– παρακολούθει και μελετά/διερευνά την επιστημονική γνώση, και μάλιστα τη σύγχρονη επιστημονική γνώση. Γνωρίζει τη διεθνή βιβλιογραφία και συχνά παραλληλίζει τα ελληνικά γλωσσικά προβλήματα με τα αντίστοιχα άλλων χωρών (γερμανικά, γαλλικά κτλ.). Μια διερεύνηση του θέματος θα έδειχνε ότι ήταν ένας σύγχρονος γλωσσολόγος, με το σημασιολογικό περιεχόμενο που εμείς σήμερα δίνουμε στον όρο *σύγχρονος*. Και πάνω απ' όλα έχει ο ίδιος τη συνείδηση ότι είναι σύγχρονος. Η ελληνική και η διεθνής βιβλιογραφία δεν του είναι ξένες. Αυτό συνάγεται και από τις θέσεις που υποστηρίζει και από τον τρόπο με τον οποίο αξιολογεί τους αντιπάλους του. Γράφει: «Τέλος, αν αυτοί που φαντάζονται μια λύσι του γλωσσικού ζητήματος με “προοπτικές του μέλλοντος”, λάβαιναν τον κόπο να διαβάσουν, εκτός απ' το “Ταξίδι” και την “Απολογία” του Ψυχάρη, και κανένα σύγχρονο γλωσσολογικό σύγγραμμα, θα μάθαιναν πως “προοπτική του μέλλοντος” στη γλώσσα δεν υπάρχει, πως τα γλωσσικά φαινόμενα δεν είναι φυσικά φαινόμενα, για να επαναλαμβάνονται κατά τον ίδιο τρόπο στον αιώνα τον άπαντα, ωσπού ζη και υπάρχει μια γλώσσα»⁴¹.

Είναι σαφές ότι αυτός που μιλάει αισθάνεται επαρκώς επιστημονικά, ενώ, από την άλλη μεριά, γνωρίζει την ανεπάρκεια ορισμένων αντιπάλων του, τους οποίους και σαρκάζει.

40. Αχιλλ. Τζάρτζανος, *Το γλωσσικό μας πρόβλημα*, ό.π., σ. 43 κ.ε.

41. Αχιλλ. Τζάρτζανος, *Άρθρα και μελετήματα*, ό.π., σ. 56 κ.ε.

Εν πάση περιπτώσει ο Τζάρτζανος πιστεύει ότι οφείλουμε να ενεργοποιούμε όλο τον πλούτο της ελληνικής γλώσσας. «Η κοινή γραφομένη νέα Ελληνική γλώσσα, λέει, πρέπει να κανονίζεται σύμφωνα με την κοινή ομιλουμένη νέα Ελληνική, ήτοι σύμφωνα με τη γλώσσα που ομιλείται φυσικά και αβίαστα απ' τους οπωσδήποτε μορφωμένους κατά πρώτον λόγον κι απ' τους όχι εντελώς αμόρφωτους έπειτα στην πρωτεύουσα του Ελληνικού κράτους και στ' άλλα μεγάλα αστικά του κέντρα. Αυτή η γλώσσα και ως ομιλουμένη και ως γραφομένη πρέπει να διδάσκεται και στα σχολεία, αν πρόκειται τα Ελληνόπουλα να μαθαίνουν σ' αυτά μια όντως εθνική γλώσσα, με την οποία να μπορούν να συνεννοούνται εύκολα και σωστά σε κάθε περίστασι είτε γραπτώς είτε προφορικώς με κάθε ομοεθνή τους»⁴².

«Ας πάρωμε, γράφει στη μνημειώδη μελέτη του *Δημοτική και Νεοδημοτική*, ένα πρόσφατο παράδειγμα. Επινοήθηκε εδώ και 25 χρόνια περίπου το αεροπλάνο και χρειάστηκε να λάβουν και στη γλώσσα μας την έκφρασί τους αρκετοί όροι σχετικοί με την εφεύρεσι αυτή. Η λαϊκή γλώσσα μάς δίνει μόνο το “ανεβαίνει, κατεβαίνει, κάνει τούμπες το αεροπλάνο” κλπ. Η λογία παράδοσις όμως είν' εκείνη που κατέστησε δυνατό να έχωμε σήμερα τις λέξεις: *αεροπλάνο, αερόπλοιο, αεροπόρος, αεροπορία, αεροπορικός, αντιαεροπορικός, αεροδρόμιο, απογειώνομαι, προσγειώνομαι, απογειώσις, προσγειώσις, αποθαλασσώνομαι, προσθαλασσώνομαι, αποθαλάσσωσις, προσθαλάσσωσις, σμήνος, σμηναγός, υποσμηναγός, επισμηναγός* κλπ. κλπ. Και οι λέξεις αυτές, που στην αρχή δημιουργήθηκαν, για να εξυπηρετήσουν τις γλωσσικές ανάγκες ωρισμένης τάξεως ανθρώπων, αεροπορικών εταιρειών ή κρατικών υπηρεσιών, έχουν πια γίνει κτήμα της κοινής ομιλουμένης, είναι στα στόματα όλων μας»⁴³.

Είναι σημαντικό και πρέπει να το πούμε. Να πούμε ότι ο Αχιλλέας Τζάρτζανος στο πρώτο τρίτο του αιώνα μας αντικρίζει το γλωσσικό ζήτημα σωστά και διατυπώνει στα γραπτά του, τόσο γι' αυτό όσο και για τη γλώσσα, θέσεις που βρίσκονται στην πρωτοπορία της νεότερης γλωσσολογίας, κι ας μην έχουν γίνει γνωστές ακόμη οι απόψεις του μεγάλου Ελβετού γλωσσολόγου Ferdinand de Saussure, του πατέρα της νεότερης γλωσσολογίας.

Αυτά σημαίνουν ότι οι θέσεις του Τζάρτζανου για τη γλώσσα υπερβαίνουν τον φραγμό της παραδοσιακής γλωσσολογίας, η οποία κυριαρχεί κατά το πρώτο μισό του αιώνα μας, και ξεπερνούν την εποχή του. Είναι για την εποχή του θέσεις ανατρεπτικές. Ανατρέπουν και τις αντιλήψεις των καθαρευουσιάνων (Κόντος, Χατζιδάκις, Μιστριώτης και άλλοι), οι οποίοι ήθελαν

42. Αχιλλ. Τζάρτζανος, *Το γλωσσικό μας πρόβλημα*, ό.π., σ. 26.

43. Αχιλλ. Τζάρτζανος, *Άρθρα και μελετήματα*, ό.π., σ. 63.

να ρυθμίσουν τα επίπεδα του νεοελληνικού λόγου σύμφωνα με τα επίπεδα της αττικής διαλέκτου, και τις αντιλήψεις των ψυχαρικών, οι οποίοι επενέβαιναν στη γλώσσα προκειμένου να πετύχουν την πλήρη προσαρμογή του νεοελληνικού λόγου στα επίπεδα της λαϊκής γλώσσας, όπως τη μιλούσαν οι βαρκάρηδες και οι μανάβηδες ή όπως την κατασκεύαζε ο Ψυχάρης με τις επεμβάσεις/ρυθμίσεις του (παρθενός, ευτύς, σύβαση, έχταχτος κ.ο.κ.).

Έβλεπε μπροστά ο Τζάρτζανος, έβλεπε το σήμερα. Το κείμενο που ακολουθεί και που θα το υπέγραφαν οι μεγαλύτεροι γλωσσολόγοι του καιρού μας, μαρτυρεί του λόγου το αληθές. Γράφει στη μελέτη του *Το γλωσσικό μας πρόβλημα*:

«Η γραμματική δεν έχει, όπως πολλοί νομίζουν, προορισμό να θέτη νόμους για τη γλώσσα, να νομοθετή με τους κανόνες της και με τα παραδείγματά της, πώς πρέπει να μιλούμε και πώς πρέπει να γράφουμε. Η γραμματική είν' ένα βιβλίο, όπου καταγράφονται με ένα κάποιο πρακτικό σύστημα τα φαινόμενα της γλώσσας ενός λαού, ενός έθνους, της γλώσσας του, της κοινής ομιλουμένης και κοινής γραφομένης, της γλώσσας του της εθνικής. Στην έκθεση αυτή των φαινομένων της γλώσσας (φαινομένων φθογγικών, τυπικών, ετυμολογικών, συντακτικών) ο γραμματικογράφος δεν παίρνει, δεν δικαιούται να παίρνη στάση ανθρώπου, ο οποίος νομοθετικώς, να πούμε έτσι, κανονίζει, πώς πρέπει να μιλούμε και να γράφουμε, παρά χρεωστεί απλώς να παρουσιάξη πώς μιλούμε· πώς μιλούν οι οπωσδήποτε μορφωμένοι άνθρωποι του έθνους, που είναι οι φορείς της κοινής ομιλουμένης γλώσσας, της όντως εθνικής γλώσσας. Νομοθέτης στη γλώσσα δεν είναι ο οποιοσδήποτε σοφός ή άσοφος γραμματικογράφος, νομοθέτης στη γλώσσα είναι ο λαός, ο λαός των μεγάλων πολιτικών και πνευματικών κέντρων, ο λαός ο οπωσδήποτε μορφωμένος και οι λογοτέχνες του λαού αυτού, εφόσον, εννοείται, κι ετούτοι για οδηγό τους στη γλώσσα, που γράφουν, έχουν το κοινό γλωσσικό αίσθημα»⁴⁴.

Ακριβώς αυτά διδάσκει σήμερα η επιστήμη της γλωσσολογίας. Διδάσκει ότι η γραμματική είναι βιβλίο αναφοράς. Δεν μαθαίνουμε τη γλώσσα από τη γραμματική. Δεν χωράει η γλώσσα στη γραμματική. Η γλώσσα είναι απέραντη, πρωτεϊκή, πολύτροπη, πολύμορφη, πολυδύναμη, πολυκύμαντη, πολυδιάστατη. Πλάθεται από τις δυναμικές της ζωής και όχι από τη γραμματική. Η γραμματική αποτυπώνει τους νόμους της γλώσσας. Δείχνει την οργάνωσή της. Φανερώνει το σύστημά της. Η γραμματική μιλάει για τη γλώσσα, την περιγράφει. Δεν τη γεννάει. Όπως ο εκφωνητής ενός ποδοσφαιρικού αγώνα δεν μετέχει στον αγώνα, έτσι η γραμματική περιγράφει το γλωσσικό είναι και γίνεσθαι, χωρίς να μετέχει σ' αυτά.

44. Αχιλλ. Τζάρτζανος, *Το γλωσσικό μας πρόβλημα*, ό.π., σ. 39.

Είναι, ωστόσο, αναγκαία, γιατί με τη γραμματική μπορεί να μη μαθαίνουμε τη γλώσσα, μαθαίνουμε, όμως, για τη γλώσσα. Εμβαθύνουμε σ' αυτήν. Αυτή είναι η αξία της. Δεν ρυθμίζει η γραμματική τη γλώσσα, δεν ρυθμίζει ο γλωσσολόγος τη γλώσσα. Η γλώσσα αυτορρυθμίζεται και πορεύεται, χωρίς να επηρεάζεται από τη βούληση κανενός.

Αυτά που σήμερα πρεσβεύει η γλωσσολογία για τη γλώσσα τα πρέσβευε από τότε ο Τζάρτζανος. Υπήρξε πρόδρομος και προφήτης. Επαληθεύεται σήμερα όσο κανένας άλλος. Ήταν έντιμος με την επιστήμη, με την εκπαίδευση και την παιδεία, με την πολιτική, με τη ζωή, με τους ανθρώπους, έντιμος με το έθνος του, τη χώρα του και τη γλώσσα της. Ακριβώς από αυτή τη χώρα, την απέραντη σε έκταση χρόνο, από τους παραπόμενους και τα ποτάμια της πολιτισμικής της δημιουργίας ένιωθε αυτός ο προφήτης να κατεβαίνει και να χύνεται στην κοίτη του νεοελληνικού λόγου ένας ανεκτίμητος γλωσσικός θησαυρός. Ναι, λοιπόν, έλεγε αυτός ο Δάσκαλος του Γένους σ' αυτόν τον γλωσσικό μας θησαυρό στον αιώνα τον άπαντα και όπου γης λάλησε και λαλεί ελληνικό λαρύγγι. Ναι και στον αρχαίο, ναι και στον σημερινό. Πάντα, ωστόσο, με τον ίδιο όρο που υπαγορεύουν οι γλωσσικές και κοινωνικές αναγκαιότητες. Ναι, αλλά μέσα από τα επίπεδα του νεοελληνικού λόγου.

Στο άγιο τραπέζι της γλώσσας, θα μας έλεγε ο Τζάρτζανος, μόνον άφρονες και αμαθείς μπορούν να ασεβούν. Δεν είναι εύκολο να δημιουργήσεις μια λέξη και να τη φορτίσεις με το ανάλογο σημασιολογικό της φορτίο. Όπως τα κοχύλια του γιαλού πλάθονται από τον χρόνο και από το υγρό στοιχείο που αιώνες τα μαστορεύει, έτσι και οι λέξεις πλάθονται από τον χρόνο και από τους αγώνες του λαού· μέσα τους αντιβουίζει ολόκληρος ο ωκεανός της ιστορίας... Δεν είναι, λοιπόν, φρόνιμο αυτόν τον θησαυρό να τον αγνοήσουμε. Στους γνώριμους ήχους του ριζώνει η σκέψη μας, επενδύεται ο στοχασμός μας, χαράζει και χαράζεται η ψυχική και η κοινωνική ζωή μας, χρωματίζεται η φαντασία μας, εδράζεται η ενεργητικότητά μας, τροχίζεται η βούλησή μας, ελευθερώνεται ο κόσμος μας⁴⁵.

45. Χρ. Τσολάκης, «Η πρωταρχία της μητρικής γλώσσας και η γλωσσική παιδεία», στον τόμο *Από τα γράμματα στη γλώσσα*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 144.

Ορθογραφικά προβλήματα της Νεοελληνικής

Χριστόφορος Χαραλαμπάκης

Πανεπιστήμιο Αθηνών

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η λέξη «ορθογραφία» με τη σημασία «ορθή γραφή των λέξεων σύμφωνα με τους γραμματικούς κανόνες» εμφανίζεται μόλις τον 2ο μ.Χ. αι. (Απολλώνιος ο Δύσκολος, Σέξτος ο Εμπειρικός). Η *ορθογραφία* σήμαινε στον Βιτρούβιο «σχέδιο οικοδομής σε ύψος», σε αντίθεση με το σχέδιο κατόψεως. Η έκφραση «ως ορθογραφείται» σήμαινε: «όπως φαίνεται στο επισυναπτόμενο σχέδιο» (Απολλόδωρος Δαμασκηνός, *Πολιορκητικά*, 2ος μ.Χ. αι.). Η έννοια «ορθή γραφή» έχει σχετική μόνο αξία, καθώς λέξεις που ορθογραφούνται λανθασμένα με ετυμολογικά και ιστορικά κριτήρια θεωρούνται «ορθές» με χρηστικά κριτήρια, και αντίστροφα. Έτσι, λ.χ., η *πολυθρόνα* δεν έχει καμιά σχέση με το *πολύς* και *θρόνος*, όπως παρετυμολογικά έχει καθιερωθεί, αφού πρόκειται για την ιταλική λέξη *poltrona* < *poltro* = «κρεβάτι». Η *κλωνοποίηση* ή *κλωνισμός* ανάγεται στο αγγλ. *cloning* και επομένως, αν μας διέκρινε συνέπεια στους ορθογραφικούς κανόνες, θα έπρεπε να προτιμηθεί η γραφή *κλωνοποίηση*, έστω και αν η αγγλική λέξη προέρχεται από το ελληνικό *κλώνος*. Η *ώσμωση* αποτελεί απόδοση του αγγλ. *osmosis* < γαλλ. *osmose*, οπότε η ορθότερη γραφή θα ήταν *όσμωση*, όπως λημματοποιείται η λέξη στο *Νέο ελληνικό λεξικό της σύγχρονης δημοτικής γλώσσας* του Εμμ. Κριαρά, Αθήνα 1995 (όπου και το λήμμα *οσμοσκόπιο*). Άλλοι λεξικογράφοι προτιμούν τη μέση λύση: *όσμωση*. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν πολλές λέξεις και γι' αυτό υπάρχει συχνά η τάση αποσύνδεσης της ετυμολογίας από την ορθογραφική παράσταση της λέξης¹.

1. Τα σχετικά θεωρητικά ζητήματα και η επιχειρηματολογία για την αναγκαιότητα απλοποίησης της νεοελληνικής ορθογραφίας με απασχολούν στη μελέτη του 2001, η οποία μπορεί να θεωρηθεί και ως εισαγωγή στον προβληματισμό που αναπτύσσεται σ' αυτή εδώ την εργασία.

Το αίτημα για κατάργηση της ιστορικής ορθογραφίας διατυπώθηκε συστηματικά από τον Ιωάννη Βηλαρά (*Η Ρομενική γλώσσα*, 1814), ο οποίος πρότεινε παράλληλα δικό του φωνητικό σύστημα. Με το καυτό θέμα της ορθογραφίας ασχολήθηκαν πολλοί ερευνητές, από τους οποίους ξεχωρίζουν οι συμβολές του Γ. Χατζιδάκι² και του Μ. Τριανταφυλλίδη³. Ο Γ. Χατζιδάκις ήταν οπαδός της αυστηρά ιστορικής ορθογραφίας με βάση την ετυμολογική αρχή των λέξεων και τύπων, δεν απέκλεισε όμως την απλοποίησή της, ιδιαίτερα για τις ανάγκες του σχολείου. Ο Μ. Τριανταφυλλίδης, του οποίου η συμβολή και στη ρύθμιση της ορθογραφίας υπήρξε πολύτιμη, τάχθηκε υπέρ της απλοποιημένης ιστορικής ορθογραφίας, καταδικάζοντας παράλληλα τη χρήση της φωνητικής γραφής και την εισαγωγή του λατινικού αλφαβήτου.

Η καθιέρωση του μονοτονικού συστήματος από την Πολιτεία το 1982 δεν πρέπει να ενταχθεί στα πλαίσια των ορθογραφικών απλουστεύσεων, καθώς οι τόνοι και τα πνεύματα αποτελούν, κατά μία άποψη, εξωτερικό, τυπικό φαινόμενο της γλώσσας, ενώ η ορθογραφία ανήκει στο σύστημα της γλώσσας. Γι' αυτό ακριβώς δεν είναι σωστό να γίνονται ριζικές αλλαγές στην ορθογραφία των λέξεων παρά μόνο σταδιακές απλουστεύσεις⁴. Οι ορθογραφικές, πάντως, μεταρρυθμίσεις καθορίζονται περισσότερο με εξωγλωσσικά (πολιτικά, κοινωνικά, παιδαγωγικά, οικονομικά κ.ά.) κριτήρια, παρά με καθαρώς γλωσσολογικά.

2. Η απλοποίηση του ορθογραφικού μας συστήματος

Υπάρχουν πολλοί μητρικοί ομιλητές οι οποίοι βλέπουν με επιφύλαξη, ή με παντελή άρνηση, κάθε προσπάθεια απλούστευσης και εκλογίκευσης του ορθογραφικού μας συστήματος, ακόμα και όταν αναγνωρίζουν ότι ταλαιπωρούνται ασκόπως οι μαθητές. Η γραφή θεωρείται άμεσα ή έμμεσα ως «ιερή υπόθεση» (έτσι πράγματι ξεκίνησε) που πρέπει να παραμείνει για ιστορικούς και εθνικούς λόγους άθικτη. Η δύναμη της γραφής οφείλεται στο ότι συντηρεί και διαιωνίζει τη γλωσσική ταυτότητα. Γι' αυτό γίνονται σπάνια ορθογρα-

2. Βλ. Δικ. Βαγιακάκος, «Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις (1848-1941). Βίος και έργον», στον τόμο: Γ. Ν. Χατζιδάκις, *Γλωσσολογικά Έρευνα*, τόμος Β', Αθήνα 1977, έκδοση της Ακαδημίας Αθηνών, σ. *79-94.

3. Βλ. Μανόλης Τριανταφυλλίδης, *Άπαντα*, τόμος έβδομος: *Γλωσσικό ζήτημα και γλωσσοεκπαιδευτικά. Ορθογραφικά - παιδαγωγικά*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 3-392.

4. Ο Χρ. Παπαρίζος (2000, 50) υποστηρίζει ότι «εκτός από ορισμένες περιπτώσεις, κατά τις οποίες η παρέμβαση θα εξαλείψει δεδομένη –κατά κοινή ομολογία– σύγχυση, [...] η παιδεία θα πρέπει να διατηρήσει τον παγιωμένο τρόπο γραφής των λέξεων –δηλαδή να διατηρηθεί η σημερινή σχολική ορθογραφία...».

φικές μεταρρυθμίσεις και όταν επιχειρηθούν, περιορίζονται σε πολύ λίγες αλλαγές. Αυτό ισχύει διεθνώς, αφού οι άνθρωποι σκέπτονται συχνά κατά τον ίδιο τρόπο. Έτσι, η ενιαία ορθογραφική μεταρρύθμιση που επιχειρήθηκε στις γερμανόφωνες χώρες (Γερμανία, Αυστρία, Ελβετία, Λιχτενστάιν) το 1996 και τέθηκε σε εφαρμογή το 1998 στη δημόσια διοίκηση και τα σχολεία ήρθε να αντικαταστήσει τις σχετικές ρυθμίσεις που ίσχυαν από το 1902. Πολλοί πνευματικοί άνθρωποι δείχνουν απρόθυμοι να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα, ενώ δεν είναι λίγες και οι αντιδράσεις του απλού κόσμου. Στη Γαλλία μάλιστα απέτυχε η προσπάθεια της ορθογραφικής μεταρρύθμισης που επιχειρήθηκε το 1990-1991, παρ' όλο που ήταν αρκετά περιορισμένης έκτασης⁵.

Η δημοσίευση, το 1998, δύο μεγάλων νεοελληνικών λεξικών, του *Λεξικού της νέας ελληνικής γλώσσας* του Γ. Μπαμπινιώτη (στο εξής ΛΜπ) και του *Λεξικού της κοινής νεοελληνικής* του Ιδρύματος Μανόλη Τριανταφυλλίδη (στο εξής ΛΤρ), έφερε ξανά στην επιφάνεια το ορθογραφικό μας πρόβλημα, η λύση του οποίου καθίσταται περισσότερο από επιτακτική. Επί δεκαετίες ολόκληρες δεν έχει αναληφθεί καμιά επίσημη πρωτοβουλία, με αποτέλεσμα ο μέσος μητρικός ομιλητής να βρίσκεται σε ορισμένες περιπτώσεις σε πλήρες αδιέξοδο⁶. Το πρόβλημα είναι ακόμα πιο σοβαρό στη σχολική πράξη. Τα διδακτικά εγχειρίδια παρουσιάζουν την ίδια λέξη με διαφορετικές ορθογραφίες και έτσι ο μαθητής, όπως συχνά και ο διδάσκων, περιέρχεται σε αμηχανία: *κολόνα/κολώνα, σβόλος/σβώλος, σκουλίκι/σκουλήκι, χίμηξε/χύμηξε* και άλλα πολλά. Μετά τη γλωσσική μεταρρύθμιση του 1976, το Κέντρο Εκπαιδευτικών Μελετών και Επιμόρφωσης (ΚΕΜΕ) επέφερε ορισμένες μικρές, αλλά ουσιαστικές αλλαγές στη *Νεοελληνική Γραμματική* του Μ. Τριανταφυλ-

5. Αφορούσε συγκεκριμένα περίπου δύο χιλιάδες λέξεις σε ένα σύνολο πενήντα χιλιάδων. Βλ. Ε. Καραντζόλα, 1996, όπου (σ. 102) και η νεότερη βιβλιογραφία για την ορθογραφική μεταρρύθμιση στη Γαλλία.

6. Τα σχετικά ζητήματα έχουν απασχολήσει πρόσφατα και άλλους ερευνητές. Βλ. Στ. Καμαρούδης, 1985. Σχετικά με την ορθογραφία των ξένων λέξεων ο Καμαρούδης καταλήγει στο συμπέρασμα (σ. 345): «Μεταξύ του ανήφορου των ορθογραφιών «φραντεζί» στο όνομα της ετυμολογίας και του κατήφορου του ελληνικού ισοπεδωτικού οδοστρωτήρα –τα πάντα με έψιλον, γιώτα, όμικρον– θα υπάρχει και ο ίσιος δρόμος: εκείνος της γενικά παραδεκτής εξελληνίσισης και της χρήσης αντίστοιχων ελληνικών λέξεων όπου είναι δυνατόν». Βλ. ακόμα Χ. Συμεωνίδης, 1992. Η Α. Ιορδανίδου, 1998, δείχνει τα αδιέξοδα στα οποία έχει οδηγηθεί το πρόβλημα της νεοελληνικής ορθογραφίας. Επισημαίνει ότι τα λεξικά Τεγόπουλου - Φυτράκη και Πατάκη ακολουθούν σχεδόν απόλυτα τις ορθογραφικές θέσεις της Γραμματικής Τριανταφυλλίδη, ενώ το *Νέο ελληνικό λεξικό της σύγχρονης δημοτικής γλώσσας* του Ε. Κριαρά αποκλίνει με αρκετές ασυνέπειες από τις αρχές που καθιέρωσε ο Τριανταφυλλίδης. Η Ιορδανίδου πιστεύει ότι «οι αρχές που θεσπίστηκαν από τη Γραμματική Τριανταφυλλίδη [...] αποτελούν επαρκέστατη βάση για τη ρύθμιση της νεοελληνικής ορθογραφίας». Βλ. και Γ. Παπαναστασίου, *comvos*.

λίδη με στόχο την απλούστευση της ορθογραφίας: καθιέρωση του -ει στις ρηματικές καταλήξεις, γραφή των συγκριτικών με -ο: -ότερος, -ότατος, καθιέρωση του μονοτονικού κ.ά.⁷ Η καταγραφή ορισμένων ενδεικτικών λέξεων που ακολουθεί και η σύντομη παρουσίαση των εναλλακτικών ορθογραφικών τους παραστάσεων δείχνει με ενάργεια το μέγεθος του προβλήματος.

2.1. Μερικές προβληματικές ορθογραφίες

αβγό / αυγό: Ο Γ. Χατζιδάκις, ο Μ. Τριανταφυλλίδης και άλλοι γλωσσολόγοι έδειξαν με ακαταμάχητα επιχειρήματα ότι δεν δικαιολογείται η δίφθογγος -av-, δεδομένου ότι η λέξη προέρχεται από την έκφραση *τα ωά* και ότι η συμφωνική προφορά του u ως v αποτελεί προϊόν φωνητικής εξέλιξης. Το ΔΜπ μένει πιστό στην ορθογραφία που επιβάλλει η ορθή ετυμολογία, ενώ το ΛΤρ προτίμησε την εσφαλμένη γραφή που προσπάθησε να επιβάλει η λόγια παράδοση και αναγκάστηκε να αποδεχτεί ο Μ. Τριανταφυλλίδης. Ακριβή αναλογία βρίσκουμε και στη λέξη *αφτί* < *τα ωτία*, την οποία το ΛΤρ ορθογραφεί με *v*, και πάλι χωρίς λόγο. Ανεξάρτητα από την ετυμολογική διαφάνεια, για το παιδί του δημοτικού σχολείου είναι πιο εύκολες οι γραφές *αβγό* και *αφτί* και γι' αυτό επιβάλλεται να προτιμηθούν.

άνθιση / άνθηση: Διερωτάται κανείς αν θα είχε νόημα να γίνεται η διάκριση ανάμεσα στην *άνθιση* (< *ανθίζω*) των λουλουδιών και την *άνθηση* (< *ανθώ*) των τεχνών (σύγκρ. τον αόριστο *άνθισα* / *άνθησα*), όταν με την πρώτη απλούστερη γραφή μπορεί να δηλωθεί η κύρια και η μεταφορική σημασία.

ατόφιος / ατόφους: Η σωστή ετυμολογία, από το *αυτο-φυής*, δικαιολογεί πλήρως τη δεύτερη γραφή, έχει όμως επικρατήσει η πρώτη.

βούλα / βούλλα: Η λέξη γράφεται από τη συντριπτική πλειονότητα των Νεοελλήνων με ένα *λ* (βλ. την έκφραση *καρπούζι με τη βούλα*) και δεν έχει, νομίζω, γενικά νόημα να κρατάμε τα διπλά σύμφωνα για δάνειες λέξεις που είναι ήδη αρχαίες. Στη συνείδηση των μητρικών ομιλητών δεν εξυπηρετεί καμιά σκοπιμότητα αυτή η διάκριση, αφού δεν είναι απαραίτητο να γνωρίζει κανείς την ιστορία των λέξεων για να επικοινωνήσει αποτελεσματικά. Γι' αυτό δεν γράφουμε σήμερα *καπέλλο* ή *κασέττα*, όπως θα επέβαλε η ετυμολογική διαφάνεια.

γλύκισμα / γλύκυσμα: Πρόκειται για το ελληνιστικό *γλύκυσμα*, δεν έχει όμως νόημα η «ορθή» γραφή, αφού η λέξη συμπαρασύρθηκε από τα πολλά ουδέτερα σε -ισμα. Η απλούστευση αυτή δεν έχει ως τώρα εφαρμογή στη λέξη *δάκρυσμα*.

7. Βλ. Μ. Τριανταφυλλίδης, 1978, Επίμετρο, σ. 443-447.

- γόπα / γώπα: Ακόμα και αν πρόκειται για το ελληνιστικό βόωψ, η πρώτη γραφή έχει ήδη γενικευτεί.
- διώροφος / διόροφος: Η λέξη είναι ήδη ελληνιστική. Σε σχολικά όμως βιβλία εμφανίζονται οι γραφές: *δυώροφος* και *διόροφος*. Μάταια ίσως επιμένουν οι γλωσσολόγοι στις γραφές *ημιώροφος*, *τριώροφος*, αφού ο κόσμος γράφει *ημιόροφος*, *τριόροφη οικοδομή*, για το λόγο ότι δεν λειτουργεί σήμερα στη γλώσσα μας η έκταση των συνθέτων.
- ελιξίριο / ελιξήριο: Πρόκειται για αντιδάνειο από το αραβικό *al-iksir* < ελληνιστικό *ξηρίον* = «ξηραντική σκόνη για πληγές», το οποίο όμως ήρθε στη γλώσσα μας μέσω του γαλλικού *élixir* και γι' αυτό δεν έχει νόημα η γραφή με *η*.
- καθίχι / καθοίχι: Από τη σημασία «δοχείο νυκτός» (μεσαιων. *καθοίκιον* και *κάθοικον* = «οικιακό σκεύος») εξελίχθηκε μεταφορικά η σημασία «αχρείος άνθρωπος», η οποία είναι και η συχνότερα εμφανιζόμενη. Στα πλαίσια της ορθογραφικής εξομάλυνσης δεν θα ενοχλούσε η γραφή *καθίχι*, την οποία αποδέχονται ήδη ορισμένα νεοελληνικά λεξικά⁸.
- καινούργιος / καινούριος: Το ΛΜπ γράφει το ορθό με *-γ-*, αφού πρόκειται για το μεταγενέστερο *καινουργός* < *καινουρηγής* και, εκτός αυτού, η πρώτη γραφή διευκολύνει την προφορά της λέξης. Το ΛΤρ προτιμά κακώς τη δεύτερη γραφή, την οποία δικαιολογεί ως αναλογικό σχηματισμό κατά το *καθαρός - καθάριος*.
- κοκίτης / κοκκύτης / κοκκίτης: Από τη στιγμή που πρόκειται για απόδοση του γαλλικού *coqueluche* < *coq*, «κόκορας», η σύνδεση με το αρχ. *κόκκυ* (= «η κραυγή του κούκου») περιπλέκει τα πράγματα με μια δύσκολη ορθογραφική παράσταση: *κοκκύτης*. Και η απλούστερη γραφή *κοκκίτης* δεν δικαιολογείται. Εκτός αυτού, το σημαντικότερο είναι ότι ο *κοκίτης* περιγράφηκε επαρκώς το 1578, ενώ το μικρόβιο που προκαλεί τη νόσο απομονώθηκε μόλις το 1906 στο Ινστιτούτο Παστέρ, η σχέση επομένως με το «κόκκυ» και τον «κούκο» είναι αυθαίρετη. Και ο *κοκίτοειδής* (βήχας) ανάγεται στο γαλλικό *coqueluchoïde*.
- κτίριο / κτήριο: Το μεσαιωνικό *κτίριον*, είτε προήλθε από το **οικτήριον* < *οικητήριον* (= «χώρος κατοικίας») είτε από το *ευ-κτήριον* (= «τόπος προσευχής»), πρέπει να γράφεται με βάση το ετυμολογικό κριτήριο με *-η-*. Παρετυμολογικά προς το *κτίζω* (σύγκρ. *κ(χ)τίσμα*, *κ(χ)τίστης*, *κ(χ)τιστός*) τείνει να καθιερωθεί η γραφή με *-ι-*, η οποία ως απλούστερη είναι προτιμητέα. Το ΛΤρ δεν νιώθει καν την ανάγκη να παραπέμ-

8. Την απλούστερη αυτή γραφή προτιμούσε και ο αείμνηστος Νίκος Παναγιωτόκης, όπως βλέπουμε στη μετάφραση του έργου του Σαίξπηρ, *Τρωίλος και Χρυσήδα*, Αθήνα 1998, σ. 38.

- ψει σε τύπο *κτηήριο*, τον οποίο έχει καθιερώσει το Πανεπιστήμιο Αθηνών στις επίσημες προσκλήσεις του.
- λιανικός / λειανικός: Η ετυμολογία της λέξης από το *λειανός* (< αρχ. *λειός* + *-ανός*) είναι δεδομένη, η ορθογραφική όμως απλοποίηση έχει γενικευτεί και έτσι δεν έχει νόημα η επαναφορά στο ΛΜπ του *-ει-* σε μια σειρά ετυμολογικά συγγενών λέξεων: *λειανίζω*, *λειάνισμα*, *λειανο(ν)τούφεκο*, *λειανοπωλητής*, *λειανός*, *λειανοτράγουδο*. Η χρήση καθιέρωσε την απλούστευση.
- μάννα / μάννα: Η επαναφορά της ορθής με ετυμολογικά κριτήρια γραφής *μάννα* (< μεσαιωνικό *μάννα*), όπως γίνεται στο ΛΜπ, δεν έχει πιθανότητες αποδοχής. Η γραφή *μαννουλομάννουλο* (στο ίδιο Λεξικό) προσκρούει στην αισθητική αρχή (βλ. Χρ. Χαραλαμπάκης, 2001, 458). Η *μάννα* και η *μαμά* χρησιμοποιούνται ευρύτατα χωρίς επανάληψη του διπλού συμφώνου. Το ΛΜπ λημματοποιεί τον τύπο *μαμά*, ακολουθεί όμως άλλο κριτήριο για τη *μαμμή*. Το ΛΤρ, αντίθετα, γράφει συνεπέστερα: *μαμά*, *μαμή*.
- νινί / νηνί: Η λέξη παράγεται από το αρχ. *νήνις*, το μεσαιωνικό όμως *νινάκι* δείχνει ότι η απλουστευμένη ορθογραφία έχει μακρά ιστορία. Η γραφή, επομένως, *νηνί*, που προτιμά το ΛΜπ, δεν νομίζω ότι έχει πιθανότητες να γίνει δεκτή.
- ροδάκινο / ρωδάκινο: Όπως τονίζεται στο ΛΜπ (βλ.λ. *ρωδάκινο*), η γραφή *ροδάκινο* «δεν έχει ετυμολογική βάση», αφού η λέξη προέρχεται από το μεταγενέστερο *δωράκινον* < λατιν. *duracinum*. Η γραφή όμως *ροδάκινον* είναι ήδη μεσαιωνική, αλλά και αυτό να μη συνέβαινε, είναι πια αργά να αλλάξουμε το *ροδάκινο* και τη *ροδακινιά*.
- τέσσερις / τέσσερεις: Η δεύτερη γραφή οφείλεται σε αναλογική επίδραση του *τρεις*. Πρόκειται για την αρχ. λέξη *τέσσερες* και γι' αυτό η απλούστερη γραφή είναι και η καλύτερη.
- τσιρότο / τσηρώτο: Η λέξη προέρχεται από το ιταλ. *cerotto* < υστερολατ. *cerotum*, που ανάγεται στο ελληνιστικό **κηρωτόν* < αρχ. *κηρωτή*, αυτό όμως δεν νομιμοποιεί την αποδοχή της δεύτερης γραφής.
- φιλενάδα / φιλαινάδα: Η δεύτερη γραφή είναι η ετυμολογικά ορθή (< *φίλαινα*). Επικράτησε όμως η πρώτη και αυτή έπρεπε να είχε λημματοποιήσει το ΛΜπ.
- φίσκα / φύσκα: Η λέξη προέρχεται από το αρχ. *φύσκη* (= «το στομάχι» ή «το παχύ έντερο», και αργότερα «το λουκάνικο»), η ορθογραφική όμως απλούστευση είναι πια γεγονός.
- φτώχεια / φτώχια: Το ΛΤρ προτιμά την πρώτη γραφή, ενώ το ΛΜπ τη δεύτερη. Η λέξη δεν προέρχεται από το αρχαίο *πτωχεία* (διαφορετικά θα λεγόταν *πτωχειά*, όπως *δουλεία* - *δουλειά*), αλλά σχηματίστηκε υποχω-

ρητικά: *φτώχεια* < *φτωχαίνω* < *φτωχός* (σύγκρ. *ακριβός* - *ακριβαίνω* - *ακριβία*). Το ΛΤρ γράφει *ακριβεία*. Η γραφή με *-ι-* είναι και στις δυο περιπτώσεις προτιμότερη ως απλούστερη, όπως και *ζήλια*, *Θεοφάνια*. Το ενδιαφέρον είναι ότι τα δύο αυτά λεξικά δέχονται για τη λέξη *φτώχεια* την ίδια ετυμολογία, ορθογραφούν όμως διαφορετικά.

Το ΛΜπ προτείνει, ανάμεσα στα άλλα (βλ. τον ένθετο κατάλογο στο λήμμα *ορθογραφία*), ως ορθές τις γραφές: *γρασσίδι*, *μανρειδερός*, *κακκαβιά*, *καννέλα*, *κάννουλα*, *κάππαρη*, *κουλλός*, *κουλλούρι*, *μαγγώνω*, *νοννός*, *ξεφτύζω*, *ξυπασμένος*, *παλληκάρι*, *παππός*, *πασσαλείφω*, *πιτυλώ*, *πλημύρα*, *σουππί*, *τιτυβίζω*, *τσιτώνω*, *τσιγκλώ*, *χάννος*. Αντίθετα, για νεότερες ξένες λέξεις ακολουθεί καινοτόμους απλούστερες γραφές: *οτοστόπ*, *ερκοντίσιον*. Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι στην επανέκδοση του Λεξικού παρατίθεται η καθιερωμένη και η σχολική ορθογραφία.

Ιδιαίτερα ορθογραφικά προβλήματα δημιουργεί μια σειρά συμφωνικών συμπλεγμάτων, από τα οποία αναφέρω ενδεικτικά τον συνδυασμό *γγ*, *γκ*, *γκ*. Οι ασυνέπειες ορθογράφησης στα διάφορα νεοελληνικά λεξικά είναι εμφανείς σε εκατοντάδες περιπτώσεις⁹. Η λέξη *τσιγκούνης* ετυμολογείται στο ΛΜπ και στο ΛΤρ από το τουρκ. *çingene*, το πρώτο όμως δέχεται τη γραφή με *γγ* και το δεύτερο με *γκ*. *Ξίγκι*: ενώ πρόκειται για το μεσαιωνικό *ξύγκιν* < ελληνιστικό *οξύγγιον*, το ΛΤρ προτιμά την ορθογραφική απλούστευση *ξίγκι*, το ΛΜπ λημματογραφεί *ξίγγι*. Το ΛΤρ γράφει *μαγγάνιο* < παλαιογαλλικό *mangane*, αλλά *μαγκάλι* < *mangal*, ενώ πρόκειται για τον ίδιο ξένο φθόγγο *ng*. Το ΛΜπ ακολουθεί ενιαία γραφή: *μαγκάνιο*, *μαγκάλι*. Το ΛΤρ γράφει *γαστρομένη* (προέρχεται πράγματι από το *εγ-γαστρώνω*), υιοθετώντας έτσι, χωρίς λόγο, τη μοναδική λέξη της Νεοελληνικής που αρχίζει με δύο όμοια σύμφωνα, ενώ το ΛΜπ γράφει σωστά *γαστρομένη*. Σχετικά με το ξενόγλωσσο μόρφημα *-ι(ν)γκ* < αγγλ. *-ing* οι γραφές ποικίλλουν. Το ΛΜπ γράφει ορθότερα, αφού έτσι αποδίδεται πιστότερα η πραγματική προφορά, *ζάπιγκ*, *λίφτιγκ*, *πάρκιγκ*, ενώ το ΛΤρ, ακολουθώντας την πρόταση του Μ. Τριανταφυλλίδη «το τελικό *ng* μεταγράφεται συνήθως *γκ*: *ριγκ*», *ζάπιγκ*, *λίφτιγκ*, *πάρκιγκ*, με τη σωστή όμως επισήμανση ότι στον προφορικό λόγο ακούγεται και «*πάρκιν*»¹⁰.

9. Στο ΛΜπ συζητούνται με ευσύνολπο τρόπο τα σχετικά προβλήματα των συμφωνικών συμπλεγμάτων *γγ* και *γκ*. Βλ. στις οικείες θέσεις τα ένθετα πλούσια σχόλια.

10. Η Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (1994, σ. 247-274: Πίνακας ελληνόγλωσσων λέξεων) δείχνει σταθερή προτίμηση στην απεργνωμένη γραφή: *μπέμπι σίτιγκ* (και *σίτιν*), *μπούμεραγκ*, *ντάμπιγκ*, *ντάργιγκ*, *ντρέσιγκ*, *πίλιγκ*, *ριγκ*, *σέριγκ*, *σιγκλ* κ.ά.

Δυσκολίες για τους μικρούς μαθητές, και όχι μόνο, παρουσιάζει, επίσης, η χρήση του -ρρ- σε μια σειρά σύνθετων λέξεων, αφού είναι υποχρεωμένοι να μάθουν να γράφουν δύο ρρ, έστω και αν δεν προφέρονται (όπως όλα τα διπλά σύμφωνα, με εξαίρεση μερικά νεοελληνικά ιδιώματα και την κυπριακή διάλεκτο) σε πολλές λέξεις. Οι εκπαιδευτικοί οφείλουν να δείχνουν ανεκτικότητα σε ορισμένες περιπτώσεις, ενώ σε άλλες επιβάλλεται να επιμένουν στην ορθή γραφή. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν λέξεις όπως λ.χ.: *αρραβώνας* (αν και έχει παγιωθεί έτσι), *αρριζωτος*, *αρρυνίδωτος* (ο αυτόματος διορθωτής του ηλεκτρονικού υπολογιστή θεωρεί εσφαλμένη αυτή τη γραφή), ενώ στη δεύτερη: *αρρυνθμία*, *άρρωστος*, *παρρησία*. Σήμερα δεν γίνεται πια κατανοητός ο κανόνας που ρυθμίζει τις γραφές *αεί-ροος* αλλά *επι-ρροή*: αν το πριν από το -ρ- φωνήεν είναι μακρό, τότε δεν διπλασιάζεται το ρ. Στον παραλογικό αυτόν για τα νεοελληνικά δεδομένα κανόνα στηρίχτηκε παλιότερα η ορθογράφηση λέξεων όπως *εσώρρουχο* (βλ. *Λεξικό της Προίας*), αλλά *ασπρόρουχα* (*ασπρόρρουχο* στο *Λεξικό της Νέας Ελληνικής* του Ι. Σταματάκου). Το ΔΜπ, όπως και το λεξικό Κριαρά, γράφει *ηχορρύπανση*, ενώ το ΛΤρ λημματογραφεί σωστά τη λέξη με ένα -ρ-. Έτσι κι αλλιώς πρόκειται για μεταφραστικό δάνειο από το αγγλ. noise pollution (η λέξη δημιουργήθηκε το 1970) και δεν θα μπορούσε να έχει εδώ εφαρμογή κάποιος από τους παλαιότερους κανόνες της ελληνικής γλώσσας.

Άλλες προβληματικές περιπτώσεις της ίδιας κατηγορίας: για λέξεις οι οποίες αποτελούν μεταφραστικά δάνεια δεν είναι σωστό να εφαρμόζονται κανόνες της Αρχαίας Ελληνικής. Ο *απορροφητήρας* αποτελεί μεταφραστικό δάνειο από το αγγλ. absorber / air-extractor ή το γαλλ. aspirateur. Το *απορρυπαντικό* < αγγλ. detergent, γαλλ. détergent, η *αντιρρύπανση* < anti-pollution και τα συναφή παράγωγα είναι σχετικά πρόσφατοι νεολογισμοί. Το ίδιο ισχύει και για το *παχύρρευστος* < γερμαν. dickflüssig και *λεπτόρρευστος* < dünnflüssig. Συχνά βλέπει κανείς να γράφονται οι λέξεις αυτές με ένα ρ, όπως το *παχύρευστο υγρό AZAX* (σε ετικέτα του προϊόντος) και τα *λεπτόρευστα υλικά* (σε σύγγραμμα για φοιτητές της Οδοντιατρικής). Αξίζει να μελετηθούν και περιπτώσεις όπως οι παλαιότερες γραφές *ξερριζώνω*, *ωτορρινολαρυγγολόγος* (τα οποία χαρακτηρίζει λανθασμένα ο αυτόματος διορθωτής των Windows), οι λέξεις *ετοιμόρροπος*, *απορρυθμίζω*, *απορρυπαίνω*, η περίπτωση χρήσης δύο -κκ- τα οποία, καθώς δεν προφέρονται, δημιουργούν δυσκολίες στους μικρούς μαθητές: *εκκαθάριση*, *εκκρεμώ*, *έκκριση* κ.ά.

2.2. Δημοσκοπήσεις για τη γλώσσα και την ορθογραφία

Οι σφυγμομετρήσεις της κοινής γνώμης, οι γνωστές ως δημοσκοπήσεις και γκάλοπ, έχουν ευρύτατη εφαρμογή, τα τελευταία ιδίως χρόνια, κατά κύ-

ριο λόγο στην πολιτική και το μάρκετινγκ, αποφεύγονται όμως συστηματικά για τη διαπίστωση της γλωσσικής συμπεριφοράς και της στάσης των ομιλητών απέναντι στις ποικίλες προκλήσεις που αντιμετωπίζει η γλώσσα¹¹. Για τον γλωσσικό όμως προγραμματισμό είναι απαραίτητο να λαμβάνονται υπόψη οι κοινωνικές ανάγκες και οι γενικότερες τάσεις που διαμορφώνονται με βάση ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα. Μια μικρή δοκιμαστική έρευνα θα μπορούσε να συμπεριλάβει όλους τους Έλληνες γλωσσολόγους που εργάζονται σε πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα (δεν υπερβαίνουν τους 100), από 100 πανεπιστημιακούς άλλων ειδικοτήτων, καθηγητές, δασκάλους, λογοτέχνες, 200 μαθητές και μαθήτριες και 200 άλλους πολίτες. Έτσι, η επεξεργασία σχετικών ερωτηματολογίων με δείγμα χιλίων περίπου ατόμων θα μπορούσε να φέρει στην επιφάνεια άκρως ενδιαφέροντα στοιχεία που θα ανοίξουν τον δρόμο για μια πιο συστηματική έρευνα. Οι τελικές αποφάσεις δεν θα στηρίζονται σε προσωπικές επιλογές και αμφιλεγόμενες επιστημονικές θέσεις, όπως γινόταν ως τώρα, αλλά θα απηχούν γενικότερες συγκλίσεις.

Με το παραπάνω σκεπτικό, στα πλαίσια μιας επιστημονικής συνάντησης με θέμα το πρόβλημα της νεοελληνικής ορθογραφίας¹², που πραγματοποιήθηκε στο Παιδαγωγικό Κέντρο Κρουσηγής, στη Χαλκιδική (19-22 Μαΐου 2000), υπαγόρευσα με ταχύ ρυθμό 22 λέξεις, με απόλυτη αλφαβητική σειρά, στους 11 παρόντες κορυφαίους ειδικούς, καθηγητές πανεπιστημίου και ερευνητές. Τα αποτελέσματα υπήρξαν άκρως ενδιαφέροντα. Δύο μόνο λέξεις συγκέντρωσαν την ομόφωνη αποδοχή, το *τσιρότο*, το οποίο λημματοποιείται παράλληλα και ως *τηρωτό* στο ΛΜπ, και το *μωσαϊκό*, παρότι το *ω* δεν δικαιολογείται, αφού πρόκειται για το ιταλ. *mosaico* και το γαλλ. *mosaïque*. Οι ορθογραφήσεις: *ενανθρώπιση*, *νεωτερίζω*, *πλημμύρα*, *πρόβιος*, *οτοστόπ*, *εταιρεία*, *τσιπούρα* έγιναν δεκτές με 10 ψήφους, έναντι 1 που έλαβαν οι γραφές: *νεοτερίζω*, *πλημύρα*, *πρόβιος*, *ωτοστόπ*, *εταιρία*, *τσιππούρα*. Η λέξη *ξিপασμένος* προτιμήθηκε από 9 επιστήμονες, έναντι 2 που έγραψαν *ξιπασμένος*. Οι γραφές *καντήλι*, *μυζήθρα* έλαβαν 8 ψήφους, έναντι 3: *καντίλι*, *μιζήθρα*. Στις γραφές *βεβαρημένος* και *δυσφήμιση* έδειξαν προτίμηση 7 ερευνη-

11. Το θέμα αυτό με έχει απασχολήσει και σε άλλη ευκαιρία. Βλ. τη μελέτη «Η “καλή” και “κακή” χρήση της Νεοελληνικής: Θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα», στον συγκεντρωτικό τόμο του 1999, 105-128, και ιδίως σ. 120 κ.ε.

12. Το εξειδικευμένο αυτό συνέδριο, με εισηγήσεις προσκεκλημένων ομιλητών που κάλυψαν τα βασικά ζητήματα της νεοελληνικής ορθογραφίας, συμπεριλαμβανομένων των τοπωνυμίων και ανθρωπωνυμίων, διοργανώθηκε από τον καθηγητή Δημήτρη Τομπαΐδη, με αφορμή την ανάθεση από το Υπουργείο Παιδείας στον ίδιο, στον καθηγητή Χ. Συμεωνίδη και στην καθηγήτρια Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, ενός ορθογραφικού λεξικού της νέας ελληνικής γλώσσας. Αμέριστη υπήρξε η συμπαράσταση και ουσιαστική η παρουσία του διευθυντή του παραπάνω Κέντρου καθηγητή Χρ. Φράγκου.

τές, έναντι 3 που έκριναν ορθότερους τους τύπους *βεβαρυνμένος*, *δυσφήμιση*, ενώ ένας ερευνητής έγραψε ότι και οι δύο γραφές είναι ορθές. Σε οριστικό σημείο, 6 προς 5, βρέθηκαν οι γραφές: *ανάμεικτος* / *ανάμικτος*, *αντιπροσωπεία* / *αντιπροσωπία*, *βοξίτης* / *βωξίτης*, *κομμουνισμός* / *κομμονισμός*, *λιθρίνι* / *λυθρίνι*, *φτώχεια* / *φτώχια*. Οι τύποι *κατασκοπεία* (5) / *κατασκοπία* (5) ισοβάθμισαν, ενώ ένας ερευνητής έκρινε ότι και οι δύο γραφές είναι εξίσου ορθές. Τριπλογραφία παρατηρήθηκε στο ρήμα: *οξειδώνω* (5), *οξειδώνω* (5), *οξυδώνω* (1). Η πιο προβληματική λέξη (στους ερωτηθέντες συναδέλφους έδωσα μόνο το ερμήνευμα, για να μην επηρεαστούν από τη δική μου προτίμηση) αποδείχτηκε η ονομασία του ειδικού καλύμματος της κεφαλής των ορθόδοξων κληρικών: *καλημαύ(κ)χι* (5), *καλυμαύχι* (3), *καλιμαύχι* (2), *καλλιμαύχι* (1). Σε διάφορα λεξικά λημματοποιείται ακόμα ως *καμηλλαύχι*. Στο ΛΜπ καταγράφεται ως λήμμα το *καμηλλαύχι* (έναντι *καλημαύχι* και *καμηλλαύχι* στο ΛΤρ), λημματοποιείται όμως και το *καλυμμαύχι*, αν και θεωρείται εσφαλμένο, με παραπεμπτικό στο ορθό. Το *καμηλλαύχι*, το οποίο δεν φαίνεται να το λέει ο κόσμος (όπως δείχνει το σύνθετο *επανωκαλήμανχο* που δεν λέγεται **επανωκαμηλλαυχο*, αυτό όμως είναι ένα θέμα προς διερεύνηση), ανάγεται στο μεσαιωνικό *καμηλλαύκιον* και αυτό με τη σειρά του στο λατινικό *camellaucium*, το οποίο παράγεται από τη λέξη *camella* (= «είδος ποτηριού») και όχι από το *camelus* (= «καμήλα»), όπως συνήθως παρετυμολογείται η λέξη, ενώ είναι εμφανής και μια δεύτερη παρετυμολογία από το *κάλυμμα* < *καλύπτω*. Ύστερα απ' αυτή τη σύγχυση, ακόμα και στους ειδικούς, διερωτάται κανείς γιατί να μην προτιμηθεί η απλούστερη γραφή *καλιμαύχι*, που δεν παραπέμπει αυθαίρετα, όπως πιστεύουν ορισμένοι, στον «αυχένα».

Εντυπωσιακή αντιστοιχία με ορισμένες από τις παραπάνω ορθογραφίες βλέπουμε και σε 60 ερωτηματολόγια που συμπλήρωσαν τον Μάιο του 2000 ακροατές (από 18 ως 72 ετών, και των δύο φύλων) στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο του Δήμου Αγίας Παρασκευής Αττικής», οι οποίοι παρακολούθησαν τα μαθήματά μου για τη νεοελληνική γλώσσα. Η γραφή *τσιρώτο* φαίνεται ότι έχει γενικευτεί, αφού μόνο 8 άτομα έγραψαν *τσιρώτο* και κανένα *τσηρώτο*. Μόλις 2 άτομα προτίμησαν τη γραφή *μοσαικό*, ενώ κανείς δεν διανοήθηκε να γράψει την *τσιπούρα* με -ππ-. 12 άτομα έδειξαν προτίμηση στη γραφή *ταχύρορυθμος*, πράγμα που σημαίνει ότι χάνεται η αίσθηση του διπλού -ρο-. Μόνο 7 άτομα έγραψαν το «ορθό» κατά το ΛΜπ *φτώχια*. Δεν έλειψαν βέβαια και οι ανορθογραφίες, οι οποίες όμως περιορίζονται σε πολύ λίγα γραπτά¹³.

Το συμπέρασμα που εξάγεται από τις μικρές αυτές δειγματοληπτικές

13. Αναφέρω μερικά παραδείγματα: *ανάμεικτος*, *βοξύτης*, *δισφήμιση* / *δισφήμιση*, *καλιμαύκη*, *λιθρίνι* / *ληθρίνι*, *μιζείθρα*, *νεοταιρίζω*, *ξηπασμένος*, *πλημμύρα*.

έρευνες είναι ότι η ορθογραφία, η «ενδυμασία των λέξεων», δεν συγκεντρώνει πάντα, όπως συμβαίνει και με τη μόδα, τις ίδιες προτιμήσεις. Οι ερευνητές που ερωτήθηκαν δεν εφαρμόζουν τους κανόνες που ξέρουν, γιατί απλούστατα δεν τους επιδοκιμάζουν. Το ερώτημα είναι ποιος διατυπώνει τους κανόνες και με ποια επιχειρήματα. Το *ενανθρώπηση* ήταν αδιανόητο πριν από μερικές δεκαετίες να γραφτεί με *-ι-*, αφού η παραγωγή του παρουσιαζόταν από το *ενανθρωπώ* των μεταγενέστερων χρόνων, ήδη όμως από τη μεσαιωνική εποχή μαρτυρείται και το *ενανθρωπίζω*. Με το ίδιο σκεπτικό ερμηνεύεται η *δυσφήμιση* από το *δυσφημιζώ* και όχι από το *δυσφημώ* (σύγκρ. *διαφήμιση* από το *διαφημιζώ*), ορθογράφηση η οποία δικαιολογείται λόγω της ιδιαίτερης επίδοσης των ρημάτων σε *-ίζω*. Αν ερωτηθεί ο διδάσκων γιατί η *ταυτοπροσωπία* γράφεται με *-ι-* και η *αντιπροσωπεία* με *-ει-*, θα βρεθεί σε δύσκολη θέση να εξηγήσει τις αλληλοσυγκρουόμενες ετυμολογίες. Αν το *αντιπροσωπεία* παράγεται από το ουσιαστικό *αντιπρόσωπος*, τότε καλώς γράφεται με *-ι-*, αν όμως σχηματίστηκε από το ρήμα *αντιπροσωπεύω*, τότε επιβάλλεται η γραφή με *-ει-*. Το παραπάνω σκεπτικό παύει να ισχύει, όταν ληφθεί υπόψη ότι τόσο το ρήμα όσο και το ουσιαστικό αποτελούν μεταφραστικά δάνεια από το γαλλικό *représenter* και τα αγγλ. *represent* και *representation*. Το *λυθρίνι* δεν γνωρίζει ο κόσμος ότι είναι το αρχ. *ερυθρίνος* και οι γλωσσολόγοι που το ξέρουν προκρίνουν, έστω και με μικρή πλειοψηφία, την απλούστερη γραφή με *-ι-*. Αυτός είναι και ο λόγος που προτιμήθηκε η «ανορθογραφία» *τσιπούρα*, αφού, όταν αγοράζει κανείς ή τρώει τσιπούρες, δεν χρειάζεται να ξέρει ότι πρόκειται για το θηλυκό του αρχαίου *ίππουρος*. Από τον πολύ κόσμο δεν είναι σωστό να ζητάμε εξειδικευμένες μεταγλωσσικές γνώσεις, οι οποίες δεν έχουν άμεση σχέση με την αποτελεσματική επικοινωνία. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι η ορθογραφία μπορεί να μην έχει αυτόνομη αξία, διαδραματίζει όμως καθοριστικό ρόλο στην καλλιέργεια του γραπτού λόγου.

3. Η διδακτική της ορθογραφίας

Ο επιμέρους αυτός επιστημονικός κλάδος δεν έχει αναπτυχθεί ικανοποιητικά στην Ελλάδα, σε αντίθεση με άλλες χώρες¹⁴. Μια σειρά ερωτημάτων εξακολουθούν να παραμένουν αναπάντητα, όπως είναι: πώς διδάσκεται η ορθογραφία σήμερα στα σχολεία και ποια πραγματικά προβλήματα αντιμετωπίζουν στην πράξη οι μαθητές κατά την εκμάθησή της, τι υλικό έχουν στη διάθεσή τους οι διδάσκοντες και με ποιο τρόπο το αξιοποιούν, ποια είναι η στάση των εκπαιδευτικών και των γονέων απέναντι σ' αυτό το θέμα, ποιες κατευθυντήριες γραμμές υπάρχουν (αν υπάρχουν καν) στα Αναλυτικά Προγράμματα κ.ά.

14. Βλ. τις εύστοχες παρατηρήσεις και τις εποικοδομητικές υποδείξεις του W. Menzel, 1994.

Στη συνείδηση πολλών ομιλητών η ορθογραφία ταυτίζεται με την άριστη κατοχή της γλώσσας και ο ανορθόγραφος θεωρείται χαμηλής νοημοσύνης άτομο. Πολλοί μάλιστα εκπαιδευτικοί ταύτιζαν παλιότερα τη διδασκαλία της γλώσσας με τη διδασκαλία της ορθογραφίας¹⁵. Ακόμα και σήμερα υπάρχουν δάσκαλοι οι οποίοι εστιάζουν την προσοχή τους στα ορθογραφικά λάθη των μαθητών, δηλαδή στην εξωτερική μορφή της γλώσσας, και όχι στο περιεχόμενο. Επικρατεί γενικά η άποψη ότι οι μαθητές στο δημοτικό σχολείο, αλλά και στο γυμνάσιο και το λύκειο, είναι περισσότερο ανορθόγραφοι απ' ό,τι στο παρελθόν, παρ' όλο που αυτό δεν τεκμηριώνεται από καμιά έρευνα ως τώρα.

Το πρόβλημα της ορθογραφίας αντιμετωπίζεται σήμερα σε νέα βάση. Αυτό οφείλεται σε μια σειρά λόγων, όπως:

- Στο σχολείο διατίθεται ελάχιστος χρόνος για την παραγωγή γραπτού λόγου, ενώ η «αντιγραφή», με την οποία παγιώνεται η ορθογραφική παράσταση των λέξεων, θεωρείται ξεπερασμένη και περιττή ενασχόληση.
- Έχει δοθεί έμφαση στην καλλιέργεια του προφορικού λόγου για αποτελεσματικότερη επικοινωνία στην καθημερινή ζωή.
- Η πρακτική εξάσκηση έχει περιοριστεί. Δίνεται προτεραιότητα στην επαγωγική διαδικασία και τη δημιουργική σκέψη, τα αποτελέσματα όμως είναι πενιχρά.
- Δεν αποδίδεται πια ιδιαίτερη σημασία στην ορθογραφία, όπως στο παρελθόν. Δικαίως θεωρείται πολύ πιο σημαντικό το περιεχόμενο απ' ό,τι η εξωτερική, «τυπική» μορφή του κειμένου.

Από το άλλο μέρος, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ακόμα και έμπειροι εκπαιδευτικοί, όταν δουν μερικά «χοντρά» λάθη στο γραπτό του μαθητή, επηρεάζονται τόσο πολύ, που αποσπάται σχεδόν αυτόματα η προσοχή τους από το περιεχόμενο του κειμένου¹⁶. Ακραίες, και επομένως κα-

15. Τα παλαιότερα εγχειρίδια γραμματικών έδιναν ιδιαίτερη έμφαση στα ορθογραφικά προβλήματα ή, σε ακραίες περιπτώσεις, ήταν το αποκλειστικό τους θέμα. Η διαπίστωση αυτή ίσχυε για πολλές χώρες της Ευρώπης. Στη Γαλλία, λ.χ., η διδασκαλία της ορθογραφίας στο σχολείο είχε φτάσει στο αποκορύφωμά της κατά τη δεκαετία του 1880, ταυτίστηκε γενικά με την ικανότητα χειρισμού της γραφής και αποτελούσε το απαραίτητο συμπλήρωμα της «γαλλικής πειθαρχίας», με την πιστή εφαρμογή νόμων και κανόνων.

16. Όπως τονίζει και ο Αθ. Γκότοβος (1992, 41-42): «τα ορθογραφημένα κείμενα των μαθητών στο σχολείο αποτελούν ένα από τα πιο ισχυρά παραδοσιακά κριτήρια ταξινόμησης των μαθητών σε “καλούς”, “μέτριους” και “αδύνατους”, και για τη δημιουργία εκ μέρους του δασκάλου μιας “εικόνας” για την εν γένει ικανότητα των μαθητών του. [...] Ακόμη και στην οριακή περίπτωση ενός εκπαιδευτικού, που τοποθετεί ο ίδιος την ορθογραφική ικανότητα των μαθητών στην κατώτερη βαθμίδα της πυραμίδας των κριτηρίων για την εκτίμηση της νοημοσύνης και της γενικής επίδοσης του μαθητή, είναι απίθανο να μην υποψιάζεται ότι για πολλούς μορφωμένους και για πάρα πολλούς εκπαιδευτικούς τα έμμεσα μηνύματα που εκπέμπει ένα ανορθόγραφο κείμενο είναι τόσο ισχυρά, που εμποδίζουν τον αποδέκτη τους να δει πιο ουσιαστικές πλευρές του ατόμου, όπως είναι, π.χ., η δημιουργική σκέψη, η κριτική ικανότητα, η ικανότητα οργάνωσης της πληροφορίας κ.ά.»

ταδικαστέες, θεωρούνται οι θέσεις που επιμένουν είτε στην υπερβολική ανοχή στα λάθη είτε στην ταύτισή τους με τη διδασκαλία της γλώσσας. Ο δάσκαλος οφείλει να βλέπει με κατανόηση τα λάθη των μαθητών του, γιατί η υπερβολική αυστηρότητα ενδέχεται να τους οδηγήσει σε ανασφάλεια, η οποία έχει ως άμεση συνέπεια την έλλειψη κινήτρων για παραγωγή γραπτού λόγου.

Από τη στιγμή που υπάρχει δυσαναλογία ανάμεσα στα φωνήματα και τα γραφήματα, διερωτάται κανείς εύλογα γιατί να μη γίνει δεκτή η φωνητική γραφή. Η απάντηση που μπορεί να δοθεί είναι ότι η ορθογραφία δεν ρυθμίζεται μόνο με κριτήριο τη γραπτή γλώσσα, αλλά και με βάση την ανάγνωση και ορθή προφορά του κειμένου. Το ψυχολογικό ξάφνιασμα κατά την ανάγνωση λέξεων που παρεκκλίνουν από την καθιερωμένη ορθογραφία δεν είναι σωστό να μας αφήσει αδιάφορους. Οι ορθογραφικές αρχές πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τόσο την παραγωγική λειτουργία (γραφή) όσο και τη δεκτική (ανάγνωση). Γι' αυτό, η λειτουργικότητα των ορθογραφικών κανόνων κρίνεται με βάση όχι μόνο τις δυσκολίες που δημιουργούν σ' αυτόν που μαθαίνει ορθογραφία, αλλά και τις διευκολύνσεις που παρέχουν σ' αυτόν που μαθαίνει να διαβάζει. Η ανάγνωση κατευθύνεται από την οπτική και σημασιολογική μνήμη. Το γράψιμο, αντίθετα, είναι μια συνθετική διαδικασία η οποία λειτουργεί σωστά, όταν γίνεται κατανοητή σε γραμμική σειρά η σχέση φωνήματος - γραφήματος, και αποκαθίσταται με την τοποθέτηση του ενός γραφήματος δίπλα στο άλλο. Η ορθή γραφή δεν προϋποθέτει την απλή αντιστοίχιση φωνημάτων - γραφημάτων, αλλά και τη σύνδεση της γραφής με τη σημασία. Στο άκουσμα του φωνηματικού συνδυασμού /liri/, ο μητρικός ομιλητής προχωρεί αυτόματα σε αποκωδικοποίηση: *λείπει, λύπη* και επιλέγει την κατάλληλη λέξη με βάση το συγκεκριμένο: *Αχ! τι λείπει; η λύπη!* Τα παιδιά εφαρμόζουν με επιτυχία τη «φωνογραφική» αρχή, όταν γράφουν **πσάρι, *κόζμος, *ζβούρα*. Αργότερα θα συνειδητοποιήσουν τη δυσαναλογία φωνήματος - γραφήματος και την αναγκαιότητα της συμβατικής ορθογράφησης.

Η διδασκαλία της ορθογραφίας πρέπει να ξεκινά από τα πραγματικά προβλήματα των μαθητών και όχι από τις υποτιθέμενες «δύσκολες» λέξεις ή από μια θεωρητική κατηγοριοποίηση των λαθών. Θα μπορούσε μάλιστα να συνταχθεί ένα «Λεξικό των λαθών» για κάθε μαθητή και ένα μεγαλύτερο για όλη την τάξη.

Η *κατηγοριοποίηση των λαθών* επιβάλλεται να είναι ιεραρχικά δομημένη με καθοριστικό κριτήριο τη βαρύτητά τους. Απόλυτη προτεραιότητα πρέπει να δίνεται στη διόρθωση των λαθών που αναφέρονται στο άρθρο (είναι λυπηρό να γράφουν ακόμα και μαθητές της Ε' δημοτικού **οι Ισπανία, *η μητέρες*, πράγμα που σημαίνει ότι δεν έχουν κατανοήσει την έννοια του γένους και του αριθμού) και στα γραμματικά μορφήματα (καταλήξεις). Στην τελευταία αυτή περίπτωση είναι αποτελεσματική η διατύπωση γενικών κανόνων

όπως: όλα τα ρήματα που τελειώνουν σε /οπο/ γράφονται με [ω] ή ότι τα ουδέτερα που λήγουν σε /-i/ γράφονται με [ι]. Ως ασήμαντα λάθη πρέπει να χαρακτηρίζονται όσα αναφέρονται στα διπλά σύμφωνα, με εξαίρεση ορισμένες κληρονομημένες από την αρχαιότητα λέξεις, του τύπου: *άλλος, γράμμα*.

Απαραίτητη είναι η διεξαγωγή εμπειρικών ερευνών για την ορθογραφική συμπεριφορά των μαθητών. Η σχετική νεοελληνική βιβλιογραφία είναι πενιχρότατη. Ο Αθ. Γκότοβος, στη σημαντική έρευνά του (1992), καταλήγει στο συμπέρασμα (σ. 90-91) ότι «μια μειοψηφία (από 5% μέχρι 8%) εμφανίζει σοβαρό πρόβλημα ορθογραφίας –ουσιαστικά πρόβλημα γραφής– που δεν πρέπει να ερμηνευθεί ως προϊόν δυσλεξίας, αλλά ως αποτυχία μεταβίβασης γνώσης γύρω από τις ορθογραφικές συμβάσεις, δηλαδή ως προϊόν σχολικής κοινωνικοποίησης, με άλλα λόγια ως αναποτελεσματικότητα του σχολείου». Με το σκεπτικό ότι «οι αρχές πάνω στις οποίες στηρίζεται η ορθογραφία της σύγχρονης ελληνικής είναι περισσότερο μορφηματικού παρά φωνηματικού χαρακτήρα», προτείνει τη συστηματική διδασκαλία παραδοσιακών γραμματικών κατηγοριών και όρων, για να αποκτήσουν οι μαθητές μέσα από τη γραμματική μεταγλώσσα την απαραίτητη γνώση για τον έλεγχο των ορθογραφικών τους επιλογών. Ελλοχεύει όμως ο κίνδυνος επαναφοράς της διδασκαλίας της γραμματικής με τον γνωστό στείρο και άγονο τρόπο. Η γνώση, πάντως, της γραμματικής μεταγλώσσας δεν φαίνεται να βελτιώνει αυτόματα την ορθογραφική ικανότητα των μαθητών.

3.1. Μεθοδολογικά προβλήματα

1. *Αυτοτελής ή ενσωματωμένη διδασκαλία της ορθογραφίας;* Μπορούν να χρησιμοποιηθούν και οι δύο εναλλακτικές δυνατότητες. Από το ένα μέρος είναι απαραίτητη η εξάσκηση των μαθητών σε επιμέρους ορθογραφικά προβλήματα και από το άλλο είναι αναγκαία η ένταξη των λέξεων σε πραγματικές περιστάσεις επικοινωνίας, όταν θέλει να δοκιμάσει κανείς το αποτέλεσμα της εκμάθησης της ορθογραφίας μεμονωμένων λέξεων σε φυσική κειμενική ροή. Στο δημοτικό σχολείο προτιμά κανείς την ενσωματωμένη διδασκαλία και αργότερα την ορθογράφιση μεμονωμένων λέξεων.
2. *Απαγωγική ή επαγωγική μέθοδος;* Η απαγωγική μέθοδος παρουσιάζει το πλεονέκτημα ότι εξοικονομείται χρόνος, ο οποίος είναι ελάχιστος στο σχολείο. Η επαγωγική όμως διαδικασία ενισχύει τα κίνητρα για μάθηση, καθώς ο μαθητής αναλαμβάνει πρωτοβουλίες, συμμετέχει στη συγκέντρωση υλικού, την ανεύρεση κανόνων και εξαιρέσεων και έτσι δραστηριοποιείται μέσα στην τάξη.
3. *Ολική ή μερική προσέγγιση;* Οι γλωσσολόγοι έδειξαν ότι για την εκμάθηση της ορθογραφίας είναι απαραίτητος ο συνδυασμός και των δύο προ-

σεγγίσεων. Η συνθετική - ακουστική μέθοδος οργανώνει συστηματικά τις φωνηματικές - γραφηματικές αντιστοιχίες και αποτελεί απαραίτητο μέρος της ορθογραφικής εκπαίδευσης. Η «αναλυτική - οπτική» μέθοδος αποσκοπεί στο να χαράξει στη μνήμη του παιδιού σταθερούς γραφηματικούς συνδυασμούς (Schriftbildschemata), που είναι η δεύτερη σημαντική πλευρά της διδασκαλίας της ορθογραφίας.

3.2. Στόχοι του μαθήματος της ορθογραφίας

Ένας από τους κύριους στόχους του γλωσσικού μαθήματος είναι να καταστήσει τους μαθητές ικανούς να γράφουν ορθά, σύμφωνα με τις εκάστοτε επικοινωνιακές ανάγκες. Για την επίτευξη του στόχου αυτού είναι απαραίτητοι οι ακόλουθοι επιμέρους στόχοι:

- Γνώση των στοιχειωδών ορθογραφικών κανονικοτήτων.
- Ορθογράφιση ενός βασικού λεξιλογίου, το οποίο θα διευρύνεται σταδιακά.
- Ανάπτυξη διανοητικών ικανοτήτων όπως: σύγκριση, ταξινόμηση, αφαίρεση, γενίκευση, εφαρμογή.
- Χρήση λεξικών και άλλων βιβλίων αναφοράς από τους ίδιους τους μαθητές, σε καθημερινή βάση.

Η εκμάθηση της ορθογραφίας είναι απαραίτητο να ξεκινά από το βασικό λεξιλόγιο και όχι από μια σειρά ορθογραφικών προβλημάτων χωρίς συστηματική κατάταξη. Η διδασκαλία της ορθογραφίας δεν πρέπει να στηρίζεται σε τυποποιημένες συνταγές και στη μηχανική κινητοποίηση της μνήμης, αλλά να παρέχει την ευκαιρία στον μαθητή να παρατηρεί προσεκτικά και να ομαδοποιεί με κριτικό πνεύμα τα φαινόμενα. Η διαδικασία που έχει ως αφετηρία συγκεκριμένες ορθογραφικές δυσκολίες είναι η καλύτερη, αρκεί να λαμβάνονται υπόψη τα πραγματικά προβλήματα που αντιμετωπίζει ο κάθε μαθητής. Το πλεονέκτημα που παρουσιάζει η σταδιακή εκμάθηση της ορθογραφίας των λέξεων του βασικού λεξιλογίου είναι ότι το διδαχθέν βρίσκει άμεση εφαρμογή. Το μειονέκτημα είναι ότι καταλήγει κανείς σε προδιαγεγραμμένους κανόνες ενός κλειστού λεξιλογίου. Παράλληλα με την ειδολογική διάρθρωση του βασικού λεξιλογίου –το οποίο εκτιμάται διεθνώς ότι πρέπει να περιοριστεί στο δημοτικό σχολείο γύρω στις 1.500 λέξεις– θα ήταν απαραίτητη η επιμέρους κατηγοριοποίησή του με ορθογραφικά κριτήρια (οικογένειες λέξεων, μορφολογικές ή γενικότερα ετυμολογικές συνάφειες, αναλογικές σχέσεις κ.ά.). Για ορθογραφικές ασκήσεις θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί υλικό από έναν τέτοιο επιμέρους πίνακα με τα συχνότερα λάθη των μαθητών.

Το αστείο και το κωμικό αποτελεί, ως γνωστόν, ισχυρό κίνητρο για μάθηση¹⁷. Έτσι, οι ασκήσεις αυτές θα μπορούσαν να συνδυάζουν το παιγνιώδες με το σοβαρό, αξιοποιώντας την ομοιότητα, τις παρηχήσεις, τον άστοχο συνδυασμό ή την εσφαλμένη χρήση λέξεων κ.ά., όπως στο ακόλουθο κατασκευασμένο κείμενο:

Θα σας απευθύνω απευθείας ένα μόνο μίνι μήνυμα, γραμμένο σε ένα βυσονί μαντίλι που καρφίτσωσα σ' ένα μάζι μαξιλάρι: Τη στιγμή που θήλαζε το θηλυκό μωρό η θεία μου η θυρωρίνα, άκουσε από το κασετόφωνο με πολλή θλίψη μια πολύ δυσάρεστη είδηση: Ένα ταξί μπήκε με τάξη στην τάξη. Είπε «εντάξει!», έγινε σωστό θηρίο, έφυγε γρήγορα από το θεωρείο, μπήκε στο ανοικτό νηπιαγωγείο και –τι κρίμα!– θρυμμάτισε θριαμβευτικά ένα θρυλικό μικρό θρανίο. Αμέσως την έβαλαν σε ένα φορητό φορείο και την πήγαν στο γηροκομείο.

Το πρόβλημα με τα σχολικά βιβλία είναι ότι αρκετές λέξεις και τύποι λέξεων που παρουσιάζουν ορθογραφικά προβλήματα για τους μαθητές δεν συμπεριλαμβάνονται στο «βασικό» τους λεξιλόγιο.

4. Διαπιστώσεις - συμπεράσματα

Η οπτική αναπαράσταση του προφορικού λόγου δεν είναι μια απλή γλωσσολογική υπόθεση, αλλά ένα σύνθετο πρόβλημα που συνδέεται με την ίδια την ιστορία και την ταυτότητα της γλώσσας, με ποικίλους ιδεολογικούς, πολιτικούς, συναισθηματικούς κ.ά. παράγοντες, οι οποίοι καθορίζουν κάθε φορά τη στάση των μελών της γλωσσικής κοινότητας. Ο συμβολικός χαρακτήρας της ορθογραφίας, που αποτελεί καθολικό γνώρισμα των γλωσσών, ερμηνεύει την απροθυμία των μητρικών ομιλητών, ανεξάρτητα από τόπο και χρόνο, να επιφέρουν ριζικές αλλαγές στο ορθογραφικό σύστημα, αφού ταυτίζονται με την αλλοίωση της ίδιας της γλώσσας. Η δύναμη της συνήθειας κρατά παγιωμένη την ορθογραφία, η ίδια όμως αυτή δύναμη λειτουργεί ανανεωτικά, όταν εμφανιστούν σε μικρή κλίμακα νεωτεριστικές τάσεις που για τον έναν ή τον άλλο λόγο (συχνά και εντελώς ανεξήγητα) καθιερώνονται σταδιακά. Η πρώτη γενιά τις αντιμετωπίζει με αγανάκτηση, η δεύτερη με επιφύλαξη, που μετατρέπεται σε αδιαφορία, και η τρίτη τις αποδέχεται ως κάτι το φυσιολογικό. Ποιος θα μπορούσε να φανταστεί σήμερα ότι πριν από μερικές δεκαετίες στιγματιζόταν ως «ανορθόγραφος» όποιος δεν έγραφε: *Αντώνης, *βασί-

17. Για τον παιγνιώδη χαρακτήρα με τον οποίο μπορεί να γίνεται μερικές φορές η διδασκαλία του λεξιλογίου βλ. την εργασία της Ιω. Παπαβασιλείου-Χαραλαμπίκη, 2001, 140 κ.ε.

ληάς/*βασιλείας, *είνε*, *κόττα (θηλυκό του ελληνιστικού κοπτός/κόττος, «ο κόκορας»), *ξαίρω*, *σκοτόνω*, *τραυειέμαι* (το *τρανώ* είναι το *ταυρώ* < *ταύρος*); Το επίθετο *ώμορφος* έγινε *ώμορφος* και *όμορφος*, για να καταλήξει στη σημερινή, ανυποψίαστη για τους πολλούς, «ανορθόγραφη» μορφή του, που είναι τελικά «όμορφη» στην απλότητά της.

Ο 21ος αιώνας επιφυλάσσει πολλές εκπλήξεις και στη γλώσσα μας, η οποία δεν κινδυνεύει βέβαια να εξαφανιστεί, εκτός αν εκλείψουν με ένα πυρηνικό ολοκαύτωμα όλοι οι ομιλητές της, θα υποστεί όμως αρκετές αλλαγές, που θα είναι ιδιαίτερα αισθητές στο διεθνοποιημένο εν πολλοίς λεξιλόγιο, το οποίο θα δέχεται ολοένα και περισσότερες πιέσεις από την Αγγλική. Στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης διαφαίνεται ήδη η τάση απλούστευσης της γλώσσας γενικά, οπότε συμπαρασύρεται και η ορθογραφία. Οι αντιστάσεις στην εξοικονόμηση χρόνου και χρήματος θα γίνονται όλο και πιο χαλαρές, χωρίς αυτό να σημαίνει, όπως νομίζουν ορισμένοι κινδυνολόγοι, παρακμή των γλωσσών. Οι αποφάσεις για την ορθογραφική παράσταση της γλώσσας δεν λαμβάνονται από τους ειδικούς, οι οποίοι έτσι κι αλλιώς είναι αδύνατο να συμφωνήσουν μεταξύ τους, αλλά από τις εταιρείες λογισμικού, που επιβάλλουν τους «ορθογράφους», και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας, έντυπα και ηλεκτρονικά, τα οποία τείνουν προς την απλούστευση, με το σκεπτικό ότι ανταποκρίνονται σε κοινωνικά αιτήματα. Η απλοποιημένη σε λογικά πλαίσια ορθογραφία συνδέεται με τη δημοκρατικοποίηση των κοινωνιών, την εγγραμματοσύνη ολοένα και περισσότερων πολιτών, τη διευκόλυνση του μαθητικού πληθυσμού και των ατόμων που μαθαίνουν μια γλώσσα ως δεύτερη ή ξένη. Η αξιοποίηση των πολυμέσων και για θέματα ορθογράφησης των λέξεων ανοίγει νέες προοπτικές, οι οποίες δεν έχουν ακόμα αξιοποιηθεί επαρκώς. Το ορθογραφικό μας πρόβλημα, με βάση τα πραγματικά διλήμματα, δεν είναι, σε τελευταία ανάλυση, τόσο οξύ, όσο παρουσιάζεται κατά καιρούς. Οι άκρως προβληματικές λέξεις δεν φαίνεται να ξεπερνούν τις 500 σε ένα απαιτητικό λημματολόγιο 50.000 λέξεων. Τελικά, η διατήρηση της απαραίτητης «ορθογραφικής ποιότητας» βρίσκεται σε στενή συνάρτηση με την ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης και τη γενικότερη γλωσσική παιδεία και καλλιέργεια του κάθε ατόμου.

Βιβλιογραφία

- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ά. (1994). *Νεολογικός δανεισμός της Νεοελληνικής*. Θεσσαλονίκη.
- Ιορδανίδου, Α., (1998). Η ορθογραφία στα νεοελληνικά λεξικά. *Γλώσσα*, 44, 4-21.
- Gallmann, P.-H., Sitta, H. (1996). *Die Neuregelung der deutschen Rechtschreibung. Regeln, Kommentar und Verzeichnis wichtiger Neuschreibungen*. Mannheim: Dudenverlag.
- Γκότοβος, Αθ. Ε. (1992): *Ορθογραφική μάθηση στο δημοτικό. Μια εμπειρική έρευνα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Καμαρούδης, Στ. (1985). Στιλ σεζλόγκ: Πρόσφατες ορθογραφικές απλοποιήσεις στα Νέα Ελληνικά. Στο *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, Πρακτικά της 6ης ετήσιας συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 339-345.
- Καραντζόλα, Ε. (1996). Ευρωπαϊκός γλωσσικός σχεδιασμός και γραπτή μορφή της Νέας Ελληνικής. Στα Πρακτικά του Συνεδρίου: *Η ελληνική γλώσσα στη διευρυμένη Ευρωπαϊκή Ένωση*. Αθήνα: Κέντρο Λογοτεχνικής Μετάφρασης του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών, 95-102.
- Menzel, W. (1994). Didaktik des Rechtschreibens. Στον τόμο: G. Lange - K. Neumann - W. Ziesenis (εκδ.). *Taschenbuch des Deutschunterrichts. Grundfragen und Praxis der Sprach- und Literaturdidaktik, τόμ. 1: Grundlagen - Sprachdidaktik - Mediendidaktik*, 5η έκδοση. Baltmannsweiler: Schneider Verlag, 285-309.
- Παπαβασιλείου-Χαραλαμπίκη, Ιωάννα (2001). Για μια αποτελεσματική διδασκαλία του λεξιλογίου. Το παιχνίδι με τις λέξεις. *Τα εκπαιδευτικά*, 59-60, 131-149.
- Παπαναστασίου, Γ., κομνος: Γλώσσα και ορθογραφία. Στον *Εγκυκλοπαιδικό Οδηγό* του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας: http://www.komvos.edu.gr/g/wssa/Odigos/thema_d10/main.html.
- Παπαρίζος, Χρ. (1999). Οι αλλαγές στη σχολική ορθογραφία και τα αιτήματα των καιρών. *Γλώσσα*, 50, 50-52 και *Φιλολογος*, 100, 2000, 153-156.
- Puech, Chr. (1999). Une représentation visuelle: l' orthographe. Στο συλλογικό έργο Α. Collinot - Fr. Mazière (επιμ.). *Le français à l' école. Un enjeu historique et politique*. Paris: Hatier.
- Schrodt, R. (εκδ.) (2000). *Dokumentation zur neueren Geschichte der deutschen Orthographie in Österreich*. Hildesheim: Olms.
- Συμεωνίδης, Χ. (1992). Η νεοελληνική ορθογραφία. *Terminologie et Traduction*, 1, 87-98.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1978). *Νεοελληνική Γραμματική (της Δημοτικής)*. Ανατύπωση της έκδοσης του ΟΕΣΒ (1941) με διορθώσεις, Θεσσαλονίκη.
- Χαραλαμπίκης, Χρ. (1997). «γραφή», «γράφημα», «ορθογραφία», στην *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* της Εκδοτικής Αθηνών, τόμος 22: *Φιλοσοφία και κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα, 88-89 και 320.
- Χαραλαμπίκης, Χρ. (1999). *Γλωσσική και λογοτεχνική κριτική*. Αθήνα (Α΄ έκδοση, Αθήνα 1988).
- Χαραλαμπίκης, Χρ. (2001). Προτάσεις για την εκλογίκευση του ορθογραφικού μας συστήματος. Στο *Πρακτικά 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας* (Λευκωσία, 17-19 Σεπτεμβρίου 1999). Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 455-461.

«Γλωσσικοί φάκελοι»

Μια εναλλακτική διδακτική προσέγγιση

Άννα Χατζηπαναγιωτίδη

Σχολείο Ελληνικής Γλώσσας του Α.Π.Θ.

Εισαγωγή

Στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων κάθε κράτους κεντρική θέση κατέχει η πολύμορφη εκπαιδευτική δραστηριότητα, ο ρόλος της οποίας είναι σημαντικός και πολλαπλός.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, η γνώση της ελληνικής ιστορίας, η διάχυση της ελληνικής λογοτεχνίας και της ελληνικής γραμματείας γενικότερα αποτελούν αυτά καθαυτά «αξία», συνιστούν δηλαδή αυτοτελή πνευματικό πλούτο για όποιον γίνεται κοινωνός και μέτοχος.

Για τους Έλληνες ομογενείς συνιστά επιπλέον ενδυνάμωση της ελληνικότητάς τους, ισχυροποίηση του ομφάλιου λώρου με την Ελλάδα ή, αντίστροφα και παράλληλα, συνιστά διεύρυνση και ισχυροποίηση της Ελλάδας στο εξωτερικό.

Πρόκειται για ένα χρέος αμοιβαιότητας, με αμοιβαίο επίσης όφελος.

Στο σημερινό ταραγμένο κόσμο, σε έναν κόσμο σύγχυσης και επιβολής ενός πολιτισμικού μονόδρομου και πολιτιστικής ισοπέδωσης, ο αγώνας των μικρών εθνών για τη διατήρηση της πολιτιστικής τους ταυτότητας είναι σκληρός, δύσκολος και επίπονος. Από την άποψη αυτή, η διάχυση, με όλα τα μέσα, αλλά με τον καλύτερο τρόπο, της ελληνικής παιδείας στο εξωτερικό, στους απανταχού Έλληνες και όχι μόνο, αποτελεί σημαντικότερο πλεονέκτημα και μέσο για την επίτευξη του στόχου της διατήρησης, ισχυροποίησης και περαιτέρω διάδοσης του ελληνικού πολιτισμού και της ελληνικότητας.

Εξάλλου, το ελληνικό πνεύμα ήταν πάντα ανθρωποκεντρικό, ανθρωπιστικό και παγκόσμιο.

Είναι παρήγορο το γεγονός ότι η ελληνική ομογένεια, αλλά και οι αλλοδαποί, εκδηλώνουν τα τελευταία χρόνια έντονο ενδιαφέρον για την ανθρωπιστική ελληνική παιδεία (γλώσσα, ιστορία, πολιτισμός), με σκοπό την ενδυνάμωση των δεσμών με την Ελλάδα, με ό,τι ελληνικό.

Η κ. Άννα Χατζηπαναγιωτίδη είναι καθηγήτρια της ελληνικής γλώσσας ως δεύτερης - ξένης στο Σχολείο Ελληνικής Γλώσσας του Α.Π.Θ.

Επιπλέον, στην παγκοσμιοποιούμενη οικονομία, με τις τόσες ανισότητες, αποτυχίες και προβλήματα, στη μονόδρομη πολιτισμική κυριαρχία των γνωστών προτύπων είναι καιρός να αντιτάξουμε την παγκοσμιότητα του ανθρωπιστικού πνεύματος, πυρήνας του οποίου είναι η ελληνική παιδεία.

Η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού πολιτισμού

Για την αποτελεσματικότερη εκμάθηση της γλώσσας μας και του πολιτισμού μας (γλώσσα σημαίνει πολιτισμός, αναπόσπαστες έννοιες και αμφίδρομες) πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ορισμένα δεδομένα:

A) Για να μάθει κανείς τη γλώσσα μας, εντός ή εκτός Ελλάδας, πρέπει ως ένα βαθμό να οικειοποιηθεί, να προσεγγίσει τον πολιτισμό μας, δηλαδή το σύνολο των αντιλήψεων, ιδεών, αξιών, τρόπων σκέψης μας και τις δράσεις που μας χαρακτηρίζουν.

Οι άνθρωποι ταυτίζονται με το πολιτιστικό τους περιβάλλον, με το σύστημα μέσα στο οποίο ζουν θεωρώντας ότι οι δικές τους αντιλήψεις και τοποθετήσεις είναι οι πλέον σωστές και αντικειμενικές. Οι άνθρωποι λοιπόν που έρχονται από έναν άλλο πολιτισμό, ο οποίος λειτουργεί στη βάση άλλων αρχών, δεν είναι εύκολο να μας κατανοήσουν.

Εφόσον η γλώσσα συμβαδίζει με τον πολιτισμό, τότε αντιλαμβανόμαστε ότι το πολιτιστικό στοιχείο συνιστά μια πολύ σημαντική παράμετρο στη διαδικασία εκμάθησης ξένων γλωσσών. Αυτό γίνεται εύκολα αντιληπτό, αν ξεφυλλίσουμε τα εγχειρίδια της ελληνικής γλώσσας ως ξένης/δεύτερης. Τα θέματα τα οποία πραγματεύονται έχουν να κάνουν με την κοινωνία της «άλλης»/ξένης γλώσσας, με την καθημερινή ζωή των ανθρώπων της, τα ήθη και τα έθιμά τους. Η γνώση της «άλλης» επίκαιρης καθημερινότητας οδηγεί στην εξοικείωση με τον «άλλο», διαφορετικό πολιτισμό, την «άλλη» κουλτούρα. Η κατανόηση και η γνώση της διαφορετικότητας του «άλλου» οδηγεί και στην απομάκρυνση και απόρριψη των στερεοτύπων, στάσεων και πεποιθήσεων, ωραιοποιήσεων και ψευδών εικόνων που μόνο προβλήματα δημιουργούν.

Αν θέλουμε να μάθουμε μια ξένη γλώσσα, πρέπει να αποδεχτούμε το γεγονός ότι υπάρχουν κάποιοι άνθρωποι που μιλούν, ζουν, σκέφτονται διαφορετικά από εμάς και είναι ανάγκη να έρθουμε πιο κοντά τους, να τους προσεγγίσουμε και να τους κατανοήσουμε. Η αποτελεσματικότερη και ρεαλιστικότερη πολιτισμική προσαρμογή επιτυγχάνεται με τη χρήση και παρουσία της αυθεντικής καθημερινότητας και της πιστής, αληθινής παρουσίας του «άλλου» πολιτισμού.

B) Πώς επιτυγχάνεται η παρουσίαση της επίκαιρης πραγματικότητας και της αυθεντικής καθημερινότητας;

Φυσικά όχι με τη χρήση των εγχειριδίων, τουλάχιστον όχι μόνο με αυτά,

που τις περισσότερες φορές δεν παριστούν την πραγματικότητα, δεν έχουν επίκαιρα θέματα, δεν απαντούν στις ιδιαίτερες ανάγκες των μαθητών, αλλά με τη συγκρότηση, καθημερινά, διδακτικού υλικού το οποίο συμβαδίζει και με τις μαθησιακές ανάγκες και με την πραγματικότητα.

Είναι πια καιρός ο δάσκαλος να αναθεωρήσει την προσήλωσή του στο διδακτικό γλωσσικό βιβλίο, να αυτενεργήσει, να δημιουργήσει, προσθέτοντας και αφαιρώντας, έτσι ώστε η τάξη του να είναι ένας μικρόκοσμος, μια μικροκοινωνία του ευρύτερου κόσμου και της κοινωνίας όπου ζουν και δρουν αυτός και οι μαθητές του.

Βασική προϋπόθεση για την επιλογή των θεμάτων και τη χρήση τους είναι αυτά να αποτελούν ερεθίσματα για φυσιολογική παραγωγή λόγου και να εντάσσονται στη λογική της επικοινωνιακής αντίληψης.

Τα τελευταία χρόνια έχει ξεκινήσει μια προσπάθεια οργάνωσης, καταγραφής των εκπαιδευτικών δεδομένων και γλωσσικών αναγκών των Ελλήνων της διασποράς. Η καταγραφή αυτή έχει οδηγήσει σε αναλύσεις που παραπέμπουν στη γνώση πέραν των γλωσσικών αναγκών και των τρόπων πρόσληψης της άλλης γλώσσας και προτάσεων εκμάθησής της.

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η πρότασή μας για τη δημιουργία και τη χρήση «γλωσσικών φακέλων» στη διδασκαλία της ελληνικής ως ξένης/δεύτερης γλώσσας.

Επίπεδα γλωσσομάθειας - Γλωσσικοί φάκελοι

Θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε ένα συγκεκριμένο παράδειγμα που αφορά σε παιδιά 7-12 ετών ενός διαπολιτισμικού σχολείου στη Ελλάδα. Η ανάπτυξη της δημιουργίας των γλωσσικών φακέλων πραγματοποιήθηκε, ολοκληρώθηκε και «προσφέρεται» σε τάξεις ομογενών παιδιών από την παρευξείνια ζώνη.

Η συγκεκριμένη πρόταση αποτελεί ως ένα σημείο και το γενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορεί να ενταχθεί το γλωσσικό υλικό για κάθε ομάδα ομογενών παιδιών, με την αίρεση και την προϋπόθεση της προσωπικής παρέμβασης και του παραπέρα σχεδιασμού.

Τα επίπεδα της γλωσσομάθειας ορίζονται ως εξής:

1ο επίπεδο: 1η και 2η τάξη

2ο επίπεδο: 3η τάξη

3ο επίπεδο: 4η τάξη

4ο επίπεδο: 5η και 6η τάξη

Ο διαχωρισμός αυτός γίνεται με βάση το εκπαιδευτικό σύστημα και τα γενικά και ειδικά κριτήρια τα οποία είναι δυνατόν –και πρέπει– να συγκροτούν το αντίστοιχο διδακτικό υλικό.

Γενικά κριτήρια:

1. Το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας όπου διδάσκεται η γλώσσα, το πρόγραμμα και ο αριθμός των ωρών διδασκαλίας.
2. Οι σκοποί του σχολείου όπου διδάσκεται η ελληνική γλώσσα ως δεύτερη/ξένη.
3. Το στάδιο της γνωστικής ανάπτυξης των μαθητών (συναρτάται με τη βιολογική ηλικία).
4. Η ψυχολογική και συναισθηματική τους κατάσταση.
5. Το φυσικό, πολιτισμικό και κοινωνικό περιβάλλον της Ελλάδας.
6. Τα ενδιαφέροντα και οι επικοινωνιακές ανάγκες των μαθητών και η κοινωνική τους κατάσταση.

Σε σχέση με τα 5, 6 επισημαίνουμε την ανάγκη της αποφυγής ενδεχόμενου πολιτισμικού σοκ ή συγκρούσεων εξαιτίας του διαφορετικού πολιτικο-οικονομικού πλαισίου.

Ειδικά κριτήρια:

1. Επιλογή των επικοινωνιακών καταστάσεων με γνώμονα την αυθεντικότητα και την ποικιλία του γλωσσικού υλικού.
2. Λαμβάνοντας υπόψη τις 4 επικοινωνιακές δεξιότητες (κατανόηση προφορικού λόγου, παραγωγή προφορικού λόγου, κατανόηση γραπτού λόγου, παραγωγή γραπτού λόγου) δίνεται έμφαση στον προφορικό λόγο.
3. Το γλωσσικό σύστημα (γραμματική - συντακτικό) δε διδάσκεται ως αυτοσκοπός αλλά ως μέσο για την ανάπτυξη της επικοινωνιακής ικανότητας του μαθητή.
4. Οι αρχές λειτουργίας του γλωσσικού κώδικα (κανόνες) κατακτιούνται από τους ίδιους τους μαθητές με φυσικό τρόπο, χωρίς να θεωρείται απαραίτητη η διατύπωσή τους.

5. Ο αριθμός, ο βαθμός δυσκολίας και το είδος των γλωσσικών φαινομένων σε μια ενότητα καθορίζονται από την περίσταση επικοινωνίας μέσα από την οποία γίνεται η διδασκαλία τους και όχι με βάση την παραδοσιακή σειρά παρουσίασης των γραμματικών φαινομένων.
6. Εφόσον η μάθηση ορίζεται ως μια μόνιμη μεταβολή της δυναμικής συμπεριφοράς ενός ατόμου, η οποία οφείλεται στην εμπειρία, ο παραγόμενος λόγος πρέπει να διαθέτει βιωματικό και επικοινωνιακό φορτίο.
7. Το μαθησιακό υλικό προϋποθέτει τη δραστηριοποίηση των μαθητών ως ισότιμων μελών της τάξης - ομάδας.
8. Το μαθησιακό υλικό πρέπει να δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές να εντοπίζουν και να διορθώνουν τα λάθη τους, να αξιολογούν στο σύνολο τη μαθησιακή διαδικασία και το αποτέλεσμα της και να κατακτούν στρατηγικές επανόρθωσης της επικοινωνίας.

Α' Επίπεδο

Ο γενικός στόχος είναι ο μαθητής να αποκτήσει την ικανότητα να κατανοεί στα Ελληνικά κύριες καθημερινές επικοινωνιακές καταστάσεις, χρησιμοποιώντας βασικές γλωσσικές δεξιότητες κυρίως στον προφορικό λόγο.

Β' Επίπεδο

Δίνεται έμφαση σε 4 επικοινωνιακές δεξιότητες οι οποίες συγκροτούν και τους ειδικούς στόχους και είναι:

- α) κατανόηση προφορικού λόγου (συνομιλία φυσικών ομιλητών πάνω σε θέματα καθημερινής ζωής),
- β) παραγωγή προφορικού λόγου (απάντηση σε ερωτήματα που του απευθύνονται ή που απευθύνει ο ίδιος πάνω σε θέματα καθημερινότητας),
- γ) κατανόηση γραπτού λόγου (επιγραφές, διαφημίσεις με εικόνα και λόγο, προγράμματα),
- δ) παραγωγή γραπτού λόγου (μικρά γραπτά κείμενα για πληροφόρηση πάνω σε θέματα καθημερινής ζωής).

Γ' Επίπεδο

Δίνεται έμφαση σε 4 επικοινωνιακές δεξιότητες οι οποίες συγκροτούν και τους ειδικούς στόχους και είναι:

- α) κατανόηση προφορικού λόγου (κατανόηση συζητήσεων γενικού περιεχομένου),
- β) παραγωγή προφορικού λόγου (έκφραση προσωπικών απόψεων για διάφορα θέματα),
- γ) κατανόηση γραπτού λόγου (εφημερίδες, περιοδικά, διαφημιστικά έντυπα, οδηγίες),

δ) παραγωγή γραπτού λόγου (γραπτά κείμενα με σαφείς περιγραφές και έκθεση συναισθημάτων).

Δ' Επίπεδο

Ο μαθητής πρέπει να αποκτήσει την ικανότητα να κατανοεί προφορικά και γραπτά κείμενα όχι πολύ σύνθετα, να συμμετέχει σε συζητήσεις γενικού και ειδικού ενδιαφέροντος και να μπορεί να απαντά σε περιστάσεις και καταστάσεις που δεν του είναι γνωστές από πριν.

Τι υλικό εντάσσουμε μέσα στους φακέλους;

Επικοινωνιακές καταστάσεις - Γλωσσικές λειτουργίες

Οι επικοινωνιακές καταστάσεις, οι οποίες καθορίζονται με βάση τη συχνότητα εύρεσής τους στην κοινωνική ζωή, τα ενδιαφέροντα των μαθητών και ειδικότερα το γενικό στόχο, συγκροτούνται από γλωσσικές λειτουργίες και παρασύρουν κάποιες από αυτές στη βάση της συχνότητάς τους ή και το αντίστροφο.

Οι επικοινωνιακές καταστάσεις είναι οι ίδιες σε όλα τα επίπεδα και οι διαφοροποιήσεις εξαρτώνται από τις γλωσσικές λειτουργίες που τις συγκροτούν, ίδιες ή και διαφορετικές, πιο σύνθετες για κάθε επίπεδο.

Με βάση τα στοιχεία που αποκομίσαμε από προηγούμενη έρευνα όπου καταγράφηκαν οι γλωσσικές ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των μαθητών, καθώς και ο γενικός στόχος, οι επικοινωνιακές καταστάσεις (ειδικές έννοιες - θέματα) θα μπορούσαν να είναι (δίνουμε παράδειγμα από το πρώτο θέμα):

Φάκελος 1

Κοινωνικότητα

α' επίπεδο

Μιλώ για τον εαυτό μου (όνομα, καταγωγή, ηλικία)

Μιλώ για την οικογένειά μου

Χαιρετισμοί - αποχαιρετισμοί

β' επίπεδο

Το όνομά μου, το χαϊδευτικό μου

Το επίθετό μου - Πώς το γράφω

Διεύθυνση - τηλέφωνο

Απασχόληση

γ' επίπεδο

Συστάσεις - γνωριμίες
Βιογραφικό σημείωμα
Ενδιαφέροντα - ευκαιρίες - συμπεριφορές
Ευχές

δ' επίπεδο

Επαγγελματικός προσανατολισμός
Προσωπικά προβλήματα
Κοινωνικά προβλήματα
Νέοι και γέροι
Εκφράσεις - παροιμίες

Φάκελος 2

Σπίτι - Σχολείο - Περιβάλλον

Φάκελος 3

Καθημερινή ζωή

Φάκελος 4

Ελεύθερος χρόνος - Διασκέδαση

Φάκελος 5

Διαπροσωπικές σχέσεις

Φάκελος 6

Ταξίδια - Διακοπές

Φάκελος 7

Κλιματολογικές συνθήκες - Χρόνος - Εποχές

Φάκελος 8

Αγορά - Μαγαζιά

Φάκελος 9

Τρόφιμα - Ποτά

Φάκελος 10

Υγεία - Άθληση

*Γλωσσικές λειτουργίες
Γραμματική (μορφολογία - σύνταξη)*

Ξεκινούμε από δείγματα αυθεντικού προφορικού και γραπτού λόγου. Το αυθεντικό υλικό συγκροτείται από τις γλωσσικές λειτουργίες οι οποίες με τη σειρά τους παραπέμπουν στη γραμματική - σύνταξη.

Τα παρακάτω στοιχεία δεν είναι πάντα δυνατόν να απομονωθούν στο φυσικό λόγο κατά τις επιθυμίες του παιδαγωγού. Επομένως ο κατάλογος που ακολουθεί είναι δυνατόν να παραβιάζεται στα αντίστοιχα αποσπάσματα αυθεντικού λόγου, με τη διαφορά ότι η/ο δασκάλα/ος θα εστιάζει την προσοχή της/του κυρίως στα επιθυμητά διδακτέα, αγνοώντας στοιχεία που τυχόν παρεισφύουν.

α' επίπεδο (γλωσσικές λειτουργίες)

Ζητώ και δίνω πληροφορίες:

ρωτώ - απαντώ

αναγνωρίζω - κατονομάζω (δείχνοντας: Αυτός είναι..., να ο...)

Λειτουργώ κοινωνικά:

χαιρετώ - αποχαιρετώ

Εκφράζω και κατανοώ στάσεις:

αρνούμαι - δέχομαι

διορθώνω

Ζητώ και δίνω πληροφορίες:

για εθνικότητα, καταγωγή, όνομα

Περιγράφω:

είναι...

υπάρχει/-ουν...

Εκφράζω προτίμηση, αρέσκεια/απαρέσκεια:

μου αρέσει/-ουν

δε μου αρέσει/-ουν

Εκφράζω ευχαρίστηση, δυσαρέσκεια:

τι ωραία! τι καλά!

Ζητώ από άλλους να κάνουν κάτι:

ανοίγεις το παράθυρο;

άνοιξε το παράθυρο!

Αποκαθιστώ την επικοινωνία:

δηλώνω ότι δεν καταλαβαίνω, ζητώ διευκρίνιση, ζητώ βοήθεια

Αναφέρω, περιγράφω, διηγούμαι:

τι έκανα, πώς ήταν, τι έγινε, ρωτώ, απαντώ

Προτείνω κάτι:

πείθω, ζητώ να γίνει, κάνουμε πάρτι;

Προσκαλώ:

προσκαλώ, δέχομαι - αρνούμαι πρόσκληση, πρόταση

Συνδιαλέγομαι τηλεφωνικά:

σηκώνω το ακουστικό, απαντώ, ζητώ κάποιον

Προσανατολιζομαι στο χώρο:

πού είμαι; πού είναι;

Εκφράζω γενικές έννοιες τόπου:

εδώ, εκεί, πάνω, κάτω, δεξιά, αριστερά, δίπλα, απέναντι

Κάνω ερωτήσεις μερικής άγνοιας:

ρωτώ για καθορισμό

Εκφράζω βεβαιότητα:

είμαι βέβαιος, σίγουρος

Επισύρω την προσοχή:

συγγνώμη, με συγχωρείς/-είτε, παρακαλώ

Απαριθμώ:

αριθμοί (1-100), πρώτα, έπειτα, ύστερα, μετά

Ρωτώ για τις ανάγκες, επιθυμίες κάποιου:

θέλεις; πάμε;

Μέντορας

α' επίπεδο (γραμματική)

οριστικό, αόριστο άρθρο (ο, η, το, ένας, μία, ένα)

ουσιαστικά (αρσ.: -ος, -ης, -ας, θηλ.: -ος, -α, -η, ουδ.: -ο, -ι, -μα)

επίθετα (-ος, -η, -α, -ο)

αντωνυμίες [προσωπικές: εγώ, μου (κτητική), με, δεικτικές: αυτός, εκείνος]

αριθμητικά (απόλυτα: 1-100)

ρήματα (-ω, -ώ, -ομαι): ενεστώτας, αόριστος, μέλλοντας, υποτακτική, προστακτική

προθέσεις (με, σε, για, από)

επιρρήματα (τροπικά, τοπικά, χρονικά)

σύνδεσμοι (και, κι, αλλά, όμως)

επιφωνήματα (αχ!, πο πο!, ω!)

πτώσεις: ονομαστική, αιτιατική, κλητική (ενικός, πληθυντικός)

βαθμοί επιθέτων (θετικός), συμφωνία επιθέτου - ουσιαστικού

αντωνυμίες: ονομαστική (υποκείμενο), γενική (κτητική), αιτιατική (άμεσο αντικείμενο), ερωτηματικές (ποιος/-α/-ο, τι)

αριθμητικά: ονομαστική και αιτιατική (ένας, μία, ένα, τρεις, τρεις, τρία, τέσσερις, τέσσερις, τέσσερα)

ρήματα: α', β', γ' πρόσωπο ενικού και πληθυντικού ενεστώτα βαρύτονων και περισπώμενων ρημάτων, υποτακτική (θέλω να..., μου αρέσει να...), προστακτική μονολεκτική (ενικός, πληθυντικός), μέλλοντας (επιλεκτικά), αόριστος (επιλεκτικά)

προθέσεις: με αιτιατική

επιρρήματα: θετικός βαθμός

Επίλογος

Πρέπει να σημειώσουμε ότι η πρότασή μας, που ούτε ρηξικέλευθη είναι ούτε εξωπραγματική, στηρίζεται στη διάθεση καταρχήν του δασκάλου για πειραματισμό και δημιουργία, στην περιέργεια και την καρπερή φαντασία του, την αγάπη για το έργο που επιτελεί και την ανάγκη του να μην υποβάλλει τον εαυτό του στο μαρτύριο της επανάληψης και της στατικότητας.

Κυρίως όμως απευθύνεται στο δάσκαλο που ενδιαφέρεται για τους μαθητές του, το χαρακτήρα τους, την περιέργειά τους, τον ελεύθερο χρόνο τους, τον τρόπο μάθησής τους, τα ενδιαφέροντά τους, τις ευαισθησίες τους και τις αδυναμίες τους.

Είναι πρόταση για εκείνους που κοιτάζουν με διαφορετικό μάτι την τάξη και το μάθημα, που το κάνουν μορφωτική, επικοινωνιακή ευκαιρία, σ' αυτούς που πιστεύουν ότι το ενδιαφέρον για τη γλώσσα χάνεται, όταν αυτή συρρικνώνεται μέσα σε στείρες, στερεοτυπικές μορφές.

Η γλώσσα δεν πρέπει να διδάσκεται μόνο ως γραμματική γλώσσα, αλλά και για το περιεχόμενο που κρύβει μέσα της, για τους θησαυρούς της και το καθημερινό, επίκαιρο πολιτισμικό της φορτίο.

Πρέπει να προστατεύεται από κανονιστικά μοντέλα, που αναιρούνται έτσι κι αλλιώς από την πραγματικότητα.

Στο τέλος τέλος ας συμφωνήσουμε, όλοι εμείς που διδάσκουμε τη γλώσσα, στον ορισμό της!

«Γλώσσα είναι όχι μόνο η φωνή αλλά και η σιωπή, όχι μόνο η γραμματική με τον κανόνα αλλά και η εξαίρεση, όχι μόνο η γραφή αλλά και η κίνηση, όχι μόνο ο τύπος αλλά και η ουσία...»

Ο δημοσιογραφικός λόγος σε ελληνική γλώσσα: ρητές γλωσσικές επιλογές και υπόρρητες αναφορές

Σωφρόνης Χατζησαββίδης

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

1. Ο δημοσιογραφικός λόγος σε ελληνική γλώσσα

Ο δημοσιογραφικός λόγος είναι ένα είδος διαμεσολαβητικού λόγου, δημόσιος και εφήμερος, που προσδιορίζεται από ιδιαίτερους επικοινωνιακούς παράγοντες και ιδιαίτερες κοινωνικές προϋποθέσεις. Γι' αυτό διατηρεί τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, τις λειτουργίες του, την τυπολογία του και την παθολογία του. Θα πρέπει εξασφαλίστηκε να τονιστεί ότι με τον όρο «δημοσιογραφικός λόγος» δηλώνεται όχι μόνο η γλωσσική μορφή που χρησιμοποιείται στη δημοσιογραφία αλλά και τα νοήματα που παράγονται μέσω της κατανάλωσης του δημοσιογραφικού προϊόντος (ανάγνωση, ακρόαση) αλλά και τα κοινωνικά συμφραζόμενα που παράγουν αυτά τα νοήματα. Ειδικά, ο σύγχρονος ελληνικός δημοσιογραφικός λόγος κάνει έντονη την παρουσία του με πολλές και ποικίλες μορφές, μέσω ποικίλων μέσων, με αποτέλεσμα να είναι σήμερα, ποσοτικά, ο κυρίαρχος δημόσιος λόγος, που επιτελεί ένα μεγάλο αριθμό λειτουργιών, διαμορφώνει συνειδήσεις αλλά και είδη και υποείδη λόγου. Αποτελεί, στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, την κονίστρα μέσα στην οποία γεννιέται, μεγαλώνει, παράγει και καταναλώνει ελληνικό λόγο ένα πλήθος ανθρώπων· αποτελεί το κομβικό σημείο στο οποίο συναντιούνται, διαστρεβλώνονται, αλλά και αποκαλύπτονται πολλές φορές το ψέμα και η αλήθεια, η οξύτητα και η μετριοπάθεια, η υπερβολή και η νηφαλιότητα, η ελαφρότητα και η σοβαρότητα, ο πυκνός και ο χαλαρός λόγος. Αποτελεί, σε τελευταία ανάλυση, ένα απαραίτητο κομμάτι της ελληνικής γλώσσας.

Τα μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο χρόνια ο δημοσιογραφικός λόγος σε ελληνική γλώσσα έπαιξε ένα σημαντικό ρόλο για την εξέλιξη και διαμόρφωση της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας και, άμεσα και έμμεσα, συνέβαλε στην

Ο κ. Σωφρόνης Χατζησαββίδης είναι καθηγητής Γλωσσολογίας του Α.Π.Θ.

καθιέρωση της Κοινής Νεοελληνικής στην εκπαίδευση και τη διοίκηση. Σε όλη τη διάρκεια της τελευταίας πεντηκονταετίας αποτέλεσε το φορέα μέσω του οποίου πέρασαν στη νέα ελληνική γλώσσα επιστημονικοί, καλλιτεχνικοί, οικονομικοί και άλλοι όροι, άγνωστοι μέχρι τότε, και λεξιλόγιο με το οποίο επενδύθηκαν και εκφράστηκαν νέες ανθρώπινες δραστηριότητες, έγιναν κατανοητές σε πλατιές μάζες του λαού εκφράσεις άγνωστες, δημιουργήθηκαν νέα μορφοσυντακτικά σχήματα, εμπλουτίστηκε ο νεοελληνικός λόγος με νέα υφολογικά σχήματα και με νέους τρόπους γραφής.

Έως τα τέλη της δεκαετίας του 1970 η ελληνική βιβλιογραφία (ή καλύτερα αρθρογραφία) για το δημοσιογραφικό λόγο μένει ουσιαστικά στη γνωστή διαμάχη ανάμεσα στην Καθαρεύουσα και τη Δημοτική, η οποία ταλάνισε για αρκετούς αιώνες την ελληνική Γλωσσολογία αλλά και την ελληνική κοινωνία. Μόλις τη δεκαετία του 1980, και ιδιαίτερα πιο πρόσφατα, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, ο δημοσιογραφικός λόγος έγινε αντικείμενο επιστημονικής (αλλά και μη επιστημονικής) έρευνας. Από τα κείμενα, όμως, που έχουν δει το φως της δημοσιότητας, το μεγαλύτερο μέρος μόνο περιθωριακά ασχολείται με το δημοσιογραφικό λόγο. Από αυτά μια πρώτη κατηγορία –η μεγαλύτερη ποσοτικά– έχει ένα δεοντολογικό και συμβουλευτικό χαρακτήρα, ενώ μια δεύτερη, μικρότερη, κατηγορία έχει περιγραφικό χαρακτήρα. Το κείμενο που ακολουθεί ανήκει στη δεύτερη κατηγορία, σε αυτά, δηλαδή, που έχουν περιγραφικό χαρακτήρα. Θα επιχειρήσω με αυτό να δώσω τις επικοινωνιακές και πραγματολογικές παραμέτρους που καθιστούν το δημοσιογραφικό λόγο ένα διακριτό είδος διαμεσολαβητικού λόγου, καθώς και τα ιδιαίτερα εμφανή (ρητά) και λιγότερο εμφανή (υπόρρητα) χαρακτηριστικά του ελληνικού δημοσιογραφικού λόγου. Αρωγός στο εγχείρημα αυτό θα είναι οι έρευνες που έχω διεξαγάγει τα τελευταία χρόνια, καθώς και τα λιγοστά δημοσιεύματα κυρίως Ελλήνων αλλά και ξένων ερευνητών.

2. Ρητές γλωσσικές επιλογές

2.1. Η τυπολογία

Μια τυπολογική κατάταξη του ελληνικού δημοσιογραφικού λόγου σήμερα, που οι καινοτομίες στη μορφή παρουσίασης της δημοσιογραφικής ύλης από τον έντυπο και ηλεκτρονικό Τύπο διαδέχονται η μία την άλλη, φαίνεται ένα εγχείρημα αρκετά παράτολμο. Αφετηρία για μια τυπολογία μπορούν να αποτελέσουν τα κοινά δομικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζει ο ελληνικός Τύπος και τα γλωσσολογικά κριτήρια. Με βάση λοιπόν αυτά τα χαρακτηριστικά και τα κριτήρια, η πρώτη βασική τυπολογική διάκριση εκπορεύεται

από τις διαφορές του προφορικού από το γραπτό λόγο, ενώ η δεύτερη από τις διαφορετικές επικοινωνιακές παραμέτρους, που επεμβαίνουν και καθορίζουν τη μορφή και το περιεχόμενο του μηνύματος.

Ο προφορικός και ο γραπτός λόγος αποτελούν δύο διαφορετικές εκφάνσεις της γλώσσας, οι οποίες πραγματώνονται με ορισμένα ιδιαίτερα μορφολογικά και εννοιολογικά στοιχεία. Στον ελληνικό δημοσιογραφικό λόγο τα στοιχεία με τα οποία πραγματώνεται ο προφορικός λόγος είναι η χρήση λέξεων του καθημερινού προφορικού λόγου (π.χ. χρήση του ρήματος *κάνω*), η χρήση (ή υπόδειξη στον έντυπο Τύπο) της επιτόνισης, οι ελλείψεις, οι επαναλήψεις, οι στερεότυπες εκφράσεις του προφορικού λόγου (π.χ. «σχότωσε την ώρα του»), το οικείο ύφος, τα γεμίσματα (π.χ. λοιπόν, βασικά), οι ανακολουθίες, η χωρίς αιτία αλλαγή προσώπου κατά την εκφορά του λόγου, η αναφορά σε πράγματα και αντικείμενα που είναι παρόντα κατά την εκφορά του λόγου, η καθυστερημένη συμπλήρωση ή διόρθωση, η παρέκβαση, η απότομη αλλαγή από τον πλάγιο στον ευθύ λόγο, η έλλειψη αυστηρής κειμενικής δομής κ.ά. Αντίθετα, τα κύρια στοιχεία που συγκροτούν το γραπτό λόγο είναι η αυστηρή κειμενική δομή, η αυστηρή σύνταξη, το λόγιο λεξιλόγιο, τα συμπυκνωμένα νοήματα, τα σημεία στίξης κ.ά. Στο πλαίσιο αυτό, ο δημοσιογραφικός λόγος έχει δημιουργήσει νέα υποείδη λόγου ή έχει ενσωματώσει άλλα, στα οποία η προφορικότητα και η γραπτότητα διαπλέκονται άλλοτε σε μικρό και άλλοτε σε μεγάλο βαθμό. Άλλωστε, ο ανταγωνισμός του έντυπου Τύπου με τον ηλεκτρονικό έχει επιφέρει, τα τελευταία χρόνια, στον πρώτο ορισμένες αλλαγές στη μορφή του δημοσιογραφικού λόγου.

Ακολουθώντας λοιπόν τη βασική διάκριση μεταξύ προφορικού και γραπτού λόγου και λαμβάνοντας υπόψη τα τυπικά στοιχεία που εντάσσουν ένα κείμενο του δημοσιογραφικού λόγου στο γραπτό ή στον προφορικό λόγο, είμαστε σε θέση να διακρίνουμε στο σύγχρονο ελληνικό δημοσιογραφικό λόγο τις εξής κατηγορίες:

α) *Γραπτός λόγος*: είναι ο δημοσιογραφικός λόγος που βρίσκεται στον έντυπο Τύπο και ενέχει όλα τα χαρακτηριστικά του γραπτού λόγου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι ειδήσεις χωρίς σχόλιο στις εφημερίδες.

β) *Γραπτός λόγος εκφερόμενος ως προφορικός*: είναι ο δημοσιογραφικός λόγος που εκπέμπεται από τα ηλεκτρονικά μέσα και διατηρεί όλα τα χαρακτηριστικά του γραπτού λόγου, με τη διαφορά ότι εκφέρεται –λόγω της φύσης του Μέσου– προφορικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της κατηγορίας αυτής αποτελούν οι ειδήσεις στην τηλεόραση.

γ) *Γραπτός λόγος που εκφέρεται προφορικά και φαίνεται ως προφορικός*: είναι ο δημοσιογραφικός λόγος που εκπέμπεται κυρίως από το ραδιόφωνο και σπανιότερα από την τηλεόραση. Ενώ διατηρεί τα βασικά χαρακτηριστικά του γραπτού λόγου, διανθίζεται από τον παραγωγό με ορισμένα στοιχεία του

προφορικού λόγου (παύσεις, επαναλήψεις κτλ.), ώστε να φαίνεται προφορικός. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι ερωτήσεις του δημοσιογράφου σε ραδιοφωνικές συνεντεύξεις.

δ) *Γραπτός λόγος που μεταφέρει προφορικό*: είναι ο δημοσιογραφικός λόγος που διατηρεί όλα (ή ορισμένα) τα στοιχεία του γραπτού, αλλά στην ουσία αντικατοπτρίζει μια επικοινωνία σε προφορικό λόγο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι συνεντεύξεις που δημοσιεύονται στον έντυπο Τύπο και προέρχονται από προφορική συνέντευξη.

ε) *Γραπτός λόγος που συνοδεύεται από προφορικό*: είναι ο δημοσιογραφικός λόγος που εμφανίζεται αποκλειστικά στην τηλεόραση και διατηρεί όλα τα στοιχεία του γραπτού λόγου, αλλά συνοδεύεται και από προφορική εκφώνηση (ουσιαστικά «διαβάζεται»). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι παρουσιάσεις ορισμένων ανακοινώσεων ή γραπτών δηλώσεων σημαντικών προσώπων της δημόσιας ζωής.

στ) *Γραπτός λόγος που περιέχει πολλά στοιχεία του προφορικού*: είναι ο δημοσιευμένος στον έντυπο Τύπο δημοσιογραφικός λόγος ο οποίος περιέχει συνειδητά πολλά στοιχεία από τον προφορικό λόγο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο χιουμοριστικός λόγος, είδος λόγου που χρησιμοποιείται στον ελληνικό Τύπο, κατά κανόνα από τους συντάκτες παραπολιτικών κειμένων.

ζ) *Προφορικός λόγος προσχεδιασμένος*: είναι ο δημοσιογραφικός λόγος που έχει προσχεδιαστεί από τον παραγωγό του λόγου στα βασικά του σημεία ως γραπτός, αλλά εκφωνείται ως προφορικός και περιέχει πάρα πολλά στοιχεία προφορικότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι δημοσιογραφικοί σχολιασμοί της πολιτικής και οικονομικής επικαιρότητας στο ραδιόφωνο και στην τηλεόραση.

η) *Προφορικός λόγος*: είναι ο μη προσχεδιασμένος, ο αυθόρμητος δημοσιογραφικός λόγος που εκπέμπεται συνήθως από την τηλεόραση και σπανιότερα από το ραδιόφωνο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι εκπομπές λόγου στην τηλεόραση.

Ο δημοσιογραφικός λόγος σε ελληνική γλώσσα περιλαμβάνει αρκετά είδη, το καθένα από τα οποία καθορίζεται μορφολογικά και εννοιολογικά από τις επικοινωνιακές συνθήκες μέσα στις οποίες παράγεται, αλλά και από την παράδοση. Με βάση λοιπόν το παραπάνω πλαίσιο, τυπολογικά ο δημοσιογραφικός λόγος περιλαμβάνει τα παρακάτω είδη:

α) *Ειδησεογραφικός λόγος*: περιλαμβάνει τις ειδήσεις που δημοσιεύονται στον έντυπο Τύπο και μεταδίδονται από τον ηλεκτρονικό Τύπο, καθώς και τις ειδήσεις που συνοδεύονται από σχόλιο και φιλοξενούνται είτε στον έντυπο είτε στον ηλεκτρονικό Τύπο. Στον ειδησεογραφικό λόγο ανήκουν, επίσης, τα κάθε είδους ρεπορτάζ (αθλητικά, αστυνομικά, δικαστικά, οικονομικά, καλλιτεχνικά, πολιτικά κτλ.).

Ο ειδησεογραφικός λόγος περιέχει λόγο λιτό με υψηλό βαθμό πληροφοριακού φορτίου, χωρίς όμως να περιέχει λεπτομέρειες, που δεν ενδιαφέρουν το μέσο δέκτη. Χρησιμοποιείται αυστηρή σύνταξη, χωρίς ελλείψεις, κυριαρχεί η τριτοπρόσωπη παθητική σύνταξη, η οποία προσδίδει στο κείμενο μια απόσταση του συντάκτη από τα περιγραφόμενα γεγονότα και μια ουδετερότητα. Συχνά χρησιμοποιούνται στερεότυπες φράσεις (κλισέ), οι οποίες επανέρχονται σε πολλές ειδήσεις. Το λεξιλόγιο προσοδιάζει κατά κανόνα το λεξιλόγιο του γραπτού λόγου. Γενικά, το ειδησεογραφικό κείμενο είναι συνήθως ένα αντιπροσωπευτικό κείμενο γραπτού λόγου. Δομικά, ο ειδησεογραφικός λόγος ακολουθεί κατά κανόνα τη δομή της ανάποδης πυραμίδας (Πασαλάρης 1984: 85-86).

β) *Σχολιογραφικός λόγος*: περιλαμβάνει ένα μεγάλο αριθμό επιμέρους ειδών του δημοσιογραφικού λόγου, τα περισσότερα από τα οποία φιλοξενούνται στον έντυπο Τύπο. Ανάμεσα σε αυτά είναι τα άρθρα, τα σχόλια, τα χρονογραφήματα, οι επιφυλλίδες, οι κριτικές και τα παραπολιτικά σημειώματα. Κύριο χαρακτηριστικό του είδους αυτού είναι η τεράστια ποικιλία του, που κινείται από κείμενα με έντονα τα χαρακτηριστικά του γραπτού λόγου (άρθρα, κριτικές) έως κείμενα με έντονα τα χαρακτηριστικά της προφορικότητας (παραπολιτικά κείμενα), από κείμενα με έντονα τα χαρακτηριστικά του λογοτεχνικού λόγου (χρονογραφήματα) έως κείμενα με έντονα τα χαρακτηριστικά του επιστημονικού λόγου (επιφυλλίδες επιστημονικού περιεχομένου), από κείμενα που περιέχουν λεξιλόγιο του καθημερινού λόγου (παραπολιτικά σημειώματα) έως κείμενα με πολύ ειδικό λεξιλόγιο (άρθρα, κριτικές), από κείμενα με τυπική δομή (άρθρα) έως κείμενα χωρίς σαφή δομή (παραπολιτικά σημειώματα).

Ανεξάρτητα πάντως από την ποικιλία που χαρακτηρίζει το σχολιογραφικό λόγο, υφίστανται ορισμένα κοινά γλωσσικά και υφολογικά χαρακτηριστικά που διακρίνουν το είδος αυτό από τα άλλα είδη του δημοσιογραφικού λόγου. Ορισμένα από αυτά τα χαρακτηριστικά είναι ο δοκιμαστικός χαρακτήρας των κειμένων, ο αποδεικτικός λόγος, ο οποίος εκφράζεται με επιχειρήματα, οι χαρακτηρισμοί, το προσωπικό ύφος του συντάκτη και ο αμέσως ή εμμέσως δηλούμενος πειθαναγκαστικός χαρακτήρας των κειμένων.

γ) *Ο λόγος των τίτλων*: περιλαμβάνει κυρίως τους τίτλους των δημοσιογραφικών κειμένων στον έντυπο Τύπο, αλλά και τους τίτλους στα σύντομα δελτία ειδήσεων του ηλεκτρονικού Τύπου. Ειδικά οι τίτλοι του έντυπου Τύπου, εκτός από τον ιδιαίτερο χώρο στον οποίο τοποθετούνται, είναι κείμενα σύντομα, που χαρακτηρίζονται συνήθως από μεγάλο βαθμό υπαινικτικότητας, περιέχουν πολλές ελλείψεις, καθώς και στερεότυπες εκφράσεις του καθημερινού προφορικού λόγου, μεταφορές, σλόγκαν, παροιμίες κτλ., στοιχεία με τα οποία επιδιώκεται ο δελεασμός του αναγνώστη. Ένα άλλο χαρακτηρι-

στικό του λόγου των δημοσιογραφικών τίτλων είναι η πρόταξη του συμπληρώματος του ρήματος (αντικειμένου ή κατηγορουμένου) έναντι του ρήματος (Χατζησαββίδης 1997). Οι τίτλοι των ειδήσεων στον ηλεκτρονικό Τύπο είναι και αυτοί σύντομα κείμενα, αλλά ο βαθμός υπαινικτικότητας που περιέχουν είναι πολύ μικρός έως μηδαμινός· πολύ μικρός είναι επίσης ο αριθμός των στερεότυπων εκφράσεων, των μεταφορών, των σλόγκαν κτλ. που χρησιμοποιούν.

δ) *Ο λόγος των συνεντεύξεων*: περιλαμβάνει τις συνεντεύξεις που δημοσιεύονται στον έντυπο Τύπο και μεταδίδονται από τον ηλεκτρονικό Τύπο, καθώς και τις εκπομπές λόγου που μεταδίδονται από τα ηλεκτρονικά μέσα, στις οποίες συμμετέχουν περισσότερα από ένα άτομα. Ο λόγος της συνέντευξης είναι στην ουσία ένας λόγος ερωτηματικός, όπου κυριαρχούν τα *γιατί, πώς, πότε, πόσο* και άλλες ερωτηματικές εκφράσεις. Κύριο χαρακτηριστικό του λόγου των συνεντεύξεων, εκτός των ερωτηματικών εκφράσεων, είναι η προφορικότητα με συχνές επαναλήψεις, ελλείψεις και διευκρινίσεις. Στον έντυπο Τύπο πολλά από τα στοιχεία της προφορικότητας παραλείπονται.

2.2. Η φυσιολογία

Κάθε είδος λόγου παρουσιάζει ορισμένα χαρακτηριστικά αποδεκτά από τους συμμετέχοντες στην παραγωγή και την κατανάλωση του είδους αυτού, αλλά και ορισμένα χαρακτηριστικά που δεν είναι αποδεκτά. Τα πρώτα συγκροτούν τη φυσιολογία του συγκεκριμένου είδους, ενώ τα δεύτερα συγκροτούν την παθολογία του.

Ο δημοσιογραφικός λόγος σε ελληνική γλώσσα έχει ενσωματώσει κατά τη διάρκεια της ιστορίας του ορισμένα γλωσσικά χαρακτηριστικά, πολλά από τα οποία βρίσκονται και στο δημοσιογραφικό λόγο άλλων γλωσσών, μερικά όμως είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ελληνικού δημοσιογραφικού λόγου. Τα χαρακτηριστικά λοιπόν που συγκροτούν τη φυσιολογία του είναι το ότι είναι ένας διακεκριμένος λόγος, που οι όροι του καθορίζονται κυρίως από το είδος της επικοινωνίας το οποίο είναι επιφορτισμένος να επιτελέσει, αλλά και από τους παράγοντες που συμμετέχουν στο είδος αυτό της επικοινωνίας (πομπός, δέκτης, μορφή μηνύματος, Μέσο) και την επίσημη και κοινωνικά καθορισμένη κανονικότητα της γλώσσας που χρησιμοποιεί, τη «συσκευασία» και τον πληροφοριακό ρόλο που, έτσι κι αλλιώς, καλείται να διαδραματίσει. Τα όριά του δεν είναι εμφανώς προσδιορισμένα· οπωσδήποτε είναι δημόσιος λόγος, με την έννοια ότι τον ενδιαφέρουν τα σημαντικά και σπουδαία, είναι πληροφοριακός, συχνά ιδεολογικά φορτισμένος, πειθαναγκαστικός, σπάνια επιστημονικός και πιο σπάνια λογοτεχνικός, αποφεύγει την πολυσημία, είναι ακριβολόγος, σαφής, σύντομος, υπακούει στους κανό-

νες της κοινωνικά αποδεκτής μορφής της γλώσσας, η δε δομή του δημοσιογραφικού κειμένου είναι προσανατολισμένη προς την αποτελεσματική πρόσληψή του από το δέκτη (Χατζησαββίδης 1996).

2.3. Η παθολογία

Ο δημοσιογραφικός λόγος ως φύση, ως ουσία και ως σύνολο χαρακτηριστικών αποτελεί μέρος του φαινομένου της γλώσσας, και ως τέτοιος συμμετέχει στις εκδηλώσεις της συμπεριφοράς και των συμπτωμάτων της γλώσσας στην οποία ανήκει. Λόγω της ποσοτικής του ανωτερότητας, του ευρύτατα δημόσιου χαρακτήρα του και της συνακόλουθης επίδρασης που ασκεί στο λόγο των δεκτών, δε θα αποτελούσε υπερβολή, αν λέγαμε ότι «κανονίζει» τις συμπεριφορές και κυριαρχεί στην εμφάνιση των παθολογικών συμπτωμάτων. Παράλληλα όμως, λόγω ακριβώς αυτών των χαρακτηριστικών, είναι και επιδεκτικός κριτικής τόσο ως προς το περιεχόμενό του όσο και ως προς τη μορφή του. Στο πλαίσιο της κριτικής αυτής συχνά επισημαίνονται και σχολιάζονται τα παθολογικά του φαινόμενα τόσο από ειδικούς όσο και από μη ειδικούς, οι οποίοι, ξεκινώντας τις περισσότερες φορές από μια διάθεση καθαρολογίας και γλωσσαμυντορισμού, εξαπολύουν μομφές κατά των παραγωγών του δημοσιογραφικού λόγου. Ειδικά στην ελληνική πραγματικότητα, οι κριτικές αυτές τείνουν τα τελευταία χρόνια να δώσουν την εντύπωση μιας πλήρους παθολογικής κατάστασης του δημοσιογραφικού λόγου και, συνακόλουθα, μιας πλήρους «αγραμματοσύνης» των παραγωγών του δημοσιογραφικού λόγου. Πολλές όμως από αυτές τις κριτικές παρουσιάζουν ως παθολογικά συμπτώματα του δημοσιογραφικού λόγου στοιχεία (φωνητικά, μορφολογικά, σημασιολογικά κτλ.) τα οποία αντίκεινται προς το γλωσσικό αισθητήριο του κρίνοντος, τις γλωσσικές του καταβολές, τα γλωσσικά του πιστεύω, την επίσημη Γραμματική, χωρίς μάλιστα να λαμβάνεται υπόψη η τόσο φυσιολογική σε όλες τις γλώσσες ποικιλία και χωρίς να συσχετίζεται το κρίνόμενο στοιχείο με το είδος του παραγόμενου λόγου στο οποίο εντάσσεται (προφορικός-γραπτός λόγος, είδηση, σχόλιο, άρθρο κτλ.). Γενικά, πρόκειται για κρίσεις κατά κύριο λόγο υποκειμενικές, οι οποίες μάλιστα παρουσιάζονται –όταν είναι δυνατή η συσχέτιση και η σύγκριση με την επίσημη Γραμματική και το επίσημο Συντακτικό– με μια επίφαση αντικειμενικότητας. Στην πραγματικότητα, οι επισημάνσεις και οι κρίσεις αυτές συνθέτουν το είδος της γλωσσικής παθολογίας που την ονομάζουμε εδώ *ψευδοπαθολογία*. Εκτός όμως από τα παθολογικά συμπτώματα που συγκροτούν την ψευδοπαθολογία, ο δημοσιογραφικός λόγος παρουσιάζει και παθολογικά συμπτώματα με τα οποία παραβιάζονται βασικές αρχές της θεσμοθετημένης γλώσσας και της δημοσιογραφικής δεοντολογίας, τα οποία συγκροτούν την *πραγματική παθολογία* του ελληνικού δημοσιογραφικού λόγου.

2.4. Η μορφολογία

Η πρόσφατη ιστορία της ελληνικής γλώσσας και η έντονη πολιτικοποίηση και κομματικοποίηση πολλών Μέσων έχουν ως αποτέλεσμα την προσφορά πολλών γλωσσικών επιλογών, τις οποίες, όπως δείχνει η έρευνα, εκμεταλλεύεται ο δημοσιογραφικός λόγος σε ελληνική γλώσσα, για να προσδώσει ορισμένα υπόρρητα νοήματα, για τα οποία θα γίνει λόγος στο τελευταίο μέρος του κειμένου. Ορισμένες από τις μορφολογικές επιλογές παραθέτω παρακάτω:

Από τις πολλές δυνατότητες επιλογής τονικών συστημάτων που υφίστανται στον ελληνικό γραπτό λόγο το σύνολο σχεδόν των εφημερίδων επιλέγει το καθιερωμένο από το 1982 για την εκπαίδευση και τη δημόσια διοίκηση μονοτονικό σύστημα. Μόνο η *Ελεύθερη Ώρα* χρησιμοποιεί το παραδοσιακό πολυτονικό σύστημα, χωρίς βαρύνει. Την ίδια ιδιαιτερότητα δείχνει η *Ελεύθερη Ώρα* και στην επιλογή της όσον αφορά την κατάληξη της γενικής των θηλυκών ουσιαστικών της παλιάς γ' κλίσης, η οποία διατηρεί σε όλες τις περιπτώσεις τη μορφή σε *-εως*· η εφημερίδα αυτή μάλιστα διατηρεί στην ονομαστική αυτών των ονομάτων τη γραφή σε *-ις*, αντί της προτεινόμενης από την επίσημη Γραμματική και γενικώς χρησιμοποιούμενης γραφής σε *-η*. Από τις υπόλοιπες εφημερίδες η *Απογευματινή*, ο *Ελεύθερος* και η *Καθημερινή* υιοθετούν τη γενική σε *-εως* μόνο στο κύριο άρθρο, ενώ στα υπόλοιπα κείμενα υιοθετούν τη γραφή σε *-ης*. Ανάλογη είναι και η περίπτωση των θηλυκών ονομάτων που λήγουν στην ονομαστική σε *-ότης* (*-ότητα*) και στη γενική σε *-ότητος* (*-ότητας*).

Μια άλλη δυνατότητα γλωσσικής μορφολογικής επιλογής στην ελληνική γλώσσα είναι ο τονισμός της γενικής των επιθέτων, ο οποίος παρουσιάζει την εξής εικόνα: οι εφημερίδες *Απογευματινή*, *Αυγή*, *Αυριανή*, *Ελεύθερος*, *Ελευθεροτυπία* και *Ριζοσπάστης* τονίζουν κατά κανόνα στην προπαραλήγουσα, ενώ οι εφημερίδες *Αδέσμευτος* και *Ελεύθερη Ώρα* τονίζουν κατά κανόνα στην παραλήγουσα. Στις υπόλοιπες εφημερίδες (*Εθνος*, *Ελεύθερος Τύπος*, *Καθημερινή*, *Τα Νέα*) χρησιμοποιούνται και οι δύο τρόποι τονισμού.

Η μορφολογική ποικιλία των επιρρημάτων στον ελληνικό δημοσιογραφικό λόγο παρουσιάζει την εξής εικόνα: εκτός από το *Ριζοσπάστη*, στον οποίο η χρήση του μορφολογικού τύπου σε *-α* των επιρρημάτων είναι σχεδόν γενικευμένη, σε όλες τις άλλες εφημερίδες χρησιμοποιούνται και οι δύο τύποι. Σε ορισμένες από αυτές γίνονται εμφανείς κάποιες τάσεις: έτσι η *Απογευματινή* και η *Καθημερινή* προτιμούν περισσότερο τους τύπους των επιρρημάτων σε *-ως*, ενώ η *Αυγή*, η *Αυριανή* και η *Ελεύθερη Ώρα* προτιμούν περισσότερο τους τύπους σε *-α*. Στις υπόλοιπες εφημερίδες η ποικιλία στη χρήση και των δύο μορφολογικών τύπων είναι τόσο εμφανής, ώστε ορισμένες φορές εμφανίζεται στο ίδιο κείμενο το ίδιο επίρρημα με διαφορετική μορφή (π.χ. *βεβαίως*,

βέβαια στον *Αδέσμευτο Τύπο* της 4/2/1998, τελικώς και τελικά στα *Νέα* της 27/6/1997) ή και πιο συχνά εμφανίζονται στο ίδιο κείμενο με διαφορετική μορφή δύο ή περισσότερα επιρρήματα (π.χ. γενικώς και συνολικά στον *Ελεύθερο Τύπο* της 18/11/1997).

Όσον αφορά τη μορφολογική (αλλά και φωνολογική ποικιλία)¹ του παθητικού αορίστου των ρημάτων, τα μέχρι στιγμής ερευνητικά δεδομένα δίνουν τα εξής αποτελέσματα: ο *Ριζοσπάστης* είναι η μοναδική εφημερίδα που χρησιμοποιεί μόνο τύπους της Δημοτικής και λαϊκά συμφωνικά συμπλέγματα (π.χ. φτιάχτηκε, διατυπώθηκαν). Η *Ελεύθερη Ώρα* χρησιμοποιεί μόνο λόγια συμφωνικά συμπλέγματα (π.χ. καλοσκέφθηκες), αλλά λαϊκούς μορφολογικούς ρηματικούς τύπους (π.χ. ενημερώθηκε αντί ενημερώθη). Στις υπόλοιπες εφημερίδες και στα μεγάλα κρατικά και ιδιωτικά κανάλια χρησιμοποιούνται αδιάκριτα και οι λόγιοι και οι λαϊκοί μορφολογικοί τύποι. Έτσι, οι εφημερίδες *Αυριανή*, *Έθνος* και *Ελευθεροτυπία* χρησιμοποιούν λαϊκούς μορφολογικούς τύπους (π.χ. επαναλήφθηκε, επιβλήθηκε, εκδόθηκε αντί των λόγιων επανελήφθη, επεβλήθη, εξεδόθη), αλλά στη χρήση των συμφωνικών συμπλεγμάτων δείχνουν προτίμηση τόσο στα λαϊκά όσο και στα λόγια. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα χρησιμοποιούνται στο ίδιο κείμενο και οι δύο τύποι (π.χ. προκηρυχθεί και προκηρυχτεί σε άρθρο τακτικού συνεργάτη της *Ελευθεροτυπίας* της 27-6-1997). Ο *Αδέσμευτος Τύπος*, ο *Ελεύθερος* και ο *Ελεύθερος Τύπος* μοιράζονται τις επιλογές τους ανάμεσα στους λόγιους και τους λαϊκούς μορφολογικούς τύπους. Τέλος, η *Απογευματινή*, η *Αυγή*, η *Καθημερινή* και τα *Νέα* δείχνουν μεγαλύτερη προτίμηση γενικά στους λόγιους τύπους.

Στον τομέα της αύξησης (και της εσωτερικής αύξησης) η ποικιλία που παρουσιάζεται γενικά στην ελληνική γλώσσα είναι μεγάλη, τόσο στον προφορικό όσο και στο γραπτό λόγο. Στον ελληνικό δημοσιογραφικό λόγο διαπιστώνεται ότι η *Ελεύθερη Ώρα* και ο *Ελεύθερος* κάνουν γενικευμένη χρήση της αύξησης σε όλες τις περιπτώσεις (π.χ. επρόδωσε, εγαλούχησε, διεπίστωσε, απεφάσισε), η *Απογευματινή* και η *Αυριανή* σε πολύ λίγες περιπτώσεις (επεχείρησαν, επεσήμανε), ενώ οι υπόλοιπες εφημερίδες και τα μεγάλα κρατικά και ιδιωτικά κανάλια ακολουθούν τα προτεινόμενα από τη Γραμματική.

2.5. Η υφολογία

Οι παραγωγοί του δημοσιογραφικού λόγου σε ελληνική γλώσσα έχουν αναπτύξει τα τελευταία χρόνια διάφορες κειμενικές τεχνικές και διάφορα

1. Η ποικιλία στη χρήση λόγιων και λαϊκών συμφωνικών συμπλεγμάτων που παρατηρείται στον παθητικό αόριστο ανήκει κανονικά στη φωνολογική ποικιλία. Εδώ όμως συνεξετάζεται, γιατί αποτελεί ένα μορφοφωολογικό φαινόμενο.

υφολογικά στοιχεία. Πρόκειται, δηλαδή, για ρητές γλωσσικές επιλογές σε επίπεδο μακροδομής, οι οποίες λειτουργούν προς την αποτελεσματικότερη παραγωγή και κατανόηση των νοημάτων και των μηνυμάτων. Ορισμένα από τα στοιχεία αυτά, τα οποία παρατηρούνται τα τελευταία χρόνια στον έντυπο και ηλεκτρονικό ελληνικό λόγο, είναι τα εξής:

α) *Ο μη ακροαματικός σχεδιασμός*: ο μη ακροαματικός σχεδιασμός αποτελεί «μια ρητορική στρατηγική, σύμφωνα με την οποία οι ομιλητές χρησιμοποιούν τα διαθέσιμα μέσα που έχουν από τη γλωσσική τους κοινότητα» (Bell 1993: 127, Bell 1990). Με άλλα λόγια, αποτελεί μια ρητορική στρατηγική, την οποία χρησιμοποιεί ο παραγωγός προφορικού ή γραπτού λόγου επιδιώκοντας τη δημιουργία κάποιου αποτελέσματος, χωρίς να ενδιαφέρεται αν τα σημειώματα των εκφωνημάτων του –σε επίπεδο τουλάχιστον καταδήλωσης– γίνονται κατανοητά από τους αποδέκτες. Μη ακροαματικός σχεδιασμός εμφανίζεται στον μεν ελληνικό έντυπο Τύπο (εφημερίδες, περιοδικά) σε μεγάλο ποσοστό στους δημοσιογραφικούς τίτλους και στους τίτλους των περιοδικών ποικίλης ύλης, ενώ μικρό είναι το ποσοστό της εμφάνισής του στα κείμενα. Στον ηλεκτρονικό Τύπο εμφανίζεται ιδίως στους τίτλους των τηλεοπτικών και ραδιοφωνικών σταθμών, καθώς και σε τίτλους τηλεοπτικών σειρών. Στον εκπεμπόμενο τηλεοπτικό και ραδιοφωνικό λόγο εμφανίζεται κυρίως σε εκπομπές για νέους και σε εκπομπές που απευθύνονται σε ακροατές οι οποίοι μιλούν κάποια διάλεκτο.

Από τις γλώσσες που χρησιμοποιούνται στον ελληνικό δημοσιογραφικό λόγο, για να δημιουργήσουν μη ακροαματικό σχεδιασμό, στην πρώτη θέση βρίσκεται η αγγλοαμερικανική και ακολουθούν, με μεγάλη διαφορά από αυτήν, η αρχαία ελληνική, η λατινική (κυρίως σε δημοσιογραφικούς τίτλους), η γαλλική και η ιταλική. Σε πολύ λίγα δείγματα εμφανίζεται η γερμανική. Η χρήση των διαλέκτων είναι σπάνια· εμφανίζεται κυρίως σε ραδιοφωνικές εκπομπές σταθμών που απευθύνονται σε ακροατές οι οποίοι μιλούν κάποια διάλεκτο. Οι πιο συχνά χρησιμοποιούμενες διάλεκτοι είναι η ποντιακή, η κρητική και η κυπριακή.

β) *Η διακειμενικότητα*: η διακειμενικότητα είναι «η ιδιότητα των κειμένων να είναι γεμάτα από κομμάτια άλλων κειμένων, τα οποία μπορεί είτε να είναι εμφανή είτε ενσωματωμένα στο κείμενο» (Fairclough 1992: 84). Με την έννοια που δίνεται στον ορισμό κάθε κείμενο ενέχει τη διακειμενικότητα, γιατί δεν μπορεί κανένα κείμενο να υπάρξει ως ένα ανεπηρέαστο, κλειστό και αυτόνομο προϊόν, επειδή ο συντάκτης του είναι στη ζωή του αποδέκτης διάφορων κειμένων. Με άλλα λόγια, ο συντάκτης ενός οποιουδήποτε κειμένου αντλεί από το ρεπερτόριο της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκει και τα εισάγει στο δικό του λόγο δίνοντας άλλοτε την πηγή άντλησης και άλλοτε όχι, ανάλογα με την επιλογή που θέλει να κάνει. Έτσι, στον ελληνικό δημο-

σιογραφικό λόγο χρησιμοποιείται ευρύτατα είτε η εμφανής διακειμενικότητα είτε η ενσωματωμένη και αφανής, στοχεύοντας στην ευληπτικότητα και την αποτελεσματικότητα της μονόδρομης επικοινωνιακής διαδικασίας που επιτελείται από τα Μ.Μ.Ε. Πολύ συχνά εμφανίζεται στους πρωτοσέλιδους τίτλους, στον παραπολιτικό λόγο και στο σχολιογραφικό λόγο.

γ) *Το συνομιλιακό ύφος*: το συνομιλιακό ύφος είναι για τον Fairclough (1994: 260 και 1995: 9-14), ο οποίος εισήγαγε και τον όρο, μια διαδικασία με την οποία αναδομούνται τα όρια μεταξύ της δημόσιας και της ιδιωτικής τάξης του λόγου, δηλαδή μια διαδικασία που «φυσικοποιεί» τις πληροφορίες τις οποίες δίνει ένα κείμενο και μικραίνει την απόσταση ανάμεσα στο κείμενο και τον αναγνώστη. Το συνομιλιακό ύφος αποτελεί μια τεχνική η οποία συμβάλλει στην ελαχιστοποίηση των στεγανών που υφίστανται μεταξύ του γραπτού και του προφορικού λόγου και μετατρέπει ένα προφορικό ή γραπτό κείμενο από φαινομενικά μονοφωνικό σε ουσιαστικά πολυφωνικό. Στην περίπτωση του γραπτού λόγου το συνομιλιακό ύφος «προφορικοποιεί» το λόγο, λειτουργία η οποία δρα στο γραπτό κείμενο ως καταλύτης που μετριάξει ή –σε ορισμένες περιπτώσεις– αναιρεί όλα τα χαρακτηριστικά της γραπτότητας.

Το συνομιλιακό ύφος περνάει στη σημερινή κοινωνία σε όλα τα είδη του λόγου, αλλά κυρίως στο λόγο που παράγεται από τα Μ.Μ.Ε., και κατασκευάζει υβριδικού τύπου κείμενα. Εμφανίζεται σε όλα τα είδη του δημοσιογραφικού λόγου. Στον μεν ηλεκτρονικό Τύπο γίνεται με την αναφορά των λόγων ενός προσώπου μη παρόντος στην παρουσίαση ή τη συζήτηση, στο δε γραπτό λόγο γίνεται με τη χρήση του ονομαζόμενου «ελεύθερου πλάγιου λόγου» (Πανάρετου 1999).

δ) *Η προφορικοποίηση*: η προφορικοποίηση αποτελεί μια διαδικασία η οποία επενεργεί άλλοτε ρητά και άλλοτε υπόρρητα στα κείμενα του γραπτού λόγου και οδηγεί στη μεταλλαγή τους από κείμενα γραπτού λόγου σε κείμενα υβριδικού τύπου. Πρόκειται για μια διαδικασία η οποία καταργεί τα στεγανά ανάμεσα στον προφορικό και το γραπτό λόγο, πραγματικότητα η οποία προφανώς σχετίζεται και με την κατάργηση ορισμένων κοινωνικών στεγανών. Κάνει την εμφάνισή της σε μεγάλο βαθμό στους τίτλους των εφημερίδων και των περιοδικών, στον ειδησεογραφικό και σχολιογραφικό λόγο, πολύ πιο συχνά βέβαια στον παραπολιτικό λόγο.

ε) *Η έλλειψη*: η έλλειψη αποτελεί ένα κυρίαρχο χαρακτηριστικό στην καθημερινή προφορική επικοινωνία, η οποία όμως χρησιμοποιείται και στο σύγχρονο γραπτό δημοσιογραφικό λόγο σε ελληνική γλώσσα. Η έλλειψη ως όρος της γραμματικής ανάλυσης σημαίνει πολύ απλά την παράλειψη (ή έλλειψη) κάποιων όρων ή και ενός μέρους της δομής μιας πρότασης (ή και ενός κειμένου) για λόγους οικονομίας, έμφασης ή ύφους (Crystal 1983). Είναι πά-

ρα πολύ συχνή στο δημοσιογραφικό προφορικό λόγο, κυρίως στις συνεντεύξεις και στις εκπομπές λόγου, αλλά και στο γραπτό λόγο των τίτλων και των παραπολιτικών κειμένων. Σε μικρότερο βαθμό εμφανίζεται στο γραπτό ειδησεογραφικό λόγο.

3. Υπόρρητες αναφορές

Ο σύγχρονος δημοσιογραφικός λόγος σε ελληνική γλώσσα, όπως και σε κάθε άλλη γλώσσα, δεν περιγράφει μόνο τα γεγονότα, αλλά και τα σχολιάζει και πολύ συχνά τα ερμηνεύει. Ο σχολιασμός αυτός και η αντίστοιχη ερμηνεία γίνονται είτε ρητά, με ιδιαίτερα είδη λόγου που εντάσσονται στο σχολιογραφικό λόγο, είτε υπόρρητα, με διάφορες κοινές ή ιδιαίτερες γλωσσικές τεχνικές. Παρακάτω εξετάζονται ακριβώς ορισμένες από τις υπόρρητες αναφορές και αναπαραστάσεις που πηγάζουν από τις ρητές γλωσσικές επιλογές των παραγωγών ελληνικού δημοσιογραφικού λόγου, οι οποίες αναφέρθηκαν παραπάνω.

Τα διάφορα είδη λόγου που υφίστανται στα Μ.Μ.Ε. (ειδήσεις, σχόλια, συνεντεύξεις κτλ.) αντιπροσωπεύουν αυτά καθαυτά, το καθένα από την πλευρά του, υπόρρητες αναπαραστάσεις του κόσμου και της κοινωνικής ζωής και συνδέονται στενά με τις μορφές, τις έννοιες και τις λειτουργίες που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο διαφορετικών περιστάσεων επικοινωνίας. Με αυτή την έννοια, κάθε είδος λόγου, από μόνο του, μεταφέρει στον αποδέκτη και τα ιδιαίτερα νοήματα που «κουβαλάει» η περίσταση επικοινωνίας. Αποτελεί, λοιπόν, ο τυπολογικά μεγάλος αριθμός κειμενικών προϊόντων μια εκ των οποίων ουκ άνευ σύμβαση για τα Μ.Μ.Ε., απόρροια του μεγάλου αριθμού των περιστάσεων επικοινωνίας που υφίστανται στην κοινωνική ζωή. Για παράδειγμα, ένα ρεπορτάζ ως είδος προσφέρει μια γκάμα ρητών και υπόρρητων αναφορών, οι οποίες σχετίζονται με τον πληροφοριακό χαρακτήρα, και ως τέτοιο το προσλαμβάνει ο αποδέκτης, ενώ από μια συνέντευξη ο ίδιος αποδέκτης θα προσλάβει τις ρητές και τις υπόρρητες αναφορές που σχετίζονται με τη γνώμη των συνομιλητών.

Οι υπόρρητες αναπαραστάσεις του κόσμου που πηγάζουν από τα διαφορετικά είδη λόγου σχετίζονται με τη φυσιολογία και την παθολογία του δημοσιογραφικού λόγου. Η μεν *φυσιολογία* κρατά σε μια ισορροπία τα ρητά με τα άρρητα και τα υπόρρητα νοήματα που προσφέρονται από το δημοσιογραφικό λόγο, ενώ η *ψευδοπαθολογία* προκαλεί τη φυσιολογία και γίνεται φορέας μιας σειράς ποικίλων υπόρρητων αναπαραστάσεων του κόσμου, που σχετίζονται κάθε φορά με το σκοπό του συντάκτη και τις γενικότερες περιστάσεις επικοινωνίας. Στο σύγχρονο ελληνικό δημοσιογραφικό λόγο τα όρια μεταξύ φυσιολογίας και ψευδοπαθολογίας δεν είναι σαφή και άμεσα διακριτά από

τον αποδέκτη, στοιχείο που πολύ συχνά το εκμεταλλεύονται οι παραγωγοί του ελληνικού δημοσιογραφικού λόγου, για να προκαλέσουν υπόρρητες αναπαραστάσεις πραγματικοτήτων της κοινωνικής ζωής. Για παράδειγμα, οι εκούσιες ανορθογραφίες, οι αναγραμματισμοί και, μερικές φορές, οι εκούσιες ασυνταξίες που χρησιμοποιούνται στους τίτλους των εφημερίδων, στον παραπολιτικό λόγο και στον αθλητικό Τύπο στοχεύουν σε παραπομπή του αποδέκτη σε υπόρρητες αναφορές, συνήθως γνωστές στον παραγωγό του κειμένου και στα μέλη της ομάδας αποδεκτών των κειμένων. Ένα κείμενο που τηρεί όλες τις προδιαγραφές της φυσιολογίας του δημοσιογραφικού λόγου και του είδους του λόγου μέσα στο οποίο εντάσσεται παράγει, επίσης, υπόρρητες αναφορές, οι οποίες έχουν να κάνουν συνήθως με τη σχέση της εκδοχής που περιέχει ο λόγος με την αλήθεια, όπως η ουδετερότητα, η σοβαρότητα, η εγκυρότητα κτλ. Τέλος, η πραγματική παθολογία του δημοσιογραφικού λόγου παράγει ένα είδος υπόρρητων αναπαραστάσεων, οι οποίες σχετίζονται με την ποιότητα του συντάκτη και του εντύπου και, επομένως, με την εγκυρότητα, την πειστικότητα των επιχειρημάτων και τη διαφάνεια του λόγου.

Η *μορφολογική ποικιλία* του ελληνικού δημοσιογραφικού λόγου συνδέεται με υπόρρητες ιστορικοϊδεολογικής φύσης αναφορές. Είναι γνωστή σε όλους η γλωσσική διαμάχη μεταξύ των οπαδών της Καθαρεύουσας και της Δημοτικής που επικράτησε στην ελληνική κοινωνία για πάρα πολλούς αιώνες και οξύνθηκε τον 20ό αι., με αποτέλεσμα να ιδεολογικοποιηθεί και σε μερικές περιπτώσεις η διαμάχη αυτή να κομματικοποιηθεί. Η Καθαρεύουσα συνδέθηκε, τουλάχιστον τον 20ό αι., με τη συντηρητική ιδεολογία, ενώ η Δημοτική με την αποκαλούμενη προοδευτική ιδεολογία. Η ιδιαιτερότητα λοιπόν της σημερινής Ελληνικής σε σχέση με άλλες γλώσσες έγκειται στο ότι είναι «φορτωμένη» έντονα από τα σύνδρομα του παρελθόντος, τα οποία συχνά εμφανίζονται, ηθελημένα ή ακούσια, ιδίως στο γραπτό λόγο, με αποτέλεσμα το κείμενο σε ελληνικό λόγο να αποτελεί πολύ συχνά και δείκτη της σχέσης του συντάκτη του με το παρελθόν της ελληνικής γλώσσας και γενικότερα με την ιδεολογία που εμπεριέχει αυτή η σχέση. Οι ελληνικές εφημερίδες, τα περιοδικά και τα ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης –όπως άλλωστε και τα αντίστοιχα ξένα– αποτελούν μέρος του κοινωνικού γίνεσθαι και οι παραγωγοί των κειμένων που εκπέμπονται μέσω αυτών είναι άνθρωποι οι οποίοι οπωσδήποτε έχουν μια ιδεολογία, την οποία εκφράζουν μέσω του ιδιόλεκτού τους, αλλά, όταν διαθέτουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις (κύρος, εξουσία, θέση κτλ.), και μέσω του δημόσιου λόγου που εκπέμπουν τα μέσα επικοινωνίας στα οποία εργάζονται. Η ιδεολογία εμφανίζεται σε όλα τα επίπεδα της Νέας Ελληνικής (φωνητικό, φωνολογικό, μορφολογικό, συντακτικό, σημασιολογικό και πραγματολογικό επίπεδο), εκεί όμως που γίνεται εμφανέστερη, λόγω

προφανώς της μεγαλύτερης ποικιλίας, είναι το μορφολογικό επίπεδο. Μετά από όλα αυτά θα μπορούσε να διατυπωθεί με σχετική βεβαιότητα το εξής συμπέρασμα: η μορφολογική ποικιλία του δημοσιογραφικού λόγου υφίσταται σήμερα στις πανελλήνιας κυκλοφορίας εφημερίδες και αποτελεί –σε μικρότερο βέβαια βαθμό από ό,τι στο παρελθόν– μια υπόρρητη αναφορά που διαφοροποιεί μεταξύ τους τα Μ.Μ.Ε. ως προς την ιδεολογία που εκφράζουν. Τα Μέσα που θέλουν να κάνουν εμφανή μια «αριστερή» ιδεολογία χρησιμοποιούν περισσότερο τύπους της Δημοτικής, ενώ τα Μέσα με πιο συντηρητική ιδεολογία εμμένουν σε τύπους της Καθαρεύουσας. Για παράδειγμα, στον τομέα των εφημερίδων πανελλήνιας κυκλοφορίας διαπιστώνεται ότι περισσότερο ο *Ριζοσπάστης*, λιγότερο η *Αυγή* και η *Αυριανή* και ακόμη λιγότερο το *Έθνος* προτιμούν κατά κανόνα μορφολογικούς τύπους οι οποίοι βρίσκονται πιο κοντά στη Δημοτική, ενώ η *Ελεύθερη Ώρα* και δευτερευόντως η *Απογευματινή*, ο *Ελεύθερος* και η *Καθημερινή* προτιμούν μορφολογικούς τύπους λόγιους, που πλησιάζουν στην Καθαρεύουσα. Οι υπόλοιπες εφημερίδες υιοθετούν μορφολογικούς τύπους που βρίσκονται πολύ πιο κοντά στην επονομαζόμενη Κοινή Νεοελληνική, όπως έχει διαμορφωθεί στην εκπαίδευση μέσω των επίσημων εγχειριδίων κωδικογράφησης της νέας ελληνικής γλώσσας (Γραμματική, Συντακτικό).

Η χρήση του *μη ακροαματικού σχεδιασμού* στο δημοσιογραφικό λόγο ενέχει υπόρρητες αναφορές, οι οποίες τον κάνουν να λειτουργεί ως στοιχείο εντυπωσιασμού και πρωτοτυπίας και, ακόμη, ως στοιχείο που προσδίδει στον παραγωγό του λόγου ή στο περιεχόμενο του μηνύματος τα χαρακτηριστικά που αναδύονται από την εικόνα του πολιτισμού που έχουν οι αποδέκτες του μηνύματος για το λαό ο οποίος μιλά τη γλώσσα που χρησιμοποιείται. Στο πλαίσιο αυτό ο παραγωγός λόγου χρησιμοποιεί την ανάλογη γλώσσα, για να προσδώσει χαρακτηριστικά υποτίθεται ότι έχει ο πολιτισμός που αντιπροσωπεύει η χρησιμοποιούμενη γλώσσα, όπως για παράδειγμα ο ορθολογισμός και το φλέγμα για την Αγγλική, η πολυτέλεια και η ευγένεια για τη Γαλλική, η φινέτσα για την Ιταλική, η σοφία για την Αρχαία Ελληνική κτλ. Επίσης, ο *μη ακροαματικός σχεδιασμός* λειτουργεί υπόρρητα ως στοιχείο αλληλεγγύης και κοινής συνεννόησης μεταξύ κοινωνικών ομάδων είτε ίδιας φυλετικής καταγωγής είτε ίδιας ηλικίας είτε ίδιας νοοτροπίας και ιδεολογίας. Η λειτουργία αυτή επιτελείται στον ελληνικό δημοσιογραφικό λόγο μέσω των ραδιοφωνικών εκπομπών και των εντύπων που απευθύνονται είτε σε άτομα που μιλούν κάποια διάλεκτο, όπως τα ποντιακά και τα κρητικά², είτε σε άτομα νεαρής ηλικίας. Τέλος, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο *μη ακροαματικός σχεδια-*

2. Για τη χρήση της κυπριακής διαλέκτου ως *μη ακροαματικού σχεδιασμού* και τη λειτουργία της βλ. Παύλου (1997: 617-627).

σμός στον ελληνικό δημοσιογραφικό λόγο αποτελεί μια ρητορική στρατηγική που είναι φορέας υπόρρητων αναφορών, η δε συνεχώς αυξανόμενη χρήση του αντικατοπτρίζει τη σύγχρονη τάση των δυτικών κοινωνιών για συνύφανση των πολιτισμών και παγκοσμιοποίηση, καθώς και την προσπάθεια του κοινωνικού, οικονομικού, πολιτισμικού και γλωσσικού ηγεμονισμού που συντελείται παγκοσμίως. Για παράδειγμα, δεν είναι τυχαίο ότι ο μη ακροαματικός σχεδιασμός χρησιμοποιείται ως επί το πλείστον από περιοδικά ποικίλης ύλης, τα οποία θεωρείται ότι αντιπροσωπεύουν και προωθούν τον εκσυγχρονισμό και τον εκμοντερνισμό της ελληνικής κοινωνίας.

Η χρήση της *έλλειψης* στον ελληνικό δημοσιογραφικό λόγο αποτελεί οπωσδήποτε μια γλωσσική επιλογή που εμπεριέχει πολλές υπόρρητες, αλλά και άρρητες, αναφορές. Η έλλειψη δίνει τη δυνατότητα στο δέκτη να φανταστεί το σημαινόμνο και το αναφερόμενο. Με την έννοια αυτή οι υπόρρητες αναφορές που προσφέρει η χρήση της έλλειψης είναι τεράστιες στον αριθμό. Με το δεδομένο, ακόμη, ότι η έλλειψη αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό του λόγου της καθημερινής προφορικής επικοινωνίας, κυρίως μεταξύ προσώπων που συνδέονται με δεσμούς οικειότητας, μια άλλη υπόρρητη αναφορά θα ήταν η δημιουργία ατμόσφαιρας οικειότητας και γειννιάσης του πομπού με το δέκτη. Ειδικά για τους δημοσιογραφικούς τίτλους η ελλειπτικότητα αποτελεί και άρρητη προσπάθεια του πομπού να δελεάσει, να ελκύσει και να κατευθύνει το δέκτη του τίτλου προς την ανάγνωση/ακρόαση του κειμένου που ακολουθεί και το οποίο συμπληρώνει κατά κανόνα τα ελλείποντα στοιχεία του τίτλου ή φέρνει στο φως τα υπονοήματα που ενδεχομένως δηλώνονται στον τίτλο.

Το *συνομιλιακό ύφος* ενεργεί σε μέρη ή στο σύνολο του κειμένου δημιουργώντας υπόρρητες αναπαραστάσεις που καταργούν τα στεγανά μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού λόγου και σχηματίζουν με τον αναγνώστη έναν κοινό «βιόκοσμο», σύμφωνα με τη σημασία που δίνει στην έννοια ο Habermas (1984). Το συνομιλιακό ύφος συχνά δημιουργεί υπόρρητες αναφορές παρόμοιες με τις αναφορές που δημιουργεί και η διακειμενικότητα.

Η *διακειμενικότητα* στον ελληνικό δημοσιογραφικό λόγο αποτελεί μια ρητή (και μερικές φορές και άρρητη) γλωσσική επιλογή, που έχει ως έργο την υπόρρητη αναπαράσταση ιδεολογιών της κοινής λογικής, αφού τα κείμενα που συγκροτούν τη διακειμενικότητα του κειμένου αποτελούν συνειδητές επιλογές του παραγωγού-συντάκτη ενός κειμένου που απευθύνεται σε άτομα τα οποία ενδέχεται να πεισθούν μόνο με επιχειρήματα της κοινής λογικής. Για το λόγο αυτό η διακειμενικότητα επιτυγχάνει υπόρρητες αναφορές που σχετίζονται με την εγκυρότητα, τη δραματικότητα, αλλά και την αποστασιοποίηση του συντάκτη-παραγωγού του δημοσιογραφικού κειμένου από το λόγο του.

Τέλος, η *προφορικοποίηση* των γραπτών κειμένων του ελληνικού δημοσιογραφικού λόγου είναι ένα σύνολο γλωσσικών επιλογών που έχει το υπόρρητο αναφερόμενό του στην οικειότητα και την ιδεολογική ή συναισθηματική γειτνίαση του συντάκτη –αλλά και του διαμεσολαβημένου λόγου– με τον αναγνώστη-καταναλωτή του.

Σε τελευταία ανάλυση, ο δημοσιογραφικός λόγος σε ελληνική γλώσσα, στη μακρόχρονη πορεία του και ενεργώντας μέσα σε ένα πεδίο εμπορικού και ιδεολογικού ανταγωνισμού, αναπτύσσει τεχνικές και διαδικασίες με τις οποίες εμπλουτίζει το λόγο όχι μόνο στο ρητό επίπεδο αλλά και στο υπόρρητο. Εκείνο που παρατηρείται στο σύγχρονο ελληνικό δημοσιογραφικό λόγο είναι μια προσπάθεια δημιουργίας ρήξης μεταξύ της προφορικής και της γραπτής μορφής της νέας ελληνικής γλώσσας, πεδίο από το οποίο πηγάζουν πολλές υπόρρητες αναφορές και αναπαραστάσεις της πραγματικότητας. Το φαινόμενο αυτό, του οποίου οι αιτίες δημιουργίας είναι εύκολα διερευνήσιμες, πρέπει να μελετηθεί και ιστορικά και συγχρονικά και μπορεί να αξιολογηθεί και διδακτικά.

Βιβλιογραφία

- Bell, A. (1990). Audience and referee design in New Zealand media language. Στο A. Bell και J. Holmes (eds.). *New Zealand Ways of Speaking English*. Bristol: Multilingual Matters, 165-194.
- Bell, A. (1993). *The Language of News Media*. Oxford: Blackwell.
- Crystal, D. (1983). *A First Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Andre Deutsch.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, N. (1994). Conversationalization of public discourse and the authority of consumer. Στο K. Russel, N. Whiteley & N. Abercombie (eds.). *The Authority of the Consumer*. London: Routledge.
- Fairclough, N. (1995). *Media discourse*. London: Arnold.
- Habermas, J. (1984). *Theory of Communicative action*. Heinemann.
- Πανάρετου, Ελ. (1999). Η πολυφωνικότητα του κειμένου: ευθύς, πλάγιος, ελεύθερος πλάγιος λόγος. Στο *Ελληνική Γλωσσολογία 1997 (Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Γλωσσολογικού Συνεδρίου για την Ελληνική Γλώσσα)*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 745-752.
- Πασαλάρης, Χρ. (1984). *Μια ζωή τίτλοι*. Αθήνα: Κάκτος.
- Παύλου, Π. (1997). Η χρήση της κυπριακής διαλέκτου στις διαφημίσεις του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου. Στο *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα (Πρακτικά της 17ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας του Α.Π.Θ.)*. Θεσσαλονίκη, 617-627.
- Χατζησαββίδης, Σ. (1996). Όροι και όρια του δημοσιογραφικού λόγου. *Γλώσσα*, 38, 23-32.
- Χατζησαββίδης, Σ. (1997). Η ρητορική των τίτλων στον ελληνικό δημοσιογραφικό λόγο. Στο *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα (Πρακτικά της 17ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας του Α.Π.Θ.)*. Θεσσαλονίκη, 643-657.

Οδηγίες προς τους συγγραφείς

Μέντορας

Περιοδικό Επιστημονικών και Εκπαιδευτικών Ερευνών
του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Ο ΜΕΝΤΟΡΑΣ, Περιοδικό Επιστημονικών και Εκπαιδευτικών Ερευνών, εκδίδεται δύο φορές το χρόνο με την ευθύνη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, ειδικότερα του Προέδρου και του Συντονιστικού Συμβουλίου του. Την εποπτεία της έκδοσης έχει η Συντακτική Επιτροπή και τη φροντίδα της η Εκτελεστική Γραμματεία.

Οι εργασίες υπόκεινται ανώνυμα στην κρίση δύο ειδικών κριτών. Αποστέλλονται στη Συντακτική Επιτροπή του περιοδικού σε τρία αντίγραφα και σε ηλεκτρονική μορφή. Το γραπτό κείμενο πρέπει να είναι τυπωμένο σε χαρτί Α4, με όχι περισσότερες από 30 σειρές κάθε σελίδα, με μεγάλα περιθώρια και να έχει έκταση έως 15 σελίδες. Η γλώσσα των εργασιών θα είναι η Ελληνική, με σύντομη περιλήψη (100-150 λέξεις) τόσο στην Ελληνική όσο και σε μία από τις γλώσσες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο τίτλος της κάθε εργασίας θα πρέπει να είναι σύντομος. Το όνομα του συγγραφέα, η ιδιότητα, η ταχυδρομική και ηλεκτρονική του διεύθυνση θα αναγράφονται μόνο στο ένα από τα τρία αντίγραφα, μαζί με σύντομο βιογραφικό σημείωμα (100 λέξεις). Εάν στο κείμενο χρησιμοποιούνται ειδικοί όροι, θα πρέπει να εξηγούνται σε ειδικό γλωσσάριο μετά τις περιλήψεις. Όλες οι σελίδες θα πρέπει να είναι αριθμημένες. Η βιβλιογραφία παρατίθεται στο τέλος της εργασίας και περιλαμβάνει τις παραπομπές που χρησιμοποιήθηκαν. Συνιστάται στους συγγραφείς, τόσο για τη βιβλιογραφία όσο και τη συγγραφή του άρθρου τους γενικότερα, να ακολουθούν τις οδηγίες συγγραφής επιστημονικών εργασιών του Α.Ρ.Α. (*Publication Manual of the American Psychological Association*), όπως στα παρακάτω παραδείγματα:

ΓΙΑ ΒΙΒΛΙΑ

Hernstein, R.J., & Murray, C. (1994). *The bell curve: Intelligence and class structure in American life*. New York: Free Press.

ΓΙΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Burstein, L. (1980). The analysis of multi-level data in educational research and evaluation. *Review of research in education*, 8, 158-233.

ΓΙΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΕΝΤΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ

Morris, J. (1990). Progress with humanity? The experience of a disabled lecturer. In R. Rieser & M. Mason (Eds). *Disability, equality in the classroom: A human rights issue*. London: ILEA.

Οι σημειώσεις είναι προτιμότερο να αποφεύγονται ή να αναγράφονται στο τέλος της αντίστοιχης σελίδας. Τα σχήματα, τα διαγράμματα ή οι πίνακες, που ενδεχομένως επιθυμεί να χρησιμοποιήσει ο συγγραφέας, θα πρέπει να είναι περιορισμένα και σχεδιασμένα με ευκρίνεια. Στο άρθρο θα υπάρχει σημείωση στο σημείο όπου θα συμπεριληφθεί ο πίνακας ή τα σχήματα. Οι συνεργάτες θα πρέπει να εξασφαλίζουν σχετική άδεια από τον εκδότη προκειμένου να ανατυπώσουν δημοσιευμένο υλικό.

Copyright © 2001 ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ